Eugen Cizek

Epoca lui Traian

EUGEN CIZEK ● EPOCA LUI TRAIAN

POPOARE
CIVILIZAȚII
CULTURI

EUGEN CIZEK

EPOCA LUI TRAIAN

Împrejurări istorice şi probleme ideologice

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ ŞI ENCICLOPEDICĂ
Bucureşti, 1980

Abrevieri 7

I. Scurtă introducere 11

II. Saeculum Traiani 15

III. Izvoarele 21

A) Izvoarele în general 21
B) Izvoarele literare 23
C) Izvoarele neliterare 49
D) Izvoare relative la războaiele lui Traian 52
E) Concluzii 57

IV. Imperiul roman în 92 e.n. 59
A) Contextul istoric general 59
B) Domnia lui Domițian 75
C) Domnia lui Nerva 90

V. Elaborarea ideologiei 111
A) Cultură și religie 111
B) Cercurile cultural-politice 124
C) Ideologia din preajma lui Traian 151
D) Ideologia coeziunii și unității Imperiului 167

VI. Orientările fundamentale ale politicii lui Traian 177
A) Primii pași 177
B) Sistemul politic al lui Traian și subsistemul ideologic 190
C) Practica socială și politica internă 216

VII. Cucerirea Daciei 255
A) Primele campanii ale lui Traian 255
B) Primul război dacic 258

C) Al doilea război dacic 285
D) Dacia romană 303

VIII. Politica internă după războaiele dacice. Cotitura 327
A) Politica internă şi ideologia după cucerirea Daciei 327
B) Construcţiile lui Traian.............................. 335
C) Cotitura politică din 112.............................. 349

IX. Războiul împotriva parţilor 365
A) Pregătirea şi cauzele războiului.............................. 365
B) Operaţiile militare. Parthia Capta 386
C) Operaţiile militare. Rex Parthis Datus.............................. 410

X. Sfîrşitul lui Traian 425
A) Sfîrşitul 425
B) Succesiunea 427

XI. Cultură, filosofie, estetică şi tendinţe stilistice 435
A) Cultură, ştiinţă şi filosofie 435
B) Literatura şi artele 439
C) Stilurile epocii 450

Concluzii generale 463

Bibliografie 467

Rezumat francez.............................. 479

Abrevieri

Autorii antici au fost citați astfel:

AEL. ARIST. = Aelius Aristides; *Laus Rom.* = *Laus Romae* (Elogiul Romei)

AM. MARC. = Ammianus Marcellinus; *Res Gest.* = *Res Gestae* (Fapte; Istoria Romei)

Anth. = *Anthologia Palatina*

APPIAN, *Bell. Civ.* = *Bellum Civile* (Războiul Civil)

AUR. VICT. = Aurelius Victor; *Caes.* = *Caesares* (Cezarii)

CASSIOD. = Cassiodorus; *Chronic.* = *Chronica*

Chron. Pasch. = *Chronicon Paschale*

CIC. = Cicero; *Att.* = *Ad. Atticum* (Scrisori către Atticus)

DIO = Cassius Dio; *Hist. Rom.* = *Historia Romana* (Istoria Romană)

DIO CHRYS. = Dio Chrysostomul sau Dio din Prusa; *Orat.* = *Orationes* (Discursuri)

EPICT. = Epictet; *Diss.* = *Dissertationes* (Dizertații sau Diatribe); *Ench.* = *Encheiridion* (Manualul)

EUSEB. = Eusebius; *Hist. Eccl.* = *Historia Ecclesiae* (Istoria Bisericii sau cărți despre Istoria bisericească)

EUTROP. = Eutropiu; *Brev.* = *Breviarium historiae Romanae ab urbe condita* (Compendiu de istorie romană de la întemeierea Romei)

Exc. Val. = *Excerpta Valesiana*

FLOR. = Florus; *Epitom.* = *Epitome Rerum Romanarum* (Scurtă istorie a Romei)

FRONT. = Frontinus; *Strat.* = Stratagemata; *De aq.* = *De aquae ductu urbis Romae* (Despre conducerea apei în orașul Roma; Despre apeducte)

GEL. = Aulus Gellius; *Noct. Attic.* = *Noctes Atticae* (Nopți Attice)

HIERON. = Hieronymus; *Chronic.* = *Chronicon*

HIST. AUG. = *Historia Augusta* (Istoria Augustă); *Hadr.* = *Hadrianus; Anton.* = *Antoninus Pius; Marc.* = *Marcus Aurelius; Seu. Alex.* = *Seuerus Alexander; Aur.* = *Aurelianus; Tac.* = *Tacitus; Prob.* = *Probus; Numer.* = *Numerianus*

IOSEPH. = *Iosephus Flauius; Bel. Iud.* = *Bellum Iudaicum* (Războiul cu iudeii)

IORD. = Iordanes; *Rom.* = *Romana* (Faptele romanilor); *Get.* = *Getica*

IUL. = Iulian; *Caes.* = *Caesares*

IUST. = Iustin; *Hist.* = *Historiae Philippicae* (Istorii Filipice)

IUV. = Iuvenal; *Sat.* = *Satirae* (Satire)

LACT. = Lactanțiu; *De mort. persec.* = *De mortibus persecutorum* (Despre morțile persecutorilor)

LUC. = Lucan; *Phars.* = *Pharsalia*

LYD. = Lydus; *De magistr.* = *De Magistratibus Reipublicae Romanae* (Despre magistraturile statului roman).

MACR. = Macrobius; *Saturn.* = *Saturnalia* (Saturnalii)

MAL. = Malalas; *Chron.* = *Chronographia*

MART. = Marțial; *Epigr.* = *Epigrammata* (Epigrame)

OROS. = Orosius; *Adu. Pag.* = *Aduersum Paganos* (Impotriva păgînilor)

PETRON. = Petroniu; *Sat.* = *Satyricon*

PHILOSTR. = Philostrat; *Sophist.* = *Vitae Sophistorum* (Viețile sofiștilor); *Vita Apol.* = *Vita Apollonii* (Viața lui Apollonius din Tyana)

PLIN. = Pliniu cel Bătrîn; *Nat. Hist.* = *Naturalis Historia* (Istoria Naturală)

PLIN. = Pliniu cel Tînăr; *Ep.* = *Epistulae* (Scrisori); *Pan.* = *Traiani Panegyricus* (Panegiricul lui Traian)

PLUT. = Plutarh; *Galb.* = Galba; *De puer. educ.* = *De puerorum educatione* (Despre educația copiilor)

PROCOP. = Procopius; *De aedif.* = *De aedificiis* (Despre edificii)

PS. AUR. VICT. = Pseudo-Aurelius Victor; *Epit.* = *Epitome de Caesaribus* (Compendiu despre cezari)

PTOL. = Ptolemeu; *Geogr.* = *Geographia*

Schol. Iuu. = *Scholia in Iuuenalem* (Scolii la Iuvenal)

SEX. RUF. = Sextus Rufius Festus; *Breu.* = *Breuiarium Sexti Rufi* (Compendiul lui Sextus Rufius Festus)

STRAB. = Strabo; *Geogr.* = *Geographia*

STAT. = Statius; *Silu.* = *Siluae*

SUET. = Suetoniu; *Vesp.* = *Vespasianus; Dom.* = *Domitianus; De gram.* = *De grammaticis et rhetoribus* (Despre gramatici și retori)

TAC. = Tacit; *Agr.* = *Agricola; Germ.* = *Germania; Dial.* = *Dialogus de oratoribus* (Dialogul despre oratori); *Hist.* = *Historiae* (Istorii); *Ann.* = *Annales* (Anale)

TER. = Terențiu; *Eun.* = *Eunuchus* (Eunucul)
TERTUL. = Tertullian; *Apol.* = *Apologeticum*
THEMIST. = Themistius; *Orat.* = *Orationes* (Discursuri)
Vita Iuu. = *Vita Iuuenalis* (Viața lui Iuvenal)

De asemenea am prescurtat:

Codex Theodos. = *Codex Theodosianus* (Codul lui Theodosian)
Dig. = *Digestae*

În ce privește inscripțiile am ales abrevierile tradiționale:

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Corpul inscripțiilor latine)
CIG = *Corpus Inscriptionum Graecarum* (Corpul inscripțiilor grecești)
CIA = *Corpus Inscriptionum Atticarum* (Corpul inscripțiilor din Attica)
IDR = *Inscripțiile Daciei Romane*
IG = *Inscriptiones Graecae* (Inscripții grecești)
IGRR = *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes* (Inscripții grecești relative la fapte romane)
ILS = *Inscriptiones Latinae Selectae* (Inscripții latine alese, de H. DESSAU, editate în 1892—1916)
MAMA = *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* (Monumente antice din Asia Mică)
OGIS = *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae* (Inscripții alese din orientul grecesc)
SIG = *Sylloge Inscriptionum Graecarum* (Culegere de inscripții grecești, de W. DITTENBERGER, ed. a 3-a, 1913—1921).

I. Scurtă introducere

În paginile care urmează vom expune rezultatele investigațiilor noastre asupra epocii lui Traian, investigații întreprinse în ultimii ani. Dar, în acest fel, dezvoltăm și modificăm cercetări mai vechi, concretizate în articole și monografii, asupra lui Tacit, Suetoniu, Iuvenal, Epictet, Florus și chiar asupra epocii lui Nero. Materialul monografiei de față a slujit în parte alcătuirii unor cursuri speciale prezentate studenților de la filologia clasică în primăvara anului 1975, în toamna anului 1977 și în 1978—1979.

Fenomenul Traian este, fără umbră de îndoială, deosebit de interesant pentru noi, românii. Ajunși de mai multă vreme să se confrunte cu statul dac, romanii n-au putut să-l învingă și să-l cucerească decît în timpul domniei lui Traian. Evenimentul își are mai multe explicații, dintre care unele trebuie căutate în interiorul societății și civilizației romane. Este în orice caz semnificativ faptul că romanii n-au izbutit să distrugă statul dac decît în momentul istoric care coincide cu apogeul civilizației lor, cu maxima vigoare a imperiului creat de ei. Tocmai exigențele modelului de societate adoptat de ei, i-au determinat pe romani să ocupe Dacia. Dar ei n-au distrus pe daci, elogiați de Herodot și de alții pentru vitejia și spiritul lor de justiție. În Dacia romană s-a realizat o înfloritoare sinteză între cuceritori și învinși, o civilizație strălucită, deși, desigur, aceasta

n-a putut evita contradicțiile inerente orînduirii sclavagiste. Romanizarea Daciei s-a înfăptuit în cadrul continuității celor ce populau meleagurile noastre, a alcătuit o etapă superioară a acestei continuități, pe care abandonarea administrativă a Daciei Felix de către autoritățile romane nu o va întrerupe în nici un fel.

O monografie de ansamblu asupra lui Traian nu s-a mai scris de cincizeci de ani. Roberto Paribeni a încercat atunci o sinteză remarcabilă în multe privințe. Optimus Princeps *se remarcă prin minuția investigației, prin erudiția expunerii: excelent ni se pare de pildă capitolul consacrat izvoarelor. Însă Paribeni a sintetizat cercetări depășite. Se adaugă la aceasta faptul că marele savant italian trece uneori pe lîngă concluzii pe care chiar investigațiile epocii le impuneau, îndeosebi în sectorul ideologiilor politice și estetice. Înaintea lui Paribeni, mai mulți cercetători au redactat monografii asupra lui Traian. Semnalăm mai ales pe cea a lui C. De La Berge, scrisă dealtfel mai sprinten decît monografia ilustrului Paribeni. Totuși cartea lui De La Berge corespunde unui nivel de investigație sensibil inferior celui atins de Paribeni și deci categoric depășit. De asemenea, De La Berge apare înfeudat concepțiilor de mult învechite asupra părăsirii complete a Daciei de către populația ei romanizată în vremea lui Aurelian. Trebuie menționat ca valoros articolul consacrat lui Traian de către Hanslik în* Realencyclopädie.

Firește s-au scris numeroase articole, studii și capitole în lucrări de sinteză mai amplă asupra lui Traian, epocii și oamenilor din acea vreme. Practic este foarte greu, dacă nu chiar imposibil de epuizat o bibliografie atît de vastă. Dealtfel, nici nu ne-am propus un asemenea obiectiv. Am citat și utilizat îndeosebi investigații sintetice care au un caracter istoric, și în mult mai mică măsură lucrări cu un caracter arheologic, mai limitate în mod obligatoriu.

Față de starea actuală a cercetărilor, am încercat în primul rînd să definim liniile directoare a ceea ce considerăm că reprezintă o adevărată epocă istorică, fără a neglija desigur împrejurările, momentele imediat anterioare și cele subsecvente. Am încercat, așadar,

să desluşim mecanismul societăţii romane din vremea lui Traian şi sensul politicii întreprinse de împărat şi de alte elemente diriguitoare din preajma lui. În mare măsură, noi ni se par şi concluziile noastre privind dialectica intern-extern, în politica lui Traian, şi cotitura schiţată în 112 e.n. Am încercat să decantăm un program de ansamblu al politicii lui Traian. Considerăm printre altele că ocuparea Daciei corespundea unui asemenea plan, care viza în ultimă instanţă cucerirea totală sau măcar parţială, în orice caz anihilarea statului part.

Cum demonstrează şi titlul monografiei noastre, am acordat o atenţie mărită problemelor ideologice, politologiei din vremea lui Traian, ca şi esteticii. Credem că am adus unele puncte de vedere noi în privinţa funcţionării cercurilor cultural-politice, grupurilor de presiune, de influenţă şi acţiune. În timpul Imperiului roman, rolul anturajelor imperiale şi al grupurilor ideologice ca factori de decizie a crescut considerabil faţă de era Republicii. Incontestabil, sir Ronald Syme şi alţii — mai ales prosopografi — au descifrat componenţa anturajului cuceritorului Daciei. Se impunea însă sintetizarea observaţiilor anterioare şi continuarea lor. Procesul de elaborare a ideologiei epocii, ca şi funcţia împlinită de unele concepte fundamentale ne-au preocupat stăruitor. Am încercat totodată să stabilim dialectic opoziţia între domniile lui Traian şi Hadrian, opoziţie caracterizată prin unitate între continuitate şi discontinuitate. Credem că Traian a pregătit în multe privinţe politica lui Hadrian, deşi aceasta este departe de a nu constitui decît o variantă a programului şi realizărilor învingătorului dacilor. Am ajuns dealtfel la concluzia că paternalismul lui Traian a fost mult mai puţin moderat, senatorial, „liberal", decît cred unii savanţi. Pe toate planurile, domnia lui Traian a condus — şi în mare parte deliberat — la potenţarea absolutismului, care însă nu excludea deloc un autentic umanism şi o supleţe tactică remarcabilă. Abil manipulată, ideologia civilităţii lui Traian n-a împiedicat asumarea statutului de kosmokrator de către acest împărat. Am încercat de asemenea să aducem opinii şi constatări originale în diferite aspecte de detaliu, îndeosebi, repetăm,

în sectoarele ideologice. Astfel, ne-am străduit să elucidăm structura noului clasicism sau mai degrabă a celui de al doilea clasicism, dominant în literatură, arhitectură şi artele plastice în timpul domniei lui Traian. Am urmărit pe de altă parte confruntarea clasicizanţilor cu exponenţii noului stil şi ascensiunea unui curent care va avea un viitor surprinzător: aticismul arhaizant. Am constatat de asemenea că epoca lui Traian reprezintă o culme şi în cultură, în pofida opiniei contrarii pe care au formulat-o mai mulţi cercetători.

Credem astfel că putem oferi cititorilor o sinteză care să le uşureze — cel puţin în parte — înţelegerea epocii lui Traian.

II. Saeculum Traiani

Într-adevăr, domnia lui Traian echivalează în linii mari cu o epocă, de fapt cu o secvență autonomă din istoria Imperiului roman. Firește, această epocă a lui Traian se integrează la rîndul său într-o unitate istorică mai largă, mai limpede decantată, mai bine marcată, așa-numita eră a Antoninilor (96—192 e.n.), pe care ilustrul istoric francez care a fost Léon Homo a calificat-o drept veacul de aur al Imperiului roman[1]. De fapt, veacul Antoninilor constituie un adevărat sistem politico-istoric, în interiorul căruia epoca lui Traian funcționează ca un subsistem. Firește însă că în interiorul epocii lui Traian se pot desluși sisteme constituite la nivelul secvenței istorice respective. Această epocă a lui Traian s-ar întinde între 96 și 117 e.n., incluzînd atît domnia lui Nerva (96—98 e.n.), cît și cea a lui Traian (98—117 e.n.). Căci scurta domnie a lui Nerva n-a făcut decît să pregătească pe cea a lui Traian, așa cum subliniază în repetate rînduri Pliniu cel Tînăr în *Panegiricul lui Traian* și cum confirmă alte surse istorice. Legată deci prin mii de fire de domnia care i-a urmat, domnia lui Nerva poate fi deci integrată epocii lui Traian. Este caracteristic faptul că sursele nu opun niciodată între ele domniile lui Traian și Nerva. Dimpotrivă, domnia lui Traian se opune doar celei a lui

[1] Léon HOMO, *Le siècle d'or de l'Empire Romain. Les Antonins (96—192 ap. J.C.)*, ediție revizuită de Charles PIÉTRI, Paris, 1969.

Domițian (81—96 e.n.). Pe de altă parte, cînd utilizăm termenul de epocă pentru a desemna subsistemul istoric în cauză, ne gîndim nu numai la delimitarea convențională a unui moment istoric oarecare, ci și la o conotație specifică a termenilor de „epocă" și „epocal", anume la importanța politico-socială și culturală a secvenței dominate de personalitatea lui Traian, la însemnătatea *epocală* a acestei secțiuni din evoluția Imperiului. Cum am mai arătat, epoca lui Traian alcătuiește vîrful, apogeul dezvoltării civilizației romane. Unii cercetători moderni au atras de multe ori atenția asupra statutului de apogeu care revine epocii lui Traian.[2] S-a precizat chiar că anticii înșiși deveniseră conștienți că societatea lor atinsese culmea maturizării sale, în primul deceniu din secolul al doilea al erei noastre[3].

În realitate anticii ilustrau această importanță epocală a subsistemului istoric dominat de Traian, cînd îl considerau un veritabil secol, distinct, din evoluția Romei, un *saeculum*. Romanii îl doreau ca atare încă de la începutul domniei lui Traian. Pliniu cel Tînăr l-a considerat *saeculum* chiar în scrisoarea prin care l-a felicitat pe Traian pentru proclamarea sa ca împărat unic, la sfîrșitul lui ianuarie 98 e.n. În această epistulă Pliniu îi ura lui Traian: „să-ți meargă bine toate, adică să fie demne de secolul tău", *prospera omnia, id est digna saeculo tuo*[4].

Într-adevăr, romanii nu desemnau prin *saeculum* doar o perioadă de o sută de ani. Termenul putea primi mai multe accepțiuni, echivalînd cu o secvență istorică ce depășea o sută de ani, căci însuma o sută zece ani, limită a vieții umane, ori marcînd un moment istoric de importanță cardinală, o *aetas*, eră nouă, deo-

[2] De exemplu Robert PARIBENI, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, 1927, vol. 2, p. 320: „la memorabile gesta dell'antica Roma, parte essenziale e fondamentale della storia del mondo, vide con Traiano raggiunto il piu alto vertice del suo decorso". Este semnificativ faptul că nimeni n-a definit mai clar acest statut de apogeu decît autorul celei mai importante monografii asupra domniei lui Traian. Dar vom vedea că acest apogeu s-a realizat și în domenii unde Paribeni nici măcar nu l-a bănuit.

[3] Ronald SYME, *Tacito*, traducere italiană, Brescia, 1967—1971, p. 329.

[4] PLIN,. *Ep*., 10, 1, 2.

sebit de importantă sau viaţa unei generaţii, unor oameni care au trăit împreună o perioadă de timp. Pornind de la aceste ultime două sensuri, chiar cercetătorii moderni se referă la „un secol al lui Pericle“ la un „secol al Scipionilor“, secvenţe istorice mai mici de un veac, sau la „secolul lui August“, care a reprezentat cam cincizeci de ani[5].

Pe urmele anticilor, putem aşadar vorbi nu numai de o epocă, ci chiar de un secol al lui Traian, de un *saeculum Traiani*. Cu bunăvoinţă, un asemenea secol ar putea echivala cu cel al Antoninilor, dar el poate ilustra — şi noi cu acest sens îl folosim — doar epoca lui Traian (96—117 e.n.). Acest ultim înţeles îl confereau cu exclusivitate şi anticii sintagmei de *saeculum* al lui Traian. Cum a relevat sir Ronald Syme, romanii întrebuinţau în acest caz conotaţiile limbajului vîrstei de aur a omenirii, limbaj care servise şi exaltării debuturilor altor domnii, ca de pildă cea a lui Nero. Mai mulţi cezari organizaseră dealtfel jocuri seculare, în cursul veacului anterior: August, Claudiu, Domiţian[6]. Acelaşi limbaj al vîrstei de aur impregna de altminteri şi felicitarea lui Pliniu, la care ne-am referit mai sus.

Însă, trebuie aici să adăugăm cîteva observaţii. În primul rînd, celebrarea secolului lui Traian se săvîrşeşte altfel decît elogiul unor domnii anterioare. Nu se simte deloc osteneala deosebită de a convinge pe cineva că se află în cauză o eră de fericire deplină. Autorii se referă la un asemenea secol ca la un dat firesc, ca la un concept acceptat de toţi, înrădăcinat adînc în

[5] Cum îl numeşte Robert ETIENNE, *Le siècle d'Auguste*, Paris, 1970, pp. 9—10. Istoricul francez circumscrie sensurile romane ale termenului de *saeculum*: „le mot est employé d'une façon un peu vague au sens d'époque, de même que le mot *aetas*, dont il est alors synonyme: dans sa deuxième signification, le „*saeculum*“ désigne aussi les hommes qui ont vécu ensemble pendant une même période et en général on peut le traduire par *génération*... Si l'on pense à une nouvelle signification — période de cent ans ou putôt de cent dix ans, limite de la vie humaine — *saeculum* évoque toute une pensée astrologique, toute une série de spéculations sur la succession et le retour des âges qui voyaient en l'avènement d'Auguste le début d'une ère nouvelle...“ Pentru secolul Scipionilor, vezi Pierre GRIMAL, *Le siècle des Scipions*, Paris, ed. a 2-a, 1975.

[6] R. SYME, *op. cit.*, p. 289.

conștiință. În acest sens, Pliniu face aluzie la „începuturile unei domnii foarte fericite" *initia felicissimi principatus*[7], cea a lui Traian, de fapt la „un secol foarte fericit", *felicissimum* sau *beatissimum saeculum*, care s-ar opune polar domniei lui Domițian, *tristissimum saeculum*. De aceea, Pliniu însuși se consideră în chip firesc „în siguranță și fericit", *securus et felix*[8]. Totodată și Tacit, la începutul domniei lui Traian, celebrează instaurarea unui *beatissimum saeculum*, iar Suetoniu se va referi la o „stare mai fericită și mai prosperă a statului", *beatiorem laetioremque... rei publicae statum*[9]. Același Pliniu arată lui Traian ce se potrivește cu „liniștea secolului tău", *tranquillitati saeculi tui*[10]. În sfîrșit, în *Panegiric* și în corespondența sa cu împăratul, Pliniu ia permanent în considerare, ca elemente organice vremii, atributele secolului lui Traian, *bona saeculi*[11], importanța epocală a domniei[12]. Oricum însemnătatea epocală a domniei lui Traian, consensul în jurul acestei semnificații, specificitatea momentului istoric, sînt recunoscute de la începutul domniei marelui împărat.

Pe de altă parte, termenul de *saeculum* și, desigur, epitetul de *felicissimum* slujesc și în alte compartimente ale domniei pentru a defini epoca lui Traian. Ceea ce nu s-a întîmplat cu exaltarea domniilor precedente. Pliniu a continuat să se refere la un asemenea *saeculum*, la frumusețea și la strălucirea lui[13]. Împăratul însuși, într-o scrisoare trimisă aceluiași Pliniu, în ultimii ani de domnie va înfiera orice obicei politic care „nu este vrednic de secolul nostru" *nec nostri saeculi est.*[14] Edificator ni se pare faptul că Traian se gîndește la condamnările în temeiul unor denunțuri anonime.

[7] PLIN. *Ep.*, 10, 2, 2.
[8] PLIN. *Ep.*, 10, 2, 3.
[9] TAC., *Agr.*, 3, 1; *Dom.*, 23, 4. Suetoniu scrie mult mai tîrziu, dar ni se pare manifestă referința la începuturile Antoninilor.
[10] PLIN., *Ep.*, 10, 3a, 2.
[11] PLIN., *Pan.*, 36, 4.
[12] PLIN., *Pan.*, 40, 5 (referitor la regimul datoriilor sub Traian exclamă: *uetuisti exigi quod deberi non tuo saeculo coeperat); 46, 4; 7; 93, 2.
[13] PLIN., *Ep.*, 10, 23, 2 arăta că baia publică de la Prusa trebuie să fie adecvată la *dignitas ciuitatis et saeculi tui nitor;* în altă parte evocă *pulchritudinem* a secolului (*ibid.*, 37, 3).
[14] PLIN., *Ep.*, 10, 97, 2.

Generozitatea, umanismul şi echitatea caracterizează deci în mod constant *saeculum Traiani*.

Romanii simţeau totodată nevoia de a diferenţia şi elogia *saeculum Traiani* deoarece îl considerau ca o renaştere a valorilor latine morale, politice şi militare, ca o reînvigorare, ca un al doilea suflu al imperiului lor. Ideea apare la contemporani, însă şi la scriitori posteriori.[15]

În cele ce urmează, noi vom prefera sintagma de *epocă a lui Traian*, dar nu vom ignora nici formula *saeculum Traiani*, care nu numai că o traduce în latineşte destul de exact, dar beneficiază şi de girul mărturiilor antice. Deşi nu preluăm integral elogierea romană necondiţionată a acestei epoci — practicată de sursele antice menţionate, care totuşi, reamintim, considerau celebrarea ei ca firească, ca organică — vom utiliza şi noi *epoca lui Traian*, *saeculum Traiani*, în cele două accepţii consacrate: secvenţă istorică delimitată (subsistem în sistemul Antoninilor) şi apogeu al politicii, civilizaţiei şi culturii latine.

[15] FLOR., *Epitom.*, praef., 8, care utilizează de asemenea formula *saeculum nostrum* pentru domniile lui Traian şi Hadrian. Pe bună dreptate, R. SYME, *op. cit.*, p. 29 consideră că şi alţi autori romani (Tacit şi Iuvenal) subînţeleg cel puţin renaşterea militară adusă de *saeculum Traiani*, cînd condamnă *longa et saeua pax*, inerţia infructuoasă a cezarilor care l-au precedat pe Traian.

III. Izvoarele

A) IZVOARELE ÎN GENERAL

Problema izvoarelor constituie, fără îndoială, una dintre cele mai spinoase pe care le pune epoca lui Traian. Într-adevăr, puţine secvenţe din istoria Romei sînt atît de sumar tratate de sursele literare, care reprezintă şi în prezent — orice s-ar spune — principalele izvoare privitoare la antichitate. Această penurie afectează îndeosebi istoriografia, sectorul cel mai important pentru cercetătorul antichităţii. Sînt destul de puţine mărturiile istoriografice ale epocii lui Traian şi lipsesc aproape cu desăvîrşire informaţiile oferite de istoricii contemporani momentului respectiv. Nu ne oferă naraţii directe despre epocă, alcătuite de pana sa fulgurantă, marele Tacit, deşi promisese în *Istorii* că îşi va consacra bătrîneţea] înfăţişării secolului lui Traian[1]. Nu dispunem nici măcar de informaţii directe furnizate de Suetoniu, iar Florus nu se referă decît în prefaţa operei sale la epoca lui Traian. De asemenea, *Istoria Augustă* nu începe decît cu domnia lui Hadrian, iar secţiunea rezervată lui Traian de către Cassius Dio ni s-a păstrat numai sub formă de rezumat tardiv. În sfîrşit, cum observa şi Roberto Paribeni, s-au pierdut multe opere istorice referitoare la Traian, contemporane sau posterioare, ca biografiile lui Marius Maximus sau paginile rezervate epocii de către Ammianus Marcel-

[1] TAC., *Hist.*, 1, 1, 6: *quod si uita suppeditet, principatum diui Neruae et imperium Traiani, uberiorem securioremque materiam, senectuti seposui...*

linus[2]. Testimoniile contemporane, relative la Traian și păstrate pînă în vremurile noastre, ca cele furnizate de către Pliniu cel Tînăr sau Dio din Prusa, privesc mai mult începuturile domniei lui Traian, viața cotidiană a epocii, cadrul general al practicii social-istorice ori ideologice și mai puțin evenimentele politice sau militare majore. Această penurie de izvoare literare ar putea în parte explica de ce s-au scris atît de puține sinteze dedicate epocii, cu toată profuziunea studiilor de detaliu și a capitolelor din lucrările mai ample. Dar penuria nu trebuie exagerată.

În primul rînd istoricii și alți autori tîrzii, dar care și-au extras informațiile din surse mai apropiate de epocă, relatează destul de numeroase fapte privitoare la *saeculum Traiani*. Cum am mai arătat în realitate, izvoarele literare contemporane figurează și ele diferite aspecte și momente — îndeosebi cele inițiale — ale epocii lui Traian. În al treilea rînd, totuși se pot deslusi reflexe diverse, atitudini, chiar informații indirecte, la istoricii contemporani vremii lui Traian. În sfîrșit, relativa sărăcie a izvoarelor literare este larg compensată de abundența documentelor de altă natură.

Ne referim la monumente, inscripții, monede și la alte materiale scoase la lumină de săpăturile arheologice. Asemenea surse sînt indispensabile reconstituirii oricărui moment din istoria Romei antice, dar ele devin deosebit de însemnate pentru orice cercetător al epocii lui Traian. Atît datorită abundenței lor și relativei fragilități a surselor literare, cît și din pricina caracterului foarte semnificativ al informațiilor pe care le oferă îndeobște izvoarele neliterare despre *saeculum Traiani*.

[2] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. IV; Bernard W. HENDERSON, *Five Roman Emperors Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Traian, A. D. 69—117*, Cambridge, 1927, p. 178; Rudolf HANSLIK, articolul *Ulpius Traianus* în *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaften*, supliment la vol. 10, 1965, col. 1035; I. I. RUSSU, *Getica lui Statilius Crito*, în *Studii Clasice*, 14, 1972, pp. 111—128, îndeosebi pp. 111—112; *Izvoare privind Istoria României*, vol. 1, București, 1964, pp. 508—509.

1. Surse contemporane epocii. Roberto Paribeni împărțea în patru mari clase izvoarele literare despre epoca lui Traian: a) sursele contemporane care se ocupă în mod expres de epocă; b) izvoare contemporane ce fac numai ocazional aluzie la evenimentele istorice ale timpului; c) scriitori posteriori secolului lui Traian; d) autori ulteriori care tratează incidental însă cu anumite detalii semnificative evenimentele domniei cuceritorului Daciei[3].

Vom utiliza o asemenea clasificare numai cu unele corective, care ni se par indispensabile. Se impune în primul rînd, și pentru toate izvoarele, disjuncția între autorii de opere ce ni s-au conservat și cei din care nu ne-au rămas decît rare fragmente sau chiar doar numele. Desigur, se pot enunța puține afirmații despre autorii care fac parte din a doua categorie, însă tot ce se știe despre atitudinea lor și despre conținutul lucrărilor întocmite de ei slujește elucidării mai multor aspecte ale epocii în cauză. Totodată, în a doua clasă, noi considerăm că ponderea principală nu o dețin autorii contemporani, care se referă accidental la epocă, ci cei ce o abordează indirect, așa cum am arătat pe scurt mai sus. Pe de altă parte, la toate clasele de izvoare trebuie operate distincții de gen, trebuie ținut seama de caracterul operelor în cauză, istoriografic, oratoric, filosofic etc. Concomitent, așa cum reliefa de fapt și Paribeni, nu trebuie emisă vocația moralizatoare și estetică a operelor istorice antice, străine de acribia științifică a istoriografilor moderni, deși scriitorii antici nu se mulțumeau nici ei să consulte un singur izvor și se documentau îndeobște destul de amplu[4]. Totuși Roberto Paribeni n-a remarcat că tocmai propensiunea moralizatoare-estetică slujește la înțelegerea mai lesnicioasă a ideologiei adoptate de istoricii antici ai vremii lui

[3] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 5.

[4] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 42—44. Savantul italian critica judicios teoria izvorului unic al istoricilor antici, teorie vehiculată de Nissen și parțial de Philippe Fabia.

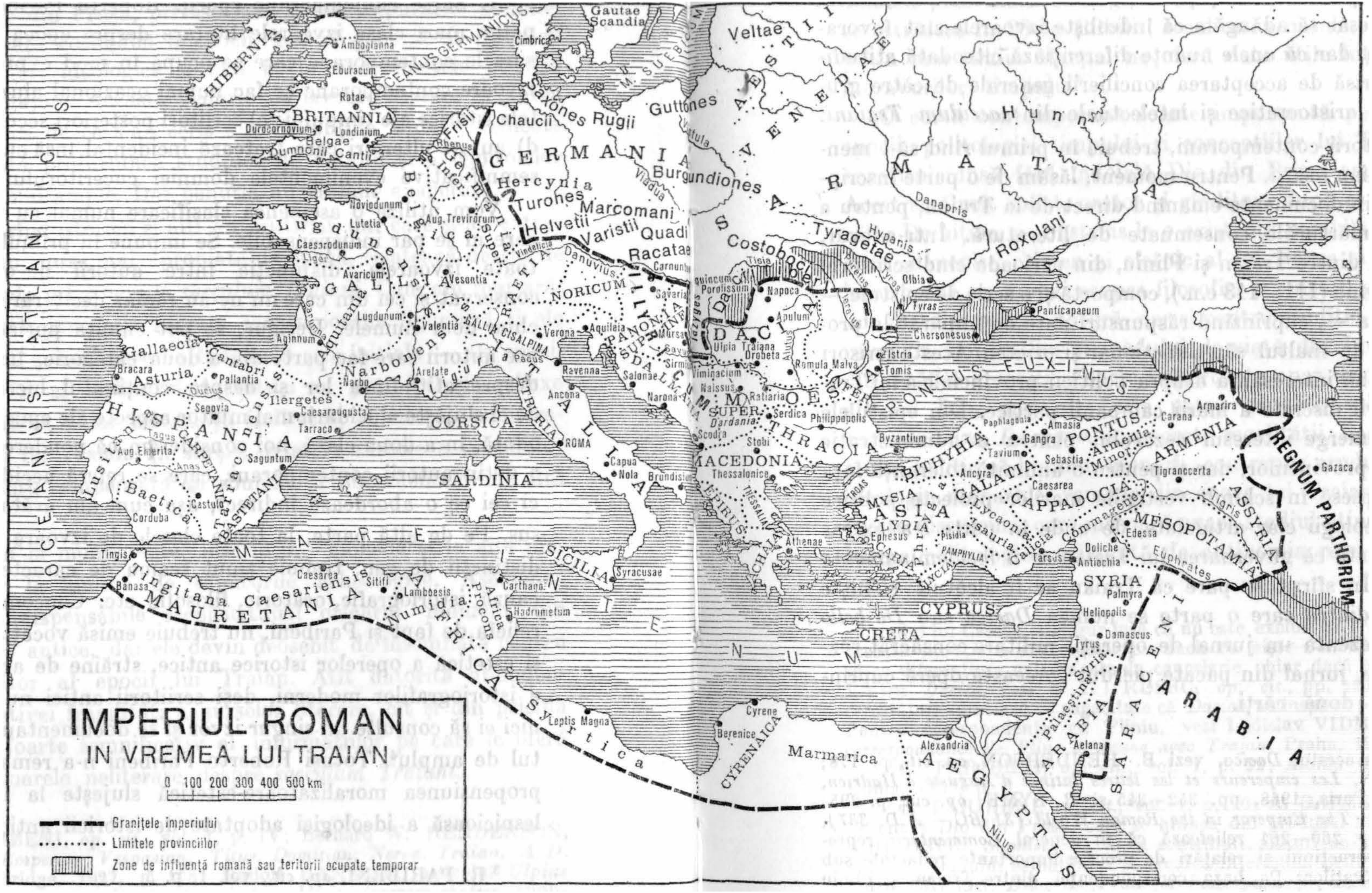
IMPERIUL ROMAN
IN VREMEA LUI TRAIAN
0 100 200 300 400 500 km
Granițele imperiului
Limitele provinciilor
Zone de influență romană sau teritorii ocupate temporar
OCEANUS ATLANTICUS
HIBERNIA
OCEANUS GERMANICUS
BRITANNIA
Amboglanna
Eburacum
Ratae
Durocornovium
Londinium
Belgae
Dumnonii
Cantii
Gautae
Scandia
Cimbrica
Saxones
Rugii
Guttones
Chauci
Frisii
Rhenus
GERMANIA
Germania Infer.
Germania Super.
Belgica
Hercynia
Turones
Marcomani
Helvetii
Varistii
Quadi
Burgundiones
Viadua
Vistula
Noviodunum
Lutetia
Aug. Treverorum
Lugdunensis
Caesarodunum
Liger
Avaricum
Vesontia
GALLIA
Aquitania
Garumna
Lugdunum
Valentia
Vindelicia
RAETIA
Danuvius
NORICUM
Racatae
Carnuntum
Savaria
ILLYRICUM
PANONIA SUPERIOR
PANONIA INFERIOR
DALMATIA
Aquileia
Verona
GALLIA CISALPINA
Padus
Ravenna
Ancona
Salonae
Narona
Mursa
Sirmium
Gallaecia
Bracara
Asturia
Cantabri
Pallantia
Durius
Ilergetes
Segovia
Caesaraugusta
Tarraco
HISPANIA
Tarraconensis
Lusitania
Tagus
Aug. Emerita
Anas
Saguntum
Carpetani
Baetica
Castulo
Bastetani
Corduba
Aginnum
Narbonensis
Narbo
Arelate
Liguria
CORSICA
ETRURIA
ITALIA
ROMA
Capua
Nola
Brundisium
SARDINIA
SICILIA
Syracusae
Tingis
Banasa
Tingitana
Caesariensis
MAURETANIA
Caesarea
Sitifi
Lambaesis
Numidia
AFRICA
Africa Proconsularis
Carthago
Hadrumetum
Leptis Magna
Syrtica
MARE INTERNUM
Veltae
VENEDAE
AESTII
SARMATIA
Hunni
Costoboci
Tyragetae
Hypanis
Roxolani
Danapris
Tyras
Olbia
Panticapaeum
Chersonesus
MARE CASPIUM
Tisia
Aquincum
Porolissum
Napoca
Apulum
Iazyges
DACIA
Ulpia Traiana
Drobeta
Romula Malva
Istria
Tomis
Viminacium
Naissus
Ratiaria
MOESIA SUPERIOR
MOESIA INFERIOR
Dardania
Scodra
Stobi
Serdica
Philippopolis
THRACIA
Byzantium
PONTUS EUXINUS
MACEDONIA
Thessalonice
EPIRUS
THESSALIA
ACHAIA
Athenae
Paphlagonia
Amasia
PONTUS
Armenia Minor
Gangra
Tavium
Sebastia
BITHYNIA
Ancyra
GALATIA
Caesarea
CAPPADOCIA
TROAS
MYSIA
ASIA
LYDIA
Ephesus
CARIA
LYCIA
PAMPHYLIA
Pisidia
Isauria
Lycaonia
Cilicia
Tarsus
Commagene
Armarira
Carana
ARMENIA
REGNUM PARTHORUM
Tigranocerta
Gazaca
Tigris
ASSYRIA
MESOPOTAMIA
Edessa
Doliche
Antiochia
Euphrates
SYRIA
Palmyra
Heliopolis
Damascus
Tyrus
CYPRUS
CRETA
Palaestina Syria
ARABIA
SARACENI
Aelana
Cyrene
Berenice
CYRENAICA
Marmarica
Alexandria
AEGYPTUS
Nilus

Traian, a opțiunilor politice revelatoare pentru epocă și pentru reflexele trimise de ea, ca și a concepțiilor stilistico-literare la care sursele pe de o parte aderau și pe de alta le defineau. De asemenea, ni se pare necesar să adăugăm că îndeobște izvoarele sînt favorabile lui Traian, dar că unele nuanțe diferențiază cîteodată atitudinea lor, prescrisă de acceptarea concilierii generale de către grupurile politice aristocratice și intelectuale din *saeculum Traiani*.

Printre autorii contemporani, trebuie în primul rînd să-l menționăm pe Traian însuși. Pentru moment, lăsăm de o parte inscripțiile care conțin documente emanînd direct de la Traian, pentru a ne referi la mărturiile consemnate de literatură. Într-adevăr, corespondența dintre Traian și Pliniu, din perioada cînd scriitorul guverna Bithynia (111—113 e.n.), comportă și o serie de epistule — cincizeci și una —, cuprinzînd răspunsuri date de împărat la problemele puse de înaltul său funcționar și prieten. Aceste scrisori aruncă o lumină interesantă asupra politicii provinciale a lui Traian și pregătirii discrete a marii campanii partice. Din epistulele *lui Traian* emerge interesul cezarului pentru o administrație scrupuloasă a provinciilor, dar și pentru o anumită toleranță față de supuși. Lipsesc în schimb vestigiile marilor proiecte politice și ale unei ideologii clar articulate, de unde în parte s-a extras concluzia eronată că guvernarea lui Traian ar fi fost eminamente pragmatică. În sfîrșit se pare că Traian ar fi alcătuit și niște *Commentarii*, dintre care o parte se numea *Dacica* sau *De bello Dacico* și reprezenta un jurnal de operații militare consacrat războaielor dacice, jurnal din păcate pierdut[5]. Această operă cuprindea cel puțin două cărți.

[5] În privința acestor *Dacica*, vezi B. HENDERSON, *op. cit.*, p. 178; Henry BARDON, *Les empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien*, al doilea tiraj, Paris, 1968, pp. 342—345 și R. SYME, *op. cit.*, p. 295; Fergus MILLAR, *The Emperor in the Roman World (31 BC — A.D. 337)*, London, 1977, pp. 260—261 reliefează că în general *Commentarii* reprezentau note, instrucțiuni și relatări de procese importante redactate sub conducerea împăraților. Pe baza corespondenței dintre Traian și Pliniu cercetătorul britanic deduce că, în cazul cuceritorului Daciei, aceste comentarii înregistrau deciziile și binefacerile imperiale. Așadar, *Dacica* ar constitui o secțiune specifică, din *Commentarii*, mai literară, și inspirată de

Poetul Marțial, în trecut harnic adulator al lui Domițian, consacră ultimele cărți de epigrame — trei la număr — epocii lui Traian, prezentării și elogierii atmosferei care o caracteriza, deși se retrăsese în 98 la Bilbilis, localitatea natală, unde a și murit puțin mai tîrziu. Marțial ne oferă date utile înțelegerii vieții și moravurilor timpului[6].

O sursă contemporană foarte importantă pentru înțelegerea epocii, politologiei timpului și concepțiilor lui Traian însuși, o constituie însă fără îndoială Dio din Prusa sau Chrysostomos. Acest strălucit sofist, orator și gînditor, după ce fusese exilat de către Domițian și constrîns la o existență penibilă de pelerin rătăcitor, devenise prieten și sfetnic al lui Nerva și Traian. Dio ne informează nu numai asupra filosofiei și culturii grecești a timpului, gustului pentru natură, dar și pentru erudiție, ci și asupra obiceiurilor, instituțiilor și modului de viață din Imperiu, îndeosebi din cetățile grecești. Foarte importante apar discursurile politice ale lui Dio, mai ales cele patru grupate sub titlul generic περὶ βασιλείας, *De regno*, consacrate regalității, imaginii și programului politic al bunului monarh, contrapus crudului tiran. Toată ideologia monarhiei romane din epoca lui Traian se regăsește în aceste discursuri, care măsoară exact stadiul atins de vechea dezbatere politologică prilejuită de antinomia rege-tiran, *rex-tyrannus*[7].

exemplul lui Caesar. Desigur însă că nu este exclus ca Traian să fi conceput această narație a războaielor cu dacii ca niște *Commentarii* literare care să se diferențieze net de cele de cancelarie, chiar dacă purtau același titlu. Pentru *Dacica*, vezi și I. I. RUSSU, *op. cit.*, pp. 113—114. Mai mulți cercetători apreciază cu sagacitate că *Dacica* au inspirat pe artiștii Columnei. Pentru corespondența cu Pliniu, vezi Ladislav VIDMAN, *Étude sur la correspondance de Pline le Jeune avec Trajan*, Praha, 1960.

[6] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 22; Albino GARZETTI, *Nerva*, Roma, 1950, p. 7.

[7] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 20; A. GARZETTI, *op. cit.*, p. 7. Totodată Dio din Prusa, care se hrănea din produsul muncii sale manuale (PHILOSTR., *Sophist.*, 17, 3), a contribuit, alături de Tacit, la constituirea mitului, „bunului sălbatic" și la crearea interesului pentru tărîmuri exotice. Petru CREȚIA, *Dion de Pruse et l'esclavage*, în *Studii Clasice*, 3, 1961, pp. 369—375, a analizat ideile sofistului cu privire la sclavie, idei care depășesc optica stoicilor, ca și detaliile oferite de Dio cu privire la viața sclavilor.

Din nefericire, s-a pierdut tocmai opera istorică a lui Dio din Prusa, dedicată geților, deci unui subiect de palpitantă actualitate. Philostrat va susține ulterior că *Getica* lui Dio ilustra talentul de istoriograf al sofistului, care, în timpul peregrinărilor lui impuse, ajunsese pînă pe tărîmurile geților, bine cunoscute astfel de el[8].

Izvorul literar contemporan cel mai important îl constituie totuşi Pliniu cel Tînăr[9]. Provenit dintr-o familie proaspăt intrată în senat, după ce exercitase o opoziție moderată sub Domițian, Pliniu devine unul dintre ideologii și susținătorii cei mai activi ai puterii imperiale în timpul domniilor lui Nerva și Traian. Mare latifundiar, şef de cerc cultural-politic, prieten intim al lui Traian, Pliniu devine consul şi ulterior guvernator al Bithyniei. El nu ilustrează atît optica lui Traian, cît ideologia unui grup senatorial de conciliere permanentă între curie şi împărat, grup dornic să legitimeze politica cezarului, dar s-o și orienteze cît mai aproape de interesele senatorilor. Totodată, Pliniu se străduieşte să ralieze întregul senat în spatele fidelității scrupuloase față de Traian. *Panegiricul* adresat împăratului Traian, amplificare literară a unui discurs de mulțumire închinat împăratului, cînd Pliniu devenise *consul suffectus*, în septembrie 100 e.n., oferă o interesantă imagine asupra primilor ani de domnie ai lui Traian și a reflexelor ideologice consecutive lor. Personalitatea lui Traian, transpusă, desigur, pe un registru manifest laudativ, politica împăratului, permanent opusă celei promovate de Domițian, virtuțile, măsurile concrete și ideile care emerg din acest mult elogiat debut, abundă fără încetare în textul lui Pliniu. De aceea cunoaștem mai bine această perioadă inițială decît secvențele

[8] PHILOSTR., *Sophist.*, 1, 7, 2.

[9] Pentru Pliniu ca izvor, R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 13—15, însă şi L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 42—111 sau Luigi RUSCA, *Plinio il Giovane attraverso le sue lettere*, Como, 1967, pp. 17—146. Vezi şi Anne-Marie GUILLEMIN, *Pline et la vie littéraire de son temps*, Paris, 1929; P. MERLAT, *Pline le Jeune, propriétaire foncier*, în *Hommages à Léon Hermann*, Bruxelles, 1960, pp. 522 şi urm., dar mai ales A. N. SHERWIN-WITHE, *The Letters of Pliny. A Historical an Social Commentary*, Oxford, 1966, prin excelență pp. 11—65.

care urmează. *Panegiricul* trebuie să fi fost remaniat și publicat mai degrabă în cursul anului 103 decît în 101 e.n.

Scrisorile trimise de Pliniu unor prieteni, epistule prelucrate literar și adaptate pentru publicare, fără a abandona informația asupra politicii imperiale și asupra ideologiei, atacă o sferă mult mai largă de probleme. Întreaga practică socială desfășurată între 96 și 109 e.n. se regăsește în primele nouă cărți de epistule. Modul de viață al romanilor înstăriți ai epocii, viața cotidiană a senatorilor, la Roma și în vilele lor din afara Capitalei, sînt astfel înfățișate. Pliniu ne vorbește de procesele timpului, de unele dezbateri din senat, dar și de lecturile publice, dineurile, intervențiile în favoarea unor prieteni, viața cenaclurilor literare, ca și de probleme mai elevate, cum ar fi cea a gloriei, care preocupau pe romanii epocii lui Traian. Societatea ca și natura Italiei prind astfel un contur destul de clar. În sfîrșit, cartea a zecea de epistule cuprinde corespondența cu împăratul Traian, mai cu seamă cea prilejuită de misiunea lui Pliniu în Bithynia. Pe lîngă răspunsurile lui Traian, mai sus menționate, se deslușesc aici scrisorile prin care Pliniu solicită îndrumări împăratului sau îi raportează care era situația locală. Preocupările pentru o bună gospodărire a provinciei, ca și potențarea ineluctabilă a absolutismului imperial, rezultă limpede din scrisorile trimise de Pliniu lui Traian.

Multe alte lucrări, consacrate cu precădere figurării epocii, s-au pierdut total sau parțial. Dintre autorii de opere pierdute sau conservate foarte fragmentar, trebuie în primul rînd menționat Criton, medicul personal al lui Traian. Libert al familiei Statiliilor și de fapt numit Titus Statilius Crito, el a însoțit pe Traian în războaiele dacice, a făcut parte din statul major al împăratului și s-a bucurat de o reputație deosebită la curte[10]. Din fragmentele conservate, mai numeroase decît s-a crezut cîndva, cum arată

[10] Pentru participarea la războaiele dacice, LYD., *De magistr.* 2, 28; (...ὁ κρίτων παρὼν τῷ πολέμῳ...); pentru influență la curte, MART., *Epigr.*, 11, 60, 6. Vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 8, care eronat îl numește Marcus Ulpius Crito; vezi *infra* cap. V, n. 228.

I.I. Russu, rezultă că medicul-istoric nara, în limba greacă, mai ales faptele de arme ale lui Traian. Acest istoriograf era probabil obsedat de dubla paralelă Alexandru-Traian şi Criton-Ctesias, medicul vestitului cuceritor macedonean. Întocmai ca acesta din urmă, Criton completa jurnalul de campanie al împăratului şi prezenta elemente anecdotice, curiozităţi naturale şi etnografice întîmpinate de armatele romane. Înfăţişa de asemenea acţiunile forţelor romane în cursul războiului, structurile sociale ale dacilor, religia lor, negocierile lui Decebal cu romanii şi alte episoade ale conflictului. Printre altele, Criton dă seama despre cauzele războaielor dacice şi despre efectele lor, pierderile suferite de autohtoni, care însă, cum semnalează istoricul-medic, n-au determinat dispariţia totală a băştinaşilor. Aşadar felurite informaţii figurau în memoriile de război ale lui Criton, sursă deosebit de preţioasă, a cărei parţială pierdere dăunează sensibil reconstituirii evoluţiei epocii lui Traian. Astfel Ioannes Lydus ne relatează că vestitul medic da seama asupra prăzii de război luate de împărat în cel de al doilea război dacic[11]. Vom utiliza destul de frecvent fragmentele critoniene în prezentarea războaielor dacice.

Ni s-au pierdut integral biografiile lui Traian alcătuite de Aurelius Verus, Fabius Marcellinus, Statius Valens, contemporani sau foarte apropiaţi ca timp de epoca lui Traian. Este din nou vorba de o pierdere regretabilă[12]. Nu ni s-a păstrat decît foarte fragmentar opera lui Balbus, consacrată operaţiilor topografice şi geodezice întreprinse de Traian, în timpul războaielor dacice. Puţinele ştiri oferite de acest autor apar însă interesante, semnificative.

[11] LYD., *De magistr.*, 2, 28. Cum vom vedea *infra*, evaluarea acestei capturi apare considerabil exagerată la Lydus şi la Criton. I. I. RUSSU, *op. cit.*, pp. 115—127 desluşeşte la diferiţi autori, mai ales la Suidas, şi analizează foarte convingător optsprezece fragmente critoniene. Anterior se considerau sigur critoniene doar opt fragmente traduse în *Izvoare privind Istoria României*, vol. 1, Bucureşti, 1964, pp. 508—509.

[12] Îi menţionează de mai multe ori autorul *Istoriei Auguste.* Apar mai ales consemnaţi în HIST. AUG., *Sev. Alex.*, 48, 6.

În sfîrșit, unul dintre prietenii lui Pliniu cel Tînăr, dealtfel un personaj care nu deținuse funcții publice importante, Caninus Rufus, intenționa să scrie un poem alcătuit din versuri grecești și consacrat gestei dacice a lui Traian.[13] Nu ni s-a păstrat nimic din acest epos, încurajat de Pliniu, și nu sîntem nici măcar siguri că el a fost vreodată scris.

Printre autorii contemporani cu Traian, care trebuie menționați aici, figurează și Arrian. Născut la Nicomedia, în Bithynia, pe la 90 e.n., Arrian a participat la războiul partic al lui Traian ca ofițer, înainte de a deveni consul sub Hadrian, în 130, și ulterior guvernator al Cappadociei. Autor inteligent, foarte competent și destul de scrupulos, Arrian a redactat *Parthica* în șaptesprezece cărți, consacrate probabil istoriei și descrierii parților. Dintre acestea, cărțile opt — șaptesprezece înfățișau tocmai campania partică. Din această operă s-au păstrat numai rare fragmente. Arrian a mai scris și un tratat de tactică militară, în care nu lipsesc aluziile la Traian și un periplu al Mării Negre (*Periplus Ponti Euxini*) unde s-a referit adesea la situația politică de pe țărmurile Asiei Mici, scurtă vreme după domnia lui Traian.[14] Arrian a cules și publicat, de asemenea, lecțiile ținute de Epictet elevilor săi.

În sfîrșit, celebrul arhitect al lui Traian, Apollodor din Damasc, s-a remarcat și ca scriitor. Încurajat de împărat, Apollodor a descris într-o lucrare, pierdută, podul construit peste Dunăre, la Drobeta, iar într-o altă operă, impregnată de asemenea de amintirile războaielor lui Traian, se referea la fortificații și la tehnica militară. Lucrările lui Apollodor au influențat considerabil atît publicul epocii sale cît și sursele literare posterioare.[15]

Cea de a doua clasă de surse literare provenite din epoca lui Traian — cea care grupează autori ce se referă ocazional sau indi-

[13] PLIN., *Ep.* 8, 4, 1—5. Pentru acest poem, vezi și I. I. RUSSU, *op. cit.*, p. 113, n. 6, care se îndoiește pe bună dreptate că acest poem a fost redactat, în pofida exortației lui Pliniu.

[14] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 9 și 33 (unde îl consideră istoricul cel mai bine informat asupra actelor lui Traian); F. A. LEPPER, *Trajan's Parthian War*, Oxford-London, 1948, pp. 1—2.

[15] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 9.

rect la timpul lor — include, de asemenea, autori păstrați foarte fragmentar. Este cazul lui Hyginus, care nu trebuie confundat cu bibliotecarul lui August. Acest scriitor, în cele cîteva fragmente conservate din opera sa, se referă printre altele la distribuțiile de ogoare în folosul veteranilor lui Traian. Se pare că și-a scris opera înaintea celui de al doilea război dacic[16].

De asemenea, la problemele armatei și la cele edilitare, se referă colegul de consulat al lui Traian, în 100 e.n., Frontinus, în *Stratagemata*, tratat în patru cărți și, mai ales, în *De aquae ductus urbis Romae*, liber tradus „Despre apeductele orașului Roma". Preocupările administrației imperiale, la începutul domniei lui Traian, sînt astfel incidental surprinse, dar pe viu, în substanța lor concretă, de către un înalt funcționar și demnitar. Elian și-a dedicat tratatul său de tactică militară chiar lui Traian. Dar acest autor s-a limitat să rezume cele mai bune tratate grecești de specialitate. Oricum, preocuparea pentru tactică apare semnificativă în contextul epocii.

Ni s-a păstrat fragmentar, și sub formă de rezumate, istoricul poporului iudeu de la Moise pînă în 100 e.n., alcătuit de Iustus din Tiberiada. Acesta ne prezintă starea de spirit a unei importante categorii de supuși ai Imperiului, dealtfel ca și rivalul său Iosephus Flavius, care de fapt n-a ajuns să vadă epoca lui Traian. Iosephus ilustrează însă sentimentele și problemele iudeilor și altor locuitori ai Imperiului într-un moment istoric apropiat de timpurile lui Traian.[17]

Mult mai importanți ne apar autorii contemporani epocii, care nu se referă decît în modalități mediate de un text orientat spre alte obiective mărturisite sau prin aluzii scurte la domnia lui Traian, în opere ce ni s-au păstrat ca strălucite creații literare. Decodarea aluziilor profunde este în cazul lor anevoioasă, dar pasionantă și rodnică.

[16] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 21. Astfel Pseudo-Hyginus ar fi scris *De Limitibus* și *De Condicionibus agrorum*.

[17] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 23.

Printre aceşti scriitori de valoare, menţionăm în primul rînd pe Iuvenal, care şi-a scris cele şaisprezece satire ale sale în timpul lui Traian şi în primii treisprezece ani ai domniei lui Hadrian.[18] Primele şase satire par, cu toate probabilităţile, a data din epoca lui Traian. Totuşi Iuvenal nu-şi precizează coordonatele istorice sau îşi plasează oamenii şi acţiunea satirelor sale înainte de 96 e.n., în timpul lui Nero şi mai ales a lui Domiţian. Fără a contesta că Iuvenal face istorie în versuri[19], care însă au altă menire decît cea a lucrărilor istoriografice, remarcăm în primul rînd cît de apropiată de epoca lui Traian era vremea unde satiricul îşi plasa anumite elemente din opera sa. Pe de altă parte, multe din personajele lui Iuvenal poartă denumiri convenţionale, care ascund contemporani ai săi, sau chiar nume ale unor oameni din epoca lui Traian, aşa cum era medicul Archigenes din Apameea. [20] Dezamăgit şi pauperizat de un exil suportat în timpul domniei lui Domiţian[21], Iuvenal satirizează cu o asprime autentică epoca lui Traian.

[18] Pentru cronologia satirelor lui Iuvenal, între alţii Gilbert HIGHET, *Juvenal, the Satirist*, Oxford, 1955, pp. 5—20; 37—40; Ulrich KNOCHE, *Die Römische Satire*, Göttingen, 1957, p. 90; Alain MICHEL, *La date des satires: Juvénal, Heliodore et le tribun d'Arménie*, în *Revue des Études Latines*, 41, 1963, pp. 315—327 etc.

[19] Cum reliefează Jean GÉRARD, *Présence de l'histoire dans les Satires de Juvénal*, în *L'Information Littéraire*, 16, 1964, pp. 103—109 şi 154—159. Limitele acestei „istorii" au fost însă semnalate de J. DÜRR, *Die zeitgeschichtlichen Beziehungen in den Satiren Juvenals*, Cannstadt, 1902 şi de Enzo MARMORALE, *Giovenale*, ed. a 2-a, Bari, 1950, p. 60.

[20] Citat în IUV., *Sat.*, 6, 236. Pentru personajele reale deghizate sub numele convenţionale, vezi Barry BALDWIN, *Cover-names und Dead Victimes in Juvenal*, în *Athenaeum*, 45, 1967, p. 304—312.

[21] *Vita Iun.*, 4 şi 5; *Schol. ad Iun.*, 1, 1; MAL., *Chron.*, 341. Considerăm că Iuvenal a fost exilat de două ori, prima dată sub Domiţian şi a doua oară sub Hadrian: Vezi Eugen CIZEK, *Juvénal et certains problèmes de son temps: les deux exils du poète et leurs conséquences*, în *Hermes*, 105, 1977, pp. 80—101. După întoarcerea sa din exil, Iuvenal nu şi-a recuperat bunurile confiscate la ordinul lui Domiţian. Condiţia materială precară, la care a fost condamnat poetul, explică în parte amărăciunea şi îndîrjirea sa satirică. Existenţa unor foşti exilaţi care nu şi-au recuperat bunurile după întoarcerea lor la Roma este atestată de HIERON., *Chronic.*, p. 193, CCIX Olymp., an I, 96: *(multi... reuersi), nonulli bona propria receperunt.* Deci unii şi-au redobîndit averea, iar alţii n-au recîştigat-o.

Poetul nu se referă niciodată direct la problemele politice suscitate de epoca lui Traian. Totuşi s-a desluşit în satira a doua o aluzie critică la pasiunea lui Traian pentru adolescenţii frumoşi.[22] Traian ar apărea aici sub chipul unui tînăr ofiţer — tribun militar — care ar fi corupt o căpetenie armeană: s-ar persifla aşadar începuturile carierei împăratului actual în Orient, începuturi exaltate cîndva de Pliniu. Astfel, Iuvenal i-ar reproba în acelaşi timp pe Traian şi pe Pliniu. Vom vedea în alt capitol că Iuvenal se opune chiar politicii lor. Totodată, imaginea despre modul de viaţă al societăţii din timpul lui Traian, pe care ne-o oferă Iuvenal, este departe de a fi corectă. Reacţia afectivă amară, încărcată de frustrări, care se află la baza acestei imagini, a contribuit substanţial la structurarea acuzat deformantă a imaginii practicii sociale. Traian nu era atît de vicios, cum îl sugera Iuvenal, aristocraţia senatorială, în pofida incompetenţei sociale şi politice la care se referă şi poetul, nu se afla încă pe panta dezintegrării complete şi orientalii n-aveau toate defectele atribuite lor de către satirist în repetate rînduri. În general, oamenii nu erau atît de răi, cum îi consideră Iuvenal.

Totuşi, poetul surprinde cu sagacitate anumite carenţe ale epocii lui Traian, chiar dacă le exagerează. Cu insistenţă şi în mai multe rînduri, Iuvenal sesizează disparităţile social-economice acute de care nu era scutită nici această societate şi se revoltă împotriva lor.[23] El pune în relief condiţia dificilă a tuturor celor nevoiaşi, clienţii săraci ori sclavii crunt asupriţi, şi notează inflaţia, care bîntuia în epoca lui Traian.[24] Iuvenal ilustrează realmente optica romanilor indignaţi în general, aşa cum s-a arătat[25], dar

[22] IUV., *Sat.*, 2, 163—165. Aluzia a fost identificată de A. MICHEL, *op. cit.*, pp. 325—326.

[23] Vezi şi Concetto MARCHESI, *Giovenale*, Roma, 1921, pp. 17—18.

[24] IUV., *Sat.*, 1, 132—134; 14, 5—8; 126—127 (pentru condiţia celor săraci); 3, 22—23 (pentru inflaţie).

[25] De către M. A. LEVI, *Aspetti sociali della poesia di Giovenale*, în *Studi in onore di Gino Funaioli*, Roma, 1955, pp. 170—179. William S. ANDERSON, *Juvenal and Quintilian*, în *Yale Classical Studies*, 17, 1961, pp. 3—93, îndeosebi 30—36; 51—57; 92—93 a identificat în optica lui Iuvenal o *persona* a romanului indignat, *persona* literară şi mai cu seamă retorică. Opinăm însă că în spatele acestei posturi retorice se situează o *indignatio* autentică, prilejuită de frustrări reale.

mărturia sa ni se pare importantă mai ales pentru că exprimă o atitudine rară în *saeculum Traiani*, cea de critică globală și în ultimă instanță de opoziție, cel puțin ideologică. Iuvenal reprezintă un adevărat *aduocatus diaboli*, „avocat al diavolului", în concertul izvoarelor epocii.

Parțial — insistăm numai parțial — acest demers se schițează și în operele celui mai mare scriitor al epocii, acel genial artist, istoric și gînditor care a fost Tacit. Marele istoriograf putea dealtfel să se refere numai indirect la epoca lui Traian, așa cum am arătat mai sus, Descifrarea sistematică a aluziilor la epoca lui Traian din opera marelui scriitor reprezintă una dintre sarcinile cele mai importante și mai atrăgătoare ale tacitologilor viitorului. În orice caz, *Germania*, scrisă în timp ce Traian se afla pe Rin, ilustrează preocupările vremii pentru meleaguri de strictă actualitate și exprimă în același timp critici voalate la adresa politicii imperiale moderate, prudente, față de germani.[26] Totodată, un asemenea opuscul poate fi corelat gustului pentru natură și pentru oamenii trăitori în mijlocul ei, pregnant în această epocă. Tacit aprobă în linii mari politica expansionistă asumată de Traian, îndeosebi față de daci, dar emite unele rezerve față de alte operații militare. El se face ecoul mentalității expansioniste a grupurilor aristocratice de presiune de la sfîrșitul epocii Flavienilor și din *saeculum Traiani*, cînd regretă că nu narează nu numai evenimentele unei vieți politice libere, mărețe, ci și războaiele victorioase și cuceririle zugrăvite de Titus Livius. Identifică faptele secolului Iulio-Claudienilor și Flavienilor cu o eră de defensivă imobilistă, de pace externă mohorîtă, dobîndită cu prețul comprimării vieții politice interne.[27]

[26] Concetto MARCHESI, *Tacito*, ed. a 2-a, Milano-Messina, 1942, p. 52; Ettore PARATORE, *Tacito*, ed. a 2-a, Roma, 1962, pp. 205—228; Alain MICHEL, *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966, pp. 63—66; Eugen CIZEK, *Tacit*, București, 1974, p. 25.

[27] TAC., *Ann.*, 4, 32, 1—3: *„nemo annalis nostros cum scriptura eorum contenderit qui ueteres populi Romani res composuere. Ingentia illi bella, expugnationes urbium, fusos captosque reges, aut, si quando ad interna praeuerterent, discordias consulum aduersum tribunos, agrarias frumentariasque leges, plebis et optimatium certamina libero egressu memorabant: nobis in arto et*

Tacit pare deci a fi adoptat o atitudine complexă față de politica de ansamblu a lui Traian și față de orientările grupurilor ideologice ale epocii. Membru de frunte al cercului condus de Pliniu, apropiat el însuși de noua dinastie a Antoninilor, Tacit nu practica o opoziție clară, sistematică. Dar nimic nu-l împiedica să manifeste reticențe și mefiență. Primele opere — îndeosebi *Agricola* — exprimă nemulțumirea autorului față de toleranța arătată de Antonini delatorilor. Ulterior se conturează însă o evoluție. Războaiele dacice victorioase inspiră încredere lui Tacit și-l determină spre optimism și apropiere de Traian, oglindite de *Dialogul despre oratori*. Acest optimism scade în *Istorii*, din pricina neîncrederii prilejuite de conduita lui Sura și de ascensiunea lui Hadrian. Poziția oficială pe care Tacit o ocupă în 112—114 e.n. nu îi înlătură reticențele.[28] Tacit pare a fi sesizat cotitura inițiată de Traian în politica sa, în 112 e.n. Exaltarea gestei lui Alexandru îl nemulțumea, ca și entuziasmul de circumstanță al senatului față de un Traian oficial proclamat *Optimus*. Tacit considera că ar exista o contradicție între concepte fundamentale ale regimului, cum era cel de *ciuilitas* — care exprima, cum vom vedea în alt capitol toleranța cetățeanului principe față de alți cetățeni — și cele care semnificau rigoarea impusă romanilor de regimul absolutist. El îl bănuiește pe Traian de ipocrizie, de fals tradiționalism și strecoară aceste suspiciuni în primele șase cărți din *Anale*. Traian îmbătrînise ca și Tiberiu, împăratul din aceste cărți, și Tacit se temea ca el să nu se lase pradă unui autoritarism excesiv și să nu declanșeze o teroare similară celei practicate cîndva de succesorul lui August. Începuturile domniei lui Hadrian nu vor face decît să accentueze pesimismul lui Tacit.

inglorius labor; immota quippe aut modice lacessita pax, maestae urbis res et princeps proferendi imperii incuriosus erat. Aluzia la îngrădirea demersului scriitorului implică desigur și alte semnificații, dintre care pe unele le vom analiza *infra*, în capitolul V.

[28] Pentru evoluția atitudinii lui Tacit față de Antonini, vezi E. CIZEK, *Tacit*, pp. 228—231. Aici noi vom emenda însă, parțial, considerațiile noastre mai vechi.

În acest mod, Tacit se inseră în atmosfera vremii şi adoptă un punct de vedere personal şi foarte revelator. El nu asumă totuşi optica opoziţionistă, chiar dacă singulară, pe care o practica Iuvenal, dealtfel străin cercului condus de Pliniu. De aceea, Tacit constituie o sursă literară nuanţată în opiniile şi datele sale, deosebit de pasionantă.

Suetoniu reprezintă un punct de vedere oarecum diferit. Nici el nu se referă direct la Antonini decît într-un singur pasaj.[29] Dar alcătuirea operei *De uiris illustribus* „Despre bărbaţii vestiţi" — de fapt pe plan cultural — în timpul domniei lui Traian indică preţul ridicat care se acorda culturii în această epocă, mai cu seamă în cercul lui Pliniu. Pe de altă parte, tăcerea întreţinută de *Vieţile celor doisprezece Cezari* în jurul lui Traian apare semnificativă. Într-adevăr, Suetoniu nu putea adopta o atitudine critică la adresa unui împărat care îi favorizase cariera. Pe deasupra, Traian fusese bun prieten cu Pliniu, în cercul căruia se formase Suetoniu. Dar biograful cezarilor nu-l putea nici elogia pe Traian, deoarece făcea parte din echipa nouă de guvernare, pe care o instalase Hadrian în fruntea administraţiei imperiale. Noi am arătat recent că Suetoniu dorea să modereze impulsurile autoritare şi orientalizante ale lui Hadrian[30], dar el nu preconiza o întoarcere la sistemul politic creat de Traian, care, de altminteri cum vom mai arăta, nu se deosebea total de cel instaurat de către Hadrian. Aşadar, tăcere semnificativă prin îndoielile pe care le implica.

O altă sursă literară contemporană care dă seama mai ales indirect despre epoca lui Traian o reprezintă prima secţiune din

[29] SUET., *Dom.*, 23, 4, mai precis la sfîrşitul operei, unde un vis al lui Domiţian prezice Romei o eră fericită, datorită cumpătării şi moderaţiei urmaşilor celui din urmă dintre Flavieni, *abstinentia et moderatione insequentium principum.*

[30] T. F. CARNEY, *How Suetonius'Lives Reflect on Hadrian*, în *The Proceeding of the African Classical Associations*, 11, 1968, pp. 7—21 întrevede în „Vieţile Cezarilor" aluzii critice faţă de Hadrian. Noi am opinat însă că Suetoniu nu-şi îngăduia decît exortaţii moderatoare: vezi Eugen CIZEK, *Structures et idéologie dans les vies des douze Césars de Suétone*, Bucureşti-Paris, 1977, pp. 182—189.

opera filosofului sotoic Epictet. Dascălul din Nicopolis — ale cărui prelegeri au fost publicate de Arrian, cum am arătat — nu sugerează împotriviri faţă de Traian şi nici măcar mefienţe sau îndoieli, precum Tacit şi Suetoniu. Dimpotrivă, Epictet aderă ferm, chiar dacă indirect — dat fiind conţinutul operelor sale — la politica lui Traian. În această privinţă semnificative ni se par *Dizertaţiile* sau *Diatribele* lui Epictet, mai mult decît *Manualul* său. Noi nu credem, ca Fergus Millar, că *Dizertaţiile* ar data din 108, chiar dacă ele s-ar referi la personaje ale acelui an. Considerăm că majoritatea cărţilor conţin prelegeri rostite sub Hadrian, dar că cel puţin prima carte din *Dizertaţii* trebuie situată în timpul domniei lui Traian, eventual în ultimii ani ai acestuia. Epictet alude în treacăt la raporturile dintre Traian şi supuşii săi, ca şi la desemnarea celui de-al doilea Antonin ca asociat la domnia lui Nerva.[31]

Epictet celebrează memoria victimelor opoziţiei stoice senatoriale, care] era elogiată şi de Traian, pentru a se delimita de Domiţian. Astfel maestrul din Nicopolis exaltă gestele lui Lateranus, Paconius Agrippinus şi Helvidius Priscus.[32] Desigur, Epictet nu va preconiza niciodată adularea servilă a împăraţilor[33], dar va reproşa ulterior senatorilor de a nu îndrăgi pe Hadrian ca odinioară pe Traian. Unii, exclamă Epictet, adoră demnităţile, dar nu şi pe împărat „afară doar dacă nu este vrednic de o stimă deosebită", ἄν μή τιῇ πολλοῦ ἄξιος[34]. Aşadar, anumiţi senatori l-au iubit pe Traian, cezarul demn de o cinstire deosebită, dar nu-l îndrăgesc pe Hadrian. Epictet preconizează *obsequium*, respectul disciplinat atît faţă de Traian cît şi faţă de Hadrian. El ilustrează ideologia stoică ata-

[31] Datarea în 108 e.n. este propusă de Fergus MILLAR, *Epictetus and the Imperial Court*, în *Journal of Roman Studies*, 55, 1965, pp. 141—148, mai ales 142—143. Acelaşi autor se referă la atitudinea lui Epictet faţă de Traian şi de curtea sa.

[32] EPICT., *Diss.*, 1, 1, 19—20 (Lateranus); 1, 1, 28—31 (Paconius Agrippinus); 1, 2, 19—25 (Helvidius).

[33] EPICT., *Diss.*, 3, 7, 31; 4, 1, 12—13 respinge o asemenea conduită.

[34] EPICT., *Diss.*, 4, 1, 60.

șată ferm absolutismului și universalismului Antoninilor.[35] Epictet informează prin urmare atît asupra opticii politice a unui important curent stoic, cît și despre concilierea între puterea imperială reprezentată de Traian și memoria martirilor stoici din secolul I e.n., despre credibilitatea ideologiei politice oficiale.

În sfîrșit, Plutarh, născut la Cheroneea în 46 e.n., dar contemporan mai vîrstnic al lui Traian, alcătuiește, concomitent, un izvor indirect și ocazional asupra epocii. El l-a sprijinit pe Traian, care i-a acordat ornamentele consulare, și a întreținut relații bune cu Pliniu. Chiar dacă lăsăm de o parte lucrări apocrife, care se refereau direct la Traian, constatăm în numeroasele opere istorice, politice, filosofice și religioase ale lui Plutarh referințe interesante la oamenii și la realitățile epocii lui Traian[36]. Pe de altă parte, eforturile lui Plutarh de a elogia amintirea marilor căpitani de oști și a oamenilor politici ai trecutului corespundeau politicii oficiale de expansiune și de evidențiere a virtuților moral-politice exemplare. Slujirea politicii lui Traian rezultă și din biografiile de împărați ai secolului I e.n., ca Galba și Otho. Așadar, pretutindeni Plutarh se pronunță pentru concilierea dintre forțele social-politice, pentru moderație — *moderatio* — dar și pentru monarhia bazată pe calitățile providențiale ale cîrmuitorului ei.[37]

2. **Surse posterioare.** Aceste izvoare conțin informații mai puțin detailate și adesea dubioase. Totuși măcar autorii din a treia categorie de surse — cele ce dau seama direct și sistematic despre epoca lui Traian — ne oferă imagini de ansamblu al domniilor lui Nerva și fiului adoptiv al acestuia și provin mai ales din genul istoric.

[35] Vezi și Eugen CIZEK, *Épictète et l'héritage stoïcien*, în *Studii Clasice*, 17, 1977, pp. 71—87, mai ales 82—83.
[36] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 19.
[37] Maria MARINESCU-HIMU — Adelina PIATKOWSKI, *Istoria literaturii eline*, București, 1972, pp. 580—581 notează: „se pare că Plutarh cîștigase multe simpatii chiar în cadrul curții imperiale. Dacă ne putem întemeia pe datele din Lexiconul Suda, Traian i-ar fi conferit lui Plutarh rangul de consul, recomandîndu-l astfel ca pe un bun sfătuitor guvernatorului roman din Ahaia". Plutarh considera monarhia ca „forma optimă de guvernare" (*ibid.*, p. 585).

Desigur, întîlnim și surse de o altă obîrșie. Este cazul lui Philostrat, autorul — sub Severi — al unei vieți fantastice, hagiografic structurate, a taumaturgului Apollonius din Tyana și al biografiilor sofiștilor, unde informează asupra epocii lui Traian, mai ales în viețile lui Dio din Prusa și Herodes Atticus[38]. Philostrat furnizează deci unele date interesante, ca și Fronto, dascăl de seamă, șef de cenaclu și consul la mijlocul secolului al II-lea al erei noastre.

Aceeași afirmație se poate enunța și despre Claudius Ptolemeu, astronom și geograf de la mijlocul celui de al II-lea veac al erei noastre. Ptolemeu este autorul unui foarte important îndreptar sau manual de geografie, care — printre altele — ilustrează dislocarea legiunilor din epoca lui Traian.[39] Ptolemeu indică de asemenea extinderea provinciilor romane și a influenței Imperiului în Dacia.

Un interes mai modest îl prezintă opusculul despre principi — *Caesares* — al împăratului Iulian. Este vorba de o suită de portrete satirice ale împăraților. Romulus invită la Saturnale pe cezarii zeificați după moarte — *diui* —, dînd prilej Silenului să debiteze pe seama lor destule răutăți și glume acide. Portretul lui Traian apare malițios constituit, îmbibat de persiflarea unor defecte personale, dar cu efecte practic nule asupra politicii lui.

Mai interesanți, deși comportă date sumare despre epoca lui Traian, apar istoricii tîrzii. Eutropiu, în secolul al IV-lea, consacră Antoninilor capitole din cartea a opta a compendiului său de istorie romană, scris pentru uzul împăratului Valens, *Breuiarium ab urbe condita*. Succint, arid, dar de fapt dornic de a glorifica pe un cezar care alcătuia unul dintre modelele împăratului său, Eutropiu prezintă cuceririle și alte performanțe ale lui Traian.[40] Eutro-

[38] Vezi și A. GARZETTI, *op. cit.*, p. 7.
[39] Detalii la R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 36.
[40] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 312, stăruie asupra reliefării unor calități majore atribuite lui Traian ca justețea, bunătatea, bravura. Eutropiu ar transpune elogiul său pe un plan impersonal cînd atribuie aprecierea sa formulei care se adresa ca urare împăraților din vremea sa. Li se ura să fie fiecare *felicior Augusto, melior Traiano* (EUTROP., *Breu.*, 8, 2). În

piu recurge la tiparele suetoniene şi practic divide „biografia" lui Traian în şase secţiuni, trei eidologice şi trei cronologice care alternează cu iscusinţă: a) cronologic iniţial: cariera lui Traian înainte de accesul la Imperiu; b) eidologic: caracterizarea politicii; c) cronologic: războaiele; d) eidologic: conduita lui Traian faţă de senatori şi cetăţeni; e) cronologic: moartea; f) eidologic: caracterizarea morală generală. Deosebit de interesante sînt pentru noi datele conţinute la începutul capitolului dedicat lui Hadrian. Eutropiu justifică renunţarea la ideea de a abandona Dacia prin colonizarea masivă realizată sub Traian. În acest fel istoricul confirmă romanizarea profundă şi rapidă a Daciei, influxul etnic roman atît în oraşele cît şi în satele noii provincii. Ca şi alţi istoriografi tîrzii, Eutropiu a utilizat izvoare destul de serioase, cum erau biografiile imperiale ale lui Marius Maximus sau ale unui istoric necunoscut, descoperit de savantul german Enmann, la sfîrşitul secolului trecut.[41]

Aceleaşi izvoare a utilizat şi alt epitomator tîrziu Sextus Rufius Festus, care este însă inferior lui Eutropiu. Oferă totuşi unele informaţii despre Traian.

Mai importanţi sînt Sextus Aurelius Victor şi abreviatorul său. Aurelius Victor ne apare, indubitabil, ca cel mai inteligent dintre epitomatorii tîrzii. În lucrarea sa despre împăraţi, *Caesares* sau *Liber de Caesaribus*, oferă o lungă suită de scurte biografii ale principilor Romei. Pe lîngă cancanuri, notaţii privind caracterul şi politica împăraţilor, Aurelius Victor degajează din sursele sale unele detalii deosebit de interesante. Nu este însă mai puţin ade-

prefaţa operei, adresată împăratului, Eutropiu însuşi semnalează că va nara evenimentele Imperiului în tiparele biografiilor principilor: *additis etiam his quae in principum uita egregia exstiterunt.*

[41] Pentru Eutropiu ca sursă a altor istorici, ca şi pentru izvoarele lui Eutropiu, vezi A. GARZETTI, *op. cit.*, pp. 6 şi 43; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 33—34. Diviziunea „biografiei" ne aparţine. Constatăm gustul pentru anecdotic ca şi pentru semnificaţia moralizatoare, dar şi rezumarea relativ corectă, susceptibilă să surprindă unele mărci fundamentale ale comportamentului politic, ale evenimentelor capitale. În plus, Eutropiu simulează o căutare a exactităţii, nu totdeauna reală; de unde preferinţa pentru cifrele care indică numai relativ fidel durata vieţii şi a domniei

vărat că biograful lasă să-i scape uneori erori destul de grave. Astfel în biografia lui Nerva apar două informații absurde, privind o falsă origine cretană a celui dintîi Antonin și un exil în mijlocul sequanilor.[42]

Cel puțin în cazul de față, mai interesant și mai bogat în date apare abreviatorul lui Aurelius Victor, în mod convențional numit Pseudo-Aurelius Victor. Suita sa de biografii, mai amplă decît cea a modelului — se extinde de la August la Theodosius — îndeobște mai rigid și mai „sec" redactată, cuprinde totuși detalii inedite în biografia lui Nerva, unde se prezintă suficient de amănunțit complotul lui Casperius Aelianus. Totodată, epitomatorul realizează un elogiu global al Antoninilor, absent nu numai la Aurelius Victor, ci și la mulți alți autori: „ce se poate oare închipui mai înțelept și mai cumpănit decît Nerva? mai zeiesc decît Traian? mai demn decît Hadrian?" *Quid enim Nerva prudentius aut moderatius? quid Traiano diuinius? quid praestantius Hadriano?*[43] Astfel epitomatorul ne informează nu numai asupra gloriei care înconjura memoria Antoninilor la sfîrșitul latinității occidentale, dar și asupra unificării imaginilor acestor împărați: căci asperitățile și contradicțiile tindeau să dispară.

Foarte importante sînt și rezumatele operei lui Cassius Dio. Pentru anumite aspecte și secvențe din epoca lui Traian, aceste compendii, alcătuiesc unicele surse literare, care realizează continuitatea narației și o viziune globală și oricum mai amănunțită, decît cea promovată de epitomele latine, menționate mai sus. A traia sursă istoriografică importantă pentru secolul I e.n., după Tacit și Suetoniu, Cassius Dio devine inevitabil cea dintîi pentru epoca lui Traian.

Născut în Bithynia, în jurul anilor 163—164 e.n., într-o familie romană sau romanizată, însă influențată de mediul elenic ambiant, fiul senatorului și fostului consul Cassius Apronianus, el însuși

[42] În privința absurdității acestor detalii, vezi A. GARZETTI, *op. cit.*, p. 5. Pentru Aurelius Victor, vezi și Pierre DUFRAIGNE, studiu introductiv la Aurelius Victor, *Livre des Césares*, Paris, 1975, pp. VII—LXI.

[43] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 11, 5. Pentru bogăția relativă a informațiilor date de epitomator cu privire la domnia lui Nerva, vezi și A. GARZETTI, *op. cit.*, p. 5.

consul de două ori la începutul secolului al III-lea, Cassius Dio a alcătuit în limba greacă o amplă istorie a Romei, un istoric fluviu al romanilor, în optzeci de cărţi. Marcat de atmosfera creată de absolutismul Severilor, energic pe toate planurile, inclusiv cel al politicii externe — Cassius Dio crede în acelaşi timp în misiunea civilizatoare a Romei şi în autocraţia potenţată.[44] Totodată, Cassius Dio se simte ataşat senatului şi consideră că orice împărat trebuie să-l respecte[45]. Era deci normal, ca el să fie favorabil Antoninilor şi lui Traian, unde afla modele exemplare de conduită adecvată ideilor sale politice. În prezentarea epocii lui Traian apăreau ecouri ale scrierilor lui Criton, Arrian şi Apollodor din Damasc, dar şi ale unei experienţe personale, întrucît Cassius Dio cunoştea temeinic zonele geografice, unde acţionase Traian. Tatăl său guvernase Cilicia, provincia în care murise Traian, şi el însuşi fusese *legatus* al Dalmaţiei şi Pannoniei Superioare, învecinate cu Dacia şi Moesia.[46] Nu credem dealtfel că istoricul n-ar fi înţeles unele laturi ale gîndirii romane din pricina formaţiei sale într-o ambianţă greco-orientală, cum afirma Paribeni, sau că anumite defecte reale ale metodei sale istoriografice — superficialitate, adesea necritică, propensiune spre retorică — ar trebui atribuite unui impact elenic.[47] Totodată, Cassius Dio semnala unele defecte personale ale lui Traian.

[44] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 26 şi mai ales Fergus MILLAR, *A Study of Cassius Dio*, Oxford, 1964, pp. 73—101, subliniază monarhismul fervent al lui Cassius Dio.

[45] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 7. Aşa cum procedase Traian. Pentru respectarea senatului, vezi F. MILLAR, *Cassius Dio*, pp. 14—23; 103; 125—168.

[46] Pentru cunoaşterea surselor contemporane cu Traian şi a regiunilor menţionate, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 27 şi 215—216; F.A. LEPPER, *op. cit.*, p. 12; F. MILLAR, *Cassius Dio*, pp. 34—38.

[47] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. I, pp. 26—27. F. MILLAR, *Cassius Dio*, pp. 73—98; 175—190 subliniază că Bithynia n-a constituit niciodată un centru exclusivist de civilizaţie greacă şi că Dio era ataşat Niceei, dar şi Romei. În ce ne priveşte, aproape ni se pare exagerată chiar aprecierea lui Cassius Dio ca un produs al fuziunii „of two traditions" cea greacă şi cea latină (p. 190). Cassius Dio era atît de roman cît putea fi un senator născut şi crescut în Orient, în epoca Severilor. În acelaşi timp, savantul britanic demonstrează că Dio preferă să-şi expună indirect ideile într-un stil, în care fascinaţia modelelor atice se combina şi chiar contrasta cu tensiunea dramatică şi sentimentul calamităţilor, ororilor tragice (pp. 40—46; 177).

Oricum compartimentul din istoria sa romană, rezervat epocii lui Traian, nu s-a păstrat sub forma inițială, ci prin intermediul unor compendii. Acest tip de mediere eluctează multe detalii interesante din versiunea originală și alterează altele. Epitomatorii nu se interesează de cauzele evenimentelor și de evoluția structurilor. Totuși, epitomele conservă liniile mari ale narației istorice strict cronologice, realizate de Cassius Dio: faptele de arme, unele măsuri de politică internă și dimensiunile esențiale ale personalităților lui Nerva și Traian sînt reținute din narația originală, ca și gustul pentru anecdotic, pentru amănuntul pitoresc atestat de Cassius Dio. Este puțin probabil, pe de altă parte, ca epitomatorii să fi adăugat — cel puțin narației domniilor lui Nerva șiT raian — multe detalii importante, mulțumindu-se să informeze destul de succint și cronologic asupra epocii care ne interesează. Unele detalii relatate de ei sînt însă confirmate de alte surse, arheologice sau literare.

Cel mai important dintre epitomatori, a fost Xiphilin, călugăr bizantin de la mijlocul secolului al XI-lea, care a rezumat pe Cassius Dio din ordinul împăratului vremii.Pentru epoca lui Traian el a fost, la rîndul său, nefericit rezumat de un alt epitomator, Zonaras, care a trăit puțin mai tîrziu decît Xiphilin. Se cunosc și excerpte din Cassius Dio, care au o altă proveniență (de pildă Petrus Patricius, secolul al VI-lea). Sursa noastră de bază pentru unele dimensiuni ale gestei lui Traian rămîne deci Xiphilin. Cassius Dio și epitomatorii săi au servit ca izvoare unor autori bizantini, cum a fost Ioan din Antiochia.

Autorii creştini informează de asemenea asupra epocii lui Traian, considerată desigur prin prisma intereselor și ideologiei noii religii. Dintre numeroasele surse creștine, eclesiastice, nu vom reține decît pe cele mai importante, îndeosebi cele care stăruie într-un fel sau altul asupra epocii lui Traian.

Ne referim în primul rînd la Eusebius din Cesareea, episcop din secolul al IV-lea. A redactat în grecește un *Chronicon*, vastă scriere bazată pe o finalitate apologetică și pe o prezentare sincronistică a evenimentelor istoriei universale. Prețioasă este

însă mai cu seamă versiunea latină a acestei opere, întocmită, de Hieronymus în acelaş secol. Hieronymus a adăugat detalii privitoare la dimensiunea romană a Imperiului, date culese probabil din izvoare latine necreştine. În acest fel sînt enumerate unele evenimente importante ale epocii lui Traian. Eusebius a alcătuit şi *Istoria bisericii*, care informează asupra creştinismului din timpurile lui Traian. Se pare că Eusebius a consultat un număr destul de mare de izvoare creştine, inclusiv documente, şi scrisori, actualmente pierdute[48].

Mai puţin însemnate sînt informaţiile sumare asupra epocii lui Traian, pe care ni le oferă în latineşte Orosius, preot din secolul al V-lea, care, într-o schematică istorie universală în şapte cărţi, combătea convingerile păgînilor dispuşi a atribui tribulaţiile Romei abandonării cultului zeilor. Pentru informaţiile referitoare la Traian, Paulus Orosius pare a fi consultat atît pe Eutropiu, cît şi pe Eusebius. În secolul următor, Ioannes Malalas din Antiochia a scris o altă istorie universală, unde se referă pe scurt şi la Traian. Malalas a consultat pe Arrian, dar şi legendele hagiografice siriene, din care a extras unele detalii, cu adevărat puerile, infirmate de alte izvoare, însă şi informaţii topografice exacte.

Unele surse tardive trebuie ferm încadrate în a patra categorie, cea a izvoarelor care se referă tîrziu şi numai incidental la epoca lui Traian, cel puţin în forma lor actuală. Preţioase sînt cele cîteva informaţii pe care ni le oferă *Historia Augusta*, Istoria Augustă, culegere foarte importantă de biografii ale împăraţilor romani, începînd cu Hadrian. *Historia Augusta* se bazează pe un fals literar, săvîrşit chiar în antichitate, cînd s-au atribuit aceste vieţi ale împăraţilor mai multor autori, situaţi în epoci diferite. Începînd cu Hermann Dessau, filologia modernă a stabilit adevărul şi se ştie acum că această operă a fost scrisă de un singur autor, la sfîrşitul secolului al IV-lea. Acest autor, necunoscut, aparţinea cercului cultural-politic isiac şi tradiţionalist al Nicomachilor, care propaga optica păgînă şi aristocratică a timpu-

[48] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 34—35.

lui. *Historia Augusta* prezintă liniar, neierarhizat, biografiile tuturor celor ce avuseseră acces la tron, împărați importanți și simpli uzurpatori. În unele vieți de împărați — mai cu seamă în cea a lui Hadrian — această operă informează asupra politicii lui Traian și asupra contestării ei după 117 e.n., asupra mentalității epocii, ca și asupra statutului dinastiei Antoninilor.

Tot în treacăt dă seama despre *saeculum Traiani*, în versiunea actuală, și Ammianus Marcellinus, contemporan și coleg de idei cu autorul istoriei auguștilor. Istoria sa romană cuprindea epoca lui Traian, căci Amian îl continua pe Tacit și oferea imaginea evoluției romanilor între 96 și 378 e.n. Deplîngem astăzi pierderea părții care se referă la Traian cu atît mai mult cu cît istoricul, el însuși fost militar, cunoștea temeinic regiunile unde acționase Traian în timpul campaniilor lui. În secvențele rămase, autorul se referă aluziv, sumar, dar cu simpatie, la Traian și ne oferă despre el cîteva informații valoroase.

De asemenea, unele informații cu privire la gesta lui Traian se pot decela la Iordanes, care consemnează cîteva detalii interesante, și la Lactanțiu. Ioannes Lydus în „Despre magistraturi" *(De magistratibus)* relatează de asemenea unele amănunte care nu sînt lipsite de importanță. Prea puțin semnificative se prezintă cele cîteva informații înregistrate de retorul Themistius.

Tangențial, se referă la epoca lui Traian și istoria Armeniei din secolul al VII-lea, care este atribuită lui Moses din Choren. Pentru gesta armeană și orientală a lui Traian, autorul a consultat surse grecești, inclusiv Eusebius din Cesareea, dar și izvoare locale, armene, cum ar fi cîntecele populare.

Am lăsat la urmă autorii de opere pierdute, care au descris amplu sau au făcut doar aluzie la epoca lui Traian. Ne referim desigur tot la autori din a patra clasă, ale căror date sau aluzii la epoca lui Traian s-au pierdut în întregime sau aproape complet.

Astfel n-au rămas decît fragmente din valoroasa istorie romană în douăzeci și patru de cărți, scrisă în jurul lui 160 e.n.,

în grecește, de către Appian. Cartea a douăzeci și treia privea războaiele dacice ale lui Traian *(Dacica)*. Nu știm de asemenea ce s-a întîmplat cu proiectul lui Appian de a alcătui o monografie despre parți.

Nu dispunem de biografiile de împărați, scrise de Iunius Cordus, nici de istoria universală redactată de Publius Aelius Flegon, libertul lui Hadrian, și nici de istoria romană, alcătuită de Marcus Aurelius Criserotes, libert al împăratului Marcus Aurelius. Se pare totuși că era vorba de compilații fără valoare deosebită.[49]

Mai regretabilă ni se pare pierderea operelor lui Asinius Quadratus, autor de la începutul secolului al III-lea. Acesta a scris, în grecește, o monografie dedicată războaielor purtate de romani împotriva parților *(Parthica)* care încorpora campania lui Traian și a redactat o istorie romană de la origini pînă în timpul Severilor, unde epoca lui Traian nu era desigur uitată.

Încă mai regretabilă ne apare pierderea biografiilor de cezari scrise tot în vremea Severilor în latinește, de Marius Maximus, senator, general și prefect al Romei în 217 e.n. Se pare că Marius Maximus acorda prioritate elementelor anecdotice în raport cu faptul politic, dar el a slujit ca sursă mai multor istoriografi tardivi, îndeosebi autorului *Istoriei Auguste*.

Nu ni s-a păstrat nici compartimentul rezervat cuceririlor lui Traian de către *Itinerarium Antonini*. Dar această scriere, ca și celelalte, menționate mai sus, atestă constanța, stăruința preocupării de a reconstitui total ori parțial epoca lui Traian. Propunem acum o schemă care să formalizeze atitudinea pe care au adoptat-o față de epocă și mai cu seamă față de Traian însuși izvoarele literare cele mai semnificative. Predomină, cum am arătat, optica favorabilă, dar se pot degaja diferențe de nuanță și chiar anumite opțiuni ostile. De aceea vom separa sursele favorabile de cele mai puțin favorabile. Această schemă ne aparține:

[49] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 31.

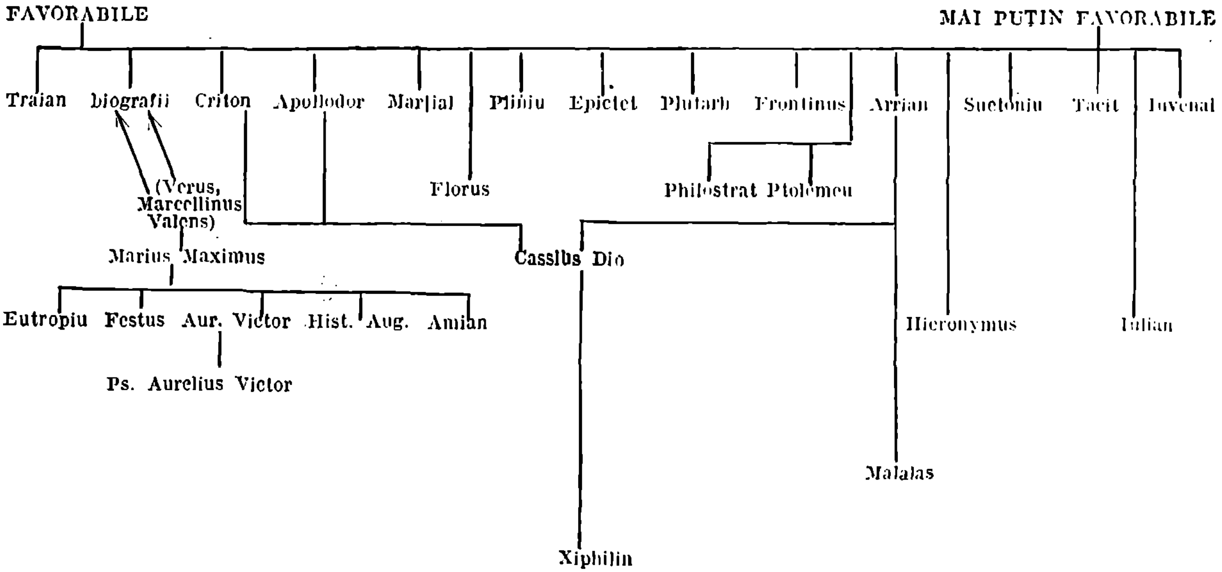
FAVORABILE
MAI PUȚIN FAVORABILE
Traian
biografii
Criton
Apollodor
Marțial
Pliniu
Epictet
Plutarh
Frontinus
Arrian
Suetoniu
Tacit
Iuvenal
(Verus, Marcellinus Valens)
Florus
Philostrat
Ptolemeu
Marius Maximus
Cassius Dio
Eutropiu
Festus
Aur. Victor
Hist. Aug.
Amian
Hieronymus
Iulian
Ps. Aurelius Victor
Malalas
Xiphilin

1. Inscripţii şi monede. Abundența materialului neliterar, îndeobşte scos la iveală de săpăturile arheologice, cum am arătat, serveşte în mare măsură reconstituirii epocii lui Traian.

Epigrafia oferă o profuziune de materiale, care privesc aspectele cele mai diverse ale epocii. Chiar în antichitate, împăratul Constantin declara că numele lui Traian este o iarbă care crește pe pereți *(parietaria)*[50]. Unele inscripții conservă chiar documente emanînd direct de la Traian, eventual redactate în cancelaria imperială. Astfel, un *rescriptum* imperial concede organizarea de jocuri oraşului Pergam[51], iar alte inscripţii acordă privilegii, confirmă sau modifică legi, sprijină particulari importanți sau le mulțumesc pentru serviciile aduse împăratului, ilustrează politica militară a lui Traian.[52]

Politica economică și socială, administrația Romei și a provinciilor, construcţiile, organizarea armatei şi a cultelor religioase, ideologia din vremea lui Nerva și Traian, sînt toate amplu și variat ilustrate de inscripţii. Modul de viață din multe provincii este atestat de inscripții: fără ele reconstituirea sa ar fi imposibilă. Dacă n-am dispune de inscripţii, n-am cunoaște deloc mecanismul aplicării măsurilor adoptate de Traian în sprijinul copiilor săraci și agricultorilor *(alimenta)*. Chiar existența unor personaje ca Tacit și Pliniu sînt ilustrate epigrafic.[53] Cariera, faptele şi statutul unor personaje din anturajul lui Traian, din principalele cercuri cultural-politice, din oraşele Imperiului, ca şi ale unor oameni de condiție modestă, se reflectă în documentele epigrafice.

În general, aceste inscripţii sînt integrate în importante culegeri epigrafice, toate adevărate comori de informație istorică,

[50] Vezi detalii la R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 38.
[51] *CIL.*, 3, 7086.
[52] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 7 care printre altele citează *CIL* 3, 7086; 6, 2074, dar și culegeri legislative ca I. I. BACH, *Diuus Traianus siue de legibus Traiani imperatoris*, Leipzig, 1747.
[53] Pentru Pliniu avem numeroase inscripţii ca *CIL*, 5, 5262; 5263; 5264; 5279; 6, 15552; 11, 5272 etc. La Tacit se referă *OGIS*, 487.

unde ni se oferă fragmente sau chiar priveliști întregi ale epocii lui Traian. Este cazul culegerilor mai ample, care concentrează inscripțiile latinești sau grecești ale Imperiului. Unele inscripții ori grupuri de inscripții au fost publicate în reviste și culegeri de specialitate. Recent au apărut culegeri de inscripții latine din Dacia. Foarte prețioase ne sînt și numeroasele monede bătute sub Nerva și Traian, sau în legătură cu ei și cu epoca lor. Legendele și reprezentările de pe monede ilustrează politica economico-socială, războaiele timpului, construcțiile edilitare, structura religiei imperiale. Mai ales ideologia imperială, corelată măsurilor concrete adoptate pe un plan sau altul, rezultă din monede. Numismatica oferă un barometru foarte sensibil al propagandei și ideologiei imperiale.

Aceste monede au fost îndeobște clasate și publicate de numismați. Este cazul cărții mai vechi a lui Henry Cohen, dar și al culegerilor, realizate de Paul L. Strack, consacrate chiar lui Traian, de Harold Mattingly și Edward Sydenham, al monedelor din British Museum, ca și al unor lucrări locale, destinate unor probleme specifice. Ne gîndim de pildă la culegerea monedelor referitoare la războaiele dacice, întocmită de Constantin Moisil.

2. Alte mărturii. Papirologia oferă și ea un material foarte bogat. Papirii din Egipt oglindesc administrarea acestei provincii cu un statut specific, economia, viața socială, problemele ideologice. Unii papiri slujesc dealtminteri și restaurării anumitor aspecte, măsuri politice și probleme, care depășesc interesele locale. Amintim aici culegerea de papiri *The Oxyrhynchus Papyri.*

Menționăm că cele mai importante mărturii epigrafice, numismatice și papirologice au fost culese și reproduse de Mary Smallwood în excelenta lucrare asupra documentelor care ilustrează domniile lui Nerva, Traian și Hadrian. La rîndul său, Gilbert Charles Picard, în compartimentul destinat lui Traian din cartea sa despre trofeele romane, recurge și la izvoare numismatice, pe lîngă cele oferite de arhitectura și de artele plastice ale epocii.

Sculpturile, gliptica şi pictura din epoca lui Traian informează nu numai asupra esteticii timpului, asupra preocupărilor artiştilor, ci şi despre propaganda şi politica vremii, despre practica social-istorică în general, despre modul de viaţă, îmbrăcămintea, obiceiurile contemporanilor cuceritorului Daciei.

Dar în epoca lui Traian s-a clădit enorm şi împăratul însuşi s-a evidenţiat ca un mare constructor, la Roma şi în afara ei. Vestigiile acestor eforturi se întîlnesc pretutindeni şi dau seama bogat, nuanţat despre epocă. Forul lui Traian, ca şi alte monumente din Roma vremii, redau numeroase aspecte ale istoriei epocii. Columna lui Traian este prea celebră, ca să insistăm asupra ei. Ea reconstituie evenimentele într-un stil specific, în funcţie de propaganda şi ideologia imperială; în această privinţă a fost apropiată de *Panegiricul* lui Pliniu şi de conceperea romană a istoriei ca o specie oratorică, *genus oratorium*. Vom reveni mai jos asupra valorii documentare a Columnei care, printre altele, indică tăietura practicată într-o colină spre a se crea locul necesar edificării Forului împăratului Traian şi devine, ulterior, mormînt al lui Traian.

Construcţiile din Italia şi din provincii, locuinţele şi templele, podurile şi şoselele, trofeele ridicate, aduc de asemenea folos înţelegerii epocii, chiar cînd s-au păstrat puţine elemente din ele. Amintim arcul de triumf de la Beneventum şi interesantul complex de vestigii aflat la Adamclisi. Semnificaţiile sînt aproape totdeauna bivalente, politice şi estetice, dacă nu chiar multivalente. Desigur şi aici s-au produs numeroase pierderi regretabile, dar noile descoperiri arheologice alimentează constant istoria epocii lui Traian. De asemenea, ceramica oferă mărturii interesante şi diferenţiate în funcţie de locul descoperirii, asupra economiei, comerţului şi artizanatului, modului de viaţă şi esteticii epocii.

Din păcate nu ni s-au conservat alte mărturii scrise ale epocii. Ne referim la bogatele arhive imperiale, abundente în documente de stat, la arhivele senatorilor, dar şi la diversele tipuri de *acta*

publica, cum le numea Pliniu cel Tînăr.[54]. Acestea alcătuiau un fel de buletine oficiale sau ceva intermediar între un buletin oficial și rubricile de știri scurte sau relativ scurte din marile cotidiene moderne. Ne gîndim la buletinul curții — *Ephemerides* sau *Commentarii diurni* —, la culegerea de știri și anecdote ale orașului Roma sau ale poporului — *Acta Urbis* sau *Acta Diurna Populi Romani* — sau la culegerea care reproducea pe scurt deliberările senatului, înștiințările aduse în curie și pentru uzul membrilor ei de împărat, funcționari, guvernatori, *Acta Senatus*. Actele senatului și Ephemeridele nu erau accesibile oricui, precum Actele Orașului, dar senatorii și curtenii le cunoșteau. Redactările se desfășurau sub controlul principelui și cuprindeau de regulă multe materiale interesante. Toate aceste documente s-au pierdut, însă istoriografii epocii și chiar cei posteriori au avut putința să le consulte și să le întrebuințeze la alcătuirea operelor scrise de ei. Tacit și Suetoniu le-au folosit în mod frecvent.[55]

D) IZVOARE RELATIVE LA RĂZBOAIELE LUI TRAIAN

Dat fiind importanța politicii de expansiune în demersul lui Traian și particularitățile prezentate de războaiele marelui cuceritor, informațiile consemnate de izvoare în această privință reprezintă un capitol oarecum special. Vom ignora aici dealtfel cele cîteva aluzii la campania de pe Rin și la cucerirea Arabiei nabateenilor.

1. Izvoare despre războaiele dacice. Dintre sursele literare, dacă lăsăm la o parte cîteva aluzii, dealtfel interesante, făcute de Pliniu

[54] PLIN., *Ep.*, 7, 33, 3.

[55] În privința arhivelor și actelor oficiale, vezi R. PARIBENI, *op. cit.* vol. 1, pp. 38—42. Nu dispunem încă de un studiu temeinic asupra utilizării documentelor oficiale de scriitori ca Tacit sau Suetoniu.

cel Tînăr[56] şi fragmentele rămase din *Getica* lui Criton, doar Xiphilin ne oferă o narație continuă, globală, asupra războaielor dacice, deşi sumară şi presărată cu detalii pitoreşti, fără mare valoare istorică. Xiphilin încurcă începuturile celui de al doilea război dacic şi luptele de seamă ale primului conflict. În schimb, aceste războaie sînt detaliat atestate de către Columna lui Traian, mai sus menționată.[57]

Reliefurile Columnei urmăresc, este adevărat, să exalte în primul rînd gesta personală a lui Traian. Dealtfel aceste reliefuri sînt în mare parte inspirate de *Dacica* lui Traian însuşi. Dar fortificațiile, bătăliile, luptătorii şi peisajul apar îndeobşte atent şi minuțios figurate. Nu totdeauna localizarea precisă este posibilă, însă Columna redă excelent mersul general al războiului, principalele evenimente şi bătălii, cucerirea Sarmizegetusei, lichidarea rezistenței dacilor. Semnificațiile ideologice nu sînt absente, căci apar chiar Iupiter, Noaptea şi Dunărea personificate, ca să nu mai vorbim de ipostazele revelatoare în care apare adesea Traian.

[56] PLIN., *Ep.* 8, 4, 1—2 şi mai ales aluziile la victoria din primul război dacic, la răzbunarea eşecului lui Domițian şi la înfrîngerea lui Decebal, inserate la remanierea textului în *Pan.*, 16—17. Vom arăta în alt capitol că aici se strecoară şi aluzii la planurile de colonizare a Daciei, fenomen pe care îl va ilustra şi Tacit.

[57] În privința Columnei, ca izvor istoric, menționăm sintezele semnate de C. DE LA BERGE, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris, 1877, p. 38 şi mai ales R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 216—217, dar îndeosebi studiile speciale. La noi investigația sistematică a Columnei a fost inaugurată de Teohari ANTONESCU, *Columna Traiană studiată din punct de vedere arheologic, geografic şi artistic*, vol. 1, Iaşi, 1910. Analiza reliefurilor Columnei a fost efectuată de către toți cercetătorii români ai războaielor dacice. Ca investigații specializate menționăm pe lîngă Antonescu, C. DAICOVICIU, H. DAICOVICIU, *Columna lui Traian*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1968; Radu FLORESCU, *Study and Archeological Commentary* la Ion MICLEA, *The Column*, Cluj, 1971; o serie de articole şi cercetări datorate lui Radu VULPE. Dintre numeroasele lucrări alcătuite de cercetătorii străini menționăm Salomon REINACH, *La Colonne Trajane au Musée de Saint-Germain*, Paris, 1886 precedată de W. FROEHNER, *La Colonne Trajane*, Paris, 1872; Conrad CICHORIUS, *Die Reliefs der Trajanssaüle*, 4 vol., Berlin, 1896—1900; Eugen PETERSEN, *Trajans dakische Kriege, nach den Reliefs der Trajanssaüle erzählt*, Leipzig, 1899—1903; Karl LEHMANN-HARTLEBEN, *Die Trajanssaüle*, 2 vol., Berlin-Leipzig, 1926, dar şi altele mai recente. Ca şi alți cercetători, vom adopta numerotarea scenelor de pe Columnă, propusă de celebrul Cichorius. Nu ne-a fost accesibil studiul mai recent al lui Lino ROSSI.

Bravura romanilor este celebrată, dar împotrivirea dacilor se reliefează de asemenea. Interesante apar și detaliile etnografice, pentru că sînt atent figurați dacii, sarmații și alți aliați ai lui Decebal, ca și auxiliarii angajați în rîndul forțelor romane, asiatici și iberi, palmyrieni și mauri. Se împletesc adesea patosul și exactitatea, veracitatea umană sau istorică și deformarea exaltantă a gesturilor. Unii cercetători au considerat Columna ca o mărturie absolut exactă, de fidelitate totală: astfel Teohari Antonescu s-a străduit în van să identifice pe teren toate datele scenelor, ajungînd să ia drept cetăți dacice unele ruine de întărituri săsești. În schimb alții au refuzat Columnei aproape orice valoare documentară. O poziție intermediară a fost adoptată de Constantin și de Hadrian Daicoviciu, care apreciază ca fidele numai unele date generale și anumite detalii etnografice, întrucît meșterii Columnei n-ar fi asistat la desfășurarea războaielor cu Decebal și ar fi cunoscut prizonierii daci și veșmintele lor doar la Roma. Dar Apollodor și unii executanți au putut totuși participa la campaniile lui Traian, chiar dacă s-au înșelat cînd au redat înfățișarea cetăților dacice. Cum am mai arătat, considerăm Columna ca un document serios, dar admitem că autorii scenelor — parțial inspirați de *Dacica* lui Traian, însă și de amintirile lor sau ale altor participanți la războaie — s-au înșelat în unele privințe și mai ales că au stilizat, la nivelul unei narații oratorice, desfășurarea campaniilor, recurgînd la racursiuri strălucitoare.[58]

[58] Pentru fidelitatea absolută sau pentru o redare aproape exactă a desfășurării războaielor dacice au pledat pe lîngă C. CICHORIUS, *op. cit.*, și alți cercetători ca T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 2; 12; 34 etc.; Vasile CHRISTESCU, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, pp. 12; 17; 25; Carl PATSCH, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/2, Wien-Leipzig, 1937, p. 128; Radu VULPE, *Studia Thracologica*, București, 1976, pp. 222; 242 și alții. Împotriva valorii documentare s-au pronunțat Eugenia STRONG, *La scultura romana da Augusto a Constantino*, Firenze, 1926, vol. 2, pp. 157—159; K. LEHMANN-HARTLEBEN, *op. cit.*, vol. 1, p. 154 și cu unele nuanțe Gibert-Charles PICARD, *Les trophées romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal à Rome*, Paris, 1957, pp. 367; 389—391. Pentru poziția intermediară, de acceptare parțială a valorii documentare, optează C. și H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 17—21; R. FLORESCU, *op. cit.*, pp. 209—215; Dumitru TUDOR, *Figuri de împărați*

Războaiele dacice sînt reprezentate și pe alte monumente, ca și pe monedele emise cu prilejul conflictului și după terminarea lui. Reliefurile integrate în arcul lui Constantin se referă la războaiele dacice. Alte reliefuri, conservate la Villa Borghese, la muzeul Louvre și la Villa Medici, ilustrează momente din aceste războaie, dacii angajați în bătălie.[59] În sfîrșit complexul de la Adamclisi și prin excelență monumentul triumfal, înzestrat cu un nucleu cilindric cu diametrul de treizeci de metri, ilustrează episoadele unei diversiuni încercate de Decebal în Moesia și zdrobirea ei promptă de către Traian. La origine monumentul, în prezent restaurat, avea o înălțime de peste patruzeci de metri.[60] În sfîrșit papirul 2851 din British Museum, cunoscut sub numele de papirul lui Hunt, oferă date relative la dislocarea forțelor romane și la granițele Moesiei Inferioare sub Traian sau poate chiar sub Domițian. Prețioase sînt Tabula Traiana și alte inscripții.

romani, București, 1974, vol. 2, p. 23; Paul MAC KENDRICK, *The Dacian Stones Speak*, University of North Carolina Press, 1975, p. 75.

[59] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 221—223.

[60] În ce privește valoarea documentară a întregului complex de la Adamclisi, vezi Radu FLORESCU, *Adamclisi*, București, 1973 și Ion BARNEA, *Tropaeum Traiani*, articol din *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic — sec. X)*, elaborat de un colectiv de autori sub conducerea prof. univ. dr. doc. D. M. PIPPIDI, București, 1976, pp. 589—592. La două sute de metri de monument au fost descoperite ruinele unui altar funerar, pe pereții cărora se aflau înscrise numele soldaților căzuți în lupta de la Adamclisi, din 102. La cincizeci de metri la nord de monumentul triumfal se află vestigiile unui mausoleu circular în care a fost înmormîntat *praefectus castrorum*, căzut în lupta de la Adamclisi, menționat în lista mai sus pomenită, iar la doi kilometri de *tropaeum* se găsesc resturile unei cetăți întemeiate de Traian. Deosebit de importante sînt mai ales metopele monumentului triumfal: 54 la obîrșie, dintre care s-au conservat 48 întregi și fragmente din alte 5. Metopele constituie piesele cele mai semnificative din decorul sculptural al monumentului. În deceniul trecut, Emilia DORUȚIU-BOILĂ, *Un fragment necunoscut din inscripția trofeului de la Adamclisi*, în *Studii Clasice*, 7, 1965, pp. 209—214 a reliefat că trofeul a fost ridicat sub Traian căruia i-a fost dedicat. În sfîrșit diverse emisiuni monetare reflectă înfrîngerea dacilor și propaganda romană adecvată desfășurării războaielor: vezi Constantin MOISIL, *Monedele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii și la cucerirea Daciei*, București, 1930 și Iudita WINKLER, *Personificarea Daciei pe monedele romane imperiale*, în *Studii Clasice*, 7, 1965, pp. 225—234. Dacia apare personificată printr-o femeie sau un bărbat, în veșminte autohtone. Un tabel incomplet al izvoarelor privitoare la războaiele dacice a fost furnizat de B. HENDERSON, *op. cit.*, pp. 293—298.

2. Izvoare despre războiul partic. Istoria evenimenţială a campaniei partice a lui Traian nu se poate baza pe izvoare materiale de importanţa Columnei din Forul lui Traian. Trebuie să ne axăm în primul rînd pe sursele literare, care sînt într-adevăr oarecum mai numeroase şi mai nuanţate decît izvoarele războaielor dacice. F.A. Lepper observa cu sagacitate că datorită lui Xiphilin şi a altor autori se poate restaura un istoric coerent al războiului partic.[61] Savantul britanic ajunge la concluzia că istoria războiului partic poate fi divizată în şapte secţiuni autonome: a) cauzele şi preliminariile conflictului; b) campania din Armenia; c) invadarea Mesopotamiei septentrionale; d) seismul de la Antiochia; e) ocuparea Adiabenei şi Ctesiphonului; f) incursiunea pe malurile Golfului Persic; 9) revolta împotriva romanilor şi retragerea acestora. Fiecare din aceste secţiuni se divide la rîndul său în subsecţiuni, care echivalează de fapt cu toate momentele cardinale ale conflictului.[62] Expunerea vestigiilor din Cassius Dio permite deci restabilirea gestei partice a lui Traian.

Aurelius Victor, Eutropiu şi Rufius Festus informează şi ei asupra alianţelor elaborate de Traian în cursul războiului, principalelor etape ale cuceririi, provinciilor create de romani pe teritoriile Arsacizilor. Desigur însă că aceşti autori comit unele erori şi îşi centrează expunerea pe structurile genului biografic. La rîndul său, Iordanes atestă intenţia lui Traian de a-şi extinde cuceririle spre India.[63] Eclesiasticii creştini, menţionaţi în subcapitolul precedent, relatează unele fapte ale războiului partic, în funcţie de interesele bisericii. Ca şi cronicile locale creştine, atente mai ales la problemele comunităţilor religioase şi etnice, la revolta iudeilor, sau ca Malalas, care, cum am arătat, comple-

[61] F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 5. Acest savant consideră totuşi că se pot extrage puţine informaţii din mărturiile date de Fronto, Lydus, Themistius, *Historia Augusta (ibid.*, p. 12). Dar, fireşte, acest istoric trebuie coroborat de mărturiile oferite de inscripţii şi de monede *(ibid.*, pp. 31—35).

[62] F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 6—11.

[63] F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 13—15, analizează mărturiile istoricilor romani. IORD., *Rom.*, 268 se referă la escadra instalată de Traian în Golful Persic pentru a ataca ţărmurile indiene.

tează datele consemnate de Arrian și de Cassius Dio, dar inseră multe legende infirmate de analiza surselor.[64]

Pentru surprinderea conotaţiilor ideologice trebuie, repetăm, să ne adresăm cu prioritate inscripţiilor, monedelor şi altor probe materiale.[65]

E) CONCLUZII

Analiza izvoarelor epocii lui Traian a pus numeroase probleme complicate sursologilor şi în general exegezei moderne. Am observat totuși că, în ciuda penuriei relative de izvoare literare — parţial suplinită de vestigiile materiale —, este posibilă reconstituirea cronologiei şi substanţei evenimentelor, practicii social-istorice, administraţiei imperiale, vieţii cotidiene, activităţii literare şi artistice. Mai uşoară se prezintă descrierea primilor ani de domnie, dar și etapa finală poate fi restaurată în datele ei fundamentale. Reamintim că optica de ansamblu a surselor este favorabilă politicii urmate de Traian, cu anumite nuanțe. Demersul grupurilor de presiune, care acţionau la Roma, şi implicaţiile ideologice apar mai greu de sesizat, însă o investigație atentă le poate desluși și analiza.

Sursele informează prea puțin despre proiectele de acțiune, despre gîndirea politică de perspectivă, fapt care a condus pe unii cercetători la concluzia eronată că totul s-a desfăşurat la nivelul unui pragmatism suficient de rudimentar. În realitate proiecte ideologico-politice au funcţionat destul de intens, iar cercurile cultural-politice au produs de asemenea filosofii sau estetici. Totodată nu trebuie preluată fără rezerve imaginea prosperității și concilierii sociale generale, pe care o promovează multe izvoare. Am observat că dimpotrivă unele surse — chiar dacă

[64] Pentru analiza mărturiilor oferite de eclesiastici și de Malalas, vezi F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 16—22; 55—65.

[65] Aceste mărturii aduc informaţii inestimabile asupra salutaţiilor imperiale, propagandei oficiale, titlurilor de *Optimus* și *Parthicus*, ca şi asupra etapelor ofensivei lui Traian şi replierii lui, organizării teritoriilor ocupate.

stimulate de tendinţa exagerărilor—evidenţiază distorsiuni sociale acute.

Repetăm, în ansamblul ei, epoca lui Traian rezultă din surse ca un moment de maximă înflorire a societăţii romane, chiar dacă nu toţi au beneficiat din plin de această eflorescenţă.[66] Sursele ne relevă totuşi apogeul Imperiului şi chiar al civilizaţiei antice. În acest sens, trebuie investigat şi restabilit pentru cititorii moderni *saeculum Traiani*, care a condus expansiunea şi instalarea puterii romane pe meleagurile Daciei, altfel imposibil de cucerit, dat fiind vitejia şi perseverenţa acelora care le populau în acea vreme.

[66] Iuvenal ne arată că nu s-a ajuns la o nivelare a claselor sociale, la o diminuare sensibilă a discrepanţei între săraci şi bogaţi. Trebuie deci să considerăm eronate concluziile relative la o apropiere între clase la care au ajuns unii cercetători, ce purced de la constatarea unei dezvoltări propagate pe straturi sociale mai largi. Este cazul afirmaţiilor enunţate cîndva de C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 198: „entre les riches et les pauvres il n'y a plus, comme jadis, un abîme infranchisable et un contraste démoralisateur..."; cu unele nuanţe, la aceleaşi concluzii ajunge recent şi Karl LOEWENSTEIN, *The Governance of Rome*, Hague, 1973, pp. 330 şi 378. Sub Antonini, masele şi-ar fi depăşit paupertatea şi ar fi participat la bunăstarea generală. Vom vedea în capitolele următoare în ce consta această participare, reală, dar limitată.

IV. Imperiul roman în 98 e.n.

A) CONTEXTUL ISTORIC GENERAL

1. Contextul economic. Imperiul roman beneficiază în secolul I e.n. de o prosperitate economică inegală, dar reală. În Italia populația era încă destul de numeroasă, în pofida repetatelor puncții operate cu prilejul războaielor, recrutărilor și mai ales emigrărilor. Menținerea evergetismului, ajutorului acordat de bogații orașelor italice cetății lor și populației sărace — în scopul eliminării conflictului social — ilustrează resursele de care dispuneau încă grupurile sociale suprapuse și mijlocii.[1]

Agricultura rămîne înfloritoare în multe zone ale peninsulei, cel puțin în primele trei sferturi ale secolului. Se cultiva încă intens grîul, întrucît cerealele importate nu izbutiseră să ruineze granicultura locală. În regiunile mai îndepărtate de porturile pe unde pătrundeau importurile, grîul italic era mai ieftin decît cel adus din alte zone ale Imperiului.[2] De asemenea, s-au dezvoltat considerabil producții agricole specializate, mai rentabile. În sfîrșit, în jurul marilor orașe și în Latium se practică intens cul-

[1] Paul PETIT, *Histoire générale de l'Empire Romain*, Paris, 1974, pp. 136—137; 141. La concluzii destul de similare ajung și Michael ROSTOVZEV, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Firenze, 1933, pp. 10—12; 110—117 și L. HOMO, *op. cit.*, pp. 120; 262—263.

[2] P. PETIT, *op. cit.*, p. 137. M. ROSTOVZEV, *op. cit.*, pp. 113—116, credea chiar într-o creștere rapidă a producției granicole italice în dauna culturilor specializate, deci în dezvoltarea agriculturii extensive, spre paguba celei intensive. Alți savanți au contestat însă aceste supoziții.

tura legumelor și a pomilor fructiferi, în primul rînd a lămîilor.[3] Truda plugarilor este înlesnită de inovații tehnologice destul de importante, căci în acest secol încep să fie utilizate plugul greu, secerătoarea, teascul perfecționat pentru struguri și măsline, chiar dacă organizarea sclavagistă a muncii împiedică valorificarea totală a acestor invenții.[4] Ni se pare semnificativ pentru întreg Imperiul, și nu numai pentru zona lui elenică, elogiul adus de Dio din Prusa celor ce cultivă pămîntul, elogiu îmbinat cu reprobarea plugarilor care îl lasă în paragină.[5] Capitala Imperiului constituie în primul rînd un mare centru de consum. Pe de altă parte, Roma nu se mărginește doar să consume, ci și produce.[6] Pe lîngă sectorul terțiar — cel al serviciilor de toate tipurile — foarte activ, proliferează o intensă producție artizanală. În restul peninsulei ceramica sigillată îmbogățește Etruria în primele decenii ale secolului.[7] Industria transporturilor se dezvoltă pretutindeni, în corelație strînsă cu expansiunea comercială. Comerțul înflorește în ansamblul bazinului Mediteranei, dar, pentru a importa din Orient, Imperiul era constrîns la o adevărată hemoragie a aurului.[8] În Italia doar nordul își menține o economie foarte prosperă pînă la sfîrșitul secolului.[9]

Faimoasa Gallie Cisalpină se bucură sub Antonini de o creștere economică substanțială. În Lombardia actuală persistă o producție activă de grîu, textile, obiecte de lemn, ceramică, lămpi, cărămizi. Gallia Cisalpină reprezintă o adevărată placă turnantă a comerțului peninsulei. Pe de altă parte, agricultura Italiei tindea în unele zone și ramuri productive spre subproducție, iar în altele

[3] P. PETIT, *op. cit.*, pp. 137—138.

[4] Economia de subsistență continuă să domine, cum arată Jean-Marie ENGEL, *L'Empire Romain*, Paris, 1973, p. 87.

[5] DIO CHRYS., *Orat.*, 7, 105—108.

[6] P. PETIT, *op. cit.*, p. 142.

[7] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 199—200; M. ROSTOVZEV, *op. cit.*, pp. 11—12; P. PETIT, *op. cit.*, p. 138.

[8] Albino GARZETTI, *L'Impero Romano da Tiberio agli Antonini*, Bologna, 1960, pp. 377—378; 668; J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 91; P. PETIT, *op. cit.*, p. 128; 139—140.

[9] M. ROSTOVZEV, *op. cit.*, p. 113; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 138—139.

spre supraproducție: mai mulți factori au acționat concertat, determinînd în a doua jumătate a secolului o veritabilă depresiune. Primul factor cauzal al recesiunii economice italice l-a reprezentat concurența crescîndă a provinciilor. Datorită tehnologiei rudimentare, provinciile și-au creat rapid mijloacele de a concura produsele italice pe propriile lor piețe, în alte regiuni ale Imperiului și chiar în cuprinsul peninsulei. Acest fenomen s-a impus nu numai în provinciile orientale, unde era de fapt mai vechi, ci spre mijlocul secolului și în cele occidentale, mai recent integrate în circuitul economiei mediteraneene sclavagiste.[10] Astfel, în Italia, ajunge să se importe ceramică gallică.[11] Deficitul balanței comerciale italice s-a accentuat, iar în Campania s-a ajuns la o adevărată „supraproducție", în sectoarele vinicol și olivicol, înainte de erupțiile vulcanice distructive din 79 e.n.[12]

Un al doilea factor de recesiune l-a constituit mîna de lucru deficitară. Emigrațiile răresc rîndurile țăranilor italici liberi, iar numărul și randamentul sclavilor diminuează: colonatul reușește să ofere doar un paleativ. La rîndul lor, proprietarii de pămînt nu încurajează ameliorarea tehnicii agricole și nu investesc suficient în terenurile lor.[13] Dezvoltarea latifundiilor, chiar dacă exagerat prezentată de izvoarele antice, nu stimulează creșterea economică nici la țară și nici la orașe, lipsite de debușeul firesc, proxim, pe care l-ar fi putut reprezenta micii proprietari. Numeroase zone ale peninsulei suferă, așadar, de subproducție.

În sfîrșit, Italia ajunge să fie încercată concomitent și în mod paradoxal de inflație — totuși intermitentă și puțin pregnantă pînă la epoca lui Traian — și mai ales de lipsă de numerar. În aceste condiții, oamenii avuți tezaurizau, paralizau schimburile și determinau falimente în cascadă, cînd se reclama rambursarea

[10] M. ROSTOVZEV, *op. cit.*, pp. 104—105; G. GIANNELLI-S. MAZZARINO, *Trattato di storia romana*, Roma, 1956, vol. 2, p. 224.

[11] J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 90; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 139; 144—145.

[12] În acest mod s-ar explica reconstrucția lentă a regiunii după seismul din 62 e.n. și părăsirea Pompeiului după erupția vulcanică din 79 e.n.: vezi P. PETIT, *op. cit.*, pp. 140—141.

[13] J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 88; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 139—140. Diminuarea rezervelor de muncă este semnalată în antichitate de PLIN., *Ep.*, 3, 19, 7.

datoriilor.[14] Totodată, prețul pămîntului scade simțitor, iar Pliniu cel Tînăr înregistrează cu îngrijorare acest fenomen.[15]

Prin urmare, o secțiune însemnată din economia Italiei se afla în impas la sfîrșitul secolului I e.n. Dar, pe de altă parte, recesiunea Italiei se insera în criza generală de creștere a Imperiului, care s-a conturat în a doua jumătate a secolului I e.n., pentru a conduce dimpotrivă, sub Antonini, la o expansiune generală. Căci impasul economic italic apare larg compensat de dezvoltarea potențată a economiei globale a Imperiului roman, chiar în secolul I e.n. În Galliile transalpine se dezvoltă puternic viticultura, pe valea Rhonului și mai ales în sud. Se fabrică aici multe amfore indigene pentru păstrarea vinului. Galliile cunosc o pregnantă producție de export a articolelor din metal, lemn, a textilelor, mai cu seamă a stofelor de lînă, și un comerț activ cu staniu.[16] Mai semnificativă apare expansiunea economică a provinciilor hispanice, care legitimează prestigiul sporit al locuitorilor acestor meleaguri, în cadrul Imperiului, inclusiv la Roma. Sursele creșterii economice din Peninsula Iberică trebuie căutate în exploatările agricole și în cele miniere. În secolul I e.n., după exemplul Campaniei, pe lîngă producția de grîu, se dezvoltă aici viticultura și olivicultura, care oferă o bază importantă exporturilor. Minele iberice, monopol de stat, dar date în antrepriză unor particulari, furnizau Imperiului aur, argint, plumb, fier, cupru etc. S-a dezvoltat îndeosebi provincia Baetica, colonizată de multă vreme.[17]

[14] J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 87. Izvoarele antice semnalau frecvent tezaurizările și falimentele. Vezi de pildă pentru falimente, PETRON., *Sat.*, 38, 11—16. Lipsa de resurse financiare, resimțită de agricultorii liberi, este revelată de PLIN., *Ep.*, 3, 19; 6, 3; 8, 2.

[15] PLIN., *Ep.*, 3, 19, 5—8. Vezi și P. PETIT, *op. cit.*, pp. 141 și 144.

[16] M. ROSTOVZEV, *op. cit.*, pp. 104—105; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 144—145.

[17] PETIT, *op. cit.*, p. 148 subliniază că provinciile hispanice exportau de asemenea cai, fructe, sosuri picante *(garum)*. Negustorii erau mai mult italici și gallo-romani decît hispano-romani *(ibid.*, p. 149). Jacques GASCOU, *La politique municipale de l'Empire Romain en Afrique Proconsulaire de Trajan à Septime-Sévère*, Roma, 1972, pp. 41—66 subliniază dezvoltarea economică a Africii romane, unde olivicultura substituie treptat monocultura cerealieră și înflorește o civilizație originală romano-africană.

2. Contextul social. Conflictele sociale nu mai apar atît de acute ca în secolul precedent, dar, pe fondul economic, la care ne-am referit mai sus, ele nu pot dispărea. În secolul I e.n., tocmai pentru că Roma ajunsese să ocupe aproape întreaga lume sclavagistă sau cum spuneau anticii „lumea locuită", οἰκουμένη, conflictele externe pierd din importanță și romanii se simt oarecum blocați într-un cadru dat, închis, aproape într-un microcosmos.[18] Într-un asemenea cadru antagonismele sociale continuă să fermenteze.

Opoziția fundamentală rămîne cea între sclavi și proprietarii de sclavi, reali sau virtuali. Pe de altă parte, distincția între cetățeni și necetățeni romani pierde din importanță, în favoarea contrastului între bogați și săraci. Opoziția între *honestiores* și *humiliores* nu va fi consfințită de jurisprudență decît în plin secol al doilea[19], sub domnia lui Antoninus Pius, dar ea va fi pregătită pe plan social încă de la sfîrșitul veacului precedent. Pe de altă parte, viitorii *humiliores*, săracii Italiei, se apropie necontenit de sclavi. Unele colegii funerare sau de caracter profesional sînt compuse atît din sclavi, cît și din oameni liberi, de condiție modestă.[20] Dio din Prusa definește clar pe viitorii *honestiores:* cei ce trăiesc din camătă, posedă locuințe bogate, corăbii și mulți sclavi.[21]

Statutul sclavilor rămăsese deosebit de aspru și de discriminatoriu. Ei continuau să fie obiecte însuflețite, aflate în proprietatea unor oameni liberi. Majoritatea sclavilor erau romanizați, adică născuți în casa stăpînului *(uernae)*. Desigur, noi sclavi erau recrutați dintre prizonierii de război și mai ales din rîndul copiilor de oameni liberi săraci, necetățeni romani *(peregrini)* și vînduți de părinții lor.[22] Diminuarea numărului sclavilor, în ansamblul

[18] Așa cum judicios observă Frederik AHL, *Lucan. An Introduction*, Ithaca-London, 1976, pp. 21—23.

[19] Pentru această antiteză, vezi Bernard d'ORGEVAL, *L'empereur Hadrien. Oeuvre législative et administrative*, Paris, 1950, pp. 332—334; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 443; P. PETIT, *op. cit.*, p. 163.

[20] B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, p. 337.

[21] DIO CHRYS., *Orat.*, 7, 104.

[22] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 234; B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, p. 70. Vinderea copiilor de către părinți peregrini săraci se practica mai

lor, randamentul modest al muncii lor, ca şi relativa romanizare a masei servile, în condiţiile propagării concepţiilor filosofice umanitare în general, a impus conştiinţei romanilor „problema sclavilor".[23]

Pliniu cel Tînăr se poartă cu mansuetudine şi chiar duioşie, afecţiune cu sclavii săi.[24] Totuşi el nu împărtăşeşte concepţiile lui Seneca faţă de sclavi. Consideră că stăpînii trebuie să-şi plîngă sclavii morţi de boală[25], dar nu stăruie asupra structurii şi originii umane a lor. Crede că sclavii pot să facă daruri, însă doar în interiorul locuinţei stăpînilor, care reprezintă pentru ei statul, cetatea.[26]

Acelaşi Pliniu consemnează însă relativa autonomie de care se bucurau anumiţi sclavi privilegiaţi[27] şi se pregătea terenul prielnic măsurilor juridice adoptate de Hadrian pentru protejarea, de fapt conservarea sclavilor. În fapt eliberările frecvente de sclavi contribuiau spre sfîrşitul secolului I e.n. la scăderea crescîndă a numărului de sclavi.[28] După eliberare, îndeosebi aşa-numiţii liberţi independenţi, cei ce dispuneau de o libertate totală, duc adesea o existenţă precară în mici ateliere meşteşugăreşti din oraşe. Unii liberţi ajung însă foarte bogaţi, mari negustori, armatori, specialişti în import-export, bancheri, antreprenori importanţi, chiar latifundiari. Mulţi liberţi proveneau dintre sclavii de obîrşie greco-orientală, dar se pare că din snobism se dădeau nume

ales în Orient: PHILOSTR., *Vita Apol.*, 8, 7. De aceea 65—70% din sclavii din Roma şi Latium erau la origine greco-orientali. Dealtfel greco-orientalii erau mai abili şi mai cultivaţi.

[23] E. M. STAERMAN, *Krizis anticinoi kulturî*, Moscova, 1975, pp. 48—74; P. PETIT, *op. cit.*, p. 130.

[24] PLIN., *Ep.*, 1, 4; 2, 6; 3, 19; 8, 16.

[25] PLIN., *Ep.*, 8, 16, 1.

[26] PLIN., *Ep.*, 8, 16, 2. Pe de altă parte, Pliniu consideră normal ca medicii să îngrijească mai blînd şi mai clement pe oamenii liberi decît pe sclavi.

[27] PLIN., *Ep.*, 2, 14, 6. J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 17, subliniază diferenţierile sclavilor. Mari deosebiri de condiţie materială şi chiar de statut social separau între ei sclavii principelui, sclavii publici — mici funcţionari — sclavii domestici — care trăiau mai ales la oraş — şi sclavii rurali.

[28] La ţară şi, după modelul oferit de practicarea colonatului, încă din secolul I e.n., cetele de sclavi care lucrau ogoarele sînt înlocuite de *servi cassati*, sclavii ce primesc o parcelă din pămîntul stăpînului ca s-o lucreze

grecești și sclavilor de origine occidentală.[29] În timpul Flavienilor, înrîurirea socială exercitată de liberți scade vizibil.[30] Ei pierd conducerea marilor birouri imperiale. Totuși, chiar în vremea Antoninilor liberți-funcționari dublează ca adjuncți *(subprocuratores)* pe procuratorii-cavaleri care conduceau domeniile și posturile imperiale-cheie. Impactul social al liberților diminuează la sfîrșitul secolului I e.n., dar numărul posturilor de funcționari subalterni și medii, ocupate de ei, sporește, iar influența lor asupra comerțului și artizanatului rămîne importantă.

Mica proprietate agricolă nu dispare, dar este intens concurată de latifundiile adesea vecine. Paul Petit stabilește următoarele tipuri de proprietate rurală în Italia și chiar în provincii: a) micile proprietăți lucrate, împreună cu puțini salariați și sclavi, de țărani independenți, care coborau din veteranii războaielor și din coloniști romani în provincii[31]; b) pămînturi care aparțineau orașelor și erau exploatate de antreprenori; c) *uillae*, proprietăți medii pînă la o sută de hectare, îndeobște aparținînd decurionilor; d) mari domenii, uneori compuse din mai multe latifundii, posedate de cei mai bogați decurioni, cavaleri, senatori sau de împărat, ce le administra prin liberți.[32] Așadar la țară și la orașe, în Italia și în afara ei, subsistau diverse categorii de oameni liberi săraci, viitorii *humiliores*, salariați agricoli, coloni — care lucrau loturi mici de pămînt, deocamdată mai ales în condițiile arendării în

împreună cu familia lor. PLIN., *Ep.*, 3, 19, 7 subliniază: *nam nec ipse usquam uinctos habeo.* Se referă la sclavii, care cîndva lucrau în turmă și în lanțuri. La orașe, mulți sclavi lucrează în ateliere individuale, al căror venit îl împart cu stăpînii lor. Războaiele lui Traian vor spori însă numărul sclavilor: vezi Dumitru TUDOR, *Figuri de împărați romani*, București, 1974, vol. 2, p. 35.

[29] P. PETIT, *op. cit.*, p. 131. Începînd de la a doua generație, originea servilă se estompează și descendenții liberților se integrează complet masei de cetățeni romani.

[30] P. PETIT, *op. cit.*, p. 132.

[31] În Italia acest tip de exploatare rămîne viabil în nordul și centrul peninsulei.

[32] P. PETIT, *op. cit.*, p. 137.

schimbul unei sume de bani plătite latifundiarilor[33] — dar şi mici proprietari.

Dio din Prusa reliefează dealtfel că este necesar ca unii oameni liberi să lucreze cu mîinile lor.[34] Dar viaţa săracilor este mult mai penibilă în oraşe, unde trebuie să cumpere totul, în afară de apă[35]: totuşi Dio din Prusa condamnă nevoiaşii care trăiesc din expediente, cînd devin artizani de lux ori se angajează ca actori.[36] În Capitală şi în marile oraşe, plebea formată din cetăţeni romani nu mai constituie un lumpenproletariat ci o categorie socială privilegiată.[37] Între peregrinii săraci, condamnaţi la o viaţă penibilă, şi plebeii-cetăţeni romani diferenţele sînt considerabile, aşa cum am arătat. Unii plebei ajung chiar relativ bogaţi.[38]

Categoriile sociale evident privilegiate, de fapt suprapuse, se grupează în trei ordine tradiţionale, decurional, ecvestru şi senatorial. Lor le revin cu precădere manifestă roadele prosperării Imperiului sub Flavieni şi ulterior sub Antonini.[39] Pe urmele lui Mario Attilo Levi, istoricul francez Paul Petit propune disjuncţia între clase diriguitoare şi clase dominante. Senatorii ar reprezenta o clasă dominantă, datorită resurselor de care dispun, dar clasa diriguitoare ar forma-o mai ales cavalerii şi liberţii imperiali.[40]

Decurionii, elita urbană, „aristocraţia" municipală, membrii curiilor orăşeneşti alcătuiesc în Italia şi în provincii, axa urbanizării, romanizării edificiului social al Imperiului. Ei dispun de resurse financiare importante, iar Pliniu consemnează existenţa

[33] PLIN., *Ep.*, 9, 37, 2—5, consemnează tendinţa de a înlocui arenda în bani prin arenda în natură şi de a controla colonii cu stricteţe, spre a-i reţine pe moşii şi a spori eficacitatea muncii lor: vezi şi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 375.

[34] DIO CHRYS., *Orat.*, 7, 103.

[35] DIO CHRYS., *Orat.*, 7, 105—106.

[36] DIO CHRYS., *Orat.*, 7, 111—126.

[37] Cum a demonstrat Z. YAVETZ, *Plebs and Princeps*, Oxford, 1969, pp. 135—136.

[38] J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 16 menţionează plebei care aveau un cens anual de 200 000 sau chiar 300 000 de sesterţi.

[39] J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 16; K. LOEWENSTEIN, *op. cit.*, p. 330.

[40] P. PETIT, *op. cit.*, p. 127, care se referă la Mario Attilio LEVI, *Il tempo di Augusto*, Firenze, 1951.

unui cens decurional.[41] De fapt decurionii formează o pepinieră a celorlalte ordine, ecvestru şi chiar senatorial.

Cavalerii vor dobîndi o influenţă socială foarte evidentă abia în secolul II e.n., dar ascensiunea lor datează din veacul anterior. Armata şi ordinul decurional alimentau necontenit rîndurile cavalerilor. Foştii centurioni primipilari şi notabilii din oraşele Imperiului puteau deveni uşor cavaleri. Magistraturile locale şi funcţiile sacerdotale provinciale şi municipale conduceau la procuratelele imperiale ocupate de cavaleri.[42] Noii cavaleri se recrutează din rîndurile elitei italice, mai ales cea din Campania, Etruria şi Gallia Cisalpină, din mijlocul coloniştilor romani importanţi în provincii ca cele hispanice, gallice, africane, dar şi din mediile de provinciali înstăriţi, inclusiv din Orient.[43] Ordinul ecvestru nu era ereditar, ci presupunea un cens de patru sute de mii de sesterţi şi un brevet imperial. În secolul I e.n. importanţa cavalerilor antreprenori de impozite — *(publicani)* — diminuează şi ordinul ecvestru apare tot mai legat de amplificarea funcţionarismului imperial.[44]

Astfel se degajă o adevărată carieră ecvestră, care tinde să se formalizeze. Prefecţii Egiptului şi mai cu seamă ai pretoriului erau cavalerii cei mai importanţi. Ordinul ecvestru nu era omogen socialmente, căci existau diferenţe considerabile între simplii ca-

[41] PLIN., *Ep.*, 1, 19, 2. Vezi şi J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 16.

[42] Pentru ordinul ecvestru şi dezvoltarea lui, vezi Hans-Georg PFLAUM, *Essai sur les procurateurs équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris, 1950, mai ales pp. 167—169; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 14—15; dar şi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 445; P. PETIT, *op. cit.*, p. 135.

[43] La sfîrşitul secolului I, statisticile par a atesta că 50% dintre cavaleri proveneau din Italia şi 30% din Orient. Procentajele se vor inversa în veacul următor: vezi B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, p. 216.

[44] H. G. PFLAUM, *op. cit.*, pp. 9—24; 33—57. R. SYME, *op. cit.*, p. 129; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 356; Jean ROUGÉ, *Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne*, Paris, 1969, p. 144; K. LOEWENSTEIN, *op. cit.*, p. 395; P. PETIT, *op. cit.*, p. 134. După retribuţia lor, cavalerii funcţionari se divid în *ducenarii, centenarii, sexagenarii*, respectiv cei plătiţi anual cu 200 000, 100 000 şi 60 000 de sesterţi, P. PETIT, *op. cit.*, p. 130 subliniază închegarea la sfîrşitul secolului I e.n. a unei categorii sociale diriguitoare, care-şi trăgea seva din elita municipală italică, din coloniile romane create pe sol hispanic sau gallic sau chiar din Orient (vezi şi n. 43).

valeri de rînd şi de extracţie recentă pe de o parte şi cei înrudiţi cu familiile senatoriale, adesea solidari cu ele, pe de alta. Unii cavaleri devin senatori în timpul şi mai cu seamă după încheierea carierei lor de funcţionari imperiali.

Dacă statutul politic al senatorilor s-a deteriorat în secolul I e.n., dacă poziţiile lor în administraţia imperială au slăbit, influenţa socială, prestigiul şi bogăţia ordinului senatorial au rămas aproape intacte. Ordinul în cauză constituia vîrful piramidei sociale şi se baza pe acumularea de avuţii imense, care rezidau mai ales în domenii uriaşe şi în întreprinderile de cărămidărie de pe latifundii. Ordinul senatorial era în principiu ereditar, dar presupunea un cens de un milion de sesterţi.[45] O aureolă deosebită înconjura vlăstarele vechi *nobilitas*, care grupa familiile intrate în senat din vremea Republicii şi a lui August, pe coborîtorii în linie feminină ai acestor *gentes*, pe noii patricieni creaţi de împăraţi, ca şi pe urmaşii celor ce fuseseră consuli.[46]

Numai că vechea *nobilitas* şi în general familiile intrate de mai multe generaţii în senat dispăreau treptat, dar iremediabil.[47] În orice caz, sub Flavieni dispunem de o nouă aristocraţie senatorială, recrutată mai ales din rîndurile elitelor municipale italice, însă şi dintre nobilii provinciali.[48] Pînă în timpul Flavienilor, senatorii originari din provincii — mai ales hispanice şi gallice — sînt foarte puţini la număr, dar ulterior ritmul penetraţiei lor în

[45] J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 16. Pentru prestigiul senatorilor vezi şi J. ROUGÉ, *op. cit.*, pp. 141—143.

[46] R. SYME, *op. cit.*, pp. 855—856; Jean GAGÉ, *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Paris, 1964, p. 90.

[47] R. SYME, *op. cit.*, p. 303, n. 78 semnalează dispariţia ginţii *Volusia*, încă sub Flavieni (ultimii consuli din această familie se înregistrează în anii 87 şi 92), dar şi a unor familii mai noi. Aliaţii lui Vespasian, Licinius Mucianus şi Petilius Cerialis nu lasă urmaşi consulari, întocmai ca şi generalii lui Domiţian. Fenomenul este semnalat de întreaga exegeză modernă. Vezi, printre alţii, J. GAGÉ, *op. cit.*, p. 90; Eugen CIZEK, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972, pp. 48—49 şi mai ales Siegfried DE LAET, *De Samenstelling van den Romeinschen Senat (28 av. J. C. — 68 apr. J. C.)*, Antwerpen, 1949, îndeosebi p. 254.

[48] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 322; J. GAGÉ, *op. cit.*, pp. 38; 90—93. Dar şi S. DE LAET, *op. cit.*, pp. 253—254.

senat creşte rapid. Familiile de origine provincială însumează un sfert din totalul ordinului senatorial.[49]

Între senatorii noi şi vechi se iveau contradicţii, însă în general *homines noui*, proaspeţii membri ai curiei, asumau rapid şi cu un zel de adevăraţi neofiţi mentalitatea caracteristică a ordinului, spiritul de corp.[50] Se constituise cu adevărat în rîndurile senatorilor şi cavalerilor legaţi de curie un ideal aristocratic, pertinent definit de către Albino Garzetti: hedonism alcătuit din pasiunea pentru glorie şi serviciul public, dar mai ales inspirat de interese materiale, năzuinţa spre un *otium*, elegant, rafinat, cultivat. Sintagma *senatorius decor* pare a-l reprezenta cu exactitate.[51]

Italia păstra o proeminenţă socială manifestă, căci aici se concentrau patru cincimi din totalul cetăţenilor romani. August o divizase în unsprezece regiuni, dar ele nu aveau statut de provincie.[52] Tendinţa spre lux, risipă, cheltuieli, superioare resurselor, afecta mai ales mediile aristocratice din Capitală. Pliniu cel Tînăr subliniază că la sfîrşitul secolului I e.n., peninsula nu pierduse reputaţia ei morală, consacrată pe baza bunei cuviinţe, frugalităţii şi virtuţilor ţărăneşti.[53]

[49] Provincialii obţineau iniţial *ius honorum*, dreptul de a candida la magistraturile senatoriale, şi într-un al doilea timp intrau efectiv în senat, cum a demonstrat André CHASTAGNOL, *Les modes d'acces au Sénat romain au début de l'Empire: remarques à propos de la table claudienne de Lyon*, în *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1971, pp. 282—309; P. PETIT, *op. cit.*, p. 130 arată că între 69 şi 96 e.n. procentajul senatorilor de obîrşie italică trece de la 83 la 76%, pe cînd cel al senatorilor provinciali urcă de la 17 la 23%, dintre care 75% provin din Occident şi 15% din Orient.

[50] Faptul a fost semnalat de multă vreme. Stéphane GSELL, *Essai sur le régne de Domitien*, Paris, 1894, p. 238 arată că senatorii introduşi în curie de către Domiţian „durent prendre, en y entrant, les sentiments de cette corporation, forte du respect qu'elle inspirait dans tout l'empire".

[51] A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 372—374; vezi şi J. GAGÉ, *op. cit.*, pp. 95—103.

[52] P. PETIT, *op. cit.*, p. 136.

[53] PLIN., *Ep.*, 1, 14, 4, unde se referă la un anumit personaj pentru a arăta: *patria est ei Brixia ex illa nostra Italia quae multum adhuc uerecundiae, frugalitatis atque etiam rusticitatis antiquae retinet ac seruat.* Această reputaţie ar caracteriza mai ales Patavium, azi Padova, deci nordul Italiei (*ibid.*, 6).

Pe de altă parte, demografia deficitară începuse să stînjenească multe zone ale Italiei. Provinciile atrăgeau tot mai mulți emigranți italici, dornici de îmbogățire accelerată, iar colonizarea de veterani în Italia epocii lui Nero nu dăduse rezultate demografice încurajatoare.[54] Pliniu cel Tînăr înregistrează dealtfel această tendință spre depopularea Italiei, care va pune Antoninilor probleme dificile.[55]

Dubla recesiune italică explică modificarea componenței etnice a armatei romane, forță socială autonomă, constituită din soldați de profesie care slujeau sub arme un sfert de veac sau chiar mai mult. Dificultatea de a recruta soldați destoinici în Italia, i-a determinat pe Flavieni să-și formeze legiunile mai ales din cetățeni romani din provinciile occidentale, din zonele cele mai romanizate în general.[56] Desigur, italicii nu erau totuși excluși din legiunile Flavienilor.

Expansiunea socială a provinciilor rezultă din creșterea lor economică și am văzut mai sus în ce măsură acest fenomen avusese impact asupra ordinelor suprapuse.[57] Mulți greco-orientali imigrau în Italia, dar cetățile elenice își păstrau modul lor de viață tradițional și orgoliul lor. În ultimă instanță, preeminența romană era acceptată doar parțial.[58] Lumea elenică se pregătea pentru o influență sporită în cadrul Imperiului.

Pretutindeni lupta de clasă se desfășura în cadrul oferit de orînduirea sclavagistă, care nu putuse decît să atenueze contrastele. Căci sclavii continuau să se opună stăpînilor, iar unii săraci

[54] P. PETIT, *op. cit.*, pp. 139—140.

[55] PLIN., *Ep.*, 2, 6, 5.

[56] M. ROSTOVZEV, *op. cit.*, pp. 124—126. În rare cazuri, se recrutau în legiuni chiar peregrini din familii influente, fidele Romei; aceștia primeau cetățenia la intrarea în armată. Necetățenii din trupele auxiliare îndeobște deveneau *ciues Romani* la eliberare. Vezi și G. FORNI, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Venezia, 1953, pp. 65—75; 157—237; P. PETIT, *op. cit.*, p. 121.

[57] Cum am arătat de fapt, crește îndeosebi influența provinciilor occidentale intens romanizate: vezi P. PETIT, *op. cit.*, pp. 143—147.

[58] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 226.

liberi se simţeau solidari cu ei.[59] Urmaşii popoarelor supuse de Roma se revoltau cîteodată, iar unii dintre ei căutaseră să profite de criza politică din 68—69 e.n. pentru a disloca Imperiul.

Moravurile erau profund marcate de această ierarhie socială în mişcare, de contrastele sociale, ca şi de economia sclavagistă care tindea spre creştere moderată, spre reproducţie lărgită foarte lent ca urmare a exploatării mîinii de lucru servile, spre cheltuieli neproductive şi lux în rîndurile păturii suprapuse, spre o viaţă cotidiană agitată. Desigur moraliştii reacţionau violent şi tendinţa spre moralizare, sprijinită de aparatul strălucitor al retoricii, se manifesta în toate sectoarele literaturii. De aici exagerarea relaxării morale şi a rafinamentelor: civilizaţia romană a epocii era mult mai puţin sofisticată decît afirmau moraliştii, organic înclinaţi spre reprobarea moravurilor, departe de a fi atît de disolute.[60] Dar dezvoltarea luxului şi dislocarea vechilor moravuri romane austere constituiau în sine fapte incontestabile, reale dincolo de orice exagerări.[61]

Pliniu semnalează ospeţele discriminatorii ale epocii, unde o parte din meseni erau lipsiţi de vinurile şi mîncărurile rafinate pe care le consumau alţii.[62]

Acelaşi Pliniu degajă însă substanţa vieţii cotidiene a grupurilor sociale dominante în Capitală, unde nu prevalau luxul şi petrecerile, ci numeroasele obligaţii mondene, participarea la ceremonii tradiţionale ca îmbrăcarea togei virile, logodna sau căsătoriile, la procesele prietenilor şi clienţilor, la recitaţii şi reuniuni de toate felurile. O asemenea existenţă era obositoare, îndemna la evadare în vilele de la ţară, unde ocupaţiile de la Roma apăreau zadarnice, inutile.[63] În atari medii se propagau metodele de în-

[59] TAC., *Ann.*, 14, 45, 2—3 consemnează solidarizarea unor plebei chiar din Roma lui Nero cu sclavii: vezi şi E. CIZEK, *L'époque de Néron*, p. 162. Este probabil vorba de o parte din plebea peregrină, *sordida plebs*.

[60] Cum subliniază cu judiciozitate Pierre GRIMAL, *Civilizaţia romană*, trad. românească, Bucureşti, 1973, pp. 92—93.

[61] DIO CHRYS., *Orat.*, 4, 83—138 înregistrează trei tipuri de existenţă luxoasă, imorală.

[62] PLIN., *Ep.*, 2, 6, 1—2.

[63] PLIN., *Ep.*, 1, 1, 1—8.

avuțire rapidă. Mai multe izvoare, inclusiv tot Pliniu, menționează captarea testamentelor epocii.[64] Oamenii vremii aveau conștiința clară a modificării moravurilor.[65] Totuși anumiți martori literari ai acestor timpuri consideră firească dispariția vechilor relații riguroase de familie și blamează un tată prea sever față de copiii săi.[66] Codul penal va ilustra îndulcirea moravurilor și condiția femeilor va comporta ameliorări simțitoare.[67]

3. Contextul politic. Imensitatea teritoriilor stăpînite de Roma și nevoia de a prezerva sistemul sclavagist, de a menține coeziunea Imperiului și stratificarea sa socială, impuneau cu stringență puterea monarhică.[68]

August încercase să camufleze instaurarea monarhiei absolute, prin structuri politice care au fost uneori eronat definite în exegeza modernă ca revelatoare de diarhie sau de monocrație, chiar „monocrație republicană", „a republican monocracy"[69]. În cursul secolului I e.n. figura lui August s-a instituționalizat, substanța competenței reale a împăraților a rămas puterea patronală de esență militară, iar instituțiile și ideologiile politice au fost abil manipulate pentru a potența absolutismul.[70] Chiar adeptul explicației monocratice a structurii politice augusteice, Karl Loewenstein, recunoaște că baza autorității efective a împăraților o forma

[64] PLIN., *Ep.*, 2, 20, 12—13.

[65] PLIN., *Ep.*, 3, 21, 3 amintește decadența atît a faptelor exemplare cît și a elogiilor cîndva consacrate lor; și TAC., *Agr.*, 1, 1—2.

[66] PLIN., *Ep.*, 9, 12; 1—2 și PLUT., *De puer. educ.*, 18.

[67] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 196—197; B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, p. 317.

[68] Romanii se aflau în orice caz în fruntea sistemului social sclavagist, dar pentru a-l menține trebuiau să accepte autoritatea unui conducător unic, absolut. DIO CHRYS, *Orat.*, 11, 150 sesizează imperativele epocii cînd notează că Asia și grecii se află în puterea acelorași stăpîni.

[69] K. LOEWENSTEIN, *op. cit.*, p. 323, dar și 240—248; 279; 281; 315—324.

[70] Instituționalizarea lui August a fost demonstrată. J. GAGÉ, *op. cit.*, pp. 54; 73—77; 128, a considerat că împăratul influența restul cetățenilor ca un suprem *patronus* al lor, deci aflat în fruntea unei uriașe rețele clientelare. Noi am propus formula de „putere patronală de esență militară": Eugen CIZEK, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, curs universitar, partea întîi, București, 1975, p. 14.

comanda armatelor.[71] *Historia Augusta* consemnează dealtfel o glumă foarte semnificativă în această privință. Prietenilor săi, mirați că n-a ripostat lui Hadrian, într-o discuție doctă, Favorinus le-a răspuns că el trebuie să creadă mai savant pe cineva care dispune de treizeci de legiuni, *qui habet triginta legiones*.[72]

Pe de altă parte, secolul I e.n. revelă eroziunea crescîndă a influenței politice, care mai rămăsese senatului și poporului roman.[73] Concomitent, înrîurirea senatului asupra Italiei, de drept administrată de el, autoritatea magistraților tradiționali la Roma, influența guvernatorilor senatoriali în provinciile al căror control era atribuit curiei, s-au deteriorat inevitabil în secolul I. Baza acțiunii reale, eficace a senatorilor se afla în altă parte, întrucît ei dețineau în continuare comanda legiunilor și administrarea celor mai importante provincii imperiale, unde staționau puternice garnizoane militare.[74]

Într-adevăr, împărații chiar dacă s-au bizuit mai ales pe o nouă pătură diriguitoare alcătuită din noii senatori, din cavaleri birocrați, liberți influenți și provinciali destoinici, au trebuit să țină seama de opoziția senatorială din Capitală, susceptibilă de a fi sprijinită de comandanții militari. Dar, chiar înainte de mijlocul veacului, practic nimeni sau aproape nimeni nu mai spera în restaurarea Republicii. Opoziția se constituia împotriva împăratului, pe tron și nu a regimului imperial.[75] Conflictele au fost sîngeroase, dar n-au depășit îndeobște incinta Romei.

Relațiile între senatori și împărați au comportat o curbă sinuoasă de-a lungul secolului. Sursele antice, pe baza naturii acestor raporturi, sugerează dihotomia împărați buni (față de senat în primul rînd) — împărați răi. De fapt, antinomia este foarte convențională și nu poate ascunde faptul că sub toți împărații s-a

[71] K. LOEWENSTEIN, *op. cit.*, p. 280.
[72] HIST. AUG., *Hadr.*, 15, 13.
[73] P. PETIT, *op. cit.*, p. 154.
[74] A. MICHEL, *Tacite*, p. 94; E. CIZEK, *L'époque de Néron*, p. 53.
[75] K. LOEWENSTEIN, *op. cit.*, p. 341 evidențiază că împotrivirea „was against individual rulers and their policies rather against the regime as such"; vezi și P. PETIT, *op. cit.*, p. 129.

menținut și chiar decantat, dacă nu potențat, sistemul politic absolutist.[76] Cu siguranță că personalitatea fiecărui împărat și-a spus totdeauna cuvîntul, deși toți principii au fost în fond prizonierii sistemului, care le limita și constrîngea voința. Anumiți cezari s-au străduit să menajeze senatul și tradițiile romane, în vreme ce alții și-au propus să accelereze potențarea autoritarismului și s-au inspirat ostentativ din tiparele monarhiilor greco-orientale, tipare pe care le-au introdus la Roma.

Însăși opoziția senatorială năzuia în primul rînd să salvgardeze bunurile și viețile fruntașilor primului ordin al Imperiului, țintite adesea de împărați. Se adăugau dorința prezervării unor aparențe tradiționale, prestigiului ordinului senatorial și magistraturilor vechi, evitării divinizării principelui după model oriental și, în sfîrșit, efortul de a înlocui monarhia ereditară printr-un absolutism electiv, unde puterea să se transmită celui mai bun senator.[77] De fapt, senatorii acceptaseră ereditatea de fapt pînă la stingerea vechii familii domnitoare, Iulia-Claudia, în 68 e.n. După aceea doriseră ca Flavienii, care nu reprezentau o casă imperială de viță veche, să instaureze monarhia celui mai bun cetățean și să nu-și transmită tronul în familie.[78]

Oricît de monarh absolut ar fi fost, împăratul nu putea guverna singur. El se sprijinea pe un numeros anturaj de rude, prieteni și favoriți, ca și pe sfatul așa-numiților *amici*, faimosul *consi-*

[76] În privința relativității acestei disjuncții, vezi Eugen CIZEK, *Probleme de ideologie politică în imperiul roman*, în *Revista de Istorie*, 30, 1977, pp. 1489—1501, îndeosebi 1494—1496.

[77] P. PETIT, *op. cit.*, p. 129 observă: „le grand problème n'était plus celui de la liberté..., c'était la sécurité et les égards, même extérieurs, que les sénateurs demandaient sans illusion sur la possibilité de recouvrer un pouvoir politique réel". Vezi și M. ROSTOVZEV, *op. cit.*, p. 123.

[78] E. CIZEK, *Probleme de ideologie politică în imperiul roman*, p. 1495. DIO, *Hist. Rom.*, 66, 12—13, consemnează opoziția senatorilor stoici și dascălilor de filosofie, sub conducerea lui Helvidius Priscus-Tatăl și lui Demetrius. Acești opozanți doreau de fapt o monarhie electivă și vădeau condescendență față de Flavieni și de Vespasian, pe care îi considerau inferiori idealului de *rex*, preconizat, de ei. Vespasian l-a ucis pe Helvidius și i-a exilat pe Demetrius și pe alți filosofi. S. GSELL, *op. cit.*, p. 41, n. 3 remarca consacrarea sub Flavieni a titlului de *imperator* ca praenomen al împăraților. Acest fapt ilustrează consolidarea absolutismului.

lium principis, care tindea să se instituționalizeze și să se substituie senatului ca sfetnic, colectiv competent. Împărații au dezvoltat necontenit un vast aparat funcționăresc, mecanism complicat care îi influența atît pe ei, cît și viața politică în general. S-a ajuns astfel în 98 e.n. la o monarhie birocratică, pe care nimeni — nici senatori și nici cezari — nu putea și nici nu mai voia s-o înlăture sau s-o stînjenească. Traian a devenit monarhul absolut al unui imperiu birocratizat.[79]

B) DOMNIA LUI DOMIȚIAN

1. Liniile directoare ale politicii interne. Solidar cu dinastia căreia aparținea, Domițian a continuat și potențat monarhia absolută, centralizată și birocratizată, din ce în ce mai greu de ascuns sub fațada augusteică a Principatului.[80] Domițian a consolidat autocrația, a afirmat-o deschis, programatic și a sistematizat organizarea monarhică, absolutistă a statului roman. Aparatul funcționăresc a fost perfecționat și s-a inițiat durabil transformarea principatului augusteic într-un despotism potențat.[81] Aparatul administrativ imperial, anterior încă dependent de Casa

[79] P. PETIT, *op. cit.*, p. 135. Se abandonase imaginea statului mixt, încă exaltată sub August, și se practica așa-numita „democrație regală", care travestea monarhia paternalistică, birocratică. În ce privește rolul consiliului imperiul și continuitatea sa, vezi J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis sous les Flaviens*, în *Ancient Society*, 8, 1977, pp. 223—243. La prima pagină citată se afirmă: „les décisions importantes étaient prises *in camera* par l'empereur assisté d'un cercle restreint de collaborateurs intimes".

[80] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 2 menționează un edict inițial care confirma actele predecesorilor. Antecesorul imediat al lui Domițian întreținuse excelente relații cu senatul, dar domnise foarte puțin. Titus n-avusese „timp" să intre în conflict cu grupurile aristocratice tradiționaliste.

[81] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 281, subliniază că experiența despotismului integral, declarat, și impulsionarea centralizării administrative săvîrșite sub și de către Domițian „rimanessero come conquiste permanente sulla via del principato augusteo al dominato"; și pp. 277—289; vezi de asemenea S. GSELL, *op. cit.*, pp. 37; 42; 53; 73; J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 69; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 118—119.

particulară a principelui, s-a instituţionalizat definitiv ca serviciu public.[82]

Accentuarea ostentativă a despotismului a fost însoţită de o ideologie şi de o propagandă specifice. În acest sens trebuie înţeleasă caracterizarea lui Domiţian ca filosof foarte important, φιλόσοφος ἄκρος, propusă de Malalas, de fapt pentru a defini ideologul care era ultimul dintre Flavieni.[83] Dealtfel Domiţian a obţinut de la senat multiple onoruri, numeroase consulate — inclusiv pentru zece ani — titlul de censor pe viaţă.[84] În fond, prin preluarea magistraturilor republicane şi subordonarea lor directă puterii imperiale, Domiţian încerca să simplifice structurile politice şi să le integreze nemijlocit autocraţiei. Astfel, împăratul se transforma din personaj providenţial şi conducător excepţional în hegemonul normal al unor instituţii politice unitare, mai simple. Căci romanii mai considerau încă pe consuli ca primele personaje legale ale statului. Încă din antichitate — şi sub impactul structurării seriei convenţionale a împăraţilor „răi" — s-a afirmat că o asemenea politică se inspira din modelele oferite de Nero, Caligula sau Tiberiu.[85] În realitate, cu toată simpatia arătată de Domiţian lui Nero, cel din urmă dintre Flavieni a evitat elenizarea Imperiului, implantarea prea ostentativă a modului de viaţă orientalizant.[86] Negreşit, aceasta nu înseamnă că Domiţian n-ar fi militat pentru proclamarea unui despotism teocratic, tributar modelelor elenistice, chiar dacă mai romanizat decît cel cîndva preconizat de către Caligula şi Nero.[87]

[82] P. PETIT, *op. cit.*, p. 119.
[83] MAL., *Chron.*, 10, 340.
[84] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 4 şi 13.
[85] EUTROP., *Breu.*, 7, 15.
[86] S. GSELL, *op. cit.*, pp. 37—38 nota înclinarea lui Domiţian pentru cultura elenică. Totuşi el n-a afirmat permanent o faţadă elenistică, aşa cum reliefează Gilbert-Charles PICARD, *Les trophées Romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal à Rome*, Paris, 1957, pp. 365—366.
[87] Recent J. DEVREKER, *La composition du sénat romain sous les Flaviens*, comunicare la al 7-lea congres de epigrafie greacă şi latină, Constanţa, 1977, demonstra că Domiţian a inaugurat introducerea sistematică de orientali în senat, care în ultimii ani de domnie au obţinut posturi importante.

Numeroase surse antice notează dealtfel că, începînd din 86—89 e.n., Domițian a impus să i se spună — oficios, dacă nu oficial — „stăpîn și zeu", *dominus et deus*, titluri pe care pînă atunci nici un principe nu le asumase ostentativ, și chiar în Capitală.[88] Scriitorii îl numesc frecvent „stăpîn" ori „stăpînul lumii", *dominus*, *dominus terrarum*, *dominus mundi*.[89] Domițian a simulat inițial că refuză aceste titluri în public, dar inscripțiile vremii le conțin adesea: așadar romanii recunoșteau că sînt supușii, dacă nu sclavii împăratului.[90] Într-o zi, Domițian însuși și-a început o circulară adresată procuratorilor cu aceste titluri.[91] De altminteri, Domițian se înconjura de sfetnici destoinici, *amici principis*, activi în consiliul imperial, senat și în administrație.[92]

Atent la structura Imperiului, Domițian intervine energic în viața economică, fapt insolit în acea vreme. Pentru a lichida supraproducția vinicolă și pentru a sprijini agricultorii și podgorenii italici, aprig concurați de provinciali, Domițian a dat un edict în 92 e.n., care statua limitarea viilor în Italia și mai ales în provincii.[93] Se pare însă că această măsură n-a avut efect puternic și că nici n-a fost integral aplicată, din pricina numeroaselor proteste pe care le suscita.[94] Domițian pare dealtfel să fi statuat o adminis-

[88] HIERON., *Chronic.*, p. 190, CCXVI Olymp., an VI, 86: *primus Domitianus dominum se et deum appellari inssit:* DIO, *Hist. Rom.*, 67, 13; EUTROP., *Breu.*, 7, 15; AUR. VICT., *Caes.*, 11, 2; OROS., *Adu. Pag.*, 7, 10, 2 și 5; IORD., *Rom.*, 265 etc.

[89] MART., *Epigr.*, 1, 4, 2; 2, 92, 4; 4, 28, 5; 5, 2, 6 etc. STAT., *Silu.*, 3, 4, 20; 4, 2, 25; 5, 1, 42 etc.

[90] Pentru inscripții *CIL* 6, 23454; 10, 444; *CIG.*, 5042; 5044. În ce privește sacralizarea astfel dobîndită vezi S. GSELL, *op. cit.*, p. 49.

[91] SUET., *Dom.*, 13, 4: *dominus et deus noster sic fieri iubet.*

[92] S. GSELL, *op. cit.*, pp. 62—60 și mai recent J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 227—228.

[93] Se pare că s-a prevăzut distrugerea a jumătate din vițele provinciale și că s-a interzis crearea de noi vii în Italia: SUET., *Dom.*, 17, 5; STAT., *Silu.*, 4, 3, 11; HIERON., *Chronic.*, p. 191, CCXVII Olymp., an XI, 92.

[94] PHILOSTR., *Vita Apoll.*, 6, 42; *Sophist.*, 1, 21, 12. În ce privește cauzele și efectele edictului asupra viței de vie, vezi S. GSELL, *op. cit.*, p. 153; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 290; P. PETIT, *op. cit.*, p. 119. Acest ultim savant opinează că limitarea viilor a fost realizată în provincii, unde interdicțiile implicate de edict stinghereau pe viticultori chiar la finele secolului al III-lea e.n. *(ibid.*, p. 141).

traţie a Imperiului competentă, însufleţită de un autentic spirit de răspundere, în multe domenii.[95] Totodată, Domiţian a arborat rigorismul moral şi o cenzură severă a moravurilor.[96] Concomitent, ultimul dintre Flavieni recurge la numeroase acţiuni şi cheltuieli menite să-i sporească prestigiul, să impresioneze, să ateste validitatea politicii teocratice pe care o afişa. În acest scop, Domiţian lansează o politică edilitară somptuoasă şi construieşte intens pretutindeni.[97] Într-o manieră spectaculoasă, el încurajează cultura, promovează mecenatul, sărbători şi concursuri literare de anvergură.[98]

Pentru a realiza politica sa, Domiţian înţelegea să se bazeze, pe lîngă unii partizani din senat, pe ordinul ecvestru. În acest scop, cavalerii sînt promovaţi pretutindeni; împotriva tradiţiilor, li se încredinţează chiar conducerea unor armate şi expediţii importante.[99] În sfîrşit, anumiţi cavaleri sînt numiţi în fruntea birourilor administraţiei imperiale, anterior conduse de liberţi. În acest mod, nu numai că aceste birouri deveneau un serviciu de stat — cum am relevat — dar şi statutul politic al ordinului ecvestru era substanţial ameliorat.[100] Împăratul se bizuia de asemenea

[95] S. GSELL, *op. cit.*, pp. 37—38; 333; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 37—38 etc.

[96] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 2 şi mai ales 13 ni-l revelează pe Domiţian ca un censor exigent, implacabil; şi HIERON, *Chronic.*, pp. 190—191, CCXV Olymp. — CCXVI Olymp., an II, 82; an III, 83; an XI, 91; S. GSELL, *op. cit.*, pp. 83—88. Chiar prelucrarea titlului de censor semnifică atît intenţia de a corecta moravurile, cît şi de a afişa o rigoare de prestigiu la Roma. Oricum, Domiţian practica un dirigism generalizat.

[97] S. GSELL, *op. cit.*, pp. 90—91; 119.

[98] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 1 menţionează întrecerile anuale organizate între poeţi, oratori şi gladiatori. PS. AUR. VICT., *Epit.*, 11, 4, pomeneşte refacerea bibliotecilor, mai ales a celei din Alexandria.

[99] S. GSELL, *op. cit.*, pp. 60—63; H. G. PFLAUM, *op. cit.*, pp. 50—54; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 288—289; J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 69. În fruntea spectacolelor imperiale şi pentru controlul impozitelor sînt numiţi noi procuratori cavaleri. Un asemenea procurator administrează un timp provincia senatorială Asia, substituindu-se proconsulului. Creşte cu mult numărul cavalerilor utilizaţi în *consilium principis*.

[100] Cneius Octavius Titinius Capito devine *procurator ab epistulis*, şeful corespondenţei imperiale. Edificatoare apare însă cariera lui Claudius (STAT., *Silu.*, 3, 3; MART., *Epigr.*, 6, 83; 7, 40). La origine libert, Claudius Etruscus devenise cavaler sub Vespasian. Dar Domiţian l-a căsătorit cu

pe sprijinul militarilor. Solda ostaşilor a fost sensibil majorată, veteranii eliberaţi la vreme: de aceea armata i-a rămas fidelă cu prilejul revoltei lui Saturninus şi i-a regretat moartea.[101] Aşadar cavalerii, militarii, plebea şi proprietarii italici mici şi mijlocii alcătuiau baza socială a politicii lui Domiţian.[102]

Dar o convergenţă generală n-a putut fi realizată. Autoritarismul sacralizat, redimensionările politice au suscitat împotrivirea multor senatori, comandanţi militari, cavalerilor legaţi de curie, unor exponenţi ai aristocraţiilor municipale din provincii. Sursele antice au încercat să concilieze informaţiile contradictorii cu privire la Domiţian prin divizarea domniei în două secvenţe, una „bună" şi alta „rea".[103] Şi într-adevăr, în primii ani de domnie, contenciosul împărat-opoziţie a apărut mai estompat.[104] Represiunile aveau dealtfel şi o obîrşie economică. Politica de prestigiu, majorarea soldelor, construcţiile costau mult şi generau mari dificultăţi financiare, iar Domiţian a profitat de împotrivirile întîmpinate pentru a lichida şi spolia de bunurile lor mulţi

sora unui cavaler de obîrşie şi l-a pus în fruntea biroului finanţelor imperiale, ca *a rationibus*. Pentru accesul cavalerilor la birourile imperiale, vezi S. GSELL, *op. cit.*, pp. 63; 67—70; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 288—289; J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 69; P. PETIT, *op. cit.*, p. 119.

101 O monedă de bronz emisă după răscoala de pe Rin, cu legenda *FIDES EXERCIT(uum)* ni-l înfăţişează pe Domiţian aducînd un sacrificiu, împreună cu patru soldaţi: S. GSELL, *op. cit.*, p. 261 şi pp. 42; 155—157; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 282; 293; J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 69; P. PETIT, *op. cit.*, p. 119. Împăratul a mărit solda oştenilor de la 225 la 300 denari. Totodată spectacolele somptuoase i-au asigurat sprijinul plebei din Roma.

102 Desigur Domiţian a încercat să-şi lărgească baza socială. Grăitoare apar în acest sens reliefurile numite ale Palatului Cancelariei, unde sosirea sau plecarea împăratului în 83 e.n. se desfăşoară în prezenţa atît a pretorienilor cît şi a geniilor poporului şi senatului — *genius populi* şi *genius senatus*. Vezi E. MAGGI, *I rilievi Flavi del Palazzo della Cancellaria*, Roma, 1945; J. M. C. TOYNBEE, *The Flavian Reliefs from the Palazzo della Cancellaria in Roma*, Oxford, 1957; P. PETIT, *op. cit.*, p. 118.

103 EUTROP., *Breu.*, 7, 15; *primis tamen annis moderatus in imperio fuit* (Domiţian); AUR. VICT., *Caes.*, 11, 3; 7; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 11, 2—3; 6.

104 Deşi Domiţian a executat pe vărul său Flavius Sabinus, în 83 e.n. şi a exilat senatori şi filosofi, ca Dio din Prusa: DIO, *Hist. Rom.*, 67, 4; HIERON, *Chronic.*, p. 190, CCXV Olymp., an III, 83; S. GSELL, *op. cit.*, p. 248.

senatori bogați.[105] Printr-o reacție în lanț s-au încurajat astfel noi comploturi, la rîndul lor crud reprimate.[106] Domițian a putut totuși lichida în ianuarie 89 o rebeliune gravă, condusă de Lucius Antonius Saturninus, guvernator al Germaniei Superioare, sprijinit de două legiuni și de un trib germanic.[107] Reprimarea răscoalei și a complicităților ei din Capitală a fost deosebit de cruntă și a prilejuit un divorț total între Domițian și exponenții grupurilor politice tradiționaliste.[108]

Însă și personalitatea lui Domițian, caracterul său, demersul lui excepțional au influențat substanțial evoluția domniei și coliziunea cu majoritatea aristocrației senatoriale, fără a constitui factori motrici primordiali. Cu toate că depindea în mare măsură de anturajul și de aparatul său administrativ, ultimul Flavian avea tendința să se ocupe îndeaproape de toate problemele Imperiului.[109]

Izvoarele literare îl consideră nebun, îi atribuie destrăbălări monstruoase și manii demențiale, susceptibile de a fi psihanalizate, cum ar fi pasiunea de a vîna muște închis în dormitorul său.[110]

Este de fapt cert că Domițian și-a suspectat totdeauna prietenii și rudele, că a invederat mefiență față de cei din preajma

[105] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 4; SUET., *Dom.*, 12; OROS., *Adu. Pag.*, 7, 10, 2 semnalează această cauză de reprimări. Se pare că Domițian a ajuns repede într-un impas financiar grav, care l-a împins spre confiscări: S. GSELL, *op. cit.*, pp. 262—272; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 118; Jérôme CARCOPINO, *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934, pp. 73—74.

[106] Un important complot a fost reprimat în 87—88 e.n.: *CIL*, 6, 2065; HIERON., *Chronic.*, p. 190, CCXVII Olymp., an VIII, 88. Cu acest prilej a fost probabil executat capul conspiratorilor, proconsulul Asiei, C. Vettulenus Civica Cerialis: SUET., *Dom.*, 10, 4; vezi și A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 283.

[107] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 11; HIST. AUG., *Seu. Alex.*, 1; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 11, 9—10; SUET., *Dom.* 6 și 10; STAT., *Silu.*, 1, 1, 80; *CIL*, 6, 2066; 1347; 3, 7397; 8, 1026. Vezi și S. GSELL, *op. cit.*, pp. 249—257; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 284; R. SYME, *op. cit.*, p. 52.

[108] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 11; vezi și S. GSELL; *op. cit.*, pp. 258—261.

[109] S. GSELL, *op. cit.*, pp. 60—61; 70—71; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, p. 224.

[110] SUET., *Dom.*, 3, 1; AUR. VICT., *Caes.*, 11, 1; 5—6; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 11, 8.

sa.[111] Şi-a iubit mult soţia, Domiţia Longina, fiica lui Corbulo, dar a ajuns la conflicte violente cu ea, la o succesiune de repudieri şi reconcilieri.[112]

Convergenţa dintre antagonismele politice şi repulsia inspirată multor senatori de caracterul lui Domiţian a stimulat opoziţia aristocratică. La aceasta s-au adăugat anumite eşecuri militare.

2. Politica externă şi conflictul cu dacii. Politica externă romană s-a inspirat în secolul I e.n. din intenţia de a păstra graniţele statornicite de August, din principiile unei defensive flexibile. Încă din vremea Iulio-Claudienilor, o imensă linie defensivă fortificată, *limes*, începe să asigure apărarea graniţelor Imperiului. Fenomenul se explică lesne. August conferise statului „mondial" roman un imperiu mediteranean cu graniţe naturale — fluvii largi, deşerturi — uşor de apărat.[113] Resursele materiale ale Imperiului, limitate de o productivitate scăzută, frînau proiectele de cucerire ale unor noi ţări, greu de ocupat şi păstrat.[114] *Orbis Romanus* „lumea romană" ajunsese aproape să echivaleze cu οἰκουμένη, lumea locuită. Rămăseseră în afara teritoriilor romane puţine regiuni din această „lume locuită", mai ales statul partic. India şi China erau prea departe, iar barbarii, germanii, sciţii, nomazii africani erau consideraţi fiinţe inferioare, neinteresante, cel mult exotice. Începînd cu Caesar, romanii urmăriseră în mod deliberat, sistematic, să-şi echivaleze Imperiul cu lumea locuită şi ajunseseră să trateze ca permutabile cele două concepte în cauză. Eşuaseră doar în Parţia.

Dealtfel, impulsurile ofensive constatate în secolul I e.n. revelă tocmai intenţia ameliorării, desăvîrşirii echivalenţei între Impe-

[111] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 1—2 şi 14.
[112] Domiţia devenise *Augusta*, se bucura de onoruri deosebite: *CIL*, 6, 2060; 8570; 9, 3419: 3432; 3469 etc. Pentru relaţiile furtunoase dintre soţi, SUET., *Dom.*, 3, 2: DIO, *Hist. Rom.*, 67, 3.
[113] Pentru funcţia *limes*-ului, vezi L. HOMO, *op. cit.*, p. 242.
[114] Dealtfel armata romană nu era prea numeroasă şi recrutările de noi forţe militare deveniseră anevoioase.

riul roman și lumea locuită. Ni se pare că ocuparea parțială a Britanniei sub Claudiu a fost dictată de teama ca celții insulari, în contact cu gallo-romanii, acum foarte civilizați, dar uneori animați de veleități separatiste, să nu intre în οἰκουμένη și să nu creeze un stat puternic, care să prefigureze o mare confederație celtică. De asemenea, ieșirile ofesive în Armenia practicate sub Nero, însă destul de repede abandonate, pregăteau înglobarea mult visată a statului part în Imperiu și deci înfăptuirea perfectă a echivalenței lume locuită — *orbis Romanus* pe aceste meleaguri.[115]

Domițian a practicat o politică externă activă, dar fidelă în linii mari modelului consacrat de antecesorii săi.[116] Dealtfel, Domițian tocmai pentru că majorase solda militarilor, nu putea să sporească numărul soldaților: a dispus de douăzeci și nouă de legiuni, cu una mai mult decît totalul celor create de August. A vegheat însă la menținerea disciplinei militare și la alegerea unor buni generali.[117] De fapt, Domițian s-a străduit în primul rînd să amelioreze frontierele în Orient, Africa și în alte părți.[118] Rațiuni similare au dictat și acțiunile romane pe principalele teatre de operații, pe Rin și pe Dunăre.[119] Căci, în pofida interpretării date campaniei germanice a lui Domițian de către Paribeni[120], nu cre-

[115] Pentru politica externă sub Nero, vezi E. CIZEK, *L'époque de Néron*, pp. 138—140. Precizăm în continuare că politica echivalenței Imperiu — lumea locuită nu era motivată exclusiv de considerente ideologice. Pînă la Tacit, romanii au considerat că numai popoarele civilizate le pot periclita și eventual disloca Imperiul. Reamintim de asemenea repulsia încercată de ei — și determinată de rațiuni foarte concrete — față de țările sărace în resurse. De îndată ce o țară intră în „lumea locuită" și dobîndea o civilizație avansată, bogată, cucerirea ei devenea rentabilă pentru romani.

[116] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 300 atrage atenția asupra aserțiunii lui Frontinus cu privire la politica militară a lui Domițian: *prouinciis consuluit (Strat.*, 1, 1, 8).

[117] P. PETIT, *op. cit.*, pp. 121—122.

[118] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 5. În Orient, a dezvoltat rețeaua de drumuri strategice, a anexat unele mici regate dependente de Roma. A inițiat și operații de curățire a teritoriilor de graniță, ca de pildă în Africa. L-a lăsat pe Iunius Agricola să realizeze acțiuni similare în Britannia, dar nu i-a îngăduit să cucerească întreaga insulă (TAC., *Agr.*, 40, 1).

[119] EUTROP., *Breu.*, 7, 15: *expeditiones quattuor habuit: unam aduersus Sarmatas, alteram aduersus Cattos, duas aduersum Dacos.*

[120] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 87; 115—116.

dem că împăratul a intenționat să cucerească multe teritorii dincolo de Rin, să inaugureze acolo o amplă politică ofensivă. Războiul respectiv a fost întreprins pentru a consolida frontiera, a ocroti pe germanii romanizați de pe țărmul stîng al fluviului, a crea un puternic cap de pod dincolo de Rin, unde Domițian a anexat teritorii care au scurtat frontiera și a construit un puternic *limes*. Privit astfel, războiul germanic s-a soldat cu un succes și a comportat ocuparea parțială și fortificarea Cîmpurilor Decumate *(Agri decumates)*, care asigurau acoperirea cursului superior al Rinului și al Dunării într-un sector vulnerabil.[121]

Se prezintă întrucîtva diferit bilanțul celui mai important efort militar întreprins de Domițian. Ne referim la campaniile împotriva dacilor.[122] De fapt, dacii creaseră un stat puternic încă în secolul anterior, în timpul lui Burebista, și beneficiau de o civilizație și cultură foarte avansate.[123] După părerea noastră, dacii intraseră în 'οἰκουμένη, chiar dacă romanii n-au fost multă vreme conștienți de acest fapt.[124] Dacii atacau însă mereu teritoriile romane de la sudul Dunării și în timpul lui Nero generalul Plautius Silvanus Aelianus întreprinsese împotriva lor o acțiune care prefigura pe cea a lui Domițian.[125] Statul dac redobîndise însă în vremea lui Domițian forța de odinioară și Decebal iniția renașterea

[121] Sursele antice, în principiu ostile lui Domițian, au tendința de a considera expedițiile germanice ca eșecuri: SUET., *Dom.*, 6, 3; DIO, *Hist. Rom.*, 67, 4. Dar ele ignoră autenticele intenții ale lui Domițian. Pentru campaniile germanice, FRONT., *Strat.*, 1, 1, 8; 3, 10; 2, 3, 23; 11, 7 (care afirmă înfrîngerea germanilor); STAT., *Silu.*, 1, 1, 6. Intențiile veritabile ale lui Domițian în campaniile transrenane și bilanțul lor judicios au fost restabilite de S. GSELL, *op. cit.*, pp. 176—201; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 299; L. HOMO, *op. cit.*, p. 246.

[122] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 6 apreciază acest război ca cel mai important.

[123] Pentru statul lui Burebista, vezi Ion Horațiu CRIȘAN, *Burebista și epoca sa*, ed. a 2-a, București, 1977, îndeosebi pp. 152—384. Pentru civilizația dacilor, vezi Vasile PÂRVAN, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926; *Dacia. Civilizații străvechi din regiunile carpato-danubiene*, trad. după manuscrisul original francez de Radu VULPE, ed. a 2-a, București, 1972; Hadrian DAICOVICIU, *Dacii*, ed. a 2-a, București, 1972 etc.

[124] Dar Caesar se gîndise să pornească împotriva lor: SUET., *Caes.*, 44, 6.

[125] Pentru actele acestui personaj, vezi Dionis M. PIPPIDI, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, pp. 137—180.

getică. Xiphilin ni-l descrie pe Decebal în culori cît se poate de elogioase.[126] După opinia noastră, romanii înțeleseseră limpede de data aceasta că statul dac intrase în „lumea locuită". Nu numai securitatea imediată a frontierei danubiene, ci și conștiința situării statului dac în lumea locuită, au determinat pe Flavieni să plaseze pe Dunăre nouă legiuni, cea mai puternică armată a Imperiului și să împartă — prin Domițian — Moesia în două provincii.

Opinăm însă că Domițian nu a urmărit efectiv anexarea Daciei. Credem că el a dorit numai să disloce statul lui Decebal, să-l transforme în regat clientelar, deci pentru moment să înglobeze Dacia în sfera de influență romană.[127]

Oricum primele două operații militare împotriva dacilor, conduse succesiv în anii 85—86, de guvernatorul Moesiei, Oppius Sabinus — la sudul Dunării — și de prefectul pretoriului, Cornelius Fuscus, s-au soldat cu eșecuri. Cornelius Fuscus însuși, unul dintre generalii-cavaleri de încredere ai lui Domițian, a căzut în luptă, deși comanda forțe importante, cinci sau șase legiuni. Înfrîngerea sa a reiterat dezastrul germanic suferit de Varus în timpul lui August.[128] În 88—89, romanii au reluat însă campania din spațiul getic și generalul Tettius Iulianus în fruntea unor forțe considerabile a pătruns în Dacia: a repurtat o victorie la Tapae,

[126] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 6, 1. Decebal era un bărbat înțelept și un excelent strateg militar. Era viteaz, știa să profite atît de victorie, cît și de înfrîngere, înțelegea cînd trebuia să atace și cînd să se retragă, se pricepea să organizeze ambuscade eficace. În 86 sau 87 e.n. Duras-Diurpaneus abdicase și lăsase conducerea regatului lui Decebal.

[127] Dat fiind stipulațiile tratatului de pace (vezi *infra)* considerăm că împăratul intenționa mai degrabă crearea în Dacia a unui stat dependent, care eventual să fi fost anexat mai tîrziu. Pentru divizarea Moesiei în *Inferior* și *Superior*, vezi și R. VULPE, *Studia*, p. 153.

[128] Pentru aceste expediții și înfrîngeri, SUET., *Dom.*, 6, 1; DIO, *Hist. Rom.*, 67, 5—6 și 9; EUTROP., *Breu.*, 7, 15; HIERON., *Chronic.*, p. 190, CCXVI Olymp, an VI, 86; IORD., *Get.*, 76. OROS., *Adu. Pag.*, 7, 10, 3 arată că Tacit în *Historiae* nici n-a putut înregistra numărul pierderilor suferite de trupele lui Cornelius Fuscus. Vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 36; S. GSELL, *op. cit.*, pp. 207—213; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 116—117; A. GARZETTI *L'Impero*, p. 301; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 319—321 dar și C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 3—27; R. VULPE, *Studia*, pp. 152—259.

pe care însă n-a putut s-o exploateze pînă la capăt.[129] Desigur, el a fost stînjenit de răscoala lui Antonius Saturninus, contemporană cu expediția sa și de operațiile dirijate de Domițian în spațiul germanic și danubian împotriva altor seminții, însă ni se pare că motivele întreruperii campaniei trebuie căutate mai ales în neputința sa de a ataca Sarmizegetusa, la care se referă Xiphilin și în teama de a nu avea soarta lui Fuscus.[130] La rîndul lor, dacii fuseseră greu încercați în cursul ultimei campanii. Romanii s-au retras și au acceptat ulterior o pace relativ avantajoasă pentru ei.

Tratatul de pace din 89 consfințea o anumită suzeranitate romană în Dacia.[131] Dar Decebal păstra prada sa de război și obținea de la romani specialiști care să-i construiască mașini de luptă și fortificații, ca și importante sume de bani.[132] Totuși condițiile acestei păci nu erau dezonorante pentru romanii care acordau adesea subsidii statelor dependente de Imperiu.[133] Suzeranitatea lor nu s-a consolidat însă și Decebal a folosit ajutorul primit de la romani pentru a-și întări statul său rămas *de facto* autonom.[134]

Pe de altă parte, Domițian a suferit eșecuri, în campaniile conduse personal și întreprinse între 89 și 93 întîi împotriva marcomanilor și quazilor și apoi împotriva sarmaților iazygi[135]. La Roma, în ianuarie 93, s-a răspîndit deci impresia că politica externă a lui Domițian a intrat în impas. Paulus Orosius va înregistra mult mai tîrziu sentimentul aristocrației senatoriale că

[129] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 102; vezi și S. GSELL, *op. cit.*, pp. 216—221; C. PATSCH., *op. cit.*, pp. 27—32; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 324—326; R. VULPE, *Studia*, p. 153.

[130] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 10, 3; S. GSELL, *op. cit.*, pp. 220—221.

[131] HIERON, *Chronic.*, p. 191, CCXVII Olymp., an X, 90; *Domitianus de Dacis et Germanis triumphauit.* Deci pacea s-a încheiat în anul precedent.

[132] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 7, 4 și 68, 9, 5; MART., *Epigr.*, 6, 76, 5; 10, 7; STAT, *Silu.*, 1, 1, 25; 3, 3, 170; PLIN., *Pan.*, 11—12.

[133] C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 31—32 și R. VULPE, *Studia*, pp. 153—154. Este posibil ca romanii să-și fi stabilit capete de pod pe țărmul dacic al Dunării.

[134] Vezi și H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 326—327.

[135] SUET., *Dom.*, 6, 2; DIO, *Hist. Rom.*, 67, 7, 2; EUTROP, *Breu.*, 7, 15; *CIL*, 3, 6818; 10, 135; vezi și S. GSELL, *op. cit.*, p. 221, 225; 227.

triumfurile lui Domiţian sînt false.[136] Aristocraţia devenise foarte ostilă împăratului, care era astfel împins spre noi măsuri opresive. Un puternic curent de opinie lua naştere atunci la Roma, unde începea să se propage credinţa că politica externă defensivă de tip augusteic devenise caducă, atît din raţiuni de echilibru social-politic intern, care ar fi reclamat canalizarea forţelor prin expansiune, cît şi din năzuinţa de a săvîrşi în sfîrşit cucerirea lumii locuite, deci de a anexa statele dac şi part. Aristocraţia senatorială nu mai preconiza defensiva ca pe vremea lui Corbulo şi Nero. Domiţian a preferat însă să lovească implacabil aristocraţia senatorială decît să se angajeze imediat într-o operaţie gigantică împotriva statelor vecine mai importante.

3. **Sfîrşitul lui Domiţian.** În orice caz, exponenţii opoziţiei îl considerau un tiran, *tyrannus*, în sensul pe care aristocraţia îl conferea termenului respectiv.[137] Toate sursele, începînd cu Tacit, diferenţiază foarte limpede ultimii trei ani ai domniei lui Domiţian şi îi echivalează cu perioada unei intense terori, care ar fi făcut ravagii insolite.[138] În realitate, exasperarea se generalizase. Opoziţia era foarte iritată, iar Domiţian nu putea uita sediţiunea lui Antonius Saturninus şi era înspăimîntat atît de bilanţul mediocru al ultimelor războaie, cît şi de reacţia pricinuită de el la Roma.[139]

Din august 93, împăratul a trecut la decimarea sistematică a grupurilor ostile din senat şi a propriei familii. N-au fost cruţate nici palatul imperial şi nici sectele filosofice şi religioase non-

[136] OROS., *Adu. Pag.*, 7, 10, 4: *Domitianus tamen prauissima elatus iactantia, sub nomine superatorum hostium de extinctis legionibus triumphauit.*

[137] Această caracterizare s-a decantat şi menţinut pînă tîrziu: PHILOSTR., *Vita Apoll.*, 8, 25—26; EUTROP., *Breu.*, 8, 1; AUR. VICT., *Caes.*, 12, 2; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 11, 11; IUL., *Caes.* 7; 22.

[138] TAC., *Agr.*, 44, 6: *...illud tempus, quo Domitianus non iam per interualla ac spiramenta temporum, sed continuo et uelut uno ictu rem publicam exhausit;* EUTROP., *Breu.*, 7, 15; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 11, 10; HIERON., *Chronic.*, p. 191, CCXVIII Olymp., an XIII, 93; OROS, *Adu. Pag.*, 7, 10, 2.; EUSEB., *Hist. Eccl.*, 3, 17; IORD., *Rom.*, 265.

[139] Pentru cauzele exasperării opoziţiei, vezi S. GSELL, *op. cit.*, pp. 238—243; 323; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 26—28.

conformiste. Moartea ori exilul au lovit îndeosebi capii cercului cultural-politic al Helvidiilor, senatorii stoici, care reprobau potențarea autocrației, ereditatea *de facto* a Principatului, propaganda și ideologia lui Domițian. Sînt astfel executați Helvidius Priscus cel Tînăr, Arulenus Rusticus, fost discipol al lui Thrasea, Maternus, eroul lui Tacit, Herennius Senecio, iar Iunius Mauricus, fratele lui Rusticus, este exilat.[140] Lista victimelor este însă foarte lungă și cuprinde senatori și cavaleri importanți și chiar femei cunoscute, active în cercurile opoziției.[141] Relevantă ni se pare atitudinea lui Telesinus, senator și filosof, probabil stoic, care susținuse pe Nero pînă în ultimile lui clipe, pentru a-l reproba pe Domițian în 93 e.n.[142] Împăratul întîmpina în cercurile filosofice o rezistență mult mai amplă decît precursorii săi. Domițian reprimă și pe profesorii de filosofie, *doctores*, consilierii spirituali ai capilor opoziției, care sînt succesiv expulzați din Roma și din Italia.[143] Era, amintim, a doua persecuție a filosofilor din vremea lui Domițian. Numai foarte puțini dascăli de înțelepciune, ca filosoful Seras, probabil stoic atras de doctrina monarhiei sacralizate, pe care o preconiza Domițian, au rămas fideli ultimului Flavian.[144] Totodată sînt crunt reprimați adepții mozaismului și ai creștinismului. Mozaicii și creștinii nu numai că promovau con-

[140] SUET., *Dom.*, 10; PLIN., *Ep.*, 3, 11, 3; 9, 13, 2; TAC., *Agr.*, 45, 2; pentru ceilalți care au fost uciși SUET., *Dom.*, 10, 4—6; DIO, *Hist.*, 67, 12—13; PLIN., *Ep.*, 1, 5, 2—3; 3, 11, 3; 7, 19, 6; TAC. *Agr.*, 2, 1; 45, 2; pentru Mauricus PLIN., *Ep.*, 1, 5, 10; 3, 11, 3; TAC., *Agr.*, 45, 2.

[141] Pier astfel Salvius Cocceianus, nepotul lui Otho, Arrecianus Clemens, cumnatul lui Titus, Mettius Pompusianus, Aelius Lamea Plautius Aelianus, Sallustius Lucullus, Acilius Glabrio. Sînt exilate Fannia, fiica lui Thrasea și Gratilla, soția lui Arulenus Rusticus. Este ucis chiar libertul Epaphroditus, fostul secretar *a libellis* a lui Nero. Pentru detalii, vezi studiile care citează sursele antice, precum S. GSELL, *op. cit.*, pp. 281—283; 317—321; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 120; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 287—307.

[142] PHILOSTR., *Vita Apol.*, 7, 11. Pentru Telesinus și moartea sa vezi S. GSELL, *op. cit.*, p. 285; E. CIŽEK, *L'époque de Néron*, pp. 206—207.

[143] La sfîrșitul lui 93, filosofii sînt expulzați din Roma și ulterior din întreaga Italie: SUET., *Dom.*, 10, 5; TAC., *Agr.*, 2; PLIN., *Ep.* 3, 11; GELL., *Noct. Att.*, 15, 11, 4—5. Printre cei exilați se număra și Epictet. Vezi și S. GSELL, *op. cit.*, pp. 284—286; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 285.

[144] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 1 menționează printre delatori și pe filosoful Seras.

cepţii inadecvate teocraţiei imperiale unitare, reclamate de Domiţian, dar întreţineau focare active de opoziţie în rîndurile straturilor modeste ale populaţiei, reprobau despotismul sacralizat şi intolerant, ca şi administraţia exigentă a timpului. Cum creştinismul pătrundea în mediile aristocratice, Domiţian nu ezită să ucidă în 95 şi sub acuzaţia de impietate pe vărul său Flavius Clemens şi pe soţia acestuia, Flavia Domitilla.[145]

Dar aceste represiuni, chiar dacă au eliminat fruntaşii opoziţiei, n-au calmat, ci dimpotrivă au lărgit, intensificat şi exasperat rezistenţa faţă de Domiţian. La rîndul lor, exponenţii anturajului lui Domiţian, Palatul imperial, erau înfricoşaţi şi îndîrjiţi de lichidările aproape simultane — în 95 e.n. — ale lui Epaphroditus şi Clemens. Se simţeau ameninţaţi atît liberţii şi funcţionarii imperiali, cît şi rudele lui Domiţian. Se poate afirma că represiunile din 95 e.n. au declanşat un proces ireversibil, care viza eliminarea fizică a împăratului, devenit periculos pentru toţi cei din preajma lui.

Astfel s-a cristalizat o amplă coaliţie împotriva lui Domiţian improvizată, eterogenă, dar hotărîtă. Conspiratorii din Palat au înţeles că nu pot acţiona singuri şi că nu-l pot elimina pe Domiţian, fără a-i schimba politica, pe care o sprijiniseră pînă atunci. De aceea, după ce au iniţiat, chiar în 95, o propagandă abilă, care rezida în difuzarea zvonurilor cu privire la presagii de moarte violentă a împăratului, şi-au asigurat sprijinul şi complicitatea multor senatori.[146] Au stabilit din vreme persoana succesorului, care — cum vom vedea în subcapitolul următor — beneficia de consensul a numeroase facţiuni senatoriale, ca să evite reiterarea tristelor evenimente din 68—69 e.n. Asasinarea lui Domiţian s-a realizat prin conjuncţia elementelor nemulţumite de la curte,

[145] Pentru persecutarea sectelor religioase menţionate, evident inspirată de considerente politico-ideologice şi nu religioase, vezi SUET. *Dom.*, 12, 5—6; DIO, *Hist. Rom.*, 67, 14; HIERON., *Chronic.*, p. 192, CCXVIII Olymp., an XIV, 94; OROS., *Adu. Pag.*, 7, 10, 1—6; MAL., *Chron.*, 10, 340; IORD., *Rom.*, 265; şi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 395; P. PETIT, *op. cit.*, p. 120.

[146] SUET., *Dom.*, 15—16; DIO, *Hist. Rom.*, 67, 16; MAL., *Chron.*, 10, 346 consideră chiar că Domiţian a fost lichidat de senat.

senatorilor din opoziţie şi a prefecţilor pretoriului, fără de care actul eliminării ori n-ar fi izbutit, ori ar fi suscitat, după săvîrşirea sa, riposta violentă a trupelor din Capitală.[147]

Concretizarea conspiraţiei, deci lichidarea lui Domiţian, a avut loc în ziua de 18 septembrie 96 şi a fost opera directă a unor curteni.[148] Lichidarea lui Domiţian a suscitat dealtfel o explozie de bucurie la Roma, îndeosebi în rîndurile senatorilor.[149] Cavalerii s-au înclinat într-o tăcere ambiguă în faţa faptului împlinit şi doar soldaţii au manifestat un anumit regret; dar pretorienii au fost calmaţi şi ţinuţi în frîu de comandanţii lor, iar partizanii complotului au ştiut să asigure supunerea trupelor din provincii.[150]

Aşadar, Domiţian şi forţele politico-sociale care l-au susţinut pînă în 95 e.n., lasă un bilanţ contradictoriu. Roma nu era însă pregătită să recepteze nici simplificarea structurilor politice şi nici o autocraţie sacralizată, care implica — parţial — tranziţia ostentativă de la Principat la Dominat. Prodigalităţile reclamate de politica de grandoare obosiseră finanţele, iar represiunile indispuseseră sau exasperaseră opinia publică. Ultimele campanii mili-

[147] Pentru coalizarea conjuraţilor şi structura socială a forţelor care l-au răsturnat pe Domiţian, vezi S. GSELL, *op. cit.*, pp. 327—328; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 122—123; A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 31—34; *L'Impero*, pp. 307—311; L. HOMO, *op. cit.*, p. 28.

[148] Domiţian a fost ucis de libertul Stephanus, ajutat de şambelanii *(cubicularii)* Parthenius şi Sigerius, de Entellus, secretar *a libellis*, şi de alţi liberţi. La curent cu acţiunea era chiar soţia împăratului; DIO, *Hist. Rom.*, 67, 15, atribuie participarea ἄλλοις τισί. Ca surse, menţionăm SUET., *Dom.*, 16—17; PLIN., *Pan.*, 92, 4; TERTUL., *Apol.* 35, 9; DIO, *Hist. Rom.*, 67, 14—18; PHILOSTR., *Vita Apol.* 8, 25; AUR. VICT., *Caes.* 11, 4—13; EUTROP, *Breu.*, 7, 15 şi 8, 1; HIERON., *Chronic.*, p. 192, CCXVIII Olymp., an XVI, 96; OROS., *Adu. Pag.*, 7, 10, 7; IORD., *Rom.*, 265. Vezi şi *CIL*, 6, 472 = *ILS*, 274.

[149] Pentru această bucurie, SUET., *Dom.*, 23, 2; PLIN, *Pan.*, 49; pentru martelarea numelui împăratului ucis, IORD., *Rom.*, 265 şi inscripţiile citate de S. GSELL, *op. cit.*, pp. 330—332. Diverse legende au luat naştere. Apollonius din Tyana ar fi simţit de la distanţă uciderea lui Domiţian şi ar fi exultat de bucurie: PHILOSTR., *Vita Apol.*, 8, 26. Pentru reacţia cavalerilor, vezi Eugen CIZEK, *Structures et idéologie dans les vies des douze Césars de Suétone*, Bucureşti — Paris, 1977, p. 172. Pentru reacţia pretorienilor SUET., *Dom.*, 23, 1: *miles grauissime tulit.*

[150] PHILOSTR., *Sophist.*, 1, 7, 4 ne spune că, printr-un discurs înflăcărat împotriva tiranului, Dio din Prusa ar fi împiedicat militarii din taberele danubiene să se răscoale.

tare nu se soldaseră strălucit, în timp ce statul dac se întărea şi propăşea în continuare. Domiţian a fost totuşi un administrator competent, iar încurajarea ordinului ecvestru şi a centralizării puterii corespundeau necesităţilor Imperiului.

C) DOMNIA LUI NERVA

1. Politica abilă a lui Nerva. În orice caz, domnia lui Nerva, proclamat de senat ca succesor al lui Domiţian, s-a bucurat iniţial de un sprijin destul de amplu.[151] Numeroase inscripţii înregistrează favorabil, chiar cu entuziasm, măsurile adoptate în cursul unei domnii foarte scurte, de un an şi cîteva luni.[152] La rîndul lor, sursele literare prezintă domnia lui Nerva succint, dar într-o lumină favorabilă sau chiar foarte favorabilă: se stăruie asupra erei fericite instaurate, asupra bunătăţii şi moderaţiei celui dintîi Antonin.[153] De fapt Marcus Cocceius Nerva era un bătrîn senator, vlăstar al unei familii senatoriale destul de vechi, care se înrudea vag cu prima dinastie a Imperiului, cea a Iulio-Claudienilor.[154] Nerva însuşi efectuase o carieră senatorială îndeosebi civilă — administrativă, financiară — care culminase prin asumarea a

[151] Mary SMALWOOD, *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge, 1966, p. 29, nr. 15, consemnează înregistrarea noii domnii de către *Fasti Ostienses*.

[152] Vezi A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 74—80, care menţionează pe rubrici multe inscripţii. Reţinem doar *CIL*, 10, 103; 6812—6813 = *ILS*, 5819; *CIL*, 10, 6877; 9, 5963; 5968—5969 = *ILS*, 5820; *CIL*, 2, 4724; 956 = *ILS*, 276; *CIL*, 2, 1950; 13, 1946; 9053; 3, 370; 1978; 8703 = *ILS*, 278; *CIG*, 1733 = *IG.*, 9, 1, 200; *IG.*, 5, 1, 11681; *IGRR*, 4, 1195; *CIG*, 2911; *CIL*, 3, 12238; 6873; 216 = *ILS*, 275; *IGRR*, 3, 976; *CIG*, 2771.

[153] PLIN., *Ep.*, 10, 58, 7 dar şi 1, 12, 11; FRONT., *De aq.*, 1, 1; 87, 2; 88, 1 (Nerva *diligentissimus şi piissimus); DIO, *Hist. Rom.*, 67, 15—68, 3; EUTROP., *Breu.*, 8, 1 *(ciuilissimum);* AUR. VICT., *Caes.*, 12, 1; IUL., *Caes.*, 8; MAL., *Chron.*, 10, 347. Numai IORD., *Rom.*, 266 acuză pe Nerva de a se fi comportat prea *lenior*, încît singurul lui merit ar fi constat în adoptarea lui Traian.

[154] Cel dintîi consul din familie fusese străbunicul său, în 36 î.e.n. Pentru familia lui Nerva, vezi A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 18—22; 31; R. SYME, *op. cit.*, p. 13. Dar această familie se distinsese mai ales în cariere civile, administrative şi judiciare şi mai puţin prin performanţe militare.

două consulate sub Flavieni, dar beneficiase anterior de sprijinul puternic al lui Nero.[155]

Am arătat că — spre a evita tulburări neplăcute — Nerva fusese de fapt desemnat de conspiratori înainte de uciderea lui Domițian[156]: armata și senatul nu făcuseră decît să oficializeze această inițiativă la 19 septembrie 96. Mai multe motive determinaseră această alegere și îi asiguraseră un consens larg. Cîntărise mult și firea sa înclinată spre ponderație și realism, la care se referă Xiphilin dar acționaseră, și alți factori, parțial evocați de Albino Garzetti.[157] Cariera anterioară, mai ales civilă, convenea atît marilor comandanți, care nu vedeau în Nerva un rival fericit, cît și senatorilor tradiționaliști. Vîrsta înaintată, sănătatea precară, lipsa de moștenitori direcți, liniștea pe mulți, încuraja toate speranțele și amîna opțiunea pentru un împărat sortit unei lungi domnii. Adăugăm la aceste observații și alte elemente. Absența succesorilor nemijlociți era atît pe placul exponenților teoriei alegerii celui mai bun senator, cît și cel al partizanilor eredității *de facto*. Rudenia lui Nerva cu Iulio-Claudienii întrunea adeziunile nostalgicilor lui Nero cît și ale senatorilor care năzuiau spre restaurarea principatului lui August, fondatorul primei dinastii.[158] În sfîrșit, adversarii Flavienilor își aminteau de tensiunea survenită după 93 între Nerva și Domițian,[159] iar partizanii lor nu uitau faptul că noul împărat dobîndise maxima demnitate sub dinastia anterioară. Am văzut că Nerva fusese consul împreună cu Domițian, chiar după jugularea insurecției lui Antonius Saturninus.

[155] TAC., *Ann.*, 15, 72, 2; și R. SYME, *op. cit.*, p. 14. Fusese însă consul sub Flavieni, în 71 e.n. (FRONT., *De aq.*, 102; *CIL*, 4, 5523; 6, 1984; 10, 4734 și 5505) și în 90, împreună cu Domițian (*CIL*, 6, 621; 2067; 10, 6110; 12, 2602). Pentru cariera lui Nerva, vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, p. 124; A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 22—30. Demnitățile urbane asumate de Nerva înainte de consulat, prin excelență sacerdotale și financiare, apar consemnate de *CIL*, 11, 5743 = *ILS*, 273.

[156] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 15, 5.

[157] A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 33—39; și R. SYME, *op. cit.*, p. 14. Vezi n. 156. Firea pacifică a lui Nerva este reliefată și de MART. *Epigr.* 5, 28, 4; 8, 70, 1.

[158] Nerva putea apărea ca un nou Iulio-Claudian, ca un continuator al primei dinastii și deci ca un contestatar al politicii Flavienilor.

[159] MART., *Epigr.*, 12, 6, 11; DIO *Hist. Rom.*, 68, 15, 5.

Astfel Nerva apărea cu adevărat ca un împărat *ciuilissimus*, foarte cetățean și civil. În plus era considerat ca un politician perspicace și foarte abil.[160] S-a creat chiar legenda că noul împărat ar fi intenționat să-l consulte pe vestitul taumaturg al epocii, Apollonius din Tyana. [161] Oricum, Nerva a făcut largi concesii senatului; a jurat, în plină curie, că nu va ucide nici un senator, s-a consultat frecvent cu fruntașii *(primores)* ordinului senatorial, a căutat să concilieze facțiunile aristocratice rivale, s-a străduit în general să afișeze o politică prosenatorială, la antipodul celei preconizate de predecesorul său.[162] O intensă și dibace propagandă semnifica restabilirea libertății. Monedele bătute imediat după întronarea lui Nerva, reiau motive cîndva exploatate de Galba și proclamă renașterea Romei și a libertății.[163] Legendele monetare asociază libertatea publică — LIBERTAS PVBLICA — Roma renăscînd — ROMA RENASCENS.[164] Prin *libertas* se înțelegea de fapt o discretă libertate a cuvîntului, îndepărtarea spaimei din vremea lui Domițian, implantarea unui climat de destindere

[160] R. SYME, *op. cit.*, pp. 13—14; 20.
[161] PHILOSTR., *Vita Apol.*, 8, 27.
[162] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 1—2; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 3—5; 12. Nerva a anulat toate procesele și acuzațiile inițiate de Domițian. Ca să asigure o promovare mai rapidă a senatorilor, a accelerat rotația consulilor suffecți: vezi și A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 47—51. Statuile de aur și de argint, care îl înfățișau pe Domițian, au fost topite și s-au asigurat astfel noi resurse finanțelor imperiale. De asemenea au fost demolate arcurile de triumf ridicate sub domnia lui Domițian: DIO, *Hist. Rom.*, 68, 1, 1.
[163] PLIN,. *Pan.*, 6, 1 *(nihil cogitur)*; 8, 1; TAC, *Agr.*, 3, 1. Pentru corelația cu Galba, vezi A. GARZETTI, *Nerva*, p. 39. Deși, cum vom vedea, Nerva se reclama de la Iulio-Claudieni, sugera totodată recuperarea structurilor tradiționaliste, pe gustul senatorilor conservatori, cîndva preconizate de Galba.
[164] A. MERLIN, *Les revers monétaires de l'empereur Nerva*, Paris, 1906, pp. 14 și urm.; Henry COHEN, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées médailles impériales*, Leipzig, ed. a 2-a, vol., 2, 1930, p. 12, nr. 130; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, ed. Harold MATTINGLY, London, 1936, pp. 3, nr. 16; 9, nr. 63; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 35, nr. 27 b; p. 52 nr. 91 ; R. SYME, *op. cit.*, p. 20. Restaurarea este consemnată și de inscripții; *ILS*, 274.

internă. Relevante pentru proclamarea erei noi sînt şi alte sloganuri care emerg din legendele monedelor: SALVS PVBLICA „mîntuirea publică", IVSTITIA AVGVST *(i)* sau AEQVITAS AVGVSTI „dreptatea împăratului", „echitatea împăratului" numit semnificativ Augustus.[165] Deci înnoire faţă de Domiţian, dar conotînd restaurarea tradiţiilor augusteice şi afirmînd deschis o politică de echilibru şi de justiţie morală faţă de cetăţenii romani.

O serie de măsuri imediate păreau să justifice această propagandă. Nerva recheamă din exil pe cei surghiuniţi de către Domiţian.[166] Concomitent, principele se străduieşte să îmbine generozitatea, cheltuielile propagandistice şi parcimonia, măsurile de economii. O asemenea operaţie era dificilă, paradoxală, dar nu şi imposibilă, cel puţin pe termen scurt. Astfel s-au acordat gratificaţii substanţiale atît plebei de la Roma, cît şi militarilor.[167] Atent să nu suscite comparaţii cu Domiţian, nefavorabile sieşi, Nerva a

[165] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 2, nr. 2; 3; 4; p. 9, nr. 91; 99; 100; p. 12, nr. 133—134 etc., *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, p. 8, nr. 59; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 51, nr. 91 d. Politica de echilibru o ilustrează şi legenda PAX AVGVSTI. Foarte edificatoare apare o monedă care reprezintă pe Nerva alături de un senator şi comportă legenda PROVIDENTIA SENATVS: vezi H. COHEN, *op. cit.*, p. 12, nr. 129.

[166] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 1; EUSEB., *Hist. Eccl.*, 3, 20, 8; HIERON., *Chronic.*, p. 193, CCXIX Olymp. an I, 96; OROS, *Adu. Pag.*, 7, 11, 2 dar şi PLIN., *Ep.*, 1, 5, 10; 15; 16; 3, 11, 3; 4, 9, 2; 11, 14; 7, 19, 10; 9, 13, 5. Dispoziţii legislative minore vin să sprijine eforturile de asanare a climatului general, la Roma şi în provincii: R. PARIBENI, *op. cit.*, pp. 136—137. Printre altele, Nerva suprimă sau reduce considerabil impozitele speciale impuse de predecesorul său iudeilor: H. COHEN, *op. cit.*, p. 6, nr. 54—55; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 35, nr. 28. Bătrînul împărat dorea astfel să capteze simpatia iudeilor, numeroşi la Roma; se pare că în timpul marii terori a lui Domiţian se realizase o apropiere între iudei şi sectele filosofilor stoici şi cinici: vezi Jean GAGÉ, *L'empereur romain devant Serapis*, in *Ktema*, 1, 1976, pp. 145—166 (de fapt pp. 150—151).

[167] Deci respectiv *congiarium* şi *donatiuum*, consemnate de legendele monedelor; H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 4, nr. 37 şi 39; Harold MATTINGLY-Edward SYDENHAM, *The Roman Imperial Coinage*, London, 1926 vol. 2, p. 227, nr. 56 şi 57. Nerva a căutat să dea satisfacţii deosebite — şi a luat măsuri în acest sens — plebei frumentare, care ar fi putut să-l regrete pe Domiţian: H. COHEN, *op. cit.*, p. 11, nr. 127; dar vezi şi A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 67—69. Totodată sînt rambursate particularilor sume de bani care le fuseseră luate de Domiţian: DIO, *Hist. Rom.*, 68, 2.

construit intens la Roma şi în afara ei.[168] În acelaşi timp s-au acordat înlesniri şi reduceri fiscale cetăţilor Imperiului.[169] În cadrul reformării poştei imperiale, italicii sînt scutiţi de sarcina întreţinerii funcţionarilor imperiali.[170] Pe de altă parte, Nerva a adoptat şi o politică de economii tradusă în anumite măsuri de austeritate, de reducere a cheltuielilor publice.[171] Nerva a alcătuit chiar o comisie din cinci senatori în vederea reducerii acestor cheltuieli publice.[172] Administraţia imperială avea de înfruntat dificultăţile financiare, moştenite de la Domiţian şi potenţate de măsurile ei generoase.[173]

Asemenea măsuri costisitoare au fost adoptate şi în agricultură. Aspirînd să sprijine pe plugarii italici liberi şi totodată să confere regimului o faţadă tradiţionalistă, Nerva s-a întors la legile agrare ale Republicii, a cumpărat loturi de pămînt, care aparţineau marilor domenii, şi a însărcinat anumiţi senatori cu distribuirea lor unor ţărani fără pămînt ori mici proprietari.[174] Pe de altă parte, Nerva iniţiază instituţiile alimentare sortite hrănirii copiilor ne-

[168] Nerva a terminat construcţia unui nou for, pe care o începuse Domiţian. Este aşa-numitul *forum Neruae:* MART., *Epigr.*, 10, 28, 6; STAT., *Silu.*, 4, 3, 9–10; *CIL*, 6, 953; 31213; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 127, nr. 373. Amfiteatrul Flavienilor este restaurat (*CIL*, 6, 37137; 8681 = *ILS*, 1627) şi este ameliorată reţeaua de apeducte: FRONT, *De aq.*, 1, 64; 87; 88–93; 118.

[169] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 4; PLIN., *Pan.*, 37–39.

[170] Ilustrative sînt legendele monedelor cu VEHICVLATIONE ITALIAE REMISSA: H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 13, nr. 143; H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, vol. 2, p. 229, nr. 93; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 35, nr. 30.

[171] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 2 relevă că Nerva a interzis să i se ridice statui de aur şi de argint, că a vîndut obiecte de lux şi proprietăţi imperiale şi că a abolit unele sacrificii, jocuri de circ, spectacole, cheltuieli excesive în general.

[172] PLIN., *Ep.*, 2, 1, 9 evidenţiază că Verginius bolnav se temea să nu fie numit în această comisie: *...ueritus ne forte inter quinqueuiros crearetur, qui minuendis sumptibus iudicio senatus constituebatur;* şi *Pan.*, 62, 2.

[173] vezi R. SYME, *op. cit.*, p. 21; P. PETIT, *op. cit.*, p. 154. A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 60–65; 102 crede că Nerva a izbutit în cele din urmă să asaneze finanţele.

[174] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 2; *CIL*, 6, 1548; PLIN., *Ep.*, 7, 31; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 139, nr. 433. Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 137; P. PETIT, *op. cit.*, p. 154.

voiaşi din Italia.[175] Dar, întrucît *alimenta*, cum se numeau aceste noi structuri, vor fi desăvîrşite şi închegat organizate abia de către Traian, vom reveni mai jos şi cu detalii asupra lor.

În sectoarele vieţii politice, Nerva avea nevoie de mult mai mare abilitate. Forţele care îl aduseseră la Imperiu erau eteroclite şi în genere toate clanurile politice aşteptau de la noua domnie satisfacerea exclusivă şi egoistă a propriilor revendicări. Consilierii intimi ai lui Nerva erau dealtfel oameni bătrîni, de vîrsta împăratului.[176] Exilaţii, senatorii tradiţionalişti, exponenţii cercului Helvidiilor, cereau răzbunare, doreau capetele delatorilor care îl slujiseră pe Domiţian. Dar, prudent, Nerva nu pedepseşte decît denunţătorii mărunţi şi numai foarte puţin delatori de condiţie medie.[177] Principalii suporteri ai lui Domiţian sînt cruţaţi şi chiar trataţi cu respect, în ciuda nemulţumirii lui Iunius Mauricus, devenit capul supravieţuitorilor facţiunii Helvidiilor.[178] Dealtfel indulgenţa lui Nerva, utilizarea largă a personalului administrativ-politic al lui Domiţian, a provocat şi alte nemulţumiri. Caius Calpurnius Crassus Frugi Licinianus, vlăstar al aristocraţiei Republicii, a organizat chiar o conspiraţie, care a eşuat. Şi în acest caz, Nerva s-a învederat îngăduitor, deşi Crassus, descendent al succesorului desemnat de către Galba, putea apărea ca pretendentul la tron al ultratradiţionaliştilor, al galbienilor nostalgici.[179]

[175] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 4. El urma astfel exemplul unor particulari bogaţi care încercau de mai multă vreme să alimenteze copiii Italiei: *CIL*, 5, 5262; 10, 5066.

[176] R. SYME, *op. cit.*, p. 16 aminteşte pe Verginius Rufus, care avea optzeci şi trei de ani şi pe Arrius Antoninus. Acestora putem să le adăugăm pe Corellius Rufus: PLIN., *Ep.*, 1, 12, 11. Vezi şi J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, p. 242.

[177] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 1, 2 consemnează reprimarea unor delatori sclavi şi liberţi, ca şi a filosofului Seras, consilier stoic al lui Domiţian. A fost pedepsit şi fostul senator M. Palfurius Sura, prea compromis: *Schol. Iuu.*, 4, 53.

[178] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 5 subliniază că delatorul Veiento era invitat la cina împăratului. Invitat şi el, la acelaşi dineu, Mauricus, cînd e întrebat ce ar face acum odiosul Catullus Messalinus dacă ar trăi, răspunde semnificativ: *nobiscum... cenaret.* Nerva se mînie împotriva lui Regulus, alt delator necruţător (*ibid.*, 10), dar acesta nu este reprimat (PLIN., *Ep.*, 1, 5; 2, 20, 14).

[179] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 2; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 6. Se pare că şeful complotului a încercat să răscoale pe pretorieni. Crassus Licinianus a

De fapt, Nerva pendula foarte abil între diversele facţiuni şi grupuri de presiune, între victimele şi suporterii lui Domiţian, inclusiv cei care îl trădaseră în 95—96 e.n., însă puteau ulterior să regrete dacă nu persoana, cel puţin politica acestuia. Pe de altă parte, pentru a cîştiga simpatia militarilor şi a şterge impresia penibilă lăsată de ultimile campanii ale lui Domiţian, Nerva angajează operaţii de curăţire împotriva suebilor şi altor triburi germanice: evită acţiunile de anvergură, dar adoptă ulterior titlul de *Germanicus*[180]. Nerva nu şi-a putut însă asigura sprijinul necondiţionat al pretorienilor, prea ataşaţi memoriei lui Domiţian. Aceştia refuzaseră să urmeze un senator mai conservator decît Nerva, însă puteau să se răzvrătească la îndemnul altui agitator. De asemenea am semnalat mai sus faţada tradiţionalistă a unor măsuri adoptate de Nerva. Corespundea ea unui program de guvernare, unui model politico-ideologic de profunzime?

2. **Absolutismul lui Nerva.** Desigur, accentele tradiţionaliste nu traduceau simple manevre sordide. Afirmarea lor era relevantă pentru unele sensuri ale mutaţiilor întreprinse de Nerva şi anturajul său. Am văzut că Nerva era abil şi destul de pragmatic, dar nu credem că el n-ar fi nutrit nici un fel de proiect politic.[181] Considerăm însă că Nerva şi anturajul său militau pentru un model politic suplu, congruent împrejurărilor.

fost doar exilat la Tarent: *CIL*, 6, 31724. Pentru personalitatea lui Crassus vezi *PIR* II², p. 50, nr. 259. În privinţa acestei conjuraţii, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 126—127; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 53; R. SYME, *op. cit.*, pp. 22—23. Pentru utilizarea de către Nerva a consilierilor lui Domiţian, vezi R. SYME, *op. cit.*, p. 19; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 228—229; 241.

180 *CIL*, 5, 7425 = *ILS*, 2720. Vezi şi A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 55—59. H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 9—13 înfăţişează mai multe monede care exaltă VICTORIA AVGVST. *(i)*. (nr. 93; 145; 148; 149). Alte monede relevă însă că era vorba de o politică de pacificare (nr. 92; 125—126). AUR. VICT., *Caes.*, 11, 11 subliniază că militarii doreau războaie deoarece le considerau rentabile pentru ei. P. PETIT, *op. cit.*, p. 155 opinează că Nerva a devenit *Germanicus*, după adoptarea lui Traian. Anterior, vezi Marcel DURRY, note la Pline le Jeune, *Panégyrique de Trajan*, Paris, 1938, p. 38.

181 Cum au susţinut mai mulţi savanţi: vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 136; A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 44: „non si puo accettare sotto l'aspetto politico l'esistenza di programmi organici di qualsiasi genere"; 70; 80.

Un asemenea model implica renunţarea sinceră, clară la despotismul accelerat şi teocratic, pe care îl promovase Domiţian. Totodată, Nerva înţelegea nu numai să salvgardeze bunurile senatorilor sau să le manifeste deferenţă, ci să colaboreze activ cu ei. Am menţionat mai sus o serie de iniţiative care presupuneau colaborarea efectivă a unor senatori. Se punea aşadar o surdină promovării categoriilor sociale „diriguitoare" sub Domiţian, cavaleri şi anumiţi liberţi. Nerva dorea în mod sincer să aibă sprijinul senatorilor.

Totuşi savanţii au considerat cu sagacitate că nu era vorba de un principat autentic senatorial şi că multe iniţiative ale bătrînului împărat au exclus colaborarea cu senatul conceput ca un corp constituit.[182] În realitate, puterile efective ale senatului nu creşteau în mod simţitor şi se prefigura compromisul politic realizat de Traian, care să cruţe persoanele senatorilor şi prestigiul ordinului lor, dar să menţină intact absolutismul imperial de profunzime, chiar dacă — prin originea şi cariera sa — Nerva era mai „senatorial" decît urmaşul său. Cum am arătat, sînt menţinuţi unii consilieri ai lui Domiţian. Centralizarea puterii şi anumite măsuri politico-administrative adoptate de Flavieni nu sînt abandonate.

Considerăm că Nerva urmărea mai puţin să recupereze modelul politic augusteic — în pofida respectului invederat întemeietorului Principatului şi unor structuri ideologice consacrate de acesta[183] — şi proiecta instaurarea unui absolutism, în mare măsură similar celui statuat de Nero, în vremea aşa-numitului *quinquennium Neronis*, cei cinci ani fericiţi ai lui Nero. Amintim că Nerva se înrudea cu Iulio-Claudienii şi că întreţinuse raporturi excelente cu ultimul cezar din dinastia lor. De aceea, Nerva nici nu

[182] A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 80—101; *L'Impero*, pp. 314 şi 319; P. PETIT, *op. cit.*, p. 153.

[183] G. Ch. PICARD, *op. cit.*, p. 366, după ce pune în relief ruptura necesară cu structurile Flavienilor (însă am văzut că această ruptură nu era totală), observă că se impunea o soluţie nouă, care să implice: „la recréation d'un Empire nouveau, juridiquement pareil à celui d'Auguste, mais reposant sur une idéologie différente".

putea fi un adept incondiţional al politicii senatoriale. El preconiza mai degrabă o întoarcere parţială, adaptată noilor condiţii istorice, la „clemenţa" recomandată de Seneca, deci la concilierea cu senatul, dar şi la despotismul moderat, practicat în acea vreme. Era mult diminuată componenta filosofică, deşi Nerva înţelegea să recurgă la sfaturile unor dascăli de înţelepciune, cum era Dio din Prusa. Pe de altă parte Nerva şi consilierii său acceptau principiul monarhiei elective, desemnării ca succesor a celui mai bun senator, principiu elaborat în timpul Flavienilor, în cercul Helvidiilor.[184] De asemenea, Nerva se baza nu atît pe oameni politici de origine cisalpină, cum s-a afirmat cîndva,[185] cît pe personalităţi care făcuseră carieră sub Iulio-Claudieni şi care — întocmai ca şi el — demonstraseră o anumită lealitate faţă de Nero. Semnificativă apare în acest sens poziţia lui Lucius Verginius Rufus în anturajul imperial, celebru general fidel lui Nero, menţionat mai sus.[186]

Aşadar programul de guvernămînt conceput de Nerva şi de consilierii săi comporta o ruptură parţială cu politica Flavienilor, recuperarea structurilor consacrate de primii ani ai domniei lui Nero, absolutismul consecvent, dar dispus să menajeze aristocraţia senatorială, să asume principiul monarhiei elective şi să ajungă la un compromis cu fracţiunile tradiţionaliste. Un asemenea proiect politic nu excludea pragmatismul precaut, ci, dimpotrivă, îl implica. Însă Nerva n-a putut evita o coliziune cu pretorienii.

3. Revolta lui Casperius Aelianus. Am arătat mai sus că eliminarea lui Domiţian nemulţumise numeroşi militari, care fuseseră

[184] P. PETIT, *op. cit.*, p. 168 reliefează că Antoninii au tras concluzii din eşecul politicii dinastice a Flavienilor.

[185] De către G. E. F. CHILVER, *Cisalpine Gaul. Social and Economic History from 49 B.C. to the Death of Trajan*, Oxford, 1941, pp. 102—106.

[186] Vezi *supra* n. 176 şi PLIN., *Ep.*, 2, 1; 6, 10; 9, 9. Nerva îl ia coleg de consulat eponym, la 1 ianuarie 97: FRONT., *De aq.*, 102; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 2, 4; *CIL*, 3, 7010; 7015—7017. Pentru rolul lui Verginius în timpul lui Nerva, A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 52—53; Verginius Rufus a pierit într-un accident banal pricinuit de vîrsta sa avansată.

greu constrînşi la supunere.[187] Ulterior însă, Nerva s-a străduit să cucerească inimile soldaţilor şi le-a făcut concesii. O serie de monede ilustrează propaganda imperială, efortul de a realiza o strînsă solidaritate între împărat şi forţele armate.[188]

Totodată, ca să-şi atragă sprijinul pretorienilor şi ca să se distanţeze de conspiratorii care îl aduseseră la conducerea Imperiului, la o dată pe care n-o putem preciza, Nerva înlocuise pe Norbanus, unul dintre prefecţii care contribuiseră la lichidarea lui Domiţian, prin Casperius Aelianus. Acest cavaler fusese cîndva prefect sub Domiţian, care îl destituise şi deci părea sigur.[189] În cele din urmă Casperius Aelianus a canalizat nemulţumirile pretorienilor şi a pus la cale o sediţiune, un *tumultus*, îndreptat nu atît împotriva lui Nerva, cît a ucigaşilor lui Domiţian.[190] Mişcarea a izbucnit în septembrie-octombrie 97, deci la un an de la moartea fostului împărat. Pretorienii s-au răsculat şi au cerut foarte stăruitor împăratului capetele complotiştilor. Iniţial Nerva s-a împotrivit şi a oferit propria viaţă în schimbul calmării soldaţilor şi salvării celor cărora le datora puterea, dar rezistenţa sa a fost zădărnicită. Pretorienii *neglecto principe* „neţinînd seama de împărat" cum spunea epitomatorul lui Aurelius Victor, omoară pe ucigaşii lui Domiţian — în primul rînd pe prefecţii care îşi încălcaseră

[187] AVR. VICT., *Caes.*, 11, 9 releva: *...moti milites... auctores necis ad supplicium petere more suo seditiosius coeperunt.* În paragraful următor, acest autor face aluzie la demersul de liniştire a soldaţilor, întreprins de Dio din Prusa.

[188] Vezi *supra.*, n. 180. Alte monede consacră explicit acordul între Nerva şi militari şi comportă legenda CONCORDIA EXERCITVVM: H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 3, nr. 15—17; 24—26; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 51, nr. 91 a. Reversul monedelor figurează, pe lîngă legenda amintită, două mîni strînse, care semnifică solidaritatea amintită. Monedele aparţin începuturilor domniei şi datează din 96 e.n.

[189] R. SYME, *op. cit.*, p. 24 subliniază că rămîn necunoscute originea şi familia acestui prefect. Pare să fi fost prieten cu Apollonius din Tyana: PHILOSTR., *Vita Apol.*, 7, 16.

[190] Nostalgia domniei lui Domiţian va persista multă vreme. Pe o inscripţie pretoriană din 99—100 e.n. sau chiar mai tîrziu figurează numele lui Domiţian în ciuda damnării şi martelării obligatorii: *CIL*, 6, 2725 = *ILS*, 2034.

jurămîntul — şi îl obligă pe Nerva să le aducă mulţumirile publice.[191]

Casperius Aelianus, care condusese în mod nemijlocit insurecţia, n-a continuat pentru moment acţiunea. Este probabil că el plănuia, pentru un viitor mai mult sau mai puţin îndepărtat, înlăturarea lui Nerva. De fapt, obţinuse umilirea lui Nerva şi putea spera să-l transforme într-o marionetă a sa. Impactul moral al tumultului pretorian fusese puternic la Roma. Opinia publică putuse constata că Nerva nu mai apăra pe nimeni şi, cum exclamă Pliniu, că Imperiul stătea să se prăbuşească peste împărat.[192] Pe de altă parte, disciplina militară se destrăma din nou.[193] De asemenea senatorii se temeau, probabil, de resuscitarea politicii lui Domiţian şi, desigur, de reeditarea anarhiei militaro-politice din 68—69 e.n.

Totuşi, ca şi în anul precedent, Imperiul era mult mai puţin vulnerabil ca în 68 e.n. Pretorienii se temeau de reacţia militarilor din provincii, care, de fapt îi contracaraseră şi în 69 e.n. O monedă din 97 e.n., poate chiar din vremea mişcării pretorienilor, îl figurează pe Nerva strîngînd mîna unui soldat, iar legenda proclamă pacea imperială, PAX AVGVST *(i)*[194]. Cei mai mulţi senatori, cavaleri, decurioni erau net ostili deschiderii unei ample crize politice. La toate acestea, trebuie să adăugăm abilitatea tactică a lui Nerva, care a ştiut în cîteva săptămîni să răstoarne situaţia în favoarea sa.

[191] PLIN., *Pan.*, 5—6; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 3, 3; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 7—8. Aluzii apar şi la SUET., *Dom.*, 23, 1. Sursele nu înregistrează decît numele a două victime: Titus Claudius Parthenius, fostul *cubicularius* al lui Domiţian, şi Titus Petronius Secundus. Reamintim că acesta din urmă era încă prefect în funcţiune. Casperius Aelianus scăpa de un rival primejdios. A pierit probabil şi libertul Entellus. Pentru detalii, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 129—130; A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 81—85; R. SYME, *op. cit.*, p. 24.

[192] PLIN., *Pan.*, 6, 1.

[193] PLIN, *Pan.*, 6, 2: *corrupta est disciplina castrorum.*

[194] Toate acestea apar pe reversul monedei. Pe avers observăm capul încununat cu lauri al lui Nerva şi legenda IMP. CAES. AVG. P.M. TR. P. II. Nerva intrase deci în al doilea an de domnie. Moneda este consemnată de H. COHEN, *op. cit.*, p. 11, nr. 25.

4. Adoptarea lui Traian. Nerva şi sfetnicii săi au profitat de necesitatea desemnării unui succesor la Imperiu. Problema se punea de mai multă vreme, dat fiind vîrsta înaintată şi sănătatea precară a lui Nerva. Diversele facţiuni aveau, desigur, propriul lor candidat şi grupurile tradiţionaliste ar fi dorit un alt împărat *ciuilissimus* care să aparţină unei familii mai vechi de senatori. Se pare că printre pretendenţi s-a numărat şi o rudă a lui Maternus, victima lui Domiţian, personajul dialogului scris de Tacit.[195] Însă evenimentele recente, insolenţa lui Casperius Aelianus şi amintirea anilor 68—69 pledau mai de grabă pentru un senator înzestrat cu experienţă şi prestigiu militar. Şi astfel Nerva l-a adoptat pe Traian, înlăturînd pe ceilalţi pretendenţi, pe care mişcarea pretorienilor trebuie să-i fi înspăimîntat cumplit. Conexiunea între adoptarea lui Traian şi mişcarea condusă de Casperius Aelianus este dealtfel explicit stabilită de izvoarele literare antice.[196]

Adoptarea lui Traian a fost, desigur, ţinută în secret şi realizată ca o adevărată lovitură de teatru. La sfîrşitul lunii octombrie 97, probabil chiar în ziua de 27 şi după o reuniune a consiliului principelui, Nerva profită de vestea unei mici victorii repurtată de trupele sale în Pannonia pentru a organiza un sacrificiu şi a proclama adopţiunea. Ceremonia se desfăşoară pe Capitoliu, în faţa templului lui Iupiter. În mulţime se află cei treizeci de lictori, care simbolizează străvechile comiţii curiate, acum practic dispărute: declaraţia principelui înlocuia legea curiată, cîndva indispensabilă.[197] Concomitent, Nerva nu se mulţumeşte să-l adopte

[195] PLIN., *Pan.*, 8, 5 evidenţiază că un alt succesor decît Traian ar fi avut de înfruntat o criză teribilă. Dar aceasta înseamnă că erau mai mulţi pretendenţi.

[196] PLIN., *Pan.*, 8, 5 etc.; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 3, 4; EUTROP., *Breu.*, 8, 1; OROS., *Adu. Pag.*, 7, 11, 1; actul în sine al adopţiunii şi alte raţiuni — vîrstă, boală — sînt evocate de AUR. VICT., *Caes.*, 12, 2—4; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 9; HIERON., *Chronic.*, p. 193, CCXIX Olymp., an I, 97; LACT., *De mort. persec.* 18, 4. Unele aluzii apar şi la EPICT., *Diss.*, 1, 3, 2, cum demonstrează MILLAR, *Epictetus*, p. 143.

[197] M. DURRY, *op. cit.*, p. 96 arată că *adoptio* se convertea în *adrogatio*. Ceremonia adopţiunii este descrisă de PLIN., *Pan.*, 8, 1—4; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 3, 4. Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 132—134;

pe Traian ca fiu, ci îl proclamă asociat al său, co-împărat, și abdică o parte din propriile puteri în favoarea lui.[198] Pliniu arată în ce rezidă acest transfer parțial de puteri, relevînd că Traian devine „împărat și asociat la puterea tribuniciană" al lui Nerva:... *imperator et consors tribuniciae potestatis*[199]. Senatul confirmă asocierea lui Traian la Imperiu și o ambasadă a lui Nerva în frunte cu Frontinus îi anunță noului *imperator*, care se afla în Germania Superioară, deciziile luate la Roma.[200] Astfel s-a asigurat nu numai succesiunea lui Nerva, ci și înzestrarea Imperiului, începînd de la sfîrșitul lui octombrie 97 e.n., cu doi conducători, unul la Roma și celălalt la frontiere, unul civil și celălalt militar. Sistemul s-a dovedit foarte eficace. Totodată Nerva atesta oficial însușirea de către regimul imperial a doctrinei alegerii ca succesor a celui mai bun senator, înlesnind compromisul politic care va sta la baza Principatului lui Traian. Într-adevăr, Paribeni explica faptul că Traian nu și-a transformat radical numele după adopțiune, prin respectul pe care îl nutrea față de tatăl lui.[201] Altul a fost totuși motivul acestei rețineri. Noi sîntem de părere că, păstrînd numele său anterior, doar cu un mic complement (s-a numit *Marcus Ulpius Nerua Traianus)*, Traian a subliniat faptul că puterea imperială nu trebuie să rămînă în aceeași familie. Nerva și Traian

A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 85—89; R. SYME, *op. cit.*, pp. 25—26. Adopțiunea era necesară — chiar parțială, cum a fost cea a lui Traian — căci ea reprezenta un succedaneu al eredității. Or, deși compromis, principiul eredității întrunea încă adeziunea plebei și militarilor, mai cu seamă a pretorienilor.

[198] PLIN., *Pan.*, 9, 1: *non solum successor imperii, sed particeps etiam sociusque placuisti* (Traian); și 8, 4; 10, 3—4; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 3, 4; AUR. VICT., *Caes.*, 12, 2: *...semet eo abdicauit.* Vezi și B. HENDERSON, *op. cit.*, p. 176.

[199] PLIN., *Pan.*, 8, 6. R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 139 remarcă un fapt semnificativ pentru întinderea puterii lui Traian: acesta a celebrat totdeauna *dies imperii*, ziua urcării pe tron, în octombrie, adică în amintirea adopțiunii, și nu în ianuarie, luna cînd a devenit împărat unic.

[200] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 3, 4. Traian n-ar fi fost la curent cu planurile lui Nerva în privința sa, dar a acceptat adopțiunea și asocierea sa la Imperiu, pentru a se supune senatului și poporului roman (PLIN., *Pan.*, 9, 4; 10, 2).

[201] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 132 arată că Traian ar fi trebuit, după adopțiune, să se numească *Marcus Cocceius Nerua Ulpianus*, adică să intre în ginta lui Nerva.

proclamau astfel caracterul parţial al adopţiunii şi prevalenţa normelor monarhiei elective.[202]

Familia lui Traian era de origine puţin strălucită, fapt clar subliniat de Eutropiu. „Traian aparţinea unei familii mai degrabă vechi decît strălucite“: *Ulpius Traianus Crinitus... familia antiqua magis quam clara.*[203] Într-adevăr, Traian era născut în Italica, din provincia hispanică Baetica, localitate pe care romanii o colonizaseră masiv încă din 206 î.e.n. În Italica locuiseră foarte puţin iberii, încît *Ulpii* constituiau o familie italică veche, destul de bogată, deloc sau prea puţin amestecată cu indigenii.[204] Tatăl împăratului, numit *Marcus Ulpius Traianus*, fusese primul consul din familie, probabil în 68 e.n. şi un încercat general care se remarcase în războaiele din Orient, din Palestina şi Siria. Era, desigur, unul din exponenţii noului senat creat de Flavieni, militar şi senator, virtuos, modest; intrase în rîndurile patricienilor, dar îşi crescuse fiul în mijlocul soldaţilor, la şcoala aspră a campaniilor militare.[205]

Marcus Ulpius Traianus, fiul consulului, se născuse în 52 sau 53 e.n., în ziua de 18 septembrie. După un rapid vigintivirat (fusese unul dintre cei douăzeci de tineri de sorginte senatorială care îndeplineau funcţii secundare la Roma), servise ca ofiţer, *tribunus*

[202] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 4 ne spune că Nerva avea rude, dar că a preferat salvarea patriei relaţiilor de rudenie. Motivul principal al alegerii lui Traian ar fi fost meritul lui, ἀρετή: el era deci cel mai bun cetăţean. Xiphilin consemnează deci un ecou direct al ideologiei monarhiei elective, asumate de Nerva. P. PETIT, *op. cit.*, p. 169 relevă că ulterior s-a procedat altfel, căci Antoninus Pius a devenit un Aelius, iar urmaşii lui Antonini.

[203] EUTROP., *Breu.*, 8, 2.

[204] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 45—48; R. SYME, *op. cit.*, pp. 49; 64. *Cognomen*-ul de Traianus era de asemenea foarte latin: *CIL*, 2, 456.

[205] EUTROP., *Breu.*, 8, 2; PLIN., *Pan.*, 9, 2; 89, 2—3; IOSEPH., *Bel. Iud.*, 3, 7, 31; *ILS*, 8970; *CIG*, 3146; 3935. Tatăl împăratului a fost nu numai legat de legiune în Iudeea şi legat *pro praetore* în Siria, unde a obţinut ornamente triumfale, ci şi proconsul al Baeticei şi al provinciei senatoriale Asia. A asumat şi sarcini sacerdotale. Vezi Edmund GROAG-Arthur STEIN, *Prosopographia Imperii Romani saec. I*, 3, Berlin-London, 1933 *(PIR²)*, p. 463, nr. 574; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 48—50; 78—79; A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 201—202; R. SYME, *op. cit.*, pp. 49—50.

militum, sub ordinele tatălui său, preţ de zece ani.[206] Pliniu cel Tînăr subliniază că în acest lung stagiu militar — aproape excepţional — Traian cîştigase o foarte bogată experienţă de soldat şi de comandant[207]. Traian a servit astfel în Orient, mai ales in Siria şi pe Rin, în Germania, şi a devenit apoi *quaestor* şi *praetor*, către 84—85 e.n. Cu prilejul răscoalei lui Antonius Saturninus transferă pe Rin, într-un timp record, legiunea I Adiutrix, pe care o comanda în Hispania Tarraconeză. Drept mulţumire, Domiţian îl ajută să devină consul *ordinarius*, în 91 e.n. Primeşte ulterior comandamente pe Dunăre, iar Nerva îl numeşte guvernator al Germaniei Superioare, misiune pe care încă o deţinea în momentul adoptării.[208]

Alegerea acestui valoros general, provenit dintr-o colonie italică din provincii şi senator de extracţie destul de recentă, n-a fost, fără îndoială, rodul unei opţiuni accidentale. O serie întreagă de factori emerg din complexul dezbaterilor politice ale vremii pentru a-l desemna pe Traian ca cel mai bun cetăţean, *optimus ciuis*. Am arătat că decizia lui Nerva a fost influenţată de consiliul principelui. Sir Ronald Syme consideră că pentru Traian pledaseră bătrînii consulari Iulius Frontinus şi Vestricius Spurinna, pe care Traian îi va onora în mod deosebit, dar şi diverşi generali senatori. Însuşi Casperius Aelianus, care îl cunoscuse bine pe tatăl lui Traian, n-a avut motive să se împotrivească.[209] Sursele antice, în speţă epitomatorul lui Aurelius Victor, estimează ca hotărîtoare intervenţia compatriotului lui Tra-

[206] PLIN., *Pan.*, 15, 2: *cognouisti* (Traian) *per stipendia decem mores gentium, regionum situs*. M. DURRY, *op. cit.*, p. 104 crede că aceşti zece ani echivalează cu perioada 71—81 e.n. Pentru data naşterii vezi şi B. HENDERSON, *op. cit.*, p. 176, care o situează în 53 e.n. ca şi R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1035.

[207] PLIN., *Pan.*, 15, 1: *tribunus uero disiunctissimas terras teneris annis uiri firmitate lustrasti...*; şi 14, 1; 15, 3—4.

[208] Pentru cariera lui Traian, C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 12; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 48—52; 78; 14; M. DURRY, *op. cit.*, p. 17; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 162; R. SYME, *op. cit.*, pp. 50—51.

[209] R. SYME, *op. cit.*, pp. 55—56. R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1039—40.

ian, Lucius Licinius Sura, consul probabil în 97 e.n., literat și orator.[210] Totuși, nu se aflau în cauză doar manevre de curte.

Candidatura lui Traian întrunise un foarte larg consens. Dacă unele facțiuni aristocratice înclinau spre alți pretendenți, majoritatea senatorilor opta pentru Traian, deoarece înțelegea necesitatea echilibrării forțelor compromisului politic. În ochii „părinților" ca și ai cavalerilor, Traian simbolizează noua curie sau, mai bine spus, era exponentul caracteristic celei de a doua serii de senatori noi, recrutați din provinciile occidentale romanizate și mult mai eficienți decît reprezentanții primii serii, constituite din italici, născuți și crescuți în Italia. Traian apărea ca un exponent al lumii municipale și senatorii sau cavalerii de la Roma pricepuseră că fără sprijinul acestui univers provincial în ascensiune nu se putea realiza echilibrul dorit de ei.[211]

La rîndul lor, provinciile subscriu la întronarea lui Traian. Nu întîmplător Xiphilin subliniază că Traian nu era născut în Italia și alte surse relevă că se inaugurează cîrmuirea Imperiului de către „străini", *aduenae*, de fapt principi născuți în afara peninsulei.[212] Pe de altă parte Traian reprezenta provinciile hispanice, care de aproape un secol dăduseră Romei numeroase personalități marcante, scriitori și oameni politici. Așadar, pe de o parte Traian s-a bucurat de sprijinul puternicelor provincii iberice, de obligația regimului imperial de a le menaja și de simpatia influentei colonii hispanice de la Roma[213], iar pe de alta, noi credem că Nerva păstra vie memoria lui Seneca, al cărui program politic îl prelua în parte. Un compatriot al lui Seneca putea deci lesne apărea ca un continuator al politicii noului *quinquennium Neronis*.

[210] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 6: ...*cuius studio* (Sura) *imperium arripuerat* (Traian)... Familia lui Sura era influentă: *CIL*, 2, 4282; 4507.

[211] A. GARZETTI, *Nerva*, p. 311.

[212] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 4; AUR. VICT., *Caes.*, 11, 11; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 11, 15. Pentru Traian și „nobilimea" provincială vezi R. SYME, *op. cit.*, p. 63; P. GRIMAL, *Civilizația romană*, p. 74.

[213] P. PETIT, *op. cit.*, pp. 150; 155. Dar R. SYME, *op. cit.*, p. 84 reliefează că Traian, care fusese în multe provincii un *magnus hospes* (PLIN., *Pan.*, 15, 4) și de fapt străbătuse Imperiul, avea pretutindeni mulți prieteni și simpatizanți.

Totuşi, mai important era faptul că Traian reprezenta un *uir militaris*, un „bărbat militar". Am arătat mai sus că chiar în rîndurile senatorilor lua naştere un curent de opinie prielnic expansiunii militare, care să asigure echilibrul intern, compromisul politic. De aceea, senatorii subscriau la adoptarea unui confrate al lor capabil să traducă în practică o atare strategie militar-politică. În plus, Traian avea numeroşi prieteni printre comandanţii legiunilor şi era apreciat de soldaţi pentru capacitatea sa militară.[214] Mai ales în condiţiile create de sediţiunea pretorienilor se impunea cu stringenţă desemnarea unui coleg şi succesor de prestigiu militar notabil. Totodată, Traian se înfăţişa ca un militar care adoptase o optică politică moderată, tradiţionalistă, deferentă faţă de senat. Chiar obîrşia sa, italico-provincială, trebuie să-l determine să afişeze sentimente conservatoare, care să estompeze amintirea originii sale, să-l facă acceptabil la Roma: tradiţionalismul, fie şi formal, era indispensabil unui principe de sorginte netradiţională.

Traian întreţinea solide relaţii de prietenie în rîndurile grupurilor senatoriale tradiţionaliste, care se confruntaseră cu Domiţian. Acestea ştiau că el nu se compromisese în nici un fel în teroarea dezlănţuită de Domiţian şi puteau aşadar să-l accepte cu uşurinţă, chiar dacă nu-l considerau ca veritabil adept al politicii şi ideologiei lor. Dar Traian putea fi susţinut şi de nostalgicii Flavienilor: am menţionat mai sus că Aelianus n-avea motive să i se împotrivească. Traian era fiul unui general leal Flavienilor şi se dovedise el însuşi fidel lui Domiţian.[215] Însuşi Domiţian ar fi admirat, cu prilejul revoltei lui Saturninus, calităţile lui Traian.[216] De fapt Traian dovedise astfel că era un militar disciplinat, iar Domiţian îl răsplătise nu numai printr-un consulat ordinar în 91, ci îl pro-

214 R. SYME, *op. cit.*, p. 68, îl califică chiar ca un „candidat al generalilor"; şi pp. 74—75: anterior C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 19—20. Concomitent acelaşi R. SYME, *op. cit.*, pp. 30—31 consideră importantă şi comanda trupelor din Germania. Centrul de greutate militară se deplasase de pe Rin pe Dunăre, dar opinia publică, inclusiv cea a oştenilor, nu se deprinsese cu această mutaţie şi acorda încă prioritate generalilor care apărau frontiera renană.

215 PLIN., *Pan.*, 14, 2—4.

216 PLIN., *Pan.*, 14, 5.

movase și printre însoțitorii săi — *comites* — care îl secondaseră în turneul său din Pannonia. Traian devenise sfetnic al împăratului, *amicus principis*, probabil membru al consiliului principelui.[217] Făcînd eventual aluzie la statutul său în timpul ultimilor ani ai domniei lui Domițian, însuși Traian afirma uneori, după ce devenise împărat, că predecesorul lui Nerva era cel mai rău dintre cezari, dar că avea prieteni buni.[218] Așadar Traian devine împăratul consensului general, menit să modifice pe urmele lui Nerva politica și ideologia lui Domițian, dar fără a-i deranja pe partizanii acestuia.[219]

Traian a liniștit și satisfăcut imediat pe tradiționaliștii de la Roma și în general pe toți cei îngrijorați de consecințele agitației pretorienilor. N-a venit în Capitală, ci a chemat la el, pe Rin, principalii rebeli, în frunte cu Casperius Aelianus. Faptul nu apărea anormal, căci un nou *imperator* putea aduce în preajma sa o parte dintre cohortele pretoriene. La rîndul lor, Aelianus și ceilalți capi ai mișcării recente sperau să se înțeleagă cu proaspătul co-împărat și eventual să-l atragă de partea lor. Dealtfel, prestigiul militar al lui Traian era prea mare ca ei să încerce un act de insubordonare. Oricum ofițerii și eventual subofițerii pretorieni s-au supus, au mers la cartierul general al lui Traian care a dat imediat ordin să fie executați. Xiphilin nu ne spune dacă a avut loc un proces și cum s-a desfășurat execuția lor. Știm însă sigur că au fost lichidați.[220] Efectul acestei măsuri punitive necruțătoare trebuie să se fi resimțit intens la Roma și în Imperiu: puterea lui Nerva

[217] Pentru relațiile lui Traian cu Domițian, vezi S. GSELL, *op. cit.*, p. 252; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 80—84; R. SYME, *op. cit.*, pp. 52—55; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, p. 228.

[218] HIST. AUG., *Sen. Alex.*, 65, 5: *...et id quidem ab Homullo ipsi Traiano dictum est, cum ille diceret Domitianum pessimum fuisse, amicos autem bonos habuisse...*

[219] DIO, *Hist. Rom.*, 67, 12 include un ecou al acestui consens general cînd consemnează presagiile care încă din 91 e.n. ar fi anunțat că Traian va deveni împărat.

[220] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 5, 3. Vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 135; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 90; R. SYME, *op. cit.*, p. 33.

era restabilită în toată vigoarea sa, iar asociatul la Imperiu se dovedea un cezar energic, ataşat în acelaşi timp tradiţiilor romane şi disciplinei militare.[221] Traian a continuat să rămînă în zona germanică, de unde nu s-a deplasat spre Roma înainte de moartea lui Nerva. Traian a comandat întreaga armată aflată aici, avînd sub ordinele sale — şi în vederea unor operaţii de curăţire — pe Lucius Iulius Ursus Servianus, în Germania Superioară şi pe Lucius Licinius Sura, în Germania Inferioară. Chiar înainte de moartea lui Nerva şi în urma unui succes diplomatic repurtat asupra bructerilor, Traian a primit supranumele triumfal de *Germanicus*.[222] Se pare că el îşi asuma titlurile de *imperator* şi de *caesar*, ca şi puterea tribuniciană, în vreme ce Nerva rămînea *Augustus* şi mare pontif şi îşi rezerva de asemenea dreptul de a bate monedă. Într-adevăr, imaginile unor monede bătute în ianuarie 98 e.n. nu-l înfăţişează decît pe Nerva, asociat unor simboluri militare.[223]

Dar asocierea celor doi împăraţi n-a durat decît trei luni. La sfîrşitul lui ianuarie 98, eventual chiar în ziua de 27, Nerva moare în parcul lui Sallustius, probabil din pricina unei pneumonii.[224] A primit repede onorurile apoteozei, adică a devenit *diuus*.[225] Trupul bătrînului împărat a fost purtat de senatori pe umerii

[221] Foştii susţinători ai lui Domiţian trebuie să se fi înspăimîntat; însă cum Traian n-a trecut la alte măsuri represive, ei s-au calmat destul de iute. A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 321 notează că supunerea şi lichidarea lui Aelianus au ilustrat poziţia puternică a lui Traian din primele momente de domnie parţială.

[222] PLIN., *Pan.*, 9, 2—3; vezi şi M. DURRY, *op. cit.*, p. 38.

[223] Monedele figurează un mănunchi de şase săbii sau două mîini unite care ţineau o flamură: H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 6, nr. 53 şi 9, nr. 96—99. Pentru organizarea „coregenţei", vezi încă C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 18—19; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 90; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1042—1043.

[224] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 4; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 10—11; HIERON., *Chronic.*, p. 193, CCIX Olymp. an I, 97. Sursele indică fiecare altă vîrstă a lui Nerva în momentul morţii: este însă cert că depăşise de multă vreme şaizeci de ani.

[225] PLIN., *Pan.*, 10—11; EUTROP., *Breu.*, 8, 1; HIERON., *Chronic.* p. 193, CXIX Olymp., an I, 98 *(decreto senatus Nerua in deos relatus)*. B. HENDERSON, *op. cit.*, p. 177 considera că Nerva a murit la 25 ianuarie. Dar 27 ianuarie pare mai probabilă ca dată, deşi e posibil ca Traian să fi impus deliberat coincidenţa între ziua adopţiunii şi cea a asumării întregii puteri.

lor, precum odinioară corpul lui August, în al cărui mausoleu a fost dealtfel depusă cenuşa lui Nerva.[226] Traian a învederat totdeauna o pietate deosebită, un respect constant faţă de memoria predecesorului său.[227]

Dar astfel Traian rămînea să guverneze singur. *Saeculum Traiani* intra în faza sa majoră, cea mai lungă, în realitate etapa împlinirilor. Momentul era deosebit de important, am spune palpitant. Dacă Traian n-ar fi revelat anterior cîteva direcţii pe care voia să le imprime politicii sale interne şi conotaţiile lor ideologice, am fi putut afirma că domnia sa începea în plin „suspense". De fapt, romanii bănuiau orientarea politicii interne a noului împărat, dar nu-i prevedeau încă glorioasa lui gestă, epopeea războinică de pe Dunăre şi din Orient.

[226] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 12: *cuius corpus a senatu, ut quondam Augusti, honore delatum in sepulcro Augusti sepultum est.* Pentru împrejurările morţii şi ale incinerării, vezi şi A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 91—94.

[227] A. GARZETTI, *Nerva*, p. 97 reliefează faptul că efigiile lui Nerva apar pe monedele bătute de Traian pînă la sfîrşitul domniei acestuia din urmă, asociată celor ale altor membri ai familiei imperiale.

V. Elaborarea ideologiei

A) CULTURĂ ȘI RELIGIE

1. Umanism, morală și cultură. Vom analiza în alt capitol avîntul preocupărilor intelectuale, prosperitatea lor pe toate planurile, sociologia și modalitățile culturii. Deocamdată menționăm ca un fapt semnificativ expansiunea remarcabilă a culturii și impactul ei social, învestit cu multiple conotații ideologice.

Acest fenomen de „essor" (fie-ne iertat franțuzismul) al culturii romane nu exclude ci, dimpotrivă, favorizează interesul pentru peisajul exotic. Cum am arătat în treacăt, emerge adesea în această epocă mitul „bunului sălbatic". *Germania* lui Tacit și discursurile lui Dio din Prusa, pe lîngă alte obiective urmărite cînd se evocă peisaje exotice și virtuți mirifice, comportă și conotații care evidențiază audiența crescîndă de care se bucură acest mit, destul de nou în ansamblul culturii romane. Cititorii unor asemenea opere reflectau asupra disoluției morale a romanilor, dar, concomitent, admirau fericirea bunurilor primitive, virtutea sciților, spiritul de dreptate al indienilor, probitatea germanilor.[1] Acești cititori deveneau astfel mai sensibili la ideea cuceririi unor meleaguri străine, care lent pătrundeau în sfera interesului lor solit, cu atît mai mult cu cît se regăseau pe asemenea meleaguri

[1] Cum reliefa R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 238.

şi în lecturile relative la ele preocupările moralizatoare ale romanilor.[2]

Morala şi moralizarea s-au menţinut viguroase în tot cursul secolului I e.n. Flavienii înlesniseră expansiunea lor, iar Traian sprijină de asemenea frugalitatea, viaţa de familie corectă, virtuoasă, moralitatea şi mai ales elogierea ei, întrucît pildele de existenţă disolută continuă să abunde. Dar senatorii şi cavalerii proveniţi din cetăţile Italiei şi mai ales din provincii aduceau veleităţi şi chiar eforturi spre rectitudine şi austeritate, ca şi o adevărată retorică a virtuţilor.

Gîndirea greacă venea să sprijine de asemenea expansiunea Imperiului, consolidarea culturii, diversificarea fructuoasă a ideologiilor. În marea lor majoritate, gînditorii eleni susţin cu sinceritate unitatea Imperiului. Totodată, în ambele jumătăţi ale Imperiului, cea greacă şi cea romană, ia naştere idealul intelectualului erudit, rafinat, moralizator dacă nu moral. Se impune tipul aşa numitului *uir ciuiliter eruditus*, cum îl numeşte Jean-Marie Engel, bazat pe o formaţie unitară, retorică şi filosofică în acelaşi timp.[3] Dio din Prusa şi mai tîrziu Favorinus din Arles sau Aelius Aristide ilustrează cu strălucire tipul conferenţiarului-filosof, care se distinge prin elocinţa şi înţelepciunea sa. Interesant ni se pare totuşi mai ales faptul că se afla în cauză un ideal uman, de fapt uman şi umanist. Într-adevăr, epoca lui Traian pune în evidenţă un umanism complex, pe care erudiţia moralizantă era departe de a-l epuiza, căci ea nu alcătuia decît o latură a unui proces de valorificare a omului demiurg de cultură, de valori. Cu anumite ezitări emerge preţuirea valorilor umane, calităţii însăşi de om. Se tinde spre reprobarea violenţelor, spre atenuarea li-

[2] Mulţi cititori reprobau, incontestabil, asemenea extrapolării politice, deoarece, îndeobşte romanii nu aspirau să cucerească ţările exterioare faimoasei lumi locuite. Însă accentele moralizatoare îi impresionau pe toţi, căci tradiţiile etice erau foarte puternice la Roma. Era normală admiraţia faţă de barbarii virtuoşi.

[3] J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 103, care arată că — antagoniste sub Flavieni — arta de a vorbi bine şi de a gîndi judicios se reconciliază spre gloria conferenţiarului - filosof.

tigiilor dintre oameni. Blîndeţea lui Pliniu cel Tînăr şi preţul pus de el pe cultură apar în acest sens relevante.

Desigur umanizarea relaţiilor de la Roma afectează mai ales elitele sociale şi intelectuale. Cum am mai arătat, lupta de clasă nu încetează cu adevărat. Pe de altă parte, persistenţa absolutismului împiedică resuscitarea unei vieţi de for, libere, neîngrădite. Continuă totuşi să se desfăşoare procese. Pliniu cel Tînăr regretă că un erudit, un *scholasticus*, cum era Isaeus, poate să se consacre studiului, în vreme ce el îşi consumă timpul în procese.[4] În mediile intelectuale se resimţea însă, cel puţin în ultimii ani ai secolului I e.n., un fel de convalescenţă, o destindere salutară, consecutivă crizei de creştere încercate anterior de Imperiu. Unii oameni se temeau de iminenţa unei noi crize, dar cei mai mulţi aspirau la programe precise care să asigure progresul rapid şi eficace al Imperiului.[5] Exponenţii grupurilor sociale suprapuse, în această atmosferă de moralizare, reflecţie retrospectivă şi de umanism complex, continuă să năzuiască la prezervarea demnităţii individuale, la desăvîrşirea artei de a-şi juca bine rolul atribuit lor de viaţă, inclusiv funcţia social-politică, locul în colectivul unde se integrează, la îngrijirea propriei *persona*.

2. **Persona.** Termenul desemnase iniţial masca purtată de actori, dar încă în comediile lui Terenţiu se regăseşte sensul de „rol", „caracter"[6]. În proza clasică, îndeosebi în operele lui Cicero, *persona* echivalează în mai multe rînduri cu „rol", „caracter", „personaj", sau chiar „personalitate".[7] Alain Michel a subliniat conotaţiile social-politice primite de acest vocabul în epoca Flavienilor: *persona* înseamnă „rol", dar se dezvoltă o adevărată artă de a împlini bine „rolul", misiunea încredinţată de cetate, ca şi cea pen-

[4] PLIN., *Ep.*, 2, 3, 5: *nos enim, qui in foro uerisque litibus terimur, multum malitiae, quamuis nolimus, addiscimus...*

[5] J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 74: „les dernières années du siècle ont donc été pour les Romains un moment de graves réflexions politiques; on tira des bilans et on établit des programmes précis"; şi p. 83.

[6] TER., *Eun.*, 26.

[7] Desigur că, ulterior, gramaticii vor utiliza *persona* în accepţia de persoană gramaticală.

dinte de însuşirea de om, ființă care trebuie să respecte umanitatea şi omenia.[8] Intelectualii și exponenții grupurilor politice preeminente se simțeau în consecință obligați să educe semenii lor în spiritul demnității și umanitarismului. *Persona* era corelată conceptului de *dignitas*, „demnitate", care deținuse o pondere esențială în reflecțiile stoicului Musonius.[9]

Scăpată de politica coercitivă a lui Domițian, doctrina bunei, demnei *persona* cunoaște o excepțională carieră în epoca lui Traian. *Persona* nu mai implica rezistență la presiunile regimului imperial, ca în vremea lui Domițian, ci, dimpotrivă, slujirea statului și a umanității, afirmarea plenară în concertul obligațiilor sociale, în aparatul administrativ, în cultură și în învățămînt. Însuși Tacit reclamă de la concetățenii săi respect pentru *persona* lor, în strînsă conexiune cu o nobilă *dignitas*. Marele scriitor se referă frecvent la arta manifestării unei vrednice *persona*, deși nu utilizează termenul în cauză decît de două ori: îi conferă însă sensuri deosebit de semnificative. Prima oară este vorba de *persona* lui Iunius Agricola, socrul său, care n-o manifesta decît atunci cînd era necesar, adică în exercițiul funcțiunilor oficiale, deoarece în alte domenii de existență prefera o ținută mai destinsă, ca să spunem astfel, decrispată.[10] A doua oară, Tacit sugerează ca oratorul să adopte în exercitarea meseriei o *persona* vrednică, întemeiată pe competență profesională și morală.[11] În ambele accepții, *persona* este limpede conjugată cu ideea de *dignitas*, utilizată atît cu sensul de magistratură sau serviciu al

[8] Alain MICHEL, *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris,1966, pp. 44—45, unde ni se pare foarte elocvent următorul enunț: „...chaque homme joue toujours un double rôle: d'une part, il accomplit *hic et nunc* des fonctions qui lui sont particulières, qui dépendent de son personnage et de la cité dans laquelle il vit; d'autre part, il est homme, et doit respecter en lui et autour de lui l'humanité" (p. 44).

[9] Pentru *dignitas* la Musonius, vezi Josèphe MOREAU, *Êpictète ou le secret de la liberté*, Paris, 1964, pp. 12—13.

[10] TAC., *Agr.*, 9, 4: *...nulla ultra potestatis persona.*

[11] TAC., *Dial.*, 10, 6: *meditatus uideris aut elegisse personam notabilem et cum auctoritate dicturam.*

statului, cît și cu acela de ținută și aparență elevate, de demnitate.[12]

În acest mod Tacit, deși folosește numai de două ori în mod explicit conceptul de *persona*, definește de fapt cele două accepții fundamentale, pe care le asumă această noțiune, atît de relevantă pentru mentalitatea epocii. Cu aceste două înțelesuri — care undeva se interferează totuși — de „rol" social-politic și de „competență" profesională, *persona* devine, după părerea noastră, un cuvînt-cheie pentru gîndirea epocii. Pliniu cel Tînăr întrebuințează aproape ostentativ ambele sensuri. Se adresează în termenii următori lui Pompeius Falco, doritor să pledeze în timpul tribunatului plebei: „dar tu, repet trebuie să-ți faci o idee clară despre tribunat, să știi ce rol să-ți impui; care rol un om înțelept se cuvine să-l pregătească în așa fel încît să-l împlinească cu vrednicie", *sed tu iterum dicam plurimum interest quid esse tribunatum putes, quam personam tibi imponas; quae sapienti uiro ita aptanda est, ut perferatur.*[13] O aluzie abia camuflată la acest sens de rol social-politic se strecoară și în *Panegiric*, unde Pliniu ne spune că poporul roman celebra cu strigăte entuziaste curajul lui Traian.[14] Forma verbală *personat*, deși are cu totul alt înțeles, trimite în cazul de față și la *persona*. Mulțimea îl elogiază pe Traian pentru că își îndeplinise excelent rolul. În sfîrșit, al doilea sens fundamental apare tot în corespondența lui Pliniu, unde autorul îi mărturisește tocmai lui Tacit, atît de atașat de conceptul de *persona*, că va asuma față de el rolul sau chiar chipul de profesor: „totuși voi lua rolul de dascăl", *sumam tamen personam magistri.*[15] Acest al doilea înțeles se regăsește și în opusculul lui Suetoniu

[12] Pentru utilizarea termenilor de *dignitas* și de *persona* la Tacit, vezi A. GERBER — A. GREEF, *Lexicon Taciteum*, Leipzig, 1903, pp. 293 și 1111; și Eugen CIZEK, *Sine ira et studio et l'image de l'homme chez Tacite*, în *Studii Clasice*, 18, 1979, pp. 103—113.

[13] PLIN., *Ep.*, 1, 23, 5. Traian însuși utilizează termenul de *partes* ca sinonim pentru *persona*. Îl laudă pe Pliniu pentru că nu înșelase speranțele senatului, *ciuis et senatoris boni partibus* (PLIN., *Ep.*, 10, 36).

[14] PLIN., *Pan.*, 2, 6: *hunc fortissimum personat.*

[15] PLIN., *Ep.*, 8, 7, 2.

despre învăţămîntul gramatical-retoric: Probus nu asuma niciodată *persona* dascălului de gramatică.[16] Epictet, la rîndul său, utilizează τὸ πρόσωπον, care în limba greacă traduce exact *persona*, tot pentru a desemna competenţa profesională. Dar el operează şi cu anumite conotaţii filosofice, care conferă în cele din urmă termenului valoarea de competenţă umană, de rol bine jucat în ordinea universală. Un atlet care moare mai degrabă decît să-şi lase braţul să-i fie amputat ţine seama de *persona* sa, acţionează ca un adevărat bărbat, ἀνήρ[17]. Am văzut de asemenea, în capitolul consacrat surselor, că Iuvenal asumă *persona* retorului, competenţa profesională a acestuia, pentru a-şi exprima de fapt propria optică asupra epocii în care trăia.

Dar înţelesurile termenului *persona* se regăsesc, după opinia noastră, şi pe mărturiile materiale ale epocii. Stilul elevat, chiar pompos, al inscripţiilor pune în relief personaje care îşi asumaseră cu seriozitate rolul civic şi uman, sarcinile profesionale. Monedele elogiază pe Traian şi pe ceilalţi membri ai casei imperiale pentru că se achită glorios de misiunea lor. O nouă lectură a Columnei lui Traian în lumina conceptului de *persona* ar scoate în evidenţă capacitatea împăratului, secondanţilor lui, soldaţilor romani, de a-şi realiza congruent funcţia ce le revenea în campaniile dacice, de a sluji misiunea glorioasă a Romei. Atmosfera demnă, elevată, puţin declamatorie, care impregnează scenele figurate pe Columnă, apare dominată de aptitudinea romanilor de a-şi desăvîrşi *persona*. Structura de adîncime a gestei reprezentate pe Columnă se constituie tocmai în jurul concepţiei care reclamă de la romani conştiinţa demnităţii Imperiului, ajuns la apogeul său, care ilustrează competenţa extraordinară a cuceritorilor Daciei

[16] SUET., *De gram.*, 24, 4: *numquam ita docuit ut magistri personam sustineret*. În schimb, biograful utilizează *dignitas* cu înţelesul de poziţie socială, cînd se referă la cele două ordine sociale prevalente, cel senatorial şi cel ecvestru: *Vesp.*, 9, 3.

[17] EPICT., *Diss.*, 1, 2, 25—28 „Aceasta înseamnă a-ţi împlini rolul", exclamă filosoful.

misiunea lor excepţională. Astfel doctrina despre *persona* se transformă din ideologie a opoziţiei în teorie asumată de regimul imperial.

Exprimat sau subînţeles, în epoca lui Traian conceptul de *persona* reflectă şi în acelaşi timp stimulează tendinţa spre echilibrarea edificiului social roman, ajuns la capătul crizei de creştere, necesitatea organică de a depăşi contradicţiile interne prin expansiune externă, aspiraţia spre efectuare scrupuloasă a sarcinilor civice şi umane, năzuinţa spre raţionalitate şi sobrietate moralizantă.

3. Religia în epoca lui Traian. Într-o asemenea epocă înclinată spre raţionalism şi echilibru, dominată de sentimentul împlinirii îndatoririlor civice şi umane — *officia* —, cultele soteriologice şi în general efervescenţa mistică, febra spirituală, religiozitatea excesivă nu puteau marca progrese spectaculare. Funcţiona însă în continuare o suprastructură religioasă activă în care subsistau consecinţele tensiunilor generate de criza de creştere anterioară şi de anxietăţile caracteristice epocii Flavienilor.

Vechea religie romană contractualistă îşi pierduse de multă vreme credibilitatea, forţa de atracţie. Cultul zeilor străvechi persista încă în virtutea ataşamentului faţă de tradiţii în general şi faţă de structurile politice consacrate, cărora le erau adesea asociate divinităţile specific romane, Iupiter şi Minerva, Marte şi Vesta. Traian a protejat vechea religie romană, inclusiv cultul Larilor, zei casnici. Romanii asimilaseră totdeauna zeităţile noi, introduse de popoarele cucerite, propriilor divinităţi, în funcţie de aşa-numita „interpretare romană", *interpretatio Romana.* Zeul suprem al unor culte străine era uşor proclamat un Iupiter local.

Pe de altă parte, doctrinele filosofice sugerau un monoteism sobru, care era compatibil cu vechile culte romane. Divinităţile tradiţionale deveneau ipostaze ale forţei divine unice, subiacente.

Într-o scrisoare a lui Pliniu, medicii făgăduiesc vindecarea lui Titus Aristo: rămîne ca divinitatea să ratifice promisiunile lor.[18]

De asemenea, se dezvolta în paralelă cultul religios al împăraților — cu manifestă adresă politică. Erau cinstiți ca zei, *diui*, anumiți împărați morți, ca și cezarii în viață, asociați diferitelor simboluri locale. Religia împăraților se dezvolta la două niveluri dealtfel: cel al flaminilor proveniți din aristocrația provincială sau al sodalilor senatori de la Roma, care practicau cultul oficial, și cel al sevirilor Augustali, liberți sau alți exponenți ai grupurilor sociale medii din centrele urbane, unde se organiza și un cult oficios, oarecum popular. În orice caz, apoteoza, divinizarea unui mort marcant, răsplătește atît meritele lui Nerva, cît și cele ale altor membri ai familiei imperiale — Plotina, Traian tatăl etc. — la care ne-am referit și ne vom mai referi. Noile sodalicii, colegii, create pentru cultul Antoninilor, vor subsista dealtfel pînă în epoca Severilor.[19]

Dar Traian și succesorii săi Antonini apar înconjurați de o aură religioasă, de protecția zeilor, și sînt investiți cu un caracter supraumun. În jurul împăratului, care era șeful religiei tradiționale — *pontifex maximus* — și exponentul zeilor, ființă înzestrată cu însușiri supraumane, se elaborează un adevărat mit care îi asigură lealitatea supușilor. Fără a acuza, a forța sacralizarea (ca Domițian), Traian își investește actele și *persona* cu sancțiunea divină, acreditează mitul unei divinități discrete a propriei ființe sau cel puțin unei misiuni sacre care i-ar reveni.[20]

[18] PLIN., *Ep.*, 1, 22, 11: *superest ut promissis deus adiuuat.* Aici *deus* poate semnifica „un zeu", dar și „divinitate". Ambiguitatea, bivalența, sînt *sugerate de însuși Pliniu, conștient de un echivoc pe care îl voia fertil.* Subsistă însă, mai ales în mediul social popular, cultele zeilor casnici, modești, Larii, Penații, Geniile, chiar Silvanus. Cultele locale, rustice, naturaliste, prosperă în toate zonele Imperiului: se mențin vechi culte celtice, punico-libiene, microasiatice: vezi P. PETIT, *op. cit.*, p. 270 dar și G. Ch. PICARD, *Les religions de l'Afrique antique*, Paris, 1954.

[19] P. PETIT, *op. cit.*, p. 171.

[20] Vezi Mason HAMMOND, *The Antonine Monarchy*, Roma, 1959, p. 218: „and the mythe of the divinity of the emperor was accepted in the popular mind"; și pp. 167; 203; 217.

Traian dezvoltă o mistică iovianā, apare strîns asociat lui Iupiter Capitolinul, închipuit ca zeu suprem și „conservator al împăratului", *conseruator Augusti.*[21] Dio din Prusa și Pliniu văd în Traian un reprezentant al lui Iupiter: el domnește pe pămînt, așa cum căpetenia zeilor cîrmuiește cerul.[22] Un stil „regal" se strecoară în protocolul imperial, unde mistica de inspirație orientală se menține, în pofida reprobării exceselor Flavienilor. Din această pricină persistă creditul acordat astrologiei și horoscoapelor regale, milenarismului, adică așteptării unei vîrste de aur restaurate, credit fondat pe speculațiile „ermetice" ale egiptenilor și pe „oracolele chaldeene" ale mesopotamienilor.[23] Concomitent, în unele provincii, mai ales orientale, Traian este venerat în mod fățiș ca zeu. Traian apare proslăvit ca Binefăcătorul universal, Zeus Philios, Iupiter Amicalis, zeu suprem binevoitor, ocrotitor și prietenos.[24]

Se pare că Traian a vădit o devoțiune acuzată lui Hercule din Gades, oraș apropiat de Italica sa natală. Acest zeu se înrudea cu divinitatea feniciană Melqart; Hercule în general săvîrșise munci și performanțe care atestau împlinirea unei *persona* desăvîrșite și care erau comparabile cu înfăptuirile lui Traian.[25] Totodată, administrația imperială încurajează cultul unor concepte abstracte: militarii înalță altare unei *Disciplina* divinizate.[26]

Cultul imperial asuma prin urmare o vocație politică, dar îngloba o fervoare revelatoare de exaltare aproape religioasă.

[21] Pentru teoria ioviană a Principatului lui Traian vezi Jean BEAUJEU, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire. I: la politique religieuse des empereurs*, Paris, 1955, pp. 71—76; 431—437.

[22] PLIN., *Pan.*, 88, 7.

[23] În această privință, Jean GAGÉ, *Les classes sociales*, pp. 198—207 și *Basileea. Les Césars, les rois d'Orient et les „mages"*, Paris, 1968, pp. 173—265.

[24] P. PETIT, *op. cit.*, p. 271.

[25] Vezi J. BEAUJEU, *op. cit.*, pp. 81—87; J. GAGÉ, *Basileia*, p. 174; P. PETIT, *op. cit.*, p. 170 subliniază raporturile strînse între cultul lui Hercule ale cărui performanțe erau egalate de Traian și cel abstract al așa numitei *Victoria Augusti.*

[26] P. PETIT, *op. cit.*, p. 171. În plus, Traian practica efectiv ideologia scutului virtuții, *clipeus Virtutis*, cîndva statuată de August și bazată pe cele patru virtuți înscrise pe pavăză: *uirtus, clementia, iustitia, pietas (ibid.*, pp. 22; 170).

Totuşi, el nu putea satisface minţile multor oameni, aflaţi departe de roadele unei educaţii raţionaliste. Subsistă în continuare gustul miracolelor, de care beneficiază numeroşi taumaturgi: Apollonius din Tyana este doar cel mai reputat dintre ei.[27] Sentimentul încă răspîndit al fragilităţii vieţii, al capriciilor soartei, înlesneşte dezvoltarea cultului zeului sănătăţii, Esculap. Obsesia morţii explică proliferarea colegiilor funerare, dar se află la mare cinste divinităţile tutelare, proteguitoare ale fiecărui individ, iniţierile, devoţiunile.[28]

Astrologia şi astrolatria, ca şi cultele orientale pătrunseseră adînc în viaţa romană şi cîştigaseră încă de la începutul şi mijlocul secolului I e.n. un teren prielnic soteriologiilor şi defavorabil cultelor tradiţionale.[29] Erau prezente în peisajul ideologic al sfîrşitului de secol, divinaţia, magia şi ermetismul, oracolele vechi şi noi. Ideologia imperială a Flavienilor fusese înrîurită de astrologia orientală „regală", de propaganda serapistă.[30] Numeroase superstiţii proliferaseră pretutindeni, mai ales în Asia Mică şi în Siria, dar ele se menţin şi în epoca lui Traian. Divinităţile frigiene şi Baalii sirieni află adepţi: în nordul Siriei se dezvoltă cultul lui *Iuppiter Dolichenus*.

Cultul dionysiac prosperă în continuare, căci Bacchus era asimilat multor divinităţi orientale, siriano-frigiene. Acest cult fusese implantat mai cu seamă în Asia Mică, Grecia, Italia centrală şi Africa. Se bucură dealtfel de influenţă sporită numeroasele culte frigiene şi siriene; subsistă activ cultul Cybelei şi al lui Attis.[31] Continuă să progreseze, deocamdată lent, dar beneficiind de o bază solidă, cultele iraniene, în special cel mithraic, propagat

[27] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 277; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 373 care semnalează ca ilustrativă scrisoarea lui Pliniu relativă la fantasme şi adresată lui Sura, celebrul sfetnic imperial: PLIN., *Ep.*, 7, 27.

[28] J. M. ENGEL, *op. cit.*, pp. 99—101.

[29] Franz CUMONT, *Les religions orientales dans les paganisme romain*, ed. a 4-a, Paris, 1929, pp. 35—41; 77—80; 138—139 etc.

[30] J. GAGÉ, *Basileia*, pp. 125—173.

[31] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 193—195; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 188; J. BEAUJEU, *op. cit.*, pp. 317—320; J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 99; P. PETIT, *op. cit.*, p. 267.

mai tîrziu în lumea romană, însă totuşi destul de influent în a doua jumătate a secolului I e.n.; lumina solară, adevărul şi binele, puritatea, preconizate de mithraici, iniţierile, purificarea, asceza, fervoarea iraţională fascinau rapid oamenii pe tot cuprinsul Imperiului.[32]

Cultele egiptene depăşeau în general ca audienţă celelalte religii orientale. Ca şi celelalte culte orientale, ele întîmpină o vie rezistenţă în epoca lui Traian, mai cu seamă în mediile intelectuale, rezistenţă care va dispărea ulterior. Ni se pare foarte semnificativă antiteza între reprobarea violentă a cultelor egiptene de către Iuvenal şi entuziasmul isiac, proclamat de Apuleius cîteva decenii mai tîrziu.[33]

Implantarea isianismului de sorginte egipteană în Italia constituia însă un fenomen mai vechi. Caligula a favorizat acest nou cult, iar Domiţian l-a ocrotit de asemenea: Minerva, divinitatea sa favorită, se înrudea strîns cu faimoasa zeiţă egipteană. Pe Cîmpul lui Marte fusese reconstituit templul lui Isis şi al lui Serapis.[34] Totodată se pare că Domiţian a intenţionat să controleze şi să romanizeze cultul isiac atît de răspîndit; dealtfel arhitectura templului reclădit de el era concomitent egipteană şi greco-romană.[35] În palatul imperial se desfăşurau ceremonii în cinstea zeiţei, închipuită acum ca divinitatea universală a mîntuirii, în vreme ce Serapis apărea ca zeu sincretic, moştenitor al lui Zeus şi Poseidon, Iupiter şi Pluton. Chiar în epoca lui Traian, Plutarh scrie un tratat consacrat Isidei şi lui Osiris, căci alături de zeiţă sînt pretutindeni celebraţi şi alţi zei egipteni. Dar, cum am arătat, în anturajul lui Traian şi în mediile sociale suprapuse isianismul

[32] F. CUMONT, *op. cit.*, p. 138–149; J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 101; J. GAGÉ, *Basileia*, pp. 319–355; J. VERMASEREN, *Mithra, ce dieu mystérieux*, Paris, 1960. Relaţiile lui Nero cu parţii înlesniseră propagarea mithraismului în lumea romană. Acest cult al unui zeu puternic, bărbătesc cîştigase inimile soldaţilor.

[33] O analiză subtilă a isianismului la Apuleius a fost realizată într-o lucrare de licenţă, de Anca FILIPESCU.

[34] MART., *Epigr.*, 2, 14, 7.

[35] S. GSELL, *op. cit.*, pp. 83 şi 110.

află totuși împotrivire. Pliniu condamnă ceremoniile isiace de la curtea lui Domițian.[36]

De fapt, isianismul continuă să se dezvolte ca o religie populară, îndeosebi ca un cult al celor umili. Vestigiile Pompeiului atestă propagarea sa în vremea Flavienilor în rîndurile păturilor sociale modeste.[37] Cultul mediteranean al Madonei s-a dezvoltat pe temeliile fervoarei populare isiace din antichitate. La Roma sanctuarele nu pătrund în interiorul incintei sacre; mințile celor de condiție modestă erau însă puternic impresionate de ardoarea isiacilor, care se tîrau în genunchi în jurul templelor, de riturile zeiței, de rugăciunile cotidiene și de clerul isiac.[38]

În general cultele soteriologice se propagă îndeosebi printre cei săraci și umili, dar cîștigă adepți și în categoriile sociale dominante. Este și cazul a două culte, pe care autoritățile imperiale, îndeobște tolerante, le reprimă ca primejdioase pentru politica Imperiului: mozaismul și creștinismul.

Sectele mozaice erau legate de soarta dramatică a poporului iudeu. Tribulațiile acestuia și conflictul permanent cu creștinii au determinat replierea spre sine însuși a mozaismului rabinic, de altminteri în mod tradițional dezvoltat ca o religie etnică, „națională".[39] Totuși propaganda mozaică, activă în toată diaspora, izbutește să cîștige adepți pentru religia lui Iahve pretutindeni, chiar în Italia. Cum am arătat, Domițian a adoptat măsuri fiscale severe nu numai împotriva iudeilor ci și a romanilor circumciși.[40] Epoca lui Traian aduce o relaxare, care, cum vom arăta în alt capitol, nu va putea împiedica o ciocnire majoră între iudei și autoritățile romane. Oricum mozaismul care preconiza divinita-

[36] PLIN., *Pan.*, 49, 8: *neque enim aut peregrinae superstitionis ministeria aut obscena petulantia mensis principis oberrat.* Traian este împăratul care nu favorizează slujitorii superstiției străine, *id est* isianismul.

[37] V. TRAN TAM TINH, *Le culte d'Isis à Pompei*, Paris, 1964; P. PETIT, *op. cit.*, p. 270. De fapt, isianismul pătrunsese în Italia prin Campania.

[38] F. CUMONT, *op. cit.*, pp. 36—38.

[39] A. BENOIT-M. SIMON, *Le judaïsme et le christianisme antique*, Paris, 1968, pp. 24—32; P. PETIT, *op. cit.*, p. 272.

[40] Vezi și S. GSELL, *op. cit.*, pp. 289—291.

tea ebraică unică şi excludea cultul imperial era incompatibil cu interesele şi cu mentalitatea Romei timpului.

Creştinismul s-a propagat în schimb mult mai intens. Începînd cu aproximaţie din 70 e.n., el încetează de a mai fi considerat o dizidenţă mozaică. Eliberat de servituţile ritualismului limitat la un singur popor şi de cele ale circumciziei, creştinismul se difuzează rapid printre sclavi, liberţi, meşteşugari.[41] Acest nou cult era dealtfel excelent structurat pentru a se răspîndi rapid, masiv, în lumea romană. Organizarea internă, atît a doctrinei — care preconiza un monoteism concomitent clar şi suplu — cît şi a comunităţilor şi sacerdoţiilor, se conjuga cu o soteriologie pregnantă, foarte abilă, de sorginte orientală, dar mai occidentalizată, mai apropiată de mentalitatea romană decît altele originare din Răsărit. Consolarea, fraternitatea, promisiunile eshatologice îndepărtau de la lupta de clasă, dar comportau în secolul I e.n. şi o reprobare consecventă a tuturor împilărilor, inclusiv cele sociale.[42] Sub Domiţian, creştinismul cîştigă adepţi chiar în elita societăţii romane: Acilius Glabrio, senator consular, şi chiar vărul primar al împăratului, Flavius Clemens, par a fi fost cel puţin simpatizanţi ai religiei creştine.[43] Domiţian a reprimat însă fără cruţare pe creştinii din toate categoriile sociale: întrucît ei nu recunoşteau statul şi cultul imperial, erau consideraţi duşmani ai Imperiului şi urmăriţi fără răgaz.[44]

În epoca lui Traian, creştinii beneficiază de atmosfera de toleranţă generală, dar continuă să fie consideraţi duşmani ai ordinei publice.[45] Pliniu cel Tînăr arată că de fapt creştinii nu sînt imorali, aşa cum erau adesea acuzaţi: se adunau cu toţii, înălţau în zorii zilei un imn lui Cristos, mîncau împreună, jurau să nu fure

[41] J. DAUVILLIER, *Histoire du droit et des institutions de l'Église en Occident*, vol. 2: *Les temps apostoliques. I-er siècle*, Paris, 1970; A. BENOIT — M. SIMON, *op. cit.*, pp. 23—24; 33—37.

[42] K. LOEWENSTEIN, *op. cit.*, p. 331; dar şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 199—215.

[43] S. GSELL, *op. cit.*, pp. 294—303; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 201. Acilii par a fi alcătuit o familie senatorială creştină.

[44] S. GSELL, *op. cit.*, pp. 303—315.

[45] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 813; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 210; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 371.

și să-și respecte cuvîntul dat.[46] Dar practicau o superstiție condamnabilă, refuzau să jertfească zeilor și să se lepede de divinitatea lor.[47] De aceea se adoptă împotriva lor unele măsuri represive, cărora le cad victimă episcopii Ierusalimului și al Antiochiei.[48]

Aceste măsuri punitive, combinate cu o politică abilă, asupra căreia vom reveni mai jos, nu au impact pe termen lung. Ele blochează totuși superficial progresul creștinismului, care deocamdată nu se mai propagă rapid în mediile sociale dominante și este violent condamnat de filosofii și de doctrinarii epocii. Politica religioasă oficială atestă preocuparea împăratului și a sfetnicilor săi de a potența cu dibăcie coeziunea Imperiului, de a asigura solidaritatea corpului cetățenilor și *o persona* convenabilă pentru fiecare *homo Romanus*, „om roman".

B) CERCURILE CULTURAL-POLITICE

1. In arto. Sub incidența absolutismului, în secolul I e.n. viața politică romană nu se mai desfășura în For. Ideile politice, filosofice, estetice nu se mai „fabrică" în cadru deschis, public. Cu sagacitatea sa uluitoare, Tacit redă într-o formulă lapidară noul statut al ideologiilor și îndeobște al creației culturale. După ce subliniase suflul larg al istoriografiei din timpul Republicii, care abordase liber toate problemele, marele scriitor se referă la condiția istoricilor din vremea sa: „noi ne aflăm la strîmtoare și trudim fără glorie", *nobis in arto et inglorius labor*.[49] De fapt *in arto*, mai exact *artum* evocă și verbul *arceo*, care înseamnă „a închide", „a îndepărta", „a opri".

Într-adevăr, la toate nivelurile sociale și politice, ideologia este generată *in arto*, în loc închis, strîmt, apărat de privirile indiscrete. Chiar în provincii, problemele erau dezbătute în grupu-

[46] PLIN., *Ep.*, 10, 96, 7.
[47] PLIN., *Ep.*, 10, 96, 5 și 7: *nihil aliud inueni quam superstitionem prauam, immodicam.*
[48] EUSEB., *Hist. Eccl.*, 3, 32—36; Vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 204—207; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 211—216.
[49] TAC., *Ann.*, 4, 32, 3.

rile închise ale aristocrației locale.[50] Colegiile profesionale și microcomunitățile, în general, constituiau în întreg Imperiul structuri, unde ideile se nășteau în spații net circumscrise. Pe de altă parte, Tacit ne arată că și în armată, acțiunile conspirative, ca și contracararea lor, se decideau totdeauna în cadru închis, *in arto*.[51] Tot într-un spațiu limitat, închis se desfășurau la Roma discuțiile politice și meditațiile asupra formelor de guvernămînt. În dezbaterile senatului nici nu parveneau toate ecourile convorbirilor care pregăteau politica și ideologia timpului: acestea erau întreținute mai ales în palat, de împărat și de anturajul său, principalul focar de demers politic. Nici chiar *consilium principis* „consiliul împăratului", nu era informat de tot ce se delibera în grupul confidenților cei mai apropiați ai principelui.

Dar, asemenea discuții generatoare de ideologie și de demers politic ori cultural, aveau loc și în locuințele celor mai importanți senatori și cavaleri, *primores Urbis*.[52] Peisajul preferat al politologiei și al ideilor culturale pare însă a-l fi alcătuit cercurile cultural-politice, *circuli*, cum le numește același Tacit.[53] Ele formau nu numai focarele de creație ideologică *in arto* cele mai importante, dar și cele mai caracteristice, mai definitorii pentru demersul generat în spațiile politico-sociale închise.

2. Circuli sau cercurile cultural-politice. Același Tacit semnalează existența acestor cercuri, *circuli*, și o contrapune vieții de For. Referindu-se la moartea lui Agricola, marele istoriograf re-

[50] TAC., *Ann.*, 3, 40, 3; 4, 17, 3; *Hist.*, 4, 14, 4.

[51] TAC., *Ann.*, 1, 16, 5; 18, 5. Vezi și E. CIZEK, *Probleme de ideologie politică*, pp. 1490–1491.

[52] În momentele de teroare, fruntașii Romei supravegheau cu strictețe conversațiile lor, evitau urechile indiscrete, controlau acoperișurile și zidurile, pentru a depista eventualii spioni ai împăratului: TAC., *Ann.*, 4, 69, 7. Pentru viața intelectuală la Roma, inclusiv în timpul Imperiului, vezi și Henry BARDON, *La notion d'intellectuel à Rome*, în *Studii Clasice*, 13, 1971, pp. 95–107.

[53] TAC., *Ann.*, 3, 54, 1: *in conuiuiis et circulis*...

liefează că evenimentul era discutat atît în For cît și în *circuli*.[54] Într-adevăr viața de For nu dispăruse, dar problemele importante nu se puteau discuta acolo decît grabnic și discret (tot *in arto*), în vreme ce în *circuli* asemenea conversații erau mai susținute și mai sistematice.

Aceste cercuri cultural-politice se întruneau în casele senatorilor, cavalerilor, în școlile profesorilor de filosofie sau de retorică ori la curte. Ele nu reprezentau clanuri închise și nu echivalau perfect cu partidele politice moderne, întrucît nu acționau pe baza unor adeziuni explicite și unor programe oficiale; dealtfel același ins putea frecventa mai mulți *circuli*. Totuși, în contextul istoric dat, între limitele orînduirii sclavagiste și ale absolutismului imperial, ele prefigurau pînă la un punct anumite facțiuni politice din cetățile medievale ori chiar partide moderne, ca și cenacluri sau curente literare din secole mai apropiate de timpurile noastre. Cercurile constituiau, poate, „premicropartide", dar operau în mod sigur joncțiunea între demersul cultural filosofico-artistic, și cel politico-ideologic, în cadrul unor adevărate colectivități specifice. Cercurile luau naștere pe baza relațiilor de prietenie și a afinităților politice, literare, de caracter, dar și ca o prelungire a sistemului clientelelor colective[55] În fruntea cercului se aflau unul sau doi conducători, totdeauna personalități preeminente. Un al doilea nivel îl reprezentau politicienii sau oamenii de cultură marcanți, care animau de fapt viața cercurilor: numărul lor putea depăși duzina, însă uneori ei erau mai puțin numeroși. În sfîrșit, cercurile erau totdeauna frecventate de diverși clienți de condiție modestă, dar și de tineri intelectuali, dornici de afirmare, sau de feluriți

[54] TAC., *Agr.*, 43, 1: *uulgus quoque et hic agens populus et uentitauere ac domum et per fora et circulos locuti sunt; nec quisquam audita morte Agricolae aut laetatus est aut statim oblitus.*

[55] Cum a semnalat J. GAGÉ, *Les classes sociales*, pp. 71—77. A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 2—12 a demonstrat că *amicitia*, „prietenia" conserva la Pliniu și în epoca lui reziduurile relațiilor clientelare, schimburilor de *beneficia*, „servicii". *Contubernalis*, care semnifica viața în comun, la origine sub același cort, înseamnă de multe ori prieten. De aici următoarea observație: „l'amitié romaine entre intellectuels est austère et pratique". Critica serioasă apărea ca o funcție a prieteniei (*ibid.*, p. 22).

dascăli de retorică şi de filosofie. Toţi aceştia constituiau al treilea nivel, numeric cel mai bine reprezentat.

Cercurile cultural-politice au funcţionat şi în timpul Republicii, dar ponderea lor a sporit considerabil sub Imperiu, cînd s-au substituit facţiunilor clientelar-politice tradiţionale. Cercurile fac parte din grupuri de presiune foarte active sau echivalează cu ele: desigur, *perioadele de destindere politică şi de bune relaţii între împărat şi* facţiunile senatoriale[56] înlesneau multiplicarea cercurilor. Invers, în perioadele de teroare, cercurile erau reprimate, decapitate, demolate. Majoritatea cercurilor exprima mentalitatea şi interesele artistocraţiei senatoriale. Totdeauna însă *circuli* au elaborat, cum am arătat în treacăt, idei estetice sau filosofice, ori măcar le-au făcut să circule în societatea romană, dar au produs şi dezbătut de asemenea concepte sau chiar acţiuni politice[57]. Se discuta despre rege şi tiran, *rex* şi *tyrannus* — antinomie la modă în secolul I e.n. — însă se viza de fapt împăratul pe tron, politica acestuia şi linia de conduită de adoptat în condiţiile concrete ale momentului istoric, faţă de principe şi de administraţia lui. Aşadar, în dimensiunea politică, teoria se îmbina cu practica, iar demersul menit susţinerii împăratului alterna cu tacticile opoziţioniste: nu arareori luau naştere în *circuli* conspiraţii împotriva vieţii împăratului.

[56] Asemenea facţiuni îşi subordonau adesea cercurile şi cîteodată se identificau cu ele. Pentru amalgamul social, care caracteriza cercurile, vezi şi H. BARDON, *La notion d'intellectuel*, pp. 102—106, care subliniază însă că şi în timpul Imperiului intelectualul era condamnat să servească forţele sociale predominante şi personalităţile marcante.

[57] Pentru *circuli* în general, vezi E. CIZEK, *L'époque de Néron*, pp. 55—57 şi *Probleme de ideologie politică*, pp. 1491—1492; dar şi Anne Marie GUILLEMIN *op. cit.*, pp. 22—23; 83—85 a subliniat impactul cercurilor asupra vieţii artistice, capacitatea lor de a influenţa în adîncime formarea şi reacţiile publicului literar. Cercetătoarea franceză notează că adesea cercurile se reuneau în triclinii în jurul unui banchet sau în vilele de la ţară. Aici se citeau şi se discutau opere literare, se întreţineau discuţii rafinate sau se făceau glume subtile, căci mesenii deveneau toţi prieteni şi tovarăşi de gîndire şi de gust *(ibid.*, pp. 59—61). Dar încă C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 230 semnalase raporturile care se stabileau între cercuri sau cenacluri literare — de fapt dimensiunea estetică a faimoaselor *circuli* — şi recitaţiile publice. Într-adevăr, recitaţiile prilejuiau şi ele reunirea cercurilor, care deci nu se limitau la conversaţiile închegate la banchete sau la întrunirile amicale din locuinţele capilor grupurilor ideologice.

3. Circuli în epoca lui Traian. Datorită climatului destins, atmosferei decrispate, în epoca lui Traian au proliferat cercurile cultural-politice.[58] Desigur, *circuli* se multiplicaseră și în epoca lui Nero — cel puțin în prima secvență a domniei ultimului Iulio-Claudian— și alții se constituiseră în epoca Flavienilor. Am menționat de fapt demersul cercului Helvidiilor, care încurajaseră filosofia și literatura stoică, dar în același timp militaseră pentru o monarhie a celui mai bun cetățean, ales de senat și pentru limitarea absolutismului.[59] Dar, în aceeași epocă, ființaseră și alte cercuri, dealtfel mai puțin sau deloc reprimate de către Domițian. De altminteri le identificăm greu după două milenii, căci unele au lăsat prea puține vestigii în sursele timpului. De asemenea, nu este ușor de operat o distincție între cercurile cultural-politice și vagile cenacluri literare, școli de poeți, clanuri mondene frecventate de femeile de lume.[60] Observația este validă atît pentru epoca Flavienilor, cît și pentru cea a lui Traian.[61]

În epoca Flavienilor ființase totuși un important cerc cultural-politic al curții, controlat de însuși Domițian și ilustrat de poeți care glorificau pe principe și îi apărau politica, precum Statius și Marțial. La Neapolis, Silius Italicus dirija un mic *circulus*, adevărată „societate literară",[62] de asemenea favorabilă Flavienilor. În jurul Pollei Argentaria, văduva lui Lucan, se închegase la Roma un mic cerc, și el mai ales literar, care păstra vie memoria Annaeilor,

[58] Vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 230.

[59] Vezi și A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 305. Amintim că în acest cerc, pe lîngă cei doi Helvidii, moștenitori spirituali ai lui Thrasea, activaseră și Arulenus Rusticus, Herennius Senecio, Iunius Mauricus, Arria și Fannia. Pentru demersul ideologic al Helvidiilor, vezi și Jean MELMOUX, *C. Helvidius Priscus, disciple et héritier de Thrasea*, în *La Parola del Passato* (Neronia 1974), 160, 1975, pp. 23—40.

[60] IUV., *Sat.*, 6, 434—440 se referă la unele cercuri complet necunoscute astăzi pe care le frecventau elegantele vremii. H. BARDON, *La notion d'intellectuel*, p. 102 semnalează „cluburile de poeți" din epoca Flavienilor.

[61] A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 24 se referă la anumite „groupements littéraires", ignorați sau abia menționați de sursele epocii.

[62] PLIN., *Ep.*, 3, 7, 4—8; pentru acest cerc, vezi și A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 24. În acest cerc înflorea cultul lui Vergiliu.

Seneca şi Lucan, şi reunea supravieţuitorii grupului lor ideologic.[63]

Cercurile epocii lui Traian prelungesc în parte pe cele anterioare, căci o ruptură brutală era imposibilă. Cercul Helvidiilor se reconstituie, după întoarcerea din exil a supravieţuitorilor săi, în jurul Fanniei, văduva primului Helvidius şi a lui Iunius Mauricus, fratele lui Arulenus Rusticus. Acest cerc prezervă tradiţia stoică eroică, militează în continuare pentru principiile monarhiei elective şi pentru respectarea demnităţii şi vieţii senatorilor, predică o conduită inflexibilă, exprimarea liberă a opiniilor şi o literatură severă, dar mai ales îşi plînge morţii şi reclamă răzbunarea lor. Adepţii acestui *circulus* cer, sub Nerva şi sub Traian, reprimarea nemiloasă a tuturor delatorilor şi colaboratorilor lui Domiţian. Iunius Mauricus previne pe Nerva să nu se lase influenţat de răuvoitori, adică de adepţii Flavienilor şi, cum am mai arătat, deplînge indulgenţa împăratului faţă de principalii delatori ai lui Domiţian[64]. Această atitudine se va prelungi sub Traian şi va marca demersul politic al lui Tacit, în raporturi cu exponenţii acestui *circulus*, care poate fi acum numit cercul lui Iunius Mauricus. Acest bărbat dîrz, *constans uir*, este prezentat de surse ca un personaj deosebit de influent şi de integru[65]. Nu numai Pseudo-Aurelius Victor, ci şi Pliniu îi evocă îndrăzneala, sinceritatea corozivă a limbajului politic, ironia acidulată.[66] Acelaşi Pliniu îl caracterizează însă şi ca pe un om politic clarvăzător, experimentat şi competent: „este un bărbat serios, înţelept, învăţat de numeroase experienţe

[63] Pentru grupul Annaeilor, vezi E. CIZEK, *L'époque de Néron*, pp. 60—64; pentru cercul Pollei, vezi A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 23—24 care arată că acest *circulus* era frecventat de Statius, Marţial, Attidius Melior, Claudius Etruscus, Novius Vindex. Dar, în realitate, în acest cerc activau probabil şi istoricul Fabius Rusticus, ca şi biograful Vacca, ambii foarte ataşaţi de memoria Annaeilor. Este vorba de o supravieţuire a cercurilor Annaeilor, realizată la un nivel relativ modest.

[64] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 5: *hic* (Nerva) *ne accessu maliuolorum terreretur, Iuni Maurici, constantis uiri, dicto ita admonetur.*

[65] MART., *Epigr.*, 5, 28; PLUT., *Galb.*, 8, 8; TAC., *Hist.*, 4, 40; PLIN., *Ep.*, 1, 5; 14; 2, 18; 3, 11, 3; 4, 22, 4; 6, 14, 1; vezi şi *PIR*², p. 240, nr. 504; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 135.

[66] PLIN., *Ep.* 4, 22, 3—6.

şi care ştie să prevadă viitorul pe temeiul celor întîmplate în trecut", *uir est grauis, prudens, multis experimentis eruditus, et qui futura possit ex praeteritis prouidere.*[67] Dar această caracterizare pliniană precede întoarcerea din surghiun al lui Mauricus, reconstituirea cercului şi afişarea intransigenţei ideologice. Într-adevăr, în aceeaşi scrisoare, Pliniu declară că el se va consulta permanent cu Mauricus în privinţa delatorilor.[68] Dar atitudinea lui Pliniu se va modifica ulterior, prudent, uşor, însă totuşi sensibil. El va elogia meritele Fanniei, dar va tinde să diminueze importanţa miturilor şi simbolurilor elaborate de stoicii intransigenţi, inclusiv a celebrului enunţ, rostit de Arria înainte de a se sinucide şi de a da o pildă glorioasă soţului ei: „Poetus, nu doare" *non dolet, Poete.*[69] Chiar şi Tacit, deşi înrîurit de nemulţumirile vădite de stoicii intransigenţi faţă de tolerarea delatorilor, critică opoziţia lor ostentativă din vremea lui Domiţian şi implicit îi previne să n-o repete în raport cu Traian.[70]

De fapt, Tacit, Pliniu şi alţii doresc să se delimiteze parţial de adepţii lui Iunius Mauricus[71]. Erau admirate austeritatea şi tradiţionalismul roman al acestora, dar era mai puţin înţeleasă reticenţa manifestată de Mauricus şi ai săi faţă de politica lui Traian, chiar dacă cruţarea delatorilor impresiona pe mulţi.[72] De fapt, acest cerc, activ în prima parte a domniei lui Traian, n-a intrat niciodată într-o opoziţie autentică: a vădit însă o rezervă şi o expectativă care ezitau undeva în pragul unei susţineri condiţionate a doctrinei şi practicii politice oficiale. Impactul acestei atitudini a fost aşadar limitat. Optica cercului condus de Mauricus va fi însă parţial moş-

[67] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 16.

[68] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 10 şi 15. Totodată, Pliniu se străduieşte să mărite pe fiica lui Arulenus Rusticus şi subliniază relaţiile de prietenie, de la discipul la dascăl, care îl legau de familia lui Rusticus şi a lui Mauricus: *Ep.*, 1, 14, 1—9.

[69] PLIN., *Ep.*, 3, 16, 6 şi 13. Vezi şi R. SYME, *op. cit.*, p. 128.

[70] TAC., *Agr.*, 42, 6 opune ponderaţia lui Agricola intransigenţei exagerate a celor *quibus moris est inlicita mirari.*

[71] Rezerva lui Tacit faţă de Traian era mai nuanţată decît cea învederată de adepţii lui Iunius Mauricus.

[72] PLIN., *Ep.*, 22, 1—3 admiră condamnarea de către Mauricus a concursurilor atletice de sorginte greacă.

ţenită de Avidii şi îndeosebi de Avidius Nigrinus, la care ne vom referi şi mai jos. Avidii întreţineau de multă vreme cultul lui Thrasea şi al Helvidiilor. Avidius Quietus, unchiul lui Nigrinus, consul în 93 e.n., fusese prieten intim al lui Thrasea. În jurul lui Avidius Nigrinus, socotit de unii cel mai bun senator şi deci mai adecvat să-i succeadă lui Traian decît Hadrian, s-a format în ultimii ani ai lui Traian un cerc de inspiraţie stoică şi tradiţionalistă. La acest cerc a aderat filosoful Euphrates şi, după moartea lui Traian, Tacit însuşi.[73]

Alte cercuri de dimensiuni mai reduse s-au cristalizat în rîndurile aristocraţiei senatoriale. Aceste cercuri se prezintă uneori sub chipul unor clanuri, de care, aşa cum am arătat, se diferenţiază cu dificultate. Inserţia unor conotaţii literare şi unor interese şi idei politice particulare poate totuşi să ne permită să vorbim de cercuri cultural-politice modeste ca proporţii. Este cazul cercului Valeriilor, condus de un Valerius Paulinus, *consularius*, fost consul în 103 sau în 104, cînd a pledat în procesul lui Iulius Bassus desfăşurat în senat.[74] Pliniu elogiază conştiinciozitatea, spiritul de justiţie şi curajul acestui senator. Din acelaşi cerc au făcut parte atît Caius Valerius Paulinus, devenit consul în 107, corespondent al lui Pliniu, cît şi mai mulţi liberţi, pe care Pliniu îi va lua ulterior sub protecţia sa.[75] Acest *circulus* preconiza un demers politic şi estetic foarte apropiat de cel afirmat în cercul lui Pliniu, dar probabil chiar mai atent la menajarea intereselor şi solidarităţii ordinului senatorial, aşa cum atestă atitudinea adoptată de Valerius Paulinus în dezbaterea procesului intentat lui Bassus.[76]

[73] Cercul putea să funcţioneze chiar dacă Avidius Nigrinus nu se afla la Roma. Pentru Quietus, PLIN., *Ep.*, 6, 29, 1.

[74] PLIN., *Ep.*, 4, 9, 20—21. Acelaşi personaj apare menţionat în alte scrisori: 10, 104 şi 105. Numele lui întreg a fost, poate, Marcus Lollius Paulinus Decimus Valerius Asiaticus Saturninus, cum apare la J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, p. 243.

[75] PLIN., *Ep.*, 2, 2; 4, 16; 5, 19; 9, 3; 37 (pentru Paulinus). Liberţii sînt Caius Valerius Astraeus, Caius Valerius Dionysius, Caius Valerius Aper: PLIN., *Ep.*, 10, 104, 105.

[76] Pentru Valerii, vezi şi A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 159—160; 199.

Un cerc cultural-politic mai important se concentra în jurul familiei Antoninilor — care va avea curînd acces la tronul imperial — și al altor familii cu pondere în senat. Un timp acest cerc a fost călăuzit de Arrius Antoninus, consul prima oară încă în 69 e.n., proconsul al Asiei sub Flavieni. Antoninus acționase în favoarea lui Nerva, în mijlocul conspirației care îl adusese la Imperiu pe acesta din urmă. În timpul lui Nerva, Arrius Antoninus preconiza o monarhie net diferită de cea a Flavienilor, atentă la salvgardarea intereselor senatului, capabilă să controleze ferm anturajul principelui.[77] Acest senator știa să întrunească în același timp *grauitas*, seriozitatea și *seueritas*, austeritatea, *iucunditas*, amabilitatea și *comitas*, camaraderia, astfel încît întreținea lungi conversații cu prietenii[78] și prezida un *circulus*. Arrius Antoninus scria în limba greacă poeme elegante, de mici dimensiuni,[79] care prefigurau neoterismul ce va înflori cîteva decenii mai tîrziu. Se practica așadar în acest cerc un clasicism care pregătea o mișcare literară ce va emerge la mijlocul secolului al doilea; totodată dat fiind atitudinea adoptată de Antoninus și tradițiile familiei este probabil ca stoicismul să fi fost filosofia preferată de adepții cercului în cauză. Cercul era totodată frecventat și de Titus Aurelius Fulvus, bunicul împăratului Antoninus Pius, ca și de fiul acestuia, Aurelius Fulvus.[80] Toți aceștia erau italici, în vreme ce un alt personaj important al cercului, Marcus Annius Verus, era de obîrșie hispanică: va deveni socrul împăratului Antoninus Pius și bunicul lui Marcus Aurelius. Annius Verus a fost consul de mai multe ori, între 83 și 138 e.n., și mare proprietar, fabricant de cărămizi.[81] Celebrul jurist al

[77] Pentru Arrius Antoninus, PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 3; HIST, AUG., *Anton.*, 1, 4; 4, 2—3.

[78] PLIN., *Ep.*, 4, 3, 2.

[79] PLIN., *Ep.*, 4, 3, 3—5; 18; 5, 15; pentru Arrius Antoninus, vezi și *PIR* I², p. 211, nr. 1086; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 109.

[80] Pentru ambii, vezi HIST. AUG., *Anton.*, 1, 1—3; 4, 2—5; 5, 2; pentru cel dintîi *CIL*, 3, 6741 = *ILS*, 232; *CIL*, 3, 6742; 6742 a; pentru cel de al doilea *CIL*, 6, 9355 = *ILS*, 7383; tot pentru ambii *PIR*, I², p. 309, nr. 1509; 1510; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 170.

[81] HIST. Aug., *Anton.*, 1, 7; *Marc.*, 1, 2; 7; *CIL*, 6, 1340; 31034; 32445; 15, 245; 246; *PIR* I², p. 118 nr. 695; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 106.

epocii, Lucius Neratius Priscus, care va deveni ulterior pretendentul cercului la succesiunea lui Traian,[82] frecventa de asemenea acest *circulus*, pe care îl va conduce după moartea lui Arrius Antoninus. Într-adevăr, deși cercul Antoninilor nu întreținea relații ostile cu Hadrian, care se va apropia de marile familii din acest grup ideologic, exponenții săi se împotriveau monarhiei ereditare și năzuiau — cel puțin sub Traian — la Imperiul celui mai bun cetățean: adică, după opinia lor, Neratius Priscus. Dacă ne călăuzim după politica adoptată ulterior de Antoninus Pius, trebuie să credem că se milita în acest cerc pentru o monarhie cît mai atentă să respecte interesele și susceptibilitățile senatorilor, fără să afecteze însă bazele absolutismului. Pe eșicherul politic, acest cerc cultural-politic se situează tot la „centru", adică între cel ultratradiționalist al lui Mauricus și cele strîns legate de palatul lui Traian, dar parcă mai aproape de optica supraviețuitorilor Helvidiilor decît de vederile acelui *circulus* al Valeriilor la care ne-am referit mai sus.

Însă și alți senatori frecventau cercul Antoninilor. Ne referim în primul rînd la exponenții familiei italice a Ceioniilor, în speță la Lucius Ceionius Commodus, fiu de consul, el însuși cooptat în diverse colegii sacerdotale de frunte, pontif sau *flamen*, senator bogat și influent, consul ordinar în 106 e.n., tată al unui succesor desemnat al lui Hadrian și bunic al împăratului Lucius Verus.[83] Este cert că existau relații de familie strînse, ca și afinități politico-ideologice între Antonini, Aurelii, Anii și Ceionii. Dar și un senator de extracție recentă, cum erau Iulius Ferox, consul suffect în 99 e.n., a putut să frecventeze cercul Antoninilor, dat fiind vederile sale concomitent tradiționaliste și moderate. Fidel lui Traian, el va deveni proconsul al Asiei către 115—116; deci va ocupa un post esențial în momentul cînd trebuia asigurat spatele campaniei partice a lui Traian.[84]

[82] HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 8.

[83] *CIL*, 6, 1988; *PIR* II², p. 136, n. 604.

[84] PLIN., *Ep.*, 2, 11, 5; *CIL*, 6, 1239; 31549 = *ILS*, 5930; 6, 31550; 31551; 31553 = *ILS*, 5939; *CIL*, 6, 37029; *PIR* II, p. 190, nr. 202; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 129.

Dar și unii dintre foștii susținători ai politicii lui Domițian se regăseau grupați într-un cerc cultural-politic. Asaltați de victimile ultimilor ani ai dinastiei flaviene, reprobați de opinia publică senatorială, înspăimîntați de soarta lui Aelianus, dar tolerați de administrația lui Traian și încă influenți, ei nu se mulțumesc să-și strîngă rîndurile, ci își organizează un adevărat *circulus*, înzestrat cu un program politic minimal, de sprijinire a împăratului și a absolutismului, și se preocupă de rezolvarea problemelor literare ale epocii.[85] Acest cerc a funcționat în timpul Nerva, și în primul deceniu al domniei lui Traian. După 105—110 mai mulți exponenți de seamă ai cercului au dispărut prin deces, iar alții au început să frecventeze alte medii cultural-politice.

Șeful acestui cerc pare să fi fost senatorul și oratorul Marcus Aquilius Regulus. Acest personaj, elocvent, cultivat, bogat, dar fără scrupule, figura printre foștii quaestori — era deci *quaestorius* — încă în 70 e.n.[86] Îl dușmănise cu înverșunare pe Piso, succesorul desemnat al lui Galba[87], se numărase printre cei mai activi delatori aflați în serviciul lui Domițian: în timpul domniei acestuia din urmă „săvîrșise ticăloșii nu mai mici decît sub Nero, dar mai ascunse“, *sub quo non minora flagitia commiserat quam sub Nerone, sed tectiora.*[88] Pliniu ne spune că îl atacase într-un pamflet pe celebrul Arulenus Rusticus.[89] În acest pamflet, reprobase violent memoria lui Rusticus și îl calificase drept „maimuța stoicilor“, *Stoicorum simiam.*[90] După moartea lui Domițian, se purtase un timp

[85] Desigur, exponenții unui asemenea cerc își justificau și apărau între ei faptele săvîrșite în vremea lui Domițian. Dezbăteau și unele probleme literare, căci se pronunțau în favoarea noului stil, cu toate că unii dintre ei preferau clasicismul. Am văzut că Nerva îi invita la curte.

[86] TAC., *Hist.*, 4, 42, 1; pentru cariera lui Regulus vezi *PIR* I², p. 196, nr. 1005; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 109. Regulus activase printre delatorii lui Nero: TAC, *Hist.*, 4, 42, 1—2.

[87] TAC., *Hist.*, 4, 42, 4; PLIN., *Ep.*, 2, 20, 2.

[88] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 1; pentru caracterul lui Regulus și *ibid.*, 6, 2, 2; pentru cariera realizată de Regulus sub Domițian, vezi și S. GSELL, *op. cit.*, pp. 266—268.

[89] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 2: *exsultauerat morte, adeo ut librum recitaret publicaretque.*

[90] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 2. Îl numise de asemenea sclav marcat cu fierul de către Vitellius. Îl atacase și pe Herennius Senecio.

timid și modest: încercase chiar să-și asigure prietenia, reconcilierea cu Pliniu.[91] Dar, ulterior, redevenise îndrăzneț, orgolios și activ: printre altele, capta abil testamente.[92] Pliniu, îl detestă, însă îl consideră inexpugnabil: „căci este bogat, are mulți partizani, este curtat de mulți și temut de încă mai mulți: sentiment care este adesea mai puternic decît afecțiunea"... *est enim locuples*, *factiosus*, *curatur a multis*, *timetur a pluribus: quod plerumque fortius amore est.*[93] Pliniu recunoaște așadar limpede constituirea unui grup de interese și de presiune în jurul lui Regulus. Speră numai că e vorba de o coeziune de circumstanță, întemeiată pe „afecțiunea celor răi", *gratia malorum*, care n-ar putea fi decît *infida* „necinstită" și efemeră.[94] Regulus caută prin urmare să apere interesele sale și ale partizanilor săi, încearcă o conciliere cu personalitățile politice legate de noul regim, pe care înțelege să-l slujească. Totodată el respinge cultul lui Cicero și rămîne fidel noului stil pe care îl punea în practică în bogata sa activitate oratorică.[95]

Cercul lui Regulus era, fără îndoială, frecventat de fratele său, Vipstanus Mesalla, menționat de Tacit pentru rigoarea sa morală și pentru concepțiile estetice strict clasicizante.[96] Între cei doi frați se încingeau, poate, controverse estetice și moral-politice. Același cerc era frecventat de Fabricius Veiento, fost delator al lui Domițian, și de Hostilius Firminus, cîndva *legatus* al lui Marius Priscus[97]. Fostul consul și proconsul al Africii, Marius Priscus, și el

[91] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 1; 8–14.
[92] PLIN., *Ep.*, 2, 20, 1.
[93] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 15; pentru influența lui Regulus și *ibid.* 4, 2, 4 și 4, 7, 5; MART., *Epigr.*, 1, 12; 2, 74; 93; 5, 10; 21; 63; 6, 38; 64; 7, 16; 31.
[94] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 16. Funcționa în orice caz ca o *factio*, o facțiune puternică. Pliniu era ostil cercului condus de Regulus și deci optica sa nu putea fi decît părtinitoare și dușmănoasă. Speranțele sale nu s-au confirmat: prudența vădită de Tacit în *Dialogus de oratoribus* față de Regulus atestă trăinicia cercului în cauză.
[95] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 12–13. Pentru elocința nervoasă, vibrată, a lui Regulus *ibid.*, 1, 5, 11; 20, 14; 6, 2, 3.
[96] TAC., *Hist.*, 4, 42, 1; *Dial.*, 15, 1.
[97] PLIN., *Ep.*, 2, 11, 23; A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 126–127; A. Didius Gallus Fabricius Veiento fusese de trei ori consul înainte de domnia lui Nerva: vezi TAC., *Ann.*, 14, 50; PLIN., *Ep.*, 4, 22, 4; 9, 13; IUV.,

născut într-o provincie hispanică și atacat în senat de către Pliniu și Tacit, trebuie să fi asistat de asemenea la unele întruniri ale cercului dirijat de Regulus.[98] Frecventau probabil același cerc o serie de senatori ostili lui Pliniu și tradiției ultrasenatoriale, cum erau fostul consul Quintus Fabius Postuminus, consularul Quintus Fulvius Gillo Bittus Proculus, Satrius Rufus și poate chiar reputatul jurist Iavolenus Priscus, pe care Pliniu îl detesta[99]. Desigur, relațiile lor încordate cu Pliniu nu reprezintă un argument decisiv, dar cum toți aceștia nu frecventau cercul lui Mauricus, e probabil că se simțeau mai de grabă atrași de cel al lui Regulus, de care îi legau solidaritatea cu partizanii și favoriții Flavienilor. Nu este exclus ca să fi frecventat același cerc și Ammius Flaccus, fost pretor, Caecilius Classicus, consul suffect în 96 e.n., și Catius Silius Italicus, fiul poetului.[100]

Este interesant de remarcat că urmele activității majorității acestor cercuri dispar după 108—110 e.n. Faptul nu poate fi imputat doar penuriei de informații, oferite de surse, asupra ultimei părți a domniei lui Traian. Cum am arătat, activitatea cercurilor se reduce în perioadele de intensificare a absolutismului: ori vom semnala în alt capitol potențarea chiar discretă a monarhiei totalitare a lui Traian în 112, fapt care a putut determina manifestări mai modeste ale cercurilor cultural-politice.

Supraviețuitorii unor cercuri, îndeosebi ai lui Pliniu, se concentrează după 110—114 e.n. în cercul lui Septicius Clarus. Acest important cavaler, cîndva prieten cu Pliniu, regrupează o seamă de

Sat., 4, 113; 123—131; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 5 și *PIR* III², p. 113, nr. 91; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 121; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, p. 241.

[98] Pentru Marius Priscus, vezi PLIN., *Ep.*, 2, 11; 12, 1; 3, 9, 2—4; 10, 3a, 2; și *PIR* II, p. 348, nr. 239; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 140.

[99] Pentru aceste personaje, frecvent menționate de Pliniu și de alte izvoare literare, ca și de inscripții, vezi A. GARZETTI *Nerva*, pp. 123—124; 147; 156; *PIR* III², p. 108, nr. 54; p. 213, nr. 544; p. 175, nr. 150; Caius Octavius Tidius Tossianus Iavolenus Priscus, cunoscut jurist sabinian, a fost guvernatorul Siriei în 97 e.n.: vezi PLIN., *Ep.*, 9, 13, 11; *PIR* II, p. 428, nr. 40; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 147; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, p. 242.

[100] Pentru toți aceștia, vezi A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 106; 113; 117.

condeie şi de oameni politici străluciţi. Septicius trebuie să fi fost încă din acei ani prieten cu Hadrian, succesorul cel mai probabil al lui Traian. Nu este de crezut că Tacit să fi frecventat acest cerc, dat fiind opţiunile politice vehiculate în preajma lui Septicius. Într-adevăr, în acest cerc se preconiza — desigur între anumite limite — potenţarea absolutismului. Atitudinea adoptată de Septicius şi de adepţii săi, îndeobşte puţin cunoscuţi, în primii ani ai domniei lui Hadrian poate constitui o probă în acest sens. Totodată, în acest cerc se manifesta un puternic interes pentru cultură.

Cel puţin parţial poate fi corelată acestui interes una dintre operele de bază ale principalului scriitor al cercului, Caius Suetonius Tranquillus. Ne referim la *De uiris illustribus*, o culegere de notiţe biografice privind poeţi, oratori, istoriografi, filosofi, gramatici şi retori. S-au păstrat mai ales ultimele secţiuni din această amplă colecţie biografică, adică *De grammaticis et rhetoribus:* se pare că întreaga operă a fost redactată şi publicată între 105 şi 114 e.n.[101]. Prevalează în corpul operei opţiunile clasicizante, dar se poate remarca şi un anumit interes pentru aticismul arhaizant, interes care prefigurează revivificarea şi chiar expansiunea surprinzătoare a acestui curent stilistic, încă slab afirmat în vremea lui Traian[102]. Deci, pe toate planurile, cercul lui Septicius pregăteşte ideile care vor triumfa în timpul domniei lui Hadrian. Desigur însă că altele fuseseră opţiunile exprimate în cel mai puternic cerc cultural-politic al epocii lui Traian: ne referim la cel condus de Pliniu cel Tînăr.

4. Pliniu şi cercul său. Cum am arătat, Pliniu însuşi constituia una dintre personalităţile cele mai importante ale epocii lui Traian, din foarte multe puncte de vedere.

[101] Vezi Eugen CIZEK, *Structure de De grammaticis et rhetoribus*, în *Revue des Études Latines*, 52, 1974, pp. 303—317 şi *Structures et idéologie dans les Vies des douze Césars*, pp. 13—14.

[102] Suetoniu se învederează în orice caz mai îngăduitor faţă de *antiquarii*, aticiştii arhaizanţi, decît faţă de exponenţii noului stil: vezi E. CIZEK, *Structure de De grammaticis*, pp. 315—316; *Structures et idéologie dans les Vies des douze Césars*, pp. 19—20.

Nepot de soră al lui Pliniu cel Bătrîn, născut la Comum, prin 61 sau 62 e.n. în nordul peninsulei, el este adoptat de ilustrul său unchi și devine deci Caius Plinius Caecilius Secundus.[103] *Homo nouus*, adică senator la prima generație, Pliniu obținuse accesul la demnitățile senatoriale, la banda lată de pe togă, laticlavul, cum se spunea, către 79 e.n., după care a fost inițial vigintivir.[104] Funcționează apoi ca tribun militar în Siria (în 81 e.n.) și parcurge o frumoasă carieră senatorială sub Domițian: devine succesiv quaestor în 89—90 e.n., tribun al plebei în 92, praetor în 93, prefect al trezoreriei militare, *praefectus aerarii militaris*, în 95 e.n.[105] Sub Antonini, această carieră a continuat cu strălucire: Pliniu a condus visteria senatorială cu *praefectus aerarii Saturni*, în 97 sau în 98 e.n., a devenit consul suffect la 1 septembrie 100 și a îndeplinit ulterior mai multe demnități senatoriale, înainte de a guverna ca legat extraordinar al împăratului provincia Bithynia, între 111 și 113.[106] De fapt, în ultimii ani ai domniei lui Domițian se pare că situația lui Pliniu fusese serios periclitată.[107] Cum am arătat, Pliniu

[103] Pentru cariera lui Pliniu, vezi A. N. SHERWIN-WITHE, *op. cit.*, pp. 69—82; R. PARIBENI, *op. cit.*, p. 11; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 49; L. RUSCA, *op. cit.*, pp. 7—20.

[104] De fapt *decemuir stlitibus iudicandis*, adică însărcinat cu unele litigii judiciare minore: pentru această funcție, vezi *CIL*, 5, 5262 = *ILS*, 2927· *CIL*, 5, 5667; A. CHASTAGNOL, *op. cit.*, p. 307; A. N. SHERWIN-WITHE, *op. cit.*, p. 73.

[105] Carieră atestată epigrafic: *CIL*, 5, 5262; 11, 5272; 6, 1552; 5, 5267; vezi și Marcel DURRY, *op. cit.*, p. 3; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 149. Aluzii apar și în PLIN,. *Pan.*, 95, 1—3 comentate de M. DURRY.

[106] Pentru consulat și prefectură, vezi A. N. SHERWIN-WITHE, *op. cit.*, pp. 75—78. Pentru Bithynia, PLIN., *Ep.*, 10, 15—121; *CIL*, 5, 5262; 11, 5272; anterior Pliniu devenise augur în 103—104 (*CIL*, 5, 5262; 5263; 5267), *flamen diui Titi* (*CIL*, 5, 5667), *curator aluei Tiberis*, către 105—107. Vezi și *supra*. cap. III. În ce privește cronologia misiunii lui Pliniu, vezi L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 25—28. Nu sîntem de acord cu cercetătorii care plasează începutul misiunii lui Pliniu în 109. Pentru această ipoteză, vezi în ultimă instanță F. MILLAR, *The Emperor*, p. 315.

[107] Domițian era nemulțumit de participarea lui Pliniu în 93 e.n. la acuzarea lui Baebius Massa, favoritul său. La moartea împăratului s-a găsit printre hîrtiile sale un denunț împotriva lui Pliniu. Acesta din urmă evocă *metus* încercată la sfîrșitul domniei lui Domițian: PLIN., *Pan.*, 90, 5; *Ep.*, 7, 27, 14. Izbutise însă cu abilitate să evite cursele întinse de Regulus, care voia să-l acuze de complicitate cu victimele lui Domițian: *Ep.*, 1, 5, 5—7.

sprijinea activ politica lui Traian în senat; concomitent se străduia să imprime acestei politici inflexiuni pe placul și în interesul majorității senatorilor, îndeosebi al celor de extracție recentă, deci dispuși să susțină un împărat de sorginte provincială. Totodată, așa cum arată sir Ronald Syme, Pliniu era un fiu al nordului Italiei și se simțea solidar cu cisalpinii dinamici și încurajați de Nerva și Traian.[108]

Pliniu fusese elevul retorului neoasianist Nicetas din Smyrna și mai ales al clasicizantului Quintilian, pe care îl proclamă *expressis uerbis* magistrul său.[109] Aderase deci la cel de al doilea clasicism, promovat de Quintilian, și, paralel cu acea carieră politică consemnată mai sus, realizase strălucite performanțe ca avocat.[110] S-a interesat și de filosofie, mai de grabă de Noua Academie, această autentică antifilosofie carneadeică, ciceroniană și taciteică, decît de stoicism.[111] S-a ocupat însă și de istorie și a scris versuri, îndeosebi lirice[112].

Pliniu apare prin urmare ca produsul cel mai caracteristic al joncțiunii între politică și cultură, pusă nuanțat în serviciul lui Traian. El întreținuse relații excelente și cu Nerva[113], dar a devenit un personaj-cheie în timpul lui Traian. Conștiința rolului îndeplinit de el se păstrează pînă tîrziu: este singurul personaj literar major, citat ca atare de Hieronymus.[114] Vrednic de reținut este anul spe-

[108] R. SYME, *op. cit.*, pp. 120—123. Senatul, în ansamblul său, îl asculta cu simpatie pe Pliniu: *Ep.*, 2, 11, 11—14.

[109] PLIN., *Ep.*, 2, 14, 9: *ita certe ex Quintiliano, praeceptore meo, audisse memini.* Subliniază că dascălul său condamna noua retorică ca prea melodioasă și totodată abruptă *(ibid.*, 10).

[110] Se remarcase din prima tinerețe ca apărător al lui Iunius Pastor: PLIN., *Ep.*, 1, 18, 3—4. Rostise ulterior numeroase cuvîntări, avînd permanent în minte gloria lui Cicero: vezi și R. SYME, *op. cit.*, p. 130.

[111] Jean-Marie ANDRÉ, *Pensée et philosophie dans les lettres de Pline le Jeune*, în *Revue des Études Latines*, 53, 1975, pp. 225—247 susține că Pliniu ar fi îmbrățișat un stoicism nuanțat, conciliant. Considerăm însă pe Pliniu numai ca un adept al probabilismului pragmatic al Noii Academii.

[112] PLIN., *Ep.*, 5, 3, 6; 8, 4, 4; R. SYME, *op. cit.*, p. 129.

[113] PLIN., *Ep.*, 10, 8, 1.

[114] HIERON, *Chronic.*, CCXII Olymp., an XII, 109: *Plinius secundus Nouocomensis orator et historicus insignis habetur cuius plurima ingenii opera extant.*

cificat de autorul creştin: 109, care precede de puţin *Istoriile* lui Tacit şi misiunile ce vor reveni lui Pliniu şi Tacit în Bithynia şi în Asia. Prietenia dintre Traian şi Pliniu era trainică şi veche; acesta din urmă îl felicitase pe principe cu prilejul preluării întregii puteri imperiale[115]. Între cei doi domnea afecţiunea reciprocă şi *fiducia* „încrederea".[116] Cînd primeşte de la împărat *ius trium liberorum*, „dreptul celor ce au trei copii", privilegiu onorific, deoarece n-avea urmaşi, Pliniu devine ideologul şi politologul principal al regimului instaurat de Traian.[117] Întrucît îl felicită pe Pliniu pentru *obsequium*, respectul arătat senatului, Traian îl declară aproape explicit ca omul său de legătură cu opinia publică senatorială, bărbatul în care avea încredere, căci îl reprezenta în curie.[118]

Repetăm, Pliniu rămînea un literat autentic[119]. El trudea pe textele ce le redacta şi se documenta intens, folosind atît experienţa personală, cît şi naraţiile făcute de diverşi martori[120]. Îl obseda conceptul alexandrin de glorie, care includea şi meritele celor ce descriu fapte măreţe.[121] Desigur însă că Pliniu se preocupa şi de supravegherea vastelor domenii, moşiilor întinse pe care le poseda.[122] Mentalitatea sa este cea a unui mare proprietar de pămînt,

[115] PLIN., *Ep.*, 10, 1 Pliniu cerea adesea aprobarea lui Traian pentru a întreprinde diverse acţiuni: *ibid.*, 10, 3a, 3; 16 (unde Traian îl numeşte pe Pliniu *mi Secunde carissime...)*.

[116] PLIN., *Pan.*, 92, 1; *Ep.*, 2, 10, 14—15; 10, 120, 2; 121.

[117] PLIN., *Ep.*, 10, 2, 1—3. Traian acordă lui Pliniu şi alte favoruri: *ibid.*, 10, 9; 13 (şi *CIL*, 5, 5262 = *ILS*, 2927); 51, 1—2. Astfel Pliniu obţine şi pentru Suetoniu *ius trium liberorum: ibid.*, 10, 94—95, R. SYME, *op. cit.*, p. 122 consideră că şi Plotina trebuie să-l fi ocrotit pe Pliniu.

[118] PLIN., *Ep.*, 10, 3b. R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 16 notează că în virtutea funcţiilor sale financiare, ca prefect de trezoreriei, Pliniu trebuie să fi participat direct la înfăptuirea reformelor financiare şi economice întreprinse de Traian. Ceea ce nu înseamnă, cum am subliniat în alt capitol, că optica lui Pliniu coincidea perfect cu cea a lui Traian.

[119] O declară el însuşi: PLIN., *Ep.*, 1, 6, 1—3. Pliniu citea cu sîrguinţă opera lui Titus Livius, din care lua şi note: *ibid.*, 6, 20, 5.

[120] PLIN., *Ep.*, 6, 16, 22; A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 43. R. SYME, *op. cit.*, pp. 133—134 îl consideră succesorul lui Marţial şi lui Statius în comentarea vieţii sociale; şi A. GARZETTI, *Nerva*, p. 4.

[121] PLIN., *Ep.*, 6, 16, 3; 8, 24, 9.

[122] Exagerează cînd deploră dificultăţile financiare suscitate de demnităţile şi de moşiile sale: PLIN., *Ep.*, 2, 4, 3; 15; 3, 19; 8, 2; 9, 20 şi 37; îşi supraveghează atent colonii: *ibid.*, 10, 8, 4—5; Pliniu poseda numeroase moşii în toată Italia (la Comum, Spoleto, în Toscana, pe Tibru etc.).

impregnat de spiritul de castă.[123] Pliniu era senator la prima generaţie, dar *forma mentis* senatorială se asuma rapid; nu trebuie de asemenea uitat că el copilărise printre cavalerii înrudiţi cu vlăstarele primului ordin al Imperiului.

Pliniu însuşi susţine că preferă tihna consacrată studiului, *otium litteratum*[124]. Fenomen rar survenit în antichitate, atestă un real simţ al naturii, gustul pastelului.[125] Avea de altminteri o sănătate fragilă.[126] Nu este un erou şi pledează adesea pentru moderaţie, *temperamentum* ori *moderatio*, atît în ce priveşte demersul spiritual, relaţiile dintre oameni, cît şi în satisfacerea cerinţelor trupului[127]. Se învederează un subtil observator al psihicului uman[128], atestă disponibilităţi umoristice autentice, ironie fină, nuanţată.[129] Pliniu dovedeşte mult optimism general, inclusiv optimism literar.[130] Totodată, Pliniu se relevă generos şi uman faţă de propriul său municipiu, de prietenii şi de sclavii săi.[131] Idealul său de înţelepciune apare ca foarte roman, tradiţional şi prea puţin stoic: Pliniu elogiază pe Titus Aristo ca literat, dar şi ca bun cetăţean, *bonus ciuis*, net detaşat de profesorii stoici de filosofie, puţin dispus să se sinucidă sub presiunea dificultăţilor.[132] Un asemenea tip de

[123] PLIN., *Ep.*, 10, 79, 3 demonstrează impactul acestui spirit de castă. Pliniu favorizează accesul fiilor de decurioni la demnităţile municipale din Bithynia, *quia sit aliquando melius honestorium hominum liberos quam e plebe in curiam admitti.*

[124] Afirmă că-i place să citească şi să scrie în vilele sale de la ţară: PLIN., *Ep.*, 1, 22, 11; 2, 2, 3; 9, 10, 7; regretă dealtfel viaţa de la ţară şi deploră obligaţiile sale citadine: *ibid.*, 2, 8, 2. Vezi şi A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 14—15.

[125] PLIN., *Ep.*, 1, 3, 1; un mic pastel emerge de pildă în *Ep.*, 2, 8, 1.

[126] PLIN., *Ep.*, 6, 16, 7; 10, 5, 1; 11, 1; 17 a, 1 etc.

[127] PLIN., *Ep.*, 1, 7, 3; 2, 6, 5—7 etc. Este dealtfel onest, crede în *fides*, în cinstea care să guverneze relaţiile interumane: *ibid.*, 1, 7, 2.

[128] Exemplele proliferează în corespondenţa sa: vezi de pildă PLIN., *Ep.*, 1, 4, 4; 8, 6; 16, 8—9 etc.

[129] PLIN., *Ep.*, 1, 13, 2; 6; 6, 15; 8, 7; 9, 10 etc.

[130] PLIN., *Ep.*, 1, 2; 3; 13; 17 etc.

[131] PLIN., *Ep.*, 1, 8, 2 (faţă de concetăţenii săi din Comum); 2, 4, 1; 6, 3 (faţă de prieteni). Se poartă uman cu sclavii şi liberţii săi: *ibid.*, 1, 4, 3—4; 2, 6, 2—4; 8, 16, 1—5. Concomitent, Pliniu atestă afecţiune şi tandreţe faţă de prietenii săi. Consideră că trebuie să se consoleze deplîngînd tribulaţiile sale în braţele prietenilor.

[132] PLIN., *Ep.*, 1, 22, 1—10.

înțelept se situ ază foarte aproape de Iunius Agricola, eroul lui Tacit, și de gusturile lui Traian, care nu putea decît să aprobe virtuțile străvechi ale unui cetățean ce își îndeplinea scrupulos îndatoririle umane și civice. Deosebit de elocvente ne apar, repetăm, depășirea idealurilor stoice, preconizarea unei *persona* complexe.

De fapt, în pofida declarării preferințelor pentru o existență oțioasă, Pliniu înțelege să desfășoare o activitate intensă de *amicus principis*, prieten al împăratului, de om politic și de șef de cerc cultural-politic și de grup ideologic. Îngăduința sa, optimismul, învederate prietenilor, apar totdeauna însoțite de o conotație pregnantă, cea impusă de interesele și vederile unui conducător de facțiune[133]. Pliniu aspira — mai mult sau mai puțin mărturisit — să călăuzească elita intelectuală a epocii, să afirme însemnătatea cercului său, să statueze poziția predominantă pe care o obținea pentru acesta în raport cu *circuli* dirijați de Mauricus, de Regulus sau de alți senatori[134].

Într-adevăr, *amici* lui Pliniu și cercul cultural-politic polarizat în jurul senatorului din Comum, se impun pe primul plan al vieții din capitala Imperiului între 96—97, dată care poate marca constituirea cercului, și 113, adică moartea în Bithynia a șefului acestui *circulus*. Corespondența întreținută de Pliniu cu prietenii săi ilustrează extinderea și influența exercitate de către cercul cultural - politic, care ne interesează acum. Dealtfel scrisorile sînt în mare măsură destinate cercului și reflectă preocupările, am spune func-

[133] Pliniu aranjează căsătorii, își îndeamnă insistent prietenii să se afirme în viața socială și culturală. A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 13—19 exagera pasiunea lui Pliniu pentru glorie literară sau cel puțin nu observa că elogiile obținute prin litere substituie la acest *amicus* al lui Traian triumful pur politic, imposibil de dobîndit sub absolutismul imperial. Pe de altă parte, Pliniu însuși mărturisește că pentru el cotidianul este totdeauna important: *Ep.*, 1, 7, 6.

[134] PLIN., *Ep.*, 1, 13, 5 afirmă că asista la aproape toate recitațiile timpului: *equidem prope nemini defui*. Adaugă că mai toți literații îl iubesc: *neque enim est fere quisquam, qui studia, ut non simul et nos amet*. Acest enunț atestă influența considerabilă exercitată de Pliniu și de cercul său asupra literaturii epocii. R. SYME, *op. cit.*, p. 129 remarcă dublul rol asumat de către Pliniu, concomitent scriitor și mecena, protector al literaților.

ționarea lui.[135] Concepțiile pliniene sînt puternic influențate de mediul în care se dezvoltau cu prioritate, adică de cercul cultural-politic dirijat de autorul lor.[136] Nu trebuie desigur crezut că toți corespondenții lui Pliniu făceau parte din *circulus* și nici măcar că toți prietenii lui activau intens în cadrul oferit de cerc.[137]

Pliniu lua de altminteri în serios statutul de șef de cerc cultural-politic. Concludente ne apar în acest sens exortațiile formative pe care le dă tînărului Fuscus Salinator. Deși avocat, acesta trebuia, după Pliniu, să-și însușească o amplă cultură generală, istorică și literară.[138] Pliniu îi desăvîrșește educația, îl dirijează și îl îndrumă. În interiorul cercului, Pliniu era considerat ca un alter - Cicero: chiar versurile lui Marțial îl proclamau ca atare.[139] Iar Pliniu accepta această poziție: dealtfel stilul scrisorii care reproduce versurile menționate este foarte ciceronizant.[140] Afecțiunea se îmbină cu exortația, direcționarea membrilor cercului, chiar cu objurgația[141]. Pliniu înțelege totdeauna să-și păstreze statutul privilegiat, prevalent: face concesii membrilor cercului, dar nu în toate privințele și fără limită[142]. Dealtfel Pliniu își îndeamnă adepții la modestie[143] și la cumpătare, căci le indică ceea ce trebuie să evite[144]. El caută

[135] A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 27: „...ces lettres étaient écrites au profit du cercle littéraire"; și pp. 85; 135. Pliniu se supăra cînd corespondenții săi nu-i răspundeau: *Ep.*, 2, 2, 1—2.

[136] A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 1—2; 66; 156.

[137] A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 23 estimează aproximativ la cincizeci numărul celor aflați în strînse relații literare cu Pliniu. Puțini însă ar fi cunoscuți, precum Tacit, Marțial, Suetoniu, Spurinna și Augurinus. Pentru corespondenții lui Pliniu, vezi și A. N. SHERWIN-WITHE, *op. cit.*, pp. 65—69.

[138] PLIN., *Ep.*, 7, 9, 14—16.

[139] PLIN., *Ep.*, 3, 21, 4: *hoc quod saecula posterique possint Arpinis quoque comparare chartis.*

[140] PLIN., *Ep.*, 1, 10, 2 semnalează cultul prieteniei: el a trudit *(laboraui)* pentru a dobîndi prietenia lui Euphrates; și 1, 11; 2, 6 etc.; și A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 8.

[141] A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 32—51. Sfaturile presante abundă în toată corespondența: PLIN., *Ep.*, 1, 10, 11—12; 14, 3; 15; 2, 6, 6.

[142] PLIN., *Ep.*, 1, 7, 1—2 arată că el acceptă, la insistențele lui Octavius Rufus, să nu mai pledeze cauza locuitorilor din Baetica; dar refuză să-i acuze la tribunal.

[143] PLIN., *Ep.*, 1, 14, 10.

[144] PLIN., *Ep.*, 2, 6, 6: *quid debeas fugere.* Se referă la *luxuria* și la avariție.

să-şi atragă prietenii în acţiunile sale politice.[145] De asemenea, îşi îndeamnă prietenii să-şi publice lucrările literare.[146] Recurge frecvent la corectarea colectivă a operelor artistice, întrucît îşi corijează *amici*, dar şi aceştia trebuie să contribuie la ameliorarea creaţiilor sale.[147] Adesea îşi trimite lucrările unor *amici* şi aşteaptă cu nelinişte verdictul lor literar[148].

Activitatea literară joacă un rol important în viaţa cercului condus de Pliniu: lui Octavius Rufus, care îl consulta într-o problemă juridică, Pliniu îi cere să-i trimită şi versurile scrise de el „de dorinţa cărora ard cu pasiune", *quorum tanta cupiditate ardeo*[149]. Pe de altă parte, Pliniu furnizează şi subiecte pentru operele pe care voiau să le scrie prietenii săi[150]. Pe lîngă personalităţile remarcabile ale cercului. Pliniu îşi adresează scrisorile şi atrage în orbita sa cultural-politică numeroşi poeţi locali şi intelectuali mărunţi, diverşi clienţi.[151] De fapt, Pliniu recomandă adesea lui Traian prieteni şi clienţi mărunţi, pentru care solicită unele privilegii, inclusiv cetăţenia romană.[152]

Printre membrii marcanţi ai cercului, trebuie consemnat în primul rînd Septicius Clarus, care, aşa cum am mai arătat, va moşteni o parte din efectivul cercului şi va crea un *circulus* propriu.

[145] PLIN., *Ep.*, 2, 9, 1—5; susţine cu ardoare candidatura lui Erucius la tribunalul plebei: solicită sprijinul prietenilor, îi imploră, vizitează casele şi toate locurile de întîlnire, reclamă ajutorul lui Apollinaris, membru activ al cercului său. *Amicitia* implică aşadar combinaţii politice clientelare şi participarea la acelaşi *circulus* cultural-politic.

[146] Cere prietenului său poetul Octavius să-şi publice versurile sau să le recite: *Ep.*, 2, 10, 1—3; 6—8.

[147] Principiul este statuat în *Ep.*, 8, 21, 5. Recită uneori în cercul său: *ibid.*, 7, 17, 12; 8, 21, 2.

[148] PLIN., *Ep.*, 1, 2, 1; 2, 5, 1—13.

[149] PLIN., *Ep.*, 1, 7, 5. Aşteaptă şi lucrările lui Pompeius Saturninus: *ibid.*, 1, 8, 1—4 şi 18.

[150] PLIN., *Ep.*, 9, 11, 1, unde promite un asemenea subiect lui Geminus.

[151] Vezi şi R. SYME, *op. cit.*, p. 121, care remarcă în schimb absenţa în inventarul corespondenţilor a unor generali iluştri ai lui Traian, cum erau Cornelius Palma, Publilius Celsus şi chiar Glitius Agricola, ca şi a unor aristocraţi de viţă sau a orientalilor reputaţi. Dar amintim că lista corespondenţilor nu echivalează cu repertoriul membrilor cercului.

[152] PLIN., *Ep.*, 10, 5; 6; 7; 10; 26. Dealtfel împăratul trebuie să aprobe prieteniile lui Pliniu: *ibid.*, 10, 4, 6. Viitorul general Quadratus Bassus a fost client şi adept al lui Pliniu.

Încă din vremea lui Pliniu, Septicius reprezenta un exponent de seamă al ordinului ecvestru, dispus să susţină potenţarea monarhiei, dar şi *concordia ordinum*, înţelegerea între cavaleri şi senatori în condiţiile absolutismului imperial. Lui Septicius îi dedică Pliniu corespondenţa sa[153], dar relaţiile lor erau mai complexe: Pliniu îi reproşează absenţa de la un dineu şi susţine, cum am mai semnalat, candidatura la tribunatul plebei a lui Sextus Erucius Clarus, nepotul lui Septicius.[154] Pe acesta din urmă, Pliniu îl defineşte ca pe un *amicus* şi un bărbat desăvîrşit.[155] În sfîrşit, chiar dacă n-au activat intens în cadrul cercului condus de Pliniu, trebuie să-l fi frecventat uneori corespondenţi de mare suprafaţă politică, precum Licinius Sura, sfetnicul lui Traian, Sosius Senecio şi Iulius Servianus.[156] Acestuia din urmă Pliniu i se adresează în termeni care reliefează o *amicitia* solidă: îi reclamă scrisori cu anxietate, într-un limbaj ce atestă o îndelungată prietenie şi o corespondenţă particulară intensă.[157] De asemenea, trebuie să fi frecventat uneori cercul lui Pliniu, un funcţionar imperial important, cum era Titinius Capito, căruia Pliniu îi face elogiul.[158] Aceeaşi apreciere se poate formula despre senatorul Lucius Fabius Iustus, prietenul lui Tacit, om politic însemnat.[159]

Alţi membrii ai cercului au depus o activitate susţinută în preajma lui Pliniu şi concomitent în cadrul oferit de viaţa politică

[153] În legătură cu dedicaţia corespondenţii, vezi A. M. GUILLEMIN *op. cit.*, pp. 58—59. Se pare că Septicius îi ceruse lui Pliniu să-şi revizuiască şi amelioreze corespondenţa în vederea publicării: *frequenter hortatus es ut epistulas, si quas paulo curatius scripsissem, colligerem publicaremue (Ep.*, 1, 1, 1).

[154] PLIN., *Ep.*, 1, 15; 2, 9.

[155] PLIN., *Ep.*, 2, 9, 4: *habet* (Erucius) *auunculum C. Septicium, quo nihil uerius, nihil simplicius, nihil candidius, nihil fidelius.*

[156] PLIN., *Ep.*, 4, 30; 7, 27 (Sura); 1, 13; 4, 4 (Senecio); 3, 17, 3 (Servianus).

[157] PLIN., *Ep.*, 3, 17, 3; 6, 26. Este cert că Pliniu n-a publicat întreaga şi bogata sa corespondenţă privată.

[158] PLIN., *Ep.*, 1, 17; 5, 8; 8, 12.

[159] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 8 îl citează ca prieten: 1, 11, 1—2 exprimă nemulţumirea sa, provocată de raritatea răspunsurilor lui Iustus: şi 7, 27. Iustus este cel căruia Tacit îi dedică *Dialogus de oratoribus*. A fost consul în 102 e.n.: vezi şi A. GARZETTI, *Nerva*, p. 123.

a epocii: este cazul lui Frontinus, scriitor şi om politic de primă importanţă, menţionat în capitolul consacrat surselor.[160] Totodată, *circulus* era intens frecventat de bătrînul Titus Vestricius Spurinna, prieten intim cu Pliniu, senator influent, bogat, cultivat, poet liric în anumite momente. Senatul îi ridicase o statuie triumfală, care răsplătea restaurarea pe tron a unui şef bructer, favorabil romanilor.[161] Un alt membru foarte activ al cercului pare să fi fost Voconius Romanus, pentru care Pliniu cere lui Traian promovarea în rîndurile ordinului senatorial.[162] Gustul pentru preocupările intelectuale şi pietatea ar marca deprinderile lui Romanus; numeroase scrisori îi sînt destinate sau se referă la el[163]. Adevărat enciclopedist al epocii, Pompeius Saturninus frecventa de asemenea cercul lui Pliniu: era orator, istoriograf, poet etc[164]. Pe de altă parte, înainte de plecare în Hispania natală, a ornat cercul lui Pliniu şi un poet de prim ordin, cum a fost Marţial. Acesta din urmă făcea parte dintre *amici minores*, prietenii modeşti, de fapt clienţi. Dealtfel Pliniu îi dăduse bani pentru întoarcerea în Bilbilis-ul natal.[165]

[160] Fusese prima oară consul în 73 e.n. În 97 e.n. reintrase în viaţa politică şi devenise *curator aquarum*. În februarie 98 e.n. a devenit consul suffect împreună cu Traian (*CIL* 16, 42). S-a numărat printre puţinii bărbaţi, care au asumat un al treilea consulat, în 100 e.n., ordinar de data aceasta şi bogat atestat epigrafic: *CIL* 6, 2222 = *ILS*, 6074; *CIL*, 8, 7066 = *ILS*, 1105; *OGIS*, 490 = *IGRR* 4, 780 = *ILS*, 8820. A murit în 103—104 e.n. Era un om cultivat, tehnocrat foarte apropiat de Traian, dar şi de Pliniu, căruia îi împărtăşea vederile. Aluzii la el apar în PLIN., *Ep.*, 4, 8, 3; 5, 1, 5; 9, 9; 10, 58. Vezi şi *PIR* II, p. 192, nr. 216; A. GARZETTI, *Nerva*. p. 130.

[161] PLIN., *Ep.*, 2, 7, 1—3; 6—7; dar şi alte scrisori îl menţionează: *ibid.*, 1, 5, 8—10; 3, 1; 10; 4, 27, 5; 5, 17; şi *Pan.*, 60—62. La consulat îi succedase lui Frontinus.

[162] PLIN., *Ep.*, 10, 4, 1—5. Pliniu îl consideră unul dintre cei mai însemnaţi prieteni, coleg de şcoală şi vechi tovarăş.

[163] PLIN., *Ep.*, 10, 4, 4: *...liberalia studia exornant et eximia pietas.* Caius Licinius Macrinus Voconius Romanus era de origine hispanică; deci într-un fel compatriot al lui Traian. Se referă la el în *Ep.*, 1, 5; 2, 1; 3; 13; 3, 13; 6, 15; 33; 8, 8; 9, 7; 28. Pliniu plînge moartea lui Verginius în braţele lui Voconius Romanus: *ibid.*, 2, 1, 10.

[164] PLIN., *Ep.*, 1, 16; Vezi şi A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 79. Pliniu îl considera prieten apropiat (*Ep.* 1, 16, 1).

[165] PLIN., *Ep.*, 3, 21, 1—6; vezi şi A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 23—25; 50; 124—125 (îl consideră marele poet al cercului).

În sfîrşit, biograful Suetoniu a reprezentat unul dintre membrii cei mai semnificativi şi mai fideli ai cercului. Pliniu îl considera dealtfel tovarăş apropiat al său, *contubernalis* şi îl proteja necontenit.[166] Îl aprecia ca pe un erudit, *scholasticus*[167] şi îl îndemna stăruitor să-şi publice o lucrare din vremea lui Traian, probabil *De uiris illustribus*.[168] Suetoniu devenise principalul erudit şi biograf al cercului lui Pliniu, în mijlocul căruia se formase mentalitatea sa.

Alţi intelectuali de frunte au jucat un rol important în cercul lui Pliniu. Ne gîndim la Corellius Rufus, adevărat consilier şi dascăl al lui Pliniu, în perioada formării cercului. Cînd află de sinuciderea lui Corellius, Pliniu exclamă: „am pierdut martorul vieţii mele, călăuza, dascălul ei", *amisi uitae meae testem, rectorem, magistrum*.[169] Dintre ceilalţi cităm pe Calvisius, şi el *contubernalis*, Calestrius Tiro, Caecilius Celer, Cornutus Tertullus, poetul Sentius Augurinus şi Titus Aristo[170]. Lista senatorilor care au frecventat, chiar intermitent, cercul lui Pliniu poate fi totuşi mult mai lungă: Herennius Severus, Afranius Dexter, Baebius Macer, Cornelius Priscus, Sextus Iulius Sparsus, Lucceius Albinus, Pomponius Vettolanus, Pompeius Falco, Licinius Nepos, Minicius Fundanus, Vettennius Severus, Arruntius Stella, Iulius Naso.[171] Cum am

[166] PLIN., *Ep.*, 1, 24, 1; şi 10, 94, 1: *in contubernium adsumpsi;* pentru protecţie 1, 18, 1—6; pentru *ius trium liberorum* 10, 94 menţionat şi anterior. Îl aprecia în felul următor: *Suetonium Tranquillum, probissimum, honestissimum, eruditissimum uirum...*

[167] PLIN., *Ep.*, 1, 24, 4.

[168] PLIN., *Ep.*, 5, 10; mai ales *patere me uidere titulum tuum, patere audire describi, legi, uenire uolumina Tranquilli mei (ibid.*, 5, 10, 3).

[169] PLIN., *Ep.*, 1, 12, 12; adaugă: *uereor ne neglegentius uiuam.*

[170] PLIN., *Ep.*, 1, 12 şi 4, 4 (Calvisius); 1, 12; 6, 22; 7, 16; (Calestrius Tiro); 5, 8 (Caecilius Celer); 2, 11; 12; 4, 17; 5, 14; 7, 21; 31; 9, 13; *Pan.*, 90—91 (Tertullus. Pentru acesta din urmă vezi şi *ILS*, 1024); 4, 27 (Sentius Augurinus); 1, 22 (Titus Aristo).

[171] PLIN., *Ep.*, 4, 28, 1 (Severus); 5, 13, 4—5 (Dexter); 4, 9, 16—17 (Macer); 3, 21 (Priscus); 4, 5; 8, 23 (Sparsus); 4, 9 (Albinus); 9, 16 (Vettolanus); 1, 23; 4, 27; 7, 22; 9, 15 (Falco); 4, 29; 5, 4; 9, 3 (Nepos); 1, 9; 4, 5; 5, 16; 6, 6 (Fundanus); 4, 6; 6, 6; 9 (Naso). Lista noastră este departe de a fi exhaustivă.

mai semnalat, numeroşi liberţi şi compatrioţi ai lui Pliniu, aparţinînd ordinului decurional, făceau de asemenea parte din cerc.[172]

Dar vioara a doua a cercului plinian era totuşi Tacit. La vremea sa, cercetătoarea franceză Anne-Marie Guillemin a semnalat faptul.[173] Pliniu însuşi remarca statutul eminent de care se bucura Tacit în cercul său şi propunea strîngerea unor legături create de o formaţie comună[174]. Raporturile dintre Tacit şi Pliniu erau excelente, dar acesta din urmă nu se erija niciodată în adevărat mentor al prietenului său mai vîrstnic[175]. Tacit şi Pliniu îşi corectau reciproc lucrările, iar şeful cercului a avut prilejul să revadă textul *Istoriilor*[176]. Pliniu admiră dealtfel austeritatea lui Tacit, munca lui intensă şi îl proclamă—oarecum în glumă — *magister* al său.[177] Ei pledaseră împreună în procesul lui Marius Priscus şi Tacit rostise laudaţia funebră a lui Verginius Rufus[178]. Pliniu îi oferă lui Tacit material necesar alcătuirii *Istoriilor* şi schimbul lor de scrisori se desfăşoară într-un ritm viu[179]. De fapt acest politician şi literat spumos, monden, cum era Pliniu, simţea forţa excepţională, literară şi morală, a lui Tacit, pe care el era departe de a o poseda. Desigur, Tacit ocupă o poziţie specifică în cercul lui Pliniu, căci, cum vom vedea, ideile sale şi arta sa se diferenţiază în multe privinţe de ceea ce tinde să devină normă mai mult ori mai puţin liber înţeleasă şi aplicată în interiorul cercului. Tacit era prea per-

[172] PLIN., *Ep.*, 1, 19, 1—4 menţionează pe un decurion din Comum, numit Romatius Firmus, *condiscipulus* şi *contubernalis* al lui Pliniu.

[173] A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 23: „Pline nous apprend — ce que nous aurions deviné sans son témoignage — que Tacite et lui représentaient les personnalités les plus en vue de son cercle".

[174] PLIN., *Ep.*, 7, 20, 7: *quae omnia huc spectant, ut in uicem ardentius diligamus, cum tot uinculis nos studia, mores, fama, suprema domique hominum iudicia constringant.*

[175] PLIN., *Ep.*, 7, 20, 4: *equidem adulescentulus, cum iam tu* (Tacit) *fama gloriaque floreres.*

[176] PLIN., *Ep.*, 7, 20, 1—2. În legătură cu aceste corijări reciproce, Pliniu exclamă: *o iucundas, o pulchras uices (ibid.*, 7, 20, 2).

[177] PLIN., *Ep.*, 8, 7, 1—2; 1, 6, 1—3.

[178] PLIN., *Ep.*, 2, 10, 2 şi 2, 1, 6.

[179] PLIN., *Ep.*, 6, 16 şi 20; pentru scrisorile lor şi 1, 20; 4, 13; 6, 9; 7, 33; 8, 7; 9, 10; 14. Pliniu crede în gloria nemuritoare a lui Tacit, deşi nu-i sesizează întinderea uriaşă care îi va fi hărăzită: *Ep.*, 6, 16, 1—3.

sonal pentru a i se impune concepţii politice şi estetice, ca şi pentru a elabora el însuşi o ideologie pe care ceilalţi membri ai cercului s-o asume fără modificări substanţiale.

Tipul ideal al membrului cercului plinian emerge dealtfel din portretul lui Titus Aristo, făurit de însuşi Pliniu. Imaginea care se schiţează sub ochii noştri este cea a unui literat distins, bun cunoscător al dreptului şi al istoriei[180], stilist rafinat, sobru în ce priveşte felul de viaţă, asemănător celor vechi.[181] Un asemenea bărbat era superior filosofilor de profesie, căci se ocupa intens şi de interesele cetăţii şi ale prietenilor.[182] *Otium litteratum* trebuie aşadar îmbinat cu activitatea obştească, desfăşurată în limitele absolutismului, de fapt menită să-i imprime acestuia o direcţie favorabilă senatorilor. Tocmai un asemenea tip ideal de membru al cercului plinian traducea acel *uir ciuiliter eruditus* vehiculat intens în epoca lui Traian, personaj ideal la care ne-am referit la începutul capitolului, concomitent intelectual de valoare şi cetăţean dispus să servească statul şi prietenii ori clienţii. Totodată, un asemenea personaj ideal se distingea prin capacitatea sa de cumpănire, de echilibru şi prin temperanţă, într-un cuvînt prin *moderatio*. Preocuparea pentru *moderatio* se evidenţiază atît la Pliniu, cît şi la Tacit şi la Suetoniu. Conceptul de *moderatio* poate fi conexat filosofiei Noii Academii, dar şi gîndirii politice a cercului, unde toţi membrii elogiau pe Nerva şi Traian pentru moderaţia lor: Pliniu mai mult, Tacit mai puţin. Filosofia cercului rezida prin urmare în probabilismul Noii Academii, în vreme ce estetica echivala cu practica şi teoria literară ale celui de al doilea clasicism. Numai Tacit se diferenţia printr-un stil care depăşea considerabil obedienţa clasicizantă, dar am precizat mai sus că el semnifica o personalitate singulară, o notă specifică în interiorul cercului.

[180] PLIN., *Ep.*, 1, 22, 2: *ille thesaurus est*. Era deci o mină de informaţii şi de cunoştinţe.

[181] PLIN., *Ep.*, 1, 22, 4.

[182] PLIN., *Ep.*, 1, 22, 6: *in summa non facile quis quemquam ex istis qui sapientiae studium habitu corporis praeferunt, huic uiro comparabit.* Vezi şi mai sus n. 132.

În schimb, repetăm, filosofia era aceeași. Nu credem că Pliniu însuși a neglijat în mod deliberat practica filosofiei.[183] Eclectismul lui Pliniu, de care s-a vorbit adesea, ilustrează de fapt probabilismul Noii Academii, cum am arătat mai sus.[184] Astfel în *Panegiric*, după ce notase că domnia lui Traian se născuse din primejdia reprezentată de sediţiunea lui Casperius Aelianus, Pliniu generalizează și subliniază că nenorocirile produc fericire, iar binele și răul își schimbă locurile.[185] De aici concepţia pliniană despre o educaţie care trebuia să fie umană, comprehensivă, nuanţată și destul de îngăduitoare: „nu cad toţi oamenii într-o ercare oarecare?", *non omnes homines aliquo errore ducuntur?* se întreabă Pliniu.[186] De asemenea, tot în lumina antifilosofiei umaniste a Noii Academii, se explică și credinţa lui Pliniu în determinismul uman. Zeii, afirmă Pliniu, nu iubesc pe împăraţii neîndrăgiţi și de oameni, care au deci prioritate faţă de divinităţi: Traian vrea să fie mai întîi iubit de semenii săi și numai în al doilea rînd de zeităţi.[187]

Tacit împărtășește probabilismul adoptat de Pliniu, căci crede în alternanţa binelui și răului, viciilor și virtuţilor, ca inerente

[183] Cum susţine A.M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 77.

[184] Coloratură stoică asumă totuși pledoaria pentru modestie și dispreţuire a banilor, ca și pentru fermitate, *constantia*, ori pentru *otium* consacrat studiului: PLIN., *Ep.*, 1, 8, 8—9; 9, 1—3; 12, 9. Pliniu admira pe stoicii Euphrates și Corellius (*ibid.*, 1, 4, 10; 12, 1—10). În *Panegiric* apar ecouri ale teoriei stoice a virtuţilor și a divinităţii (*Pan.*, 59, 5; 89, 2). François VILLENEUVE, *Études de littérature latine, réunies et publiées par ses collègues, ses élèves et ses amis*, Montpellier, 1947, p. 123 și René CHEVALIER, *Le milieu stoïcien à Rome au I-er siècle ap. J. C. ou l'âge héroïque du stoïcisme romain*, în *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1960, p. 559 reliefează că Pliniu tratează teme stoice, ca respectarea femeilor și sclavilor, dispreţul faţă de jocurile de amfiteatru. Cum am mai subliniat, Pliniu nu este totuși stoic. Am mai văzut că problema sclavilor apare în alţi termeni decît la stoici.

[185] PLIN., *Pan.*, 5, 9: *habet has uices condicio mortalium aduersa ex secundis, ex aduersis secunda nascantur. Occultat utrorumque semina deus et plerumque bonorum malorumque causae sub diuersa specie latent.* A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 42 evidenţia tendinţa lui Pliniu de a ţine seama de consideraţii opuse, care se echilibrau.

[186] PLIN., *Ep.*, 9, 12, 1. De aceea îi cere lui Iunior să fie îngăduitor faţă de fiul lui: *ut memineris et hominem* (*ibid.*, 9, 12, 2).

[187] PLIN., *Pan.*, 72, 3—5.

naturii umane.[188] Rezervele vădite față de eroii opoziției stoice din epoca Flavienilor, ambiguitatea judecării lor în operele sale istoriografice, se nutreau din reticențele adoptate în cercul plinian față de celebrele victime ale lui Domițian. Pe de altă parte, este sigur că Pliniu și cercul său nu subscriau la reținerile față de Traian, învederate de Tacit în primii ani ai epocii. Dar, cum am mai arătat, Tacit n-a devenit niciodată un vrăjmaș al Principatului și nici al lui Traian.

C) IDEOLOGIA DIN PREAJMA LUI TRAIAN

1. Anturajul lui Traian. La curtea lui Traian nu subsistau cercuri cultural-politice ca sub alți împărați. Totuși aici acționau numeroase personalități și curente de opinie, în sînul cărora se elaborau o ideologie și grupuri diferite de presiune politică și chiar estetică.

De fapt, în regimurile absolutiste influența anturajelor a fost mai puternică decît în cele democratice. Cu cît puterea despotului era mai întinsă, cu atît deciziile sale depindeau de curtenii săi cu care era obligat permanent să se consulte căci ei reprezentau cele mai apropiate curele de transmisie ale autorității sale. Nu trebuie să ne înșele fidelitatea curtenilor lui Traian, entuziasmul vădit de ei cezarului.[189] De altminteri, Traian s-a înconjurat de oameni competenți, care au influențat totdeauna măsurile sale politice concrete și ideologia sa.[190] Teoretizînd acest statut care revenea consilierilor, Dio din Prusa sublinia însemnătatea prietenilor monarhului, *amici*, care reprezintă ochii bunului rege.[191] Acesta nu se socotește fericit cînd posedă cei mai buni cai sau cele mai bune arme și veșminte, ci cînd are cei mai buni prieteni. La rîndul său, Pliniu exclamă „cea mai de seamă grijă a principelui este de a-și

[188] TAC., *Hist.*, 4, 74, 5: *uitia erunt donec homines sed neque haec continua et meliorum interuentu pensantur.* Din asemenea concepții, extrage marele istoric determinismul uman și îndeobște umanismul său.
[189] Așa cum îl exprimă DIO CHRYS., *Orat.*, 3, 2. Nici o altă putere n-a fost mai frumoasă. *(ibid.*, 3, 4).
[190] Faptul a fost observat încă de C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 144.
[191] DIO CHRYS., *Orat.*, 3, 118; și *ibid.* 3, 119—122; 129—132.

face prieteni", *praecipuum est principis opus amicos parare.*[192] Traian și-ar fi constituit un anturaj excelent; ar fi știut să-și aleagă *comites* „tovarăși", dar și *amici* — membri ai consiliului principelui. Desigur nu toți *comites* și favoriții lui Traian făceau parte din *consilium principis*. Dar toți se bucurau de influență, fiind în același timp independenți și plini de afecțiune față de el.[193] Sir Ronald Syme atrage atenția asupra strălucirii curții lui Traian, formată din rude influente, demnitari civili și militari, consilieri și generali de valoare. Cei mai mulți curteni, se recrutau dealtfel dintre senatori de extracție recentă, cînd nu erau cavaleri sau chiar liberți.[194] Dealtfel orice *comes* și confident putea participa cu titlul de excepție la unele ședințe ale consiliului principelui.

Din acest strălucit anturaj imperial făcea parte, în primul rînd Plotina, soția împăratului.[195] Au jucat un rol important în anturajul lui Traian exponenții principali ai cercului plinian, Vestricius Spurinna și însuși Pliniu cel Tînăr, pe care Traian îl iubea foarte sin-

[192] DIO CHRYS., *Orat.*, 3, 128 și PLIN., *Pan.*, 85, 6.

[193] PLIN., *Pan.*, 83—87. Semnificativă ni se pare și așezarea unei inscripții pentru un *comes* al lui Traian, pe una dintre piramide. Această inscripție comportă lamente convenționale, dar, repetăm, ele sînt adresate unui *comes* al împăratului: *ILS*, 1046a, reprodusă de M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 88, nr. 237. Pe de altă parte, concludent ni se pare și accentul pus de Pliniu pe reciprocitatea legăturilor dintre Traian și confidenții săi: *habes amicos, quia amicus ipse es (Pan.*, 85, 2). Dincolo de tiparele encomiastice, aceste mărturii ilustrează soliditatea legăturilor dintre Traian și anturajul său, alcătuit cu adevărat din oamenii competenți și loiali. Repetăm noțiunea de *comes* apare mult mai largă decît cea de *amicus principis*, membru al consiliului imperial. Desigur, *amicus* poate fi utilizat și într-un sens mai puțin tehnic.

[194] R. SYME, *op. cit.*, pp. 64; 77; 306—308.

[195] Pompeia Plotina, fiica unui personaj numit Lucius Pompeius, era o soție austeră, care ducea o existență echilibrată, ostentativ modestă, pusă în evidență de PLIN., *Pan.*, 83, 4—8. De aici cercetătorii moderni au dedus că Plotina nu s-a amestecat în viața politică: R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 304—306; R. SYME, *op. cit.*, p. 309; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 8. În realitate Plotina afișa mai mult decît practica modestia. Ea a exercitat permanent o puternică influență în anturajul lui Traian, în sensul accentuării absolutismului și promovării intereselor lui Hadrian, familiei imperiale în general. PS. AUR. VICT., *Epit.*, 42, 1 semnalează indirect această influență: *Plotina incredibile dictu est quanto auxerit gloriam Traiani*... Influența Plotinei a sporit după 112. Cum vom vedea, ea a înrîurit mai ales politica lui Traian în domeniul culturii. Au exercitat influență în anturajul imperial Marciana și Matidia, respectiv sora și nepoata lui Traian.

cer.[196] Fireşte că pînă în 103—104 cînd a decedat, din acelaşi anturaj a făcut parte şi Frontinus, acel tehnocrat şi militar competent, la care ne-am mai referit: Sextus Iulius Frontinus se numărase dealtfel şi printre acei *comites* ai lui Domiţian, care îl însoţiseră pe ultimul Flavian în campania împotriva Cattilor.[197] Reamintim că Frontinus aderase la cercul plinian. Din anturajul lui Domiţian a fost moştenit şi cavalerul Cneius Octavius Titinius Capito, secretar *ab epistulis* sub Domiţian, Nerva şi Traian, frecventator al cercului plinian şi scriitor protector al literaturii. Deşi admira pe eroii Republicii şi păstra în locuinţa sa imaginile lui Cato, Brutus şi Cassius, demonstrase că este un funcţionar imperial conştiincios: din ofiţer de rang ecvestru, devenise sub Domiţian procurator *ab epistulis*, iar sub Traian a ajuns prefect al vigililor.[198] Ca şi Frontinus, trecuse repede de partea Antoninilor, deoarece nu aproba *in petto* concepţiile şi metodele lui Domiţian, deşi îl servise corect.

În primul deceniu de domnie, principalii consilieri ai lui Traian au fost însă Iulius Servianus şi mai ales Licinius Sura.[199]

[196] Nu înţelegem de ce J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 229—230 şi 242—243 contestă participarea la consiliul principelui şi printre *amici* a lui Spurinna.

[197] S. GSELL, *op. cit.*, pp. 186 şi 322. La rîndul său, A. GARZETTI, *Nerva*, p. 345 îl consideră un funcţionar senatorial de tip nou, scrupulos, devotat sarcinilor sale administrative. Pentru Frontinus în anturajul lui Traian vezi şi J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 227—242.

[198] PLIN., *Ep.*, 8, 12, 1: *ipsarum denique litterarum iam senescentium reductor ac reformator.* Se pare că nu lipsea de la nici o recitaţie publică şi organiza în casa sa reuniuni literare. Pentru acest interesant personaj, vezi S. GSELL, *op. cit.*, p. 69; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 275; R. SYME, *op. cit.*, pp. 59 şi 128. Nu făcea însă parte din *consilium principis.* Pentru cariera sa *CIL*, 6, 798 = *ILS*, 1448: CN. OCTAVIVS TITINIVS CAPITO, PRAEF *(ectus)* COHORTIS, TRIB *(unus)* MILIT *(um)*... PROC *(urator)* AB EPISTVLIS ET A PATRIMONIO, ITERUM AB EPISTVLIS DIVI NERVAE, EODEM AVCTORE EX S*(enatus)* C*(onsulto)* PRAETORIIS ORNAMENTIS, AB EPISTVL*(is)* TERTIO IMP*(eratoris)* NERVAE CAESAR*(is)* TRAIANI AVG *(usti)* GERM*(anici)*, PRAEF *(ectus)* VIGILUM. Menţiunea numelui lui Domiţian a fost martelată prin *damnatio memoriae.*

[199] R. SYME, *op. cit.*, p. 83 evidenţiază că în primii ani s-au bucurat amîndoi de o influenţă egală; au fost consuli ordinari în 102. Ulterior, înrîurirea lui Sura a devenit mai puternică. Pentru consulatul celor doi,

Lucius Licinius Sura era și el născut într-o provincie hispanică, *Tarraconensis*.[200] *Homo nouus*, primul senator din familia sa, începuse o carieră strălucită chiar sub Domițian, cînd comandase legiuni și urcase treptele carierii senatoriale, obținînd un prim consulat. Influent după moartea lui Domițian, cum am mai arătat intervenise în favoarea lui Traian și decisese în parte hotărîrea lui Nerva în problema succesiunii lui. Sura nu era dealtfel un senator mărginit, ci un intelectual distins, excelent orator și erudit, prieten cu Marțial și, cum am văzut, cu Pliniu. A influențat sensibil atît politica externă cît și cea internă a lui Traian, care se gîndea la el ca la un eventual succesor. Se pare că Traian îl lăsa să-i scrie discursurile, pe care ulterior le rostea el.[201] Xiphilin îl prezintă ca pe un om bogat, ambițios, avid de glorie: construise băi și gimnazii la Roma și edificii în Hispania, inclusiv un arc de triumf.[202] În 107 a asumat un al treilea consulat ordinar și a murit aproximativ în 108—110 e.n.[203] Acest prim consilier și subtil literat, probabil clasicizant ca și Pliniu, se orienta mai ales spre o potențare prudentă a absolutismului, împărtășea vederile Plotinei și îl sprijinea pe Hadrian, rudă a împăratului, părînd a tinde spre revenirea la ereditatea Principatului. Din acest motiv și din altele, Tacit îl va critica discret cînd va structura în *Istorii* imaginea lui Mucia-

ILS, 1021 a. Atît Servianus cît și Sura făcuseră carieră sub Domițian. Traian a trebuit să se bizuie în primul rînd pe oameni formați în timpul Flavienilor. Faptul este judicios subliniat de J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 226—243. Tînărul savant belgian îi menționează ca membri ai consiliului principelui pe Sura și pe Servianus: *ibid.*, pp. 229—230. Pentru participarea celor doi *amici* la *consilium principis* al lui Traian vezi și J. A. CROOK, *Consilium Principis. Imperial Councils and Consellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge, 1955, pp. 170, nr. 191 (Servianus) și 172, nr. 209 (Sura).

200 *CIL* 2, 4282; 4508; 4536—4548; 6148—6149.

201 IUL., *Caes.*, 22. L-a însoțit pe Traian în campaniile dacice. (DIO, *Hist. Rom.*, 68, 9, 2). Împăratul a respins calomniile dirijate împotriva lui Sura, de care îl legau afecțiunea și încrederea *(ibid.*, 68, 15—16).

202 DIO, *Hist. Rom.*, 68, 15; AUR. VICT., *Caes.*, 13, 8; *CIL.*, 2, 4282; 4508.

203 DIO, *Hist. Rom.*, 68, 15 arată că Traian i-a organizat funeralii publice și că i-a ridicat o statuie; și *CIL*, 6, 1444.

nus, consilierul lui Vespasian.[204] Fiu adoptiv al lui Lucius Iulius Ursus, un fost consul, Lucius Iulius Ursus Servianus, se înrudea cu Traian şi cu Hadrian şi era roman din Hispania. Fusese consul prima oară în timpul lui Domiţian şi a devenit consul ordinar în 102, împreună cu Sura şi apoi cu Fabius Iustus.[205] Ulterior influenţa sa politică a scăzut deoarece se împotrivea desemnării lui Hadrian ca urmaş al lui Traian, atît pentru că îl detesta, cît şi, poate, deoarece dorea să nu se încalce principiile adoptării celui mai bun senator, aplicate de Nerva. Era, aşadar, un militar şi un tehnocrat favorabil unei politici cît mai tradiţionaliste.

Dintre numeroşii sfetnici şi subordonaţi ai lui Traian emerg numele a mai multe personaje. Ne gîndim în primul rînd la senatorii Sosius Senecio, consul în 99 e.n., Cornelius Palma şi Publilius Celsus, cărora Traian le-a acordat dreptul de a-şi ridica statui la Roma.[206] Aulus Cornelius Palma Frontonianus, coleg de consulat în 99 e.n. cu Quintus Sosius Senecio, a fost unul dintre cei mai pricepuţi generali ai lui Traian.[207] Ca şi Iulius Servianus, făcea parte dintre consilierii militari ai lui Traian, care sprijineau

[204] Vezi R. SYME, *op. cit.*, pp. 305; 1044; Alain MICHEL, *Tacité*, pp. 72; 206. Sura şi Mucianus aduseseră fiecare pe tron cîte un împărat şi deveniseră sfetnicii lui. De asemenea atestau moravuri foarte laxe, pe care Tacit le reproba. Pentru rolul jucat de Licinius Sura, vezi şi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 43; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 321; 374; *Nerva*, pp. 138; R. SYME, *op. cit.*, pp. 56; 62—64; 68; 73—79; 83; 305—307; 1043—1044.

[205] Dar, după adoptarea sa, în 97, Traian îi încredinţase comanda trupelor din Germania Superioară. PLIN., *Ep.*, 8, 23, 5; HIST. AUG., *Hadr.*, 2, 6. Iulius Ursus fusese om de încredere al lui Domiţian. Pentru Iulius Servianus, vezi A. GARZETTI, *Nerva*, p. 134; R. SYME, *op. cit.*, p. 81. L-a însoţit pe Traian în primul război dacic. *ILS*, 1021 a consemnează *dona* consulare pentru el şi pentru Sura.

[206] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 16, 2; şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 98. Făceau parte din *consilium principis*, cum au semnalat J. CROOK, *op. cit.*, pp. 166, nr. 161 a; 184, nr. 309; 180, nr. 280; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 229—230; 243.

[207] *CIL*, 6, 2186. Sosius Senecio a fost un *comes* important; se căsătorise cu fiica lui Frontinus. A participat la războaiele dacice şi a asumat un al doilea consulat în 107: vezi *ILS*, 1104; PLIN., *Ep.*, 4, 4, 1; R. SYME, *op. cit.*, p. 78. Palma a îndeplinit misiuni militare în Hispania şi în Siria. În 109 a devenit consul ordinar — deci pentru a doua oară — împreună cu Publius Calvisius Tullus (*CIL*, 3, 7017). Vezi şi A. GARZETTI, *Nerva*, p. 119; R. SYME, *op. cit.*, pp. 78—79; 305; 308.

în acelaşi timp expansiunea externă hotărîtă şi conservarea normelor politice statuate de către Nerva şi îndrăgite de curentele de opinie tradiţionaliste din senat. Aceleaşi aserţiuni se pot enunţa şi despre Lucius Publilius Celsus, de asemenea general important al lui Traian, senator credincios politicii de expansiune şi orientărilor interne preconizate de către Nerva.[208] Generalii lui Traian erau dealtfel solidari între ei, cînd se afla în cauză politica fundamentală a Imperiului. Traian avea o deosebită încredere în Celsus: n-a beneficiat ca alţii de trei consulate, dar a avut, aşa cum am arătat, statuia sa triumfală, *statua triumphalis*, şi a fost consul în momente cardinale pentru domnia cuceritorului Daciei.[209]

Dar Manius Laberius Maximus, alt general şi personaj din anturajul lui Traian, a suferit mai mult decît o simplă eclipsă de influenţă. Fost cavaler şi prefect al pretoriului, a fost promovat de către Domiţian prin procedeul adlecţiunii imperiale în rîndurile senatorilor. Laberius n-a fost, cum vom vedea, singurul prefect trecut în ordinul senatorial şi răsplătit cu cele mai înalte demnităţi. A fost prima oară consul în 89 e.n. Oricum el s-a distins în primul război dacic[210] şi a devenit consul din nou în 103. Dar la sfîrşitul domniei lui Traian îl regăsim exilat într-o insulă.[211] Opinia noastră este că Laberius Maximus trebuie să se fi împotrivit mai energic

[208] Pentru acest personaj, vezi Anton von PREMERSTEIN, *Das Attentat der Konsulare auf Hadrian im Iahre 118 n. Chr.*, în *Beiheft* 8 la *Klio*, 1908, p. 28; R. SYME, *op. cit.*, pp. 78; 305; 308. Toţi aceşti trei generali îşi începuseră cariera sub Domiţian.

[209] S-a numărat şi el printre consulii suffecţi ai anului 102 e.n., an al primului război dacic, şi a fost consul ordinar în 113, cînd Traian pregătea ampla sa campanie partică. Opoziţia lui Palma şi Celsus împotriva lui Hadrian apare în HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 3: (Hadrianus) *in adoptionis sponsionem uenit Palma et Celso, inimicis semper suis et quos postea insecutus est, in suspicionem adfectatae tyrannidis lapsis.*

[210] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 9, 4. Pentru Laberius ca *amicus principis*, vezi J. CROOK, *op. cit.*, p. 171, nr. 202; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 230; 242. Pentru Laberius Maximus, vezi şi R. SYME, *op. cit.*, pp. 77—78; 81—83; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 136; *PIR* II, p. 258, nr. 4.

[211] HIST., AUG., *Hadr.*, 5, 5; pentru consulat, *CIL* 5, 5067; 16, 48 = *ILS*, 2001; *CIL* 14, 1773.

decît alții ascensiunii lui Hadrian, care a obținut exilarea viteazului general.[212]

Senator și consul a devenit și primul prefect al pretoriului sub Traian, Sextus Attius Suburanus Aemilianus, de asemenea foarte influent la curtea lui Traian. Împăratul îl instalase ca prefect dealtfel cu un gest nobil: i-a încredințat un pumnal, de care să se servească pentru apărarea sa, de va domni bine și împotriva sa, dacă se va comporta ca un împărat rău.[213] Suburanus a devenit consul suffect în 101 e.n. și ordinar în 104.[214] Nu putem reconstitui astăzi atitudinea politică a lui Suburanus, dar fidelitatea față de Traian apare ca incontestabilă. Această apreciere este validă și pentru Tiberius Claudius Livianus, care îi succede lui Suburanus ca prefect al pretoriului și însoțește în această calitate pe Traian în campaniile dacice.[215] Se pare că Livianus a rămas în funcțiune pînă în 116 e.n., că a devenit un fel de umbră a lui Traian și că deci a exercitat la curte o puternică influență: a militat în favoarea lui Hadrian și a lui Sura.[216]

În anturajul lui Traian trebuie să fi exercitat o înrîurire sensibilă și Quintus Glitius Atilius Agricola. Om bogat și influent, s-a

[212] Soarta lui Laberius Maximus sub Hadrian pare a pleda pentru ipoteza noastră. În orice caz nu subscriem la ipoteza lui R. SYME, *op. cit.*, p. 307 că Laberius ar fi căzut victimă unei acțiuni a lui Sura. Surghiunul e prezentat de *Istoria Augustă* ca survenit după moartea lui Sura. Dar e posibil ca Sura să fi intrat el însuși, în ultimii ani de viață, în conflict cu senatorii care îl detestau pe Hadrian, ca Palma, Celsus, Laberius, Servianus și alții.

[213] PLIN., *Pan.*, 67, 8; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 16, 1; AUR. VICT., *Caes.*, 13, 9. Pentru Suburanus ca *amicus principis*, vezi J. CROOK, *op. cit.*, p. 152, nr. 42a; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 229; 243.

[214] *L'Année Épigraphique*, 1939, p. 60; H. SEYRIG, *Heliopolitana*, în *Bulletin du Musée de Beyrouth*, 1, 1937, p. 80; R. SYME, *op. cit.*, p. 82; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 357—358. În 97 e.n., Suburanus guverna ca procurator provincia Belgica.

[215] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 9, 2. Încă din timpul lui Domițian prefecții, anterior doar comandanții gărzii de la Roma și primii consilieri ai împăratului, sînt trimiși pe cîmpul de luptă. Inovația ne apare semnificativă, întrucît în acest mod ei devin primi adjuncți militari ai cezarului pentru întreg Imperiul.

[216] Pentru Livianus, vezi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 334; 358; R. SYME, *op. cit.*, p. 82. Sprijinirea lui Hadrian este semnalată de HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 2.

numărat printre generalii lui Traian; și-a început cariera sub Domițian, a devenit consul suffect pentru a doua oară în 103 e.n., împreună cu Laberius Maximus. A luptat în timpul primului război dacic și a devenit ulterior *legatus*, guvernator al Pannoniei, și prefect al orașului Roma, *praefectus Urbi*.[217] Nu putem însă preciza dacă urma orientarea lui Sura sau cea a lui Palma și Celsus. În schimb aceștia doi din urmă au fost sprijiniți fără nici o îndoială de generalul Lusius Quietus, șef maur în serviciul Romei. Aventurier genial, general foarte crud dealtfel, s-a distins în campaniile dacice și partice și a fost apreciat de Ammianus Marcellinus ca unul dintre cei trei principali strategi ai Romei în Orient, alături de Corbulo și de Theodosius.[218] Traian l-a promovat senator și chiar consul, la sfîrșitul domniei sale.[219] Acest statut excepțional a reprezentat un act deosebit de îndrăzneț al lui Traian, care a dovedit astfel, prin recompensarea excepțională a unui barbar, că prețuia mai mult calitățile militare decît scrupulele senatoriale. Lusius și-a revelat însă animozitatea împotriva lui Hadrian și lealitatea față de politica externă a lui Traian abia după moartea împăratului său. O atitudine politică pe placul senatorilor tradiționaliști nu este totuși surprinzătoare la un roman recent, care pe deasupra e și direct interesat în continuarea politicii de expansiune externă.

Adeptul cel mai marcant al liniei de conduită și al concepțiilor profesate de Sura este tocmai personajul care făcea obiectul principal al controverselor din anturajul lui Traian. Ne referim desigur

[217] *CIL* 5, 6974—6981; *ILS* 1021a; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 78, nr. 205; *CIL* 16, 48 = *ILS*, 2001; *CIL* 14, 4538; PLIN., *Ep.*, 6, 11, 1; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 125; R. SYME, *op. cit.*, pp. 77—78; 303. Ca *amicus principis*, vezi J. CROOK, *op. cit.*, p. 166, nr. 161a; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 229; 242.

[218] DIO., *Hist. Rom.*, 68, 32, 4 îl prezintă ca fruntaș al maurilor; vezi și Leiva PETERSEN, *Lusius Quietus. Ein Reitergeneral Trajans aus Mauretanien*, în *Das Altertum*, 14, 1968, pp. 211—217. AM. MARC., *Res. Gest.*, 29, 5, 4 (ca strateg); EUSEB., *Hist. Eccl.*, 4, 2.

[219] Pentru Lusius, vezi și Aurel IORDĂNESCU, *Lusius Quietus*, București, 1941, mai ales pp. 14—17; 35—39; 50—59; Edmund GROAG, articol *Lusius* în *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 13, 1927, 1874—1890; *PIR* II², p. 113, nr. 439; J. CROOK, *op. cit.*, p. 173, nr. 216; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 230; 243. A intrat în *consilium* imperial.

la Hadrian. Acesta se înrudea cu Traian și se căsătorise cu Sabina, nepoata sorei lui Traian. Evoluția ascensiunii sale începuse sinuos, dar Sura îl susține în mod constant.[220] Hadrian face parte dealtfel dintre *comites* care îl însoțesc pe Traian în războaiele dacice; în 108 e.n. devine consul și desemnarea sa ca succesor al lui Traian se conturează tot mai limpede.[221] După moartea lui Sura, ajunge principalul sfetnic al cezarului și beneficiază în continuare de protecția Plotinei, a senatorilor Sosius Papus și Nepos și îndeosebi a celor mai importanți cavaleri romani.[222] Ordinul ecvestru, în ansamblul său, îi era favorabil și Hadrian se bucura și de sprijinul lui Septicius Clarus. Încă de acum, Hadrian se pronunța pentru consolidarea absolutismului: partizanii săi, inclusiv cei din cercul lui Septicius, preconizau un absolutism relativ moderat, dar mai limpede afirmat decît cel al lui Traian și moștenirea Imperiului în aceeași familie, chiar dacă cu discreție. Pare probabil că Hadrian și adepții săi să fi aprobat expediția partică ca semn de inflexiune despotic-orientalizantă și, în genere, orientarea potențat absolutistă din ultimii ani ai lui Traian. Influența lor trebuie să fi contribuit la mutațiile ideologico-politice din a doua parte a domniei lui Traian.

Printre *comites* ai lui Traian, la Roma și în campaniile lui militare, se aflau însă și alți senatori și cavaleri. Ne referim la Quintus Acutius Nerva, consul suffect în 100 e.n., ulterior guvernator al Germaniei Inferioare, post important, dat fiind că Traian trebuia să-și orienteze eforturile militare în alte zone ale lumii romane și să mențină pacea pe Rin. Dar și la Cneius Pompeius Longinus, consul suffect în 90 e.n., comandant de forțe romane în Dacia, între

[220] HIST. AUG., *Hadr.*, 2, 10: *...denique statim suffragante Sura ad amicitiam Traiani pleniorem redit;* și 3, 10. Îl susținea de asemenea împărăteasa: *...fauente Plotina* (*ibid.*, 2, 10). Printre adversarii săi, în afară de cei menționați, s-au numărat și *pueri* favoriți ai lui Traian. Pe aceștia îi ațîța Gallus (*ibid.*, 2, 7).

[221] HIST. AUG., *Hadr.*, 3, 10.

[222] HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 2 menționează pe Attianus, Livianus și Turbo. B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, p. 20 reconstituie ascensiunea politică a lui Hadrian în vremea lui Traian.

cele două războaie purtate împotriva lui Decebal.[223] Inventarul acestor *comites* este lung şi inevitabil deschis. Pe de altă parte, e puţin probabil ca majoritatea acestor *comites*, îndeosebi *uiri militares*, să se fi amestecat în controversele dintre capii anturajului imperial cu privire la succesiunea lui Traian şi la consolidarea absolutismului. După cel de al doilea război dacic, se afirmă dealtfel pe scena politică o nouă generaţie de generali, care obţin consulate şi comandamentele militare în provincii: Lucius Minicius Natalis, Quintus Pompeius Falco, Caius Iulius Proculus, Aulus Larcius Priscus, Lucius Catilius Severus, Titus Iulius Maximus.[224] Toţi aceştia ilustrează dinamismul grupului oamenilor de încredere ai lui Traian, tendinţa sa spre împrospătare şi întinerire necontenite. Nu cunoaştem atitudinea acestor generali faţă de Hadrian, dar e probabil că-i erau favorabili. Opinăm că aceeaşi poziţie trebuie să fi adoptat şi Sextus Quinctilius Valerius Maximus, promovat în senat de către Nerva, *praetor* sub Traian, care îi încredinţează misiunea extraordinară, puţin tradiţională, de a controla finanţele şi administraţia cetăţilor din provincia senatorială a Achaiei, vechea Grecie.[225]

[223] Pentru Acutius Nerva, vezi *CIL*, 13, 7967; 7715—7716; *PIR* I², p. 16, nr. 101; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 105; pentru Longinus, vezi R. SYME, *op. cit.*, p. 78; după primul război dacic, Traian instalează *comites* ai săi în toate provinciile. În Siria este trimis Aulus Iulius Quadratus, consul în 94 şi 105 e.n.; vezi *ILS*, 8881; *IGRR*, 4, 336; R. SYME, *op. cit.*, p. 78. Caius Iulius Quadratus Bassus, consul suffect în 105, a guvernat Cappadocia: vezi R. SYME, *op. cit.*, pp. 79; 308; 849; Quintus Baebius Macer, consul suffect în 103 şi *praefectus Vrbi* în 117, proconsul al Baeticei în 100—101 era ostil lui Hadrian: vezi HIST. AUG., *Hadr.*, 5, 5; PLIN., *Ep.*, 6, 24; R. SYME, *op. cit.*, p. 306. Ultimii trei menţionaţi erau membri permanenţi ai consiliului principelui.

[224] Numai Catilius Severus a făcut parte permanent din *consilium principis*. Pentru Natalis, vezi *ILS*, 1029 = *CIL*, 2, 4509 şi A. GARZETTI, *op. cit.*, p. 143; Pentru Falco, *ILS*, 1035; Proculus, *ILS*, 1040; pentru Priscus, *ILS*, 1055; pentru Maximus, *ILS*, 1016; pentru Severus, *ILS*, 1041; A. MERLIN, *Quelques remarques sur la carrière de L. Catilius Severus, légat de la Syrie*, în *Mélanges Dussaud*, Paris, 1939, vol. 1, pp. 217—226; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 383; 662; 675. Numai Falco se născuse în Italia, iar ceilalţi proveneau din provinciile gallice şi hispanice. Pentru toţi aceşti tineri generali, vezi R. SYME, *op. cit.*, p. 849.

[225] PLIN., *Ep.*, 8, 24, 2 şi *Pan.*, 70, 1; EPICT., *Diss.*, 3, 7; *CIL*. 3, 384 = *ILS*, 1018; M. DURRY, *op. cit.*, pp. 191 şi 243; A. GARZETTI, *Nerva*, p. 154.

Printre *comites* imperiali se aflau și numeroși cavaleri destul de importanți, chiar dacă se bucurau de o influență mai redusă decît Livianus. Ne referim de fapt la prefecții Egiptului, Pompeius Planta, Vibius Maximus și Marcus Rutilius Lupus, inițial prefect al annonei (aprovizionarea Capitalei), între 103 și 111 și, ulterior, al Egiptului, între 114 și 117.[226] Toți aceștia se manifestau, foarte probabil, ca partizani ai lui Hadrian, întocmai ca și Quintus Marcius Turbo, în 103 simplu centurion legionar, însărcinat în ultimii ani ai lui Traian cu înăbușirea revoltei iudeilor din Egipt.[227]

Firește însă că și alți inși, liberți, cavaleri mărunți, făceau parte din anturajul lui Traian. Ne gîndim de pildă la celebrul medic al lui Traian, Titus Statilius Crito, mai sus menționat, care trebuie să se fi bucurat de o anumită înrîurire asupra împăratului.[228] Mulți dintre aceștia trebuie să se fi divizat între tabăra lui Sura și Hadrian, și cea a lui Servianus, Palma și Celsus. Pe aceștia din urmă trebuie să-i fi sprijinit și membrii familiei Avidiilor, inclusiv tînărul discipol al lui Tacit, Caius Avidius Nigrinus, orator de talent, filosof stoic, consul suffect în 110 e.n. și ulterior, pînă la moartea lui Traian, guvernator al Daciei.[229] Am văzut că Nigrinus va lua conducerea unui *circulus* la sfîrșitul domniei lui Traian, chiar dacă

[226] Pentru Vibius Maximus, vezi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 664; pentru Planta, PLIN., *Ep.*, 9, 1; 10, 7; *CIL* 3, 14147; pentru Lupus *L'Année épigraphique*, 1948, 38; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 357. Ar putea fi la rigoare menționat și Gavius Bassus: PLIN., 20; 21, 1 *(praefectus orae Ponticae... uir egregius et indulgentia tua dignus);* 22, 1—2.

[227] Pentru Turbo, vezi E. FRÉZOULS, *Inscription de Cyrrhus relative à Q. Marcius Turbo*, în *Syria*, 30, 1953, pp. 247—278; *CIL*, 16, 60; R. SYME, *op. cit.*, p. 322; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 357; 664; 676; A. FUKS, *The Jewish Revolt in Egipt, A. D. 115—117 in the Light of the Papyri*, în *Aegyptus*, 33, 1953, pp. 131—158.

[228] Pentru Criton, vezi *L'Année Épigraphique*, 1928, nr. 94; 1937, nr. 85. Criton scrisese și tratate de specialitate. Traian îl aprecia foarte mult, îl considera membru al anturajului său și l-a promovat procurator. Pentru cariera acestui strălucit medic și prieten al lui Traian, vezi I. I. RUSSU, *op. cit.*, pp. 114—115 și *supra* capitolul III, inclusiv nn. 10—11.

[229] Pentru Nigrinus, vezi *CIL* 3, 567; 7904 = *ILS*, 247; *CIL*, 10, 6706 = *ILS*, 8217; PLIN., *Ep.*, 5, 13, 6; 20, 6; 7, 6, 2—4; *PIR*, I², A, nr. 1408; A. von PREMERSTEIN, *op. cit.*, p. 62; Ronald SYME, *Danubian Papers*, București, 1971, pp. 95—96. J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 229 și 243 arată că Nigrinus a devenit *amicus principis* și consilier permanent al lui Traian. Nu trebuie însă neglijat rolul împlinit în preajma împăratului de către liberții casei sale,

se afla în acea perioadă în Dacia. Avidius Nigrinus aducea în anturajul lui Traian rigoarea stoică a descendenților spirituali ai lui Thrasea și ai Helvidiilor și credința nestrămutată în privilegiile curiei.

Ceea ce-i unea pe toți era competența în materie administrativă și militară, ca și fidelitatea sinceră față de Traian, datorită capacităților cezarului și sentimentelor echilibrului, ponderației, ca și spiritului de răspundere, dovedite de principe. Aceeași lealitate poate fi constatată și la Dio din Prusa, intim al lui Traian în prima parte a domniei lui.[230]

2. Dio din Prusa și sprijinitorii greci ai politicii lui Traian. Am subliniat în alt capitol că Dio din Prusa a sprijinit activ politica lui Traian și că a făcut parte un timp din anturajul imperial.[231] Se pare dealtfel că Dio a îndeplinit în acest anturaj funcția de „director de conștiință".[232] Dio însă nu ajunge niciodată că cunoască proiectele politice tainice ale lui Traian, pe care cum vom vedea, le împărtășea Pliniu. Dio ajunsese să critice aspru sofistica tradițională: sofistul de rînd nu s-ar deosebi de eunucul lasciv.[233] Ca sofist moralist de un tip nou, Dio îmbrățișase în primul rînd cinismul și ideile lui relative la o viață congruentă naturii, la eluctarea apa-

diminuat față de cel ce revenise omologilor lor la mijlocul secolului I e.n., dar încă important. P. R. C. WEAVER, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1972 se referă în repetate rînduri la liberții și la sclavii lui Traian: pp. 34; 69; 75; 158; 235; 246—248, 252—256; 270—276 etc. Liberții și sclavii lui Traian influențau unele decizii luate *in camera*, în cerc restrîns.

[230] DIO CHRYS., *Orat.*, 3, 2. Desigur Dio era un confident, dar nu și un *amicus principis*, în sensul de consilier permanent.

[231] În schimb și în pofida unor similitudini ideologice, el nu pare să fi frecventat cercul lui Pliniu. M. DURRY, *op. cit.*, p. 29, n. 5 observa că Pliniu a putut cunoaște conferințele lui Dio despre regalitate, dar adăuga: „il n'est nullement prouvé qu'il en ait tiré parti".

[232] Vezi Louis FRANÇOIS, *Essai sur Dion Chrysostome philosophe et moraliste cynique et stoïcien*, Paris, 1921, p. 11.

[233] DIO CHRYS., *Orat.*, 4, 33—38; vezi și L. FRANÇOIS, *op. cit.*, pp. 5—12; 63.

renţelor, la valoarea intrinsecă a virtuţii.[234] Dar acest cinism fundamental se concilia la Dio din Prusa cu stoicismul şi chiar cu mithraismul.[235] De notat că el preia concepţia stoică a unei cetăţi universale a oamenilor şi a zeilor.[236] Dio visează la un imperiu făurit după modelul cetăţii umano-divine desăvîrşite, imperiu condus de un bun monarh. El crede ferm că statul lui Traian poate şi trebuie să devină un asemenea imperiu ideal şi am văzut în capitolul dedicat izvoarelor că ideologia monarhică a epocii se regăseşte în reflecţiile sale.

Dar Dio nu se singulariza în lumea filosofilor de expresie elenică. Sursele consemnează bunele sale raporturi cu unii gînditori greci.[237] Politica lui Traian este susţinută, din adăpostul său de la Nicopolis, de unde refuză să se întoarcă la Roma, şi de Epictet. Aici, în şcoala sa de înţelepciune, Epictet făurea pentru discipolii săi un adevărat baraj eroic împotriva vicisitudinilor vieţii, cristalizat în doctrina unui adevărat antidestin moral contrapus destinului exterior, atît de schimbător şi de opresiv[238]. Cum am arătat în alt capitol, Epictet recomanda servirea demnă, dar loială a lui Traian. În capitolul consacrat izvoarelor am decodat această atitudine în prima carte a *Dizertaţiilor*, alcătuită probabil în ultimii ani ai domniei lui Traian.[239] Dar aproape toţi filosofii de expresie greacă—dealtfel în acest moment puţini scriau în latineşte — se raliaseră sincer regimului şi ideologiei lui Traian. Epoca lui

[234] L. FRANÇOIS, *op. cit.*, pp. 8; 118—126; 127—139. După opinia noastră, convertirea lui Hercule în erou principal atestă un cinism fundamental. Dio celebrează *ponos*-ul şi virtuţile lui Hercule.

[235] Cum relevă L. FRANÇOIS, *op. cit.*, pp. 18 şi 118 Zeus apare la Dio sub chipul divinităţii iraniene Mithra.

[236] DIO CHRYS., *Orat.*, 1, 52.

[237] PHILOSTR., *Sophist.*, 1, 7, 3. Pentru gînditorii greci ai epocii, vezi Brian P. REARDON, *Courants littéraires grecs des IIe et IIIe siècles après J. C.*, Paris, 1971, pp. 3—63.

[238] E. CIZEK, *Épictète*, pp. 79—80.

[239] Pentru cronologie, vezi E. CIZEK, *Épictète*, p. 82 şi *supra* cap. III nn. 31—33. F. VILLENEUVE, *op. cit.*, p. 123 constată puternicul ecou al învăţăturilor lui Epictet cînd „avec Nerva commence ce que l'on peut appeler la période triomphante du stoïcisme à Rome". Ideile stoice ar fi influenţat instituţiile elaborate de către Nerva şi Traian, ca şi opinia că statul are îndatoriri părinteşti faţă de supuşii lui *(ibid.*, p. 124).

Traian nu traduce deloc o eclipsă a filosofiei.[240] De fapt, se omite expansiunea Noii Academii, care influența cum am văzut pe Pliniu și — adăugăm acum — pe Plutarh. Însă, cum arată mai mulți savanți, s-a realizat o reconciliere între principe și filosofi, care i-a inclus și pe stoici.[241] Sursele reliefează protecția acordată de Traian filosofilor, îndeosebi stoici: „în ce onoare, se adresa Pliniu lui Traian, ții pe dascăli de înțelepciune", *quam dignationem sapientiae doctoribus habes!*[242] Iulian și Pseudo-Aurelius Victor confirmă respectul arătat de Traian filosofilor și oamenilor de cultură prin excelență.[243] Într-adevăr, Traian acorda imunități și privilegii sofistului Antonios Polemon.[244]

Traian a fost sprijinit în mare parte de Apollonius din Tyana, celebrul taumaturg, și de Euphrates din Tyr, considerați de Hieronymus ca principalii filosofi ai anului 96 e.n.[245] Pliniu ni-l prezintă pe Euphrates ca un *sapiens* elocvent, subtil, frumos la chip, intransigent, dar amabil, uman[246]. Fergus Millar demonstrează că acest strălucit retor și filosof a fost un discipol al lui Musonius

[240] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 243—246; 290, deși recunoaște că Traian era binevoitor față de filosofi, crede într-un impas al studiilor filosofice. Același punct de vedere eronat a fost susținut și de R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 276: „gli studi filosofici non ebbero grande importanza."

[241] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 373; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 130; 156 și 173. Adeziunea stoicilor la regimul lui Traian este judicios explicată de acest ultim savant: „de son règne (Trajan) date le début de l'Empire „humanistique", dont le prince incarne les vertus stoïciennes longuement évoquées par les penseurs et les panégyristes" *(ibid.*, p. 156).

[242] PLIN., *Pan.*, 47, 1. M. DURRY, *op. cit.*, p. 155 observă că acești *doctores* sînt mai cu seamă stoici.

[243] IUL., *Caes.*, 22; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 8: *magis simpliciora ingenia aut eruditissimos... diligebat.* Acest ultim enunț ar putea ilustra simpatia lui Traian față de cercurile cultural-politice.

[244] PHILOSTR., *Sophist.*, 1, 25, 5. Desigur, aceasta nu-l împiedica pe Traian să fie sever cu greșelile săvîrșite de filosoful Archippus: PLIN., *Ep.*, 10, 58; 60.

[245] HIERON., *Chronic.*, p. 192, CCXVIII Olymp., an XVI, 96: *Apollonius Tyaneus et Euphrates insignes philosophi habentur.* Ambii au fost menționați *supra.*

[246] PLIN., *Ep.*, 1, 10, 2—12; îndeosebi: *...nulla tristitia, multum seueritatis... insectatur uitia, non homines, nec castigat errantes, sed emendat* *(ibid.*, 7). Euphrates era prieten cu Pliniu și îl consola.

Rufus.[247] Şi un sincer admirator al Helvidiilor, adăugăm noi. Euphrates şi alţi stoici intransigenţi pendulau între optica cercului plinian şi cea a lui Iunius Mauricus. Ei se pronunţau pentru un principat tradiţionalist şi concomitent paternalistic, dar şi pentru transmiterea Imperiului către cel mai bun senator. Totodată, susţineau cu fermitate participarea la viaţa obştească şi sprijinirea lui Traian.[248] Ulterior, Euphrates s-a opus ferm lui Hadrian şi s-a apropiat de un alt stoic, Avidius Nigrinus. Credem că s-a aliat cu Tacit însuşi, după moartea lui Pliniu şi chiar a lui Traian.

În orice caz Dio din Prusa, Euphrates şi alţii au exercitat o anumită înrîurire asupra politicii lui Traian. Cum am semnalat mai sus că au relevat mai mulţi cercetători, ei au contribuit la orientarea prudentă şi ostentativ umanitară a politicii interne, la vocaţia paternalistică asumată de Principatul lui Traian. Nu au reuşit totuşi să împiedice transmiterea puterii imperiale lui Hadrian şi nici potenţarea energică a absolutismului din ultimii ani ai domniei lui Traian.

3. Fragilitatea opoziţiei ideologice împotriva lui Traian. În acest context, nu este de mirare că accentele opoziţioniste apar rar. Ele pot veni din partea unui poet relativ izolat, ca Iuvenal, cum am arătat în capitolul consacrat izvoarelor. Dealtfel Iuvenal îşi revarsă amărăciunea împotriva noii şi vechii aristocraţii.[249] El se apropie uneori sensibil de stoici, fără a deveni vreodată un adevărat adept al Porticului.[250] A fost de asemenea pus în paralelă

[247] F. MILLAR, *Epictetus*, p. 141.

[248] PLIN., *Ep.*, 1, 10, 10 revelă că Euphrates credea că principalul rost al filosofului rezidă în exercitarea unei funcţiuni publice, în instruirea şi judecarea de procese, în aplicarea dreptului. Această servire a obştei trebuie înţeleasă ca raliere sinceră la guvernarea lui Traian.

[249] IUV., *Sat.*, 1, 170—171 şi ulterior toată satira a opta; vezi G. HIGHET, *op. cit.*, pp. 38; 63—64; 84; 113—114; Augusto SERAFINI, *Studio sulla satira di Giovenale*, Firenze, 1957, pp. 96; 132—133; 316—318; 325; René MARACHE, *La poésie romaine et le problème social à la fin du I-er siècle*, în *L'Information Littéraire*, 13, 1961, pp. 12—19; R. SYME, *Tacito*, pp. 659—660; E. CIZEK, *Juvénal*, pp. 88—89.

[250] Pentru apropierea de stoicism, vezi F. VILLENEUVE, *op. cit.*, p. 123; L. A. MC Kay, *Notes on Juvenal*, în *Classical Philology*, 53, 1958, pp. 236—240; E. CIZEK, *Juvénal*, pp. 92—93.

cu Tacit[251], dar îl despărţea net de marele istoriograf atitudinea faţă de cercul lui Pliniu — ostilă în cazul lui Iuvenal — şi îndeosebi faţă de Traian. Cea de a şasea biografie antică a satiristului, comportă de fapt un ecou al tensiunii dintre Traian şi regimul său, pe de o parte şi Iuvenal pe de alta, cînd atribuie exilul poetului unei măsuri luate de cuceritorul Daciei, pe care l-ar fi vexat critica viciilor epocii şi curţii sale.[252] Amintim aluzia critică din satira a doua. Desigur însă că această tensiune şi criticile unui poet puţin gustat în epoca sa nu puteau să-l stînjenească mult pe Traian.

S-a schiţat totuşi o conjuraţie, o acţiune politică împotriva lui Traian, condusă de Crassus Frugi Licinianus, care aşa cum am mai văzut, conspirase şi împotriva lui Nerva. Traian a tradus pe conspiratori în faţa senatului, care l-a exilat pe Crassus într-o insulă[253]. Crassus şi partizanii săi — desigur puţin numeroşi — au acţionat poate împinşi de aceleaşi motive ca în timpul lui Nerva şi anume sub impactul nemulţumirii pe care o suscitase printre cei mai intransigenţi senatori conduita blîndă a împăratului faţă de delatori. Nu există dovezi în acest sens, dar credem că această conjuraţie şi-a recrutat adepţii printre cei mai intransigenţi membri ai cercului condus de Mauricus.[254]

Dar o asemenea conspiraţie a avut mai mult o înfăţişare... folclorică. Opoziţia ideologică şi politică împotriva lui Traian a fost foarte slabă. Nici un alt cezar, inclusiv August, n-a beneficiat de un consens aproape unanim atît de favorabil, n-a întrunit un sprijin atît de larg.

[251] R. SYME, *Tacito*, p. 661.

[252] *Vita Iuv.*, 6, mai ales... *quibus Traianus intelligens uitia carpi sui temporis.*

[253] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 16, 2. Unul dintre conspiratori a fost, poate, condamnat la moarte. Considerăm că la el s-a referit EUTROP., *Breu.*, 8, 2, cînd a afirmat că n-a fost ucis decît un singur senator sub Traian şi acesta *ignorante Traiano.*

[254] Nu putem fi de acord cu A. GARZETTI, *Nerva*, p. 136, care consideră că şi Laberius Maximus s-ar fi asociat la această conspiraţie. Ni se pare că mişcarea conspirativă în cauză a fost descoperită înaintea dizgraţierii lui Laberius Maximus. Am arătat mai sus că altele au fost motivele surghiunirii acestui general al lui Traian.

1. Coeziunea Imperiului, aspiraţie unanimă. Această solidaritate în jurul şi în sprijinul lui Traian comportă de asemenea concepţia coeziunii şi funcţionalităţii imperiului Romei, solidarităţii părţilor lui cu ansamblul. În numele acestei solidarităţi, toţi ideologii romani justifică dominarea bazinului mediteranean, exploatarea şi controlarea riguroasă a tuturor provinciilor. În *Panegiric* şi în legătură cu ajutorul acordat de puterea centrală Egiptului, cu prilejul unei penurii de alimente, Pliniu afirmă că romanii s-ar putea lipsi de Egipt, dar Egiptul n-ar putea subsista fără ajutorul romanilor. Această ţară fecundă ar fi pierit, dacă ar fi fost liberă, conchide Pliniu.[255] Ceea ce nu era adevărat, deoarece grînarul Imperiului, intens exploatat, era tocmai Egiptul.

Desigur, acelaşi Pliniu nu uită să sublinieze rolul asumat de Traian în acest ansamblu funcţional, intim solidar, pe care îl constituia Imperiul. Traian ajută toate părţile Imperiului şi pune în strînsă legătură Orientul cu Occidentul. Popoarele învaţă astfel să considere preferabilă servirea unui singur stăpîn, unei libertăţi bazată pe discordie.[256] „Căci, continuă el, cînd bunurile tuturor sînt separate, fiecare îşi înfruntă singur nenorocirile, în vreme ce atunci cînd toate sînt asociate şi amestecate, nimeni nu e copleşit de nenorociri în izolare, iar bunurile sînt comune tuturor", *quippe discretis quidem bonis omnium sua cuiusque ad singulos mala, sociatis autem atque permixtis singulorum mala ad neminem, ad omnes omnium bona pertinent.*[257] Cu alte cuvinte, lumea locuită are nevoie de solidaritate şi de unitate, pe care nu le poate dobîndi decît sub puterea Romei şi a lui Traian. Este limpede că o asemenea concepţie justifica nu numai prezervarea Imperiului ci şi extinderea lui.

Alte texte exprimă idei similare. Mai tîrziu, dar încă sub incidenţa epocii lui Traian, Florus va pleda de asemenea pentru func-

[255] PLIN., *Pan.*, 31, 5—6.
[256] PLIN., *Pan.*, 32, 1—2.
[257] PLIN., *Pan.*, 32, 3.

țiunea imperială a poporului roman, *populus Romanus*.[258] Istoria acestuia echivalează cu cea a omenirii întregi.[259] Florus doreşte să suscite admirația pentru poporul-rege, ...*ad admirationem principis populi*...[260]. Acest erou colectiv şi-a aflat adevărata împlinire abia sub domnia lui Traian, întruchiparea vie a calitățior sale. Florus constată că de la domnia lui August pînă în „era noastră", *saeculum nostrum*, au trecut mult mai puțin de două sute de ani, în care poporul roman „datorită inerției cezarilor a îmbătrînit şi s-a mistuit, pînă cînd sub împăratul Traian şi-a umflat muşchii şi dincolo de speranța tuturor bătrînețea Imperiului şi-a recăpătat vigoarea, ca şi cum ar fi întinerit din nou", *quibus inertia Caesarum quasi consenuit atque decoxit, nisi quod sub Traiano principe mouit lacertos et praeter spem omnium senectus imperii quasi reddita iuuentute reuirescit.*[261] La rîndul său, Frontinus, consideră Roma „regină şi stăpîna lumii", „zeița pămîntului", *regina et domina orbis*..., *terrarum dea*, cu adevărat inegalabilă.[262]

Mai revelatoare apare mărturia lui Tacit, care pledează pentru *pax Romana*, pacea romană, menită să apere popoarele dominate de ea. Romanii n-au purtat războaie decît ca să se apere: Petilius Cerialis le spune gallilor că legiunile Romei au venit în țara lor ca să-i ferească de duşmani şi să mențină ordinea.[263] Aşadar, această pace romană se întemeiază pe „supunere şi siguranță", *obsequium et securitas.*[264] Tacit pune şi un alt general roman, şi anume pe

[258] *Virtus* „virtutea" şi *Fortuna* „soarta" au prezidat destinul Romei (FLOR., *Epitom.*, 1, praef. 2). Florus elaborează o viziune biologică a istoricului acestui popor: dezvoltarea lui comportă o copilărie, o adolescență, o tinerețe, o bătrînețe (*ibid.*, 1, praef., 5—8). *Populus Romanus* este adevăratul erou al operei lui Florus care îl menționează de aproximativ cincizeci de ori.

[259] FLOR., *Epitom.*, 1, praef., 2.

[260] FLOR., *Epitom.*, 1, praef., 3.

[261] FLOR., *Epitom.*, 1, praef. 8.

[262] FRONT., *De aq.*, 88, 1: *cui par nihil et nihil secundum.*

[263] TAC., *Hist.*, 4, 73, 3—7. Adaugă apoi că impozitele puse de romani sînt necesare pentru a întreține această forță de „apărători" (*ibid.*, 4, 74, 2—3). Plecarea ei ar dezlănțui nenumărate conflicte (*ibid.*, 4, 74, 7). Istoricii şi politologii romani acreditaseră de multă vreme ideea că romanii ar fi purtat numai războaie defensive.

[264] TAC., *Hist.*, 4, 74, 9: ...*moneant uos utriusque fortunae documenta ne contumaciam cum pernicie quam obsequium cum securitate malitis.*

Vocula, să ceară supuşilor Romei, „aliaților" ei, *socii*, loialitate absolută. *Fides* „lealitatea" şi *fama* „faima", obţinute în serviciul Romei, se convertesc în metavalori, care domină raporturile dintre aliaţi şi puterea centrală romană: cîndva *socii* le respectau cu stricteţe.[265] Asemenea consideraţii duc la concluzia că această solidaritate este indestructibilă, că secesiunea e imposibilă, deoarece ar antrena şi pieirea răsculaţilor, a căror soartă depinde de Roma: „această construcţie (a Imperiului) s-a întărit datorită norocului şi disciplinii de opt sute de ani, încît n-ar putea fi nimicită fără să piară şi cei care o nimicesc", *octingentorum annorum fortuna disciplinaque compages haec coaluit, quae conuelli sine exitio conuellentium non potest*[266]. Accentul cade aşadar nu pe *fortuna* „soartă", „noroc", ci pe *disciplina*. Dar asupra acestei probleme vom reveni mai jos.

Pe urmele regatelor elenistice şi ale statului creat de Alexandru, marele macedonean, monarhia lui Traian se consideră un stat universal.[267] Desigur, cum am văzut, cetăţenii romani beneficiază în această lume romană, *orbis Romanus*, de un statut privilegiat.[268] În schimb, supuşilor Romei le este impusă o solidaritate obligatorie. Dar o asemenea solidaritate traducea nu numai dominarea popoarelor din bazinul mediteranean de către „cetăţenii romani", ci şi aspiraţia organică a întregului Imperiu, ajuns la apogeu, spre expansiune, spre cucerirea totală a lumii locuite. Aceasta din urmă trebuia să devină integral *orbis Romanus*.

[265] TAC., *Hist.*, 4, 57, 2—7; 58, 4.

[266] TAC., *Hist.*, 4, 74, 8.

[267] Franz CUMONT, *Trajan Kosmokrator?* in *Revue des Études Anciennes*, 42, 1940, pp. 408—411; îndeosebi p. 408: „car les Césars, *totius orbis domini*, doivent aux rois hellénistiques cette prétention à l'universalité de leur empire; ces rois eux-mêmes l'avaient reçue comme heritiers d'Alexandre le Grand"; şi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 353.

[268] PLIN., *Ep.*, 10, 96, 4 arată că *ciues Romani*, dovediţi vinovaţi de crime, nu sînt executaţi în provincii, ci sînt trimişi la Roma. Desigur însă că romanizarea tindea să sporească numărul cetăţenilor romani, presupunea pînă la un punct, un „livellamento" etnic, cum subliniază A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 377.

2. Dignitas, libertas, disciplina. „Demnitate", „libertate", „disciplină" sînt concepte-cheie, aproape tot atît de definitorii pentru mentalitatea pe care ideologii lui Traian voiau s-o impună lumii romane ca şi cel de *persona*. La Tacit aceste patru concepte se convertesc în adevărate valori meta-politice, de fapt permutabile, parţial echivalente şi susceptibile de a sluji la înţelegerea vieţii sociale şi morale a epocii. Dar Tacit traduce în acest caz mentalitatea curentă în cercul lui Pliniu şi în toate grupurile care făureau ideologia epocii, chiar dacă forţează sensurile şi apropie între ele concepte, care apăreau autonome la unii gînditori ai epocii.[269]

Dignitas cu înţelesul de „demnitate", comportare demnă, adecvată rolului împlinit în societate şi competenţei profesionale, a fost discutată de noi mai sus.[270] *Libertas* pune însă probleme deosebite. La Tacit termenul apare atît cu sensul de „republică", în opoziţie cu „imperiu", cît şi cu înţelesul de „conduită liberă şi demnă".[271] Tocmai al doilea sens ne interesează acum; Tacit îl diferenţiază net de *licentia*, libertate absolută, care, în concepţia sa, duce la dezmăţ.[272] Libertatea trebuie să se concilieze cu absolutismul: ea semnifică mai ales demers liber, demn, putinţă de a-ţi exprima nestînjenit gîndurile şi nu posibilitatea de a schimba împăratul şi în general regimul politic.[273] La Tacit aşadar *libertas* ca valoare meta-politică echivalează aproape cu *dignitas*. Astfel *libertas* la Tacit nu mai are conotaţiile impuse de stoici, care desem-

[269] Dar Suetoniu utilizează totuşi *dignitas* cu sensul de statut social şi *libertas* cu înţelesul de demnitate (*Vesp.*, 9, 3: *atque uti notum esset, utrumque ordinem non tam libertate inter se quam dignitate differre, de iurgio quodam senatoris equitisque R. ita pronuntiauit...*.

[270] Nu numai Tacit vehiculează acest concept. Epictet se gîndeşte tot la *dignitas* cînd se referă la atitudinea elevată, demnă (*Diss.*, 1, 25, 14).

[271] Primul sens apare în *Hist.*, 3, 72, 5; *Ann.*, 1, 1, 1 şi 33, 3. Pentru *libertas* la Tacit, vezi A. GERBER—A. GREEF, *op. cit.*, pp. 767—769 şi Walter JENS, *Libertas bei Tacitus*, în *Hermes*, 84, 1956, pp. 331—352.

[272] TAC., *Dial.*, 40, 2: *...eloquentia, alumna licentiae, quam stulti libertatem uocabant... in bene constitutis ciuitatibus non oritur.*

[273] TAC., *Ann.*, 14, 49, 1 reliefează clar acest sens moral-politic sau mai degrabă meta-politic: *libertas Thraseae seruitium aliorum rupit* şi implică tocmai gestul liber, demn, temeinic chibzuit.

nau aproape în exclusivitate autonomia spirituală, libertatea pur interioară.[274]

Pliniu crede, ca şi Tacit, că Antoninii, în speţă Traian, au permis dezvoltarea libertăţii.[275] Romanii sînt liberi căci Traian întîmpină mulţimea, discută cu oamenii.[276] Aproape ca la Tacit, *libertas* presupune la Pliniu demersul liber în cadrul absolutismului.[277] Ca şi Tacit, Pliniu subliniază că Traian a reuşit să împletească, să îmbine *libertas* şi *principatus*.[278] În plus, Pliniu exprimă ideea că această *libertas* este strîns corelată aşa-numitei *securitas* „siguranţă", presupunîndu-se şi sprijinindu-se reciproc. Politica economică a lui Traian ar încuraja „în şi mai mare măsură speranţa de libertate, speranţa de siguranţă", *maius tamen in spem libertatis, in spem securitatis*.[279] Pe de altă parte, atît la Tacit, cît şi la Pliniu — şi am adăugat la Traian însuşi — *libertas* nu se limitează la colaborarea împăratului cu senatul, la demersul liber şi demn, ci include şi noţiunea modernă de „motivaţie". Fiecare act impus senatorilor este şi trebuie să fie motivat: *seruitus* comporta dimpotrivă supu-

[274] Dealtfel, chiar unii stoici depăşiseră concepţia precursorilor despre *libertas* ca autonomie internă. Ne gîndim la Helvidii, la Mauricus, dar şi la Euphrates, toţi interesaţi de un tip de guvernare care să îngăduie demersul liber.

[275] PLIN., *Pan.*, 78, 3: *haec nempe intentio tua ut libertatem reuoces ac reducas;* TAC., *Hist.*, 1, 1, 6.

[276] PLIN., *Pan.*, 24, 3—5.

[277] PLIN., *Pan.*, 24, 3—5; unde *libertas* semnifică libertatea de a te mişca în sensul cel mai concret şi în preajma împăratului; 5, 5, 2 (unde *libertas* se opune lui *seruitium)*. Această libertate comportă obligatoriu *libertatis iudicium*, gîndirea liberă *(ibid.*, 58, 2). Desigur însă că uneori *libertas* apare şi cu sensul de „republică" *(ibid.*, 57, 4; 78, 3). În fond, se pornea de la sensurile asumate de conceptul de *libertas* în epoca lui August: putinţă de a acţiona în cadrul legal tradiţional, în respectul faţă de *mos maiorum*, în raza de acţiune a consensului general, *consensus omnium* (R. ÉTIENNE, *op. cit.*, pp. 37—38 şi 90). Fireşte însă că potenţarea absolutismului în tot cursul secolului I e.n. orientase semantica termenului de *libertas* spre echivalenţa parţială cu *dignitas* şi cu libertatea gîndirii.

[278] PLIN., *Pan.*, 24, 1; 5; 36, 4 *(eodem foro utuntur principatus et libertas);* TAC., *Agr.*, 3, 1: *res olim dissociabilis miscuerit, principatum ac libertatem;* vezi şi M. DURRY, *op. cit.*, p. 122.

[279] PLIN., *Pan.*, 27, 1; şi 24, 1. Vezi şi M. DURRY, *op. cit.*, p. 127: „on appelait alors *libertas* un état où les citoyens, sans liberté politique, n'étaient plus soumis aux caprices d'un tyran et où ils avaient partout la *securitas;* à sont tour, le prince n'avait rien à craindre et jouissait aussi de la *securitas*".

nerea oarbă la ordine pe care nu le înțelegea nimeni (cum se afirma că se petrecuseră lucrurile pe vremea lui Domițian).

Disciplina era de asemenea concepută în strînsă conexiune cu *dignitas* și *libertas*. La Tacit *disciplina* implică în mod necesar rolul îndeplinit cu demnitatea și libertatea gestului. Pe de altă parte, am văzut că pentru Tacit *libertas* nu se poate imagina fără *disciplina*, căci altfel s-ar degrada și transforma în *licentia*. *Disciplina* comportă respectarea normelor statului dat, care este cel absolutist; am arătat de asemenea că Tacit o considera cimentul însuși al lumii romane, al imperiului creat de Roma. Armata este cea dintîi datoare s-o respecte, firește tot în demnitate. Discursul rostit de generalul Vocula în fața legiunilor sale, care tindeau să se ralieze răsculaților, apare impregnat de un apel vibrant la disciplină, la respectarea jurămîntului de soldat, la *fides*, care reprezintă un corolar firesc al disciplinei.[280] Pliniu acordă de asemenea un preț deosebit disciplinei militare: Traian a avut meritul s-o restaureze.[281] Dar Pliniu se referă la *disciplina* și ca valoare reglatoare a întregii vieți sociale, ca normă obligatorie a statului absolutist, ca punte de legătură între principe și cetățeni. Dacă Traian n-ar fi acceptat adoptarea sa „ce ar deveni atunci disciplina, unde s-ar afla tradiția transmisă de strămoși de a primi cu docilitate și zel sarcinile impuse de împărat? "*ubi deinde disciplina, ubi mos a maioribus traditus, quodcumque imperator munus iniungeret, aequo animo paratoque subeundi?*[282] Observăm că, întocmai ca la Tacit, *disciplina* apare corelată istoriei, așa-numitului *mos maiorum*. *Fides* și *industria* apar totodată ca valori pendinte de *disciplina* și caracteristice armatei romane. Marcel Durry propune ca acești termeni să fie traduși prin „loialitate" și respectiv „zel".[283] Dealtfel *fides* nu apare corelată exclusiv cu noțiunea de disciplină militară: corolar al disciplinei ca valoare social-politico-morală trebuie și ea

[280] Vezi *supra*, n. 265.
[281] PLIN., *Pan.*, 6, 2 arată că sediţiunea pretorienilor lui Aelianus compromisese o disciplină, ulterior restabilită de Traian. Pentru disciplina militară, *ibid.*, 18, 1.
[282] PLIN., *Pan.*, 9, 5.
[283] PLIN., *Pan.*, 19, 4; M. DURRY, *op. cit.*, p. 115.

să regleze existența romanilor. Pliniu o consideră chiar mai scumpă decît patria.[284]

Acest cult al disciplinei corespundea întru totul opiniilor și politicii lui Traian. Xiphilin reliefează că Traian prezerva cu fermitate disciplina militară.[285] Amintim că împăratul inițiază un cult al disciplinei deificate; de fapt el se preocupă de *disciplina*, ca factor necesar prezervării echilibrului în întreg Imperiul. În corespondența sa cu Pliniu, împăratul atrage atenția că aplicarea retroactivă a legilor este de evitat, căci poate suscita tulburări.[286] De aceea recomandă lui Pliniu să modereze și să structureze totul.[287] *Disciplina* trebuia să asigure consolidarea Imperiului și a dominației romane, în limitele respectării demnității și libertății relative a supușilor.

3. Homo Romanus. Am văzut că *ciues Romani* țineau la privilegiile lor în cadrul lumii pe care o dominau. Dar, pe de altă parte, am menționat atît progresele constante ale procesului de romanizare cît și dezvoltarea culturii și gîndirii de expresie elenică. Amintim de asemenea expansiunea umanismului, prețul din ce în ce mai ridicat acordat ființei omenești și culturii create de ea, imaginea unei *persona* elevate. Era așadar fatal să se depășească granițele mentalității de *ciuis Romanus* „cetățean roman“, să se statueze un *homo Romanus*, „omul roman“, locuitor al statului universalizant elaborat de Imperiu, respectuos față de cetatea de pe malurile Tibrului, capii și cetățenii ei, dar care să aibă drept la demnitate, pe baza disciplinii acceptate de toți. Repetăm, jumătatea greacă, ea însăși în plină înnoire, contribuia substanțial la elaborarea conceptului de *homo Romanus*, care nu apare în mod expres în mărturiile timpului, însă se află implicitat la mai mulți gînditori și scriitori.

[284] PLIN., *Pan.*, 1, 18, 4.

[285] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 7: Traian interzicea soldaților orgoliul, insolența și îi comanda cu fermitate. R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 62, evidențiază conotația religioasă a disciplinei militare, vocația sacră a acesteia.

[286] PLIN., *Ep.*, 10, 115: *multa necesse est perturbari*. La rîndul său, Pliniu vrea să evite tulburările (*ibid.*, 116).

[287] PLIN., *Ep.*, 10, 117.

Cel mai caracteristic în acest sens pare a fi Suetoniu. Aflat la intersecția mentalității romane tradiționaliste și a influențelor elenizante, Suetoniu militează pentru un umanism util unui asemenea *homo Romanus.*[288] Nu trebuie așteptate dealtfel *Viețile celor doisprezece Cezari*, pentru a decela la Suetoniu acest om roman. El emerge din *Despre gramatici și retori*, unde sînt frecvent apreciate cultura și învățămîntul, promovate nu numai de eruditii și profesorii romani, ci și de cei greci. Totul este ca *homo Romanus* să acționeze în contextul statului absolutist al lui Traian, unde mentalitatea și privilegiile cetățenilor romani tind să se extindă la masa locuitorilor Imperiului. Desigur, sclavii și chiar plugarii liberi trebuiau să beneficieze prea puțin de acest nou tip de umanism romanizant. Dar, chiar și Tacit, atît de fidel tradițiilor Romei, pledează pentru administrarea rațională, umană a provinciilor, pentru respectarea demnității lor. „Britannii îndură fără să crîcnească recrutările, birurile și sarcinile impuse de Imperiu, dacă nu sînt însoțite de nedreptăți; pe acestea din urmă le suferă anevoie, căci ne sînt supuși ca să ne dea ascultare și nicidecum ca să ne slujească drept sclavi"; *ipsi Britanni dilectum ac tributa et iniuncta imperii munia impigre obeunt, si iniuriae absint; has aegre tolerant, iam domiti ut pareant, nondum ut seruiant.*[289] Dorința de integrare, în lumea propriu-zis romană, a supușilor Imperiului, ni se pare aproape explicit enunțată. Pe de altă parte, umanismul vibrant al lui Tacit are aproape totdeauna în vedere, fără mari discriminări, oamenii care populează Imperiul. Am subliniat și respectul lui Pliniu pentru ființa omenească, pentru cultura Imperiului, inclusiv cea greacă.[290]

S-ar spune deci că *homo Romanus* devine un ideal, un concept — dealtfel cu incidențe concrete — al întregului cerc plinian. Însă grija vădită de Traian pentru supușii săi, grijă ilustrată de cores-

[288] Pentru *homo Romanus* la Suetoniu, vezi E. CIZEK, *Structures et idéologie dans les vies des douze Césars*, pp. 177—178.
[289] TAC., *Agr.*, 13, 1.
[290] PLIN., *Ep.*, 8, 24, 2—7. Faptul ni se pare cu atît mai grăitor cu cît Pliniu nu era un elenizant.

pondenţa sa cu Pliniu, atestă că un asemenea concept se impunea şi în anturajul imperial. Dar în statul universal al Romei, chiar şi Epictet, loial Imperiului, milita pentru un umanism vibrant, însă funcţional, adică roman. El considera omul ca o ființă sociabilă prin natura sa afectuoasă, fidelă[291]; la el ὁ ἄνθρωπος, „omul" se opune polar lui τὸ θηρίον, „fiara"[292], dar acest om fiinţează în universul concret care este *orbis Romanus*. La rîndul său, umanismul lui Plutarh, obsedat de modelele eroice ale trecutului, se adresează insistent universului roman, slujeşte conştient imaginea unui *homo Romanus* desăvîrşit. Conceptul de *homo Romanus* legitima multe aspecte ale politicii interne şi externe, practicate de Traian.

291 EPICT., *Diss.*, 4, 1, 126.

292 EPICT., *Diss.*, 4, 11, 11. Geneviève RODIS-LEWIS, *La morale stoïcienne*, Paris, 1970, p. 130, observa că Epictet se împotrivea tendinţe de a transforma omul într-un simplu instrument, adică de a-l aliena.

VI. Orientările fundamentale ale politicii lui Traian

A) PRIMII PAȘI

1. Schimbarea politicii Flavienilor. Traian a continuat, din primele luni și din cei dintîi ani de guvernare, eforturile lui Nerva de a modifica politica lui Domițian și numai în măsură foarte redusă personalul de serviciu. Căci am văzut că oameni ca Titinius Capito își păstrează funcțiile ocupate sub Flavieni și în timpul lui Nerva și Traian; iar generalii lui Traian, reamintim, își începuseră cariera sub Domițian. De asemenea, în *consilium principis* continuă să figureze sfetnicii Flavienilor. Pe de altă parte însă, Traian urmează exemplul lui Nerva de a se servi de oameni ca Verginius Rufus și Pliniu ori Tacit, aflați în umbră la sfîrșitul domniei lui Domițian. În pofida continuării anumitor orientări politice și conservării unor măsuri adoptate de Flavieni, menajării delatorilor de frunte, Traian, ca și Nerva, proclamă opoziția, reacția față de ansamblul politicii lui Domițian.[1]

Traian va relua unele acțiuni militare întreprinse și de Domițian, cum ar fi campania împotriva dacilor, dar în alți termeni, cu altă

[1] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 144; G. Ch. PICARD, *op. cit.*, p. 366, subliniază și el că se impunea o nouă soluție globală. Dimpotrivă, K. H. WATERS, *Traianus Domitiani Continuator*, în *American Journal of Philology*, 90, 1969, pp. 385—405 și îndeosebi p. 404, susține că n-ar fi existat nici o discontinuitate între Flavieni și Antonini, că Traian ar fi continuat în toate privințele politica lui Domițian. Dar faptele menționale de noi atestă existența unei rupturi, chiar dacă în unele sectoare de activitate a funcționat o reală continuitate.

finalitate şi mai ales cu alte efecte. Pe de altă parte, precum Nerva, şi urmînd o logică firească — contestaţia unei politici imediat anterioare se îmbină uneori cu revalorizarea alteia, mai vechi — Traian reia parţial, desigur numai parţial, unele practici şi idei puse în circulaţie sub Iulio-Claudieni, în speţă sub Nero. Faptul nu ni se pare surprinzător, dacă ne amintim că tatăl său făcuse o carieră senatorială şi fusese consul tocmai sub Nero, în 68.[2] Este de crezut însă că Traian şi sfetnicii săi păstrau vie mai de grabă amintirea „bunului" Nero, cel din primii ani de domnie, din timpul aşa-numitului *quinquennium Nerouis*, „cei cinci ani" buni ai lui Nero, pe care Traian însuşi se pare că-i elogia.[3] Adică secvenţa de domnie a lui Nero, dominată de Seneca, a cărui ideologie politică este parţial valorificată de politologii lui Traian. Desigur modelul de guvernare a lui Traian diferă fundamental de proiectul politic cîndva conceput de Nero, dar în unele privinţe Traian urmează exemplul celui din urmă Iulio-Claudian: în politica orientală şi întrucîtva în cea danubiană, unde generalii lui Nero demonstraseră veleităţi ofensive, ca şi în ideea remodelării Romei.[4] Primii paşi ai noului împărat atestă însă o politică suplă, prudentă, adecvată împrejurărilor şi atmosferei generale.

2. Primele măsuri. La începutul anului 98, cînd a devenit singur împărat, Traian ar fi avut, după Xiphilin, trupul robust şi deprins să reziste la eforturi.[5]

Cum am mai arătat, Traian a rămas în continuare pe Rin şi apoi a realizat un turneu de inspecţie de-a lungul frontierei danu-

[2] EUTROP., *Breu.*, 8, 2: *nam pater eius primum consul fuit.* Adică tocmai într-o perioadă cînd Nero încuraja promovarea „oamenilor noi", *homines noui*, senatorii de extracţie recentă.

[3] AUR. VICT., *Caes.*, 5, 2. E posibil ca şi ataşamentul lui Traian faţă de memoria lui Nero să fi contribuit la desemnarea sa ca succesor al lui Nerva, el însuşi, cum am mai arătat, legat de amintirea ultimului Iulio-Claudian şi dispus să promoveze oameni ca Verginius Rufus, care îl serviseră leal pe fiul Agrippinei.

[4] Pentru detalii, vezi Eugen CIZEK, *Traian şi moştenirea neroniană*, în *Culegere de Studii de Civilizaţie Romană*, Bucureşti, 1979, pp.29—45.

[5] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 6. Traian avea patruzeci şi cinci sau patruzeci şi şase ani, cum am arătat *supra*.

biene, în Pannonia și, ulterior, în Moesia.[6] Apoi spre sfîrșitul anului 99 e.n., Traian s-a întors la Roma. Pliniu notează modestia alaiului lui Traian, întoarcerii lui în Capitală.[7] Traian a rechiziționat fără mult zgomot vehiculele necesare acestei întoarceri și a creat probabil chiar atunci funcția de *a uehiculis*, procurator însărcinat cu transporturile de stat.[8] Cum Traian lipsise mult din Roma, în Capitală trebuie să se fi manifestat o oarecare impaciență, considerabil însă diminuată de conștiința generală a vocației militare a împăratului. Romanii l-au primit însă cu entuziasm sincer. Traian a străbătut pe jos Roma, a îmbrățișat pe senatori, a salutat pe cavaleri și pe clienții săi, a arborat modestia, accesibilitatea, contactul viu cu poporul și chiar cu populația Romei.[9] Un mod de viață modest, parcimonios, „popular" a fost statornicit în palatul imperial.[10] O atmosferă de destindere venea la Roma să confirme consensul general care salutase instalarea lui Traian ca împărat.[11] Totodată, Traian afectează respectul instituțiilor tradiționale: data asumării puterii tribuniciene a împăratului este stabilită încă în 97 e.n. la 10 decembrie, data intrării în funcțiune a tribunilor plebei.[12]

Un ansamblu de măsuri inițiale vine în întîmpinarea acestei destinderi și în sprijinul imaginii de monarh moderat, „popular", care se elabora treptat. Traian promite în mod solemn să nu utili-

[6] PLIN., *Pan.*, 16–17; *ILS*, 1019.
[7] PLIN., *Pan.*, 20, 1–6.
[8] PLIN., *Pan.*, 20, 2. Pentru această funcție *CIL*, 6, 8643; *ILS*, 2178.
[9] *Populus Romanus*, poporul Romei, includea pe toți cetățenii și în primul rînd pe senatori și pe cavaleri. Populația îngloba plebea cetățenilor, categoriile intermediare, mulțimea care bîntuia prin portice și pe străzi, peregrinii.
[10] PLIN., *Pan.*, 22–23 (pentru intrarea lui Traian în Roma și urmările ei); 24 (pentru conduita simplă, accesibilă a lui Traian în Capitală).
[11] Vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 27; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 142–143; 152–153; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 322–325.
[12] Prima putere tribuniciană a lui Traian a datat între octombrie și 10 decembrie 97; a doua de la 10 decembrie 97 la 9 decembrie 98. În acest fel prima putere tribuniciană se calculează de la asumarea principatului de către împărat pînă la 10 decembrie din același an; a doua de la primul 10 decembrie la al doilea etc. Vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 134, n. 36; M. HAMMOND, *op. cit.*, pp. 72–76; A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 91–93.

zeze faimoasa *lex laesae maiestatis*, „legea vătămării maiestății", — la origine a poporului roman, ulterior a împăratului însuşi — lege folosită adesea de împărații anteriori. Traian nu o suprimă, dar asigură pe senatori că nu va ucide nici un membru al ordinului senatorial.[13] În acelaşi timp, Traian refuză un timp titlul de *pater patriae*, „părinte al patriei", şi o serie de onoruri costisitoare, nu acceptă decît statui modeste, făcute din bronz.[14] Concomitent, Traian ia măsuri severe împotriva delatorilor mărunți, cei ce urmăreau cu rapacitate fraudele fiscale, îi lasă pe corăbii în voia valurilor sau pe stînci golaşe şi pustii[15]. Dar, cum am arătat, sînt cu prudență cruțați delatorii politici din senat, Regulus şi alții. Atent la menținerea disciplinei sociale, Traian expulzează din Roma pantomimii, care suscitau dezordini.[16] Pe de altă parte, ia măsuri economice în sprijinul plebei din Capitală, îi dăruieşte *congiaria*, gratificații în bani şi alimente, asupra cărora vom mai reveni, organizează jocuri de circ somptuoase, creează noi locuri în tribune pentru spectatorii de condiție modestă.[17] Devenit consul în 100 e.n. pentru a treia oară, Traian se prezintă în persoană înaintea comițiilor sau a ceea ce mai rămăsese din ele, jură în picioare pe maiestatea poporului roman şi în fața consulilor precedenți care rămîn aşezați.[18]

Monedele bătute în primii ani de domnie ilustrează limpede această politică de consens general în jurul lui Traian, de respect

[13] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 5. De asemenea, Traian decide să nu se servească de mărturia sclavilor împotriva stăpînilor lor (PLIN., *Pan.*, 42, 1—4).

[14] PLIN., *Pan.*, 55; *CIL*, 6, 8686. Pentru titlul de *pater patriae*, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 152.

[15] PLIN., *Pan.*, 34—35.

[16] PLIN., *Pan.*, 46.

[17] PLIN., *Pan.*, 33, 1—2 (pentru jocurile de circ); 25—28 (pentru gratificații); *CIL*, 6, 965 (pentru demolarea tribunei imperiale şi lărgirea celei populare).

[18] Îi califică drept colegi ai săi pe consuli şi pe praetori. R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 140; 151—153 observă că Pliniu dedică douăzeci şi două de capitole din totalul de nouăzeci şi cinci ale *Panegiricului* celui de al treilea consulat. (*Pan.*, 56—77). Amintim că Traian devine consul ordinar în 100 e.n., împreună cu Frontinus şi că în 99 fuseseră consuli ordinari Sosius Senecio şi Palma.

al *instituţiilor tradiţionale din partea cezarului, de conciliere şi* solidaritate în disciplină şi în demnitate. Legendele lor apar în acest sens semnificative, căci vehiculează conceptele fundamentale ale acestui început de domnie: CONCORDIA, „înţelegerea", OB CIVES SERVATOS „pentru cetăţenii păziţi", CLEMENTIA „clemenţa", PROVIDENTIA „grija" (lui Traian sau a senatului), PAX AVGVSTI „pacea împăratului", PIETAS „pietatea", FORTVNA, „soarta". Pe aceleaşi monede sînt figurate imaginile Concordiei, Păcii, Fericirii etc. ţinînd sceptrul sau cornul abundenţei, eventual aducînd ofrande. Pe monede apare de asemenea Traian, în veşmînt militar, încoronat de o femeie care e *Fortuna.*[19] Propaganda realizată pe aceste monede coincide cu ideile enunţate de Dio din Prusa în primul său discurs *De regno*, rostit imediat după întoarcerea lui Traian la Roma. Concomitent monedele reflectă şi eforturile întreprinse de Traian de a întări armata, disciplina militară şi disciplina în general. Sesterţii, emişi de senat, conţin legenda FIDES EXERCIT *(uum)* „lealitatea armatelor", iar alte monede îl reprezintă pe Traian vorbind soldaţilor sau ca *imperator inuictus* „comandant neînvins". De asemenea, pe monede apar zeul Marte, al războiului, sau Hercules Gaditanus.[20]

Dealtfel, nici una din măsurile iniţiale adoptate de Traian, nici una din mărcile de modestie nu afectau bazele absolutismului, nu diminuau deloc puterea cezarului. Pretutindeni se veghea la

[19] Vezi H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 24; 48—49; 78—79; 81—85; Paul STRACK, *Untersuchungen zur Römische Reichsprägung des Zweiten Iahrhunderts, teil 1: Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, Stuttgart, 1931, pp. 49—57; 62—65; 76—79. La p. 57 acest autor notează „Traian der Soldat ist ihrer Gefolgschaft sicher und kann von Aufang an die Concordia aller Teile des Staates als Programm seiner Herrschaft verkünden"; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 52, nr. 94; 95. Femeile care simbolizează diferitele concepte zeificate şi mai sus menţionate apar în felurite posturi, totdeauna pioase, solemne, înzestrate cu însemne sacre, în picioare sau aşezate. Revelatoare ni se pare o monedă descrisă de H. COHEN, *op. cit.*, p. 24, nr. 55. Pe reversul acestei monede, emise în 98 e.n., e reprezentat Traian aşezat pe o estradă, la dreapta; înaintea lui, pe o altă estradă, se află o figură feminină aşezată. Un om în togă, în picioare îi aduce o ofrandă. În spate se găseşte Liberalitatea, în picioare.

[20] P. STRACK, *op. cit.*, pp. 43; 80—104.

perfecționarea administrației inclusiv celei locale. Dar asupra acestui subiect vom mai reveni.[21]

3. Senatul și Traian. Relațiile lui Traian cu senatul constituie o problemă-cheie a domniei cuceritorului Daciei. Senatul alcătuia în această vreme un corp numeros și bine articulat.[22]

O monedă bătută în 101 sau 102 ilustrează raporturile dintre Traian și senat la începutul secolului al doilea. Pe o parte moneda reprezintă bustul încununat al împăratului. Pe cealaltă — reversul medaliei — sînt înfățișați Traian și un senator, ambii în picioare și înveșmîntați într-o togă. Senatorul prezintă un glob lui Traian, care ține un sceptru deasupra căruia se află un vultur.[23] Așadar această monedă ilustrează cu pertinență raporturile dintre Traian și senat, ca și unele mărci ale ideologiei imperiale: colaborare strînsă între cezar și senat, fațada tradiționalistă, cetățenească a politicii interne și vocația militară, energică a celei externe. O asemenea monedă reliefează că, în pofida opoziției slabe afișate de Crassus, „regimul era mereu în afara discuției", „il regime era sempre fuori discussione", cum arată Albino Garzetti.[24] Senatorii erau conștienți de necesitatea colaborării dintre împărat și ordinul lor, în limitele unei căi intermediare între împotrivirea mîndră și servilism, cale care să implice însă obligatoriu subordonarea senatului față de autoritatea cezarului, *obsequium* „respectul" și desigur *disciplina*.[25] Sau altfel spus, atît guvernarea concretă a Imperiului,

[21] În subcapitolele și capitolele următoare.

[22] M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 262 arată că în vremea lui August senatul număra șase sute de membri, pentru a atinge nouă sute sub Severi. Deci sub Antonini numărul senatorilor pendula între aceste două limite.

[23] Vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 159; H. COHEN, *op. cit.*, p. 85, nr. 642.

[24] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 372, care adaugă că elogiul trecutului la scriitorii timpului și pesimismul „erano posa letteraria". M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 248 semnalează și el că senatorii înțeleseseră că Imperiul absolutist devenise unica formă posibilă de guvernare.

[25] J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 79 (subordonare, dar și refuzul umilințelor și dreptul de a se retrage).

cît și ideologia ei, sînt impregnate de tendința spre un „compromis" între împărat și senat și în cadrul absolutismului.[26]

Pliniu cel Tînăr subliniază dealtfel cu tărie entuziasmul și lealitatea senatorilor față de Traian.[27] Pe de altă parte, același Pliniu și în corespondența cu Traian face elogiul celui mai important ordin, *amplissimus ordo* și a voinței *(uoluntas)* moderate, invederate de el.[28] La rîndul său, Traian îi răspunde cerîndu-i să se supună senatului, să-i dea ascultare, *obsequium*.[29] Prin urmare, se preconizau simultan disciplina senatului în raport cu împăratul, însă și a senatorilor față de ansamblul ordinului. De altminteri, am văzut că în 99, cu prilejul întoarcerii la Roma, Traian îmbrățișase pe senatori și că afectase ulterior respectarea scrupuloasă a instituțiilor tradiționale. Respectul lui Traian însuși față de curie este așadar insistent semnalat de mărturiile literare antice.[30] Mai tîrziu, după primul război dacic, Traian trimite soli senatului în vederea încheierii păcii: el se mărginește să ducă doar negocieri preliminare și lasă senatului grija încheierii păcii propriu-zise.[31] Traian și-a

[26] E. CIZEK, *Probleme de ideologie politică*, p. 1497: „Curia înțelesese că trebuie să accepte potențarea continuă a despotismului, iar împărații pricepuseră că se cuvine să facă unele concesii senatorilor, cruțîndu-le bunurile și camuflînd ereditatea autorității imperiale..."

[27] PLIN., *Pan.*, 71, 4 (referitor la conduita lui Traian față de candidații la magistraturi: ... *factum tuum a cuncto senatu quam uera acclamatione celebratum est „tanto maior, tanto augustior")*; 72—74; 75, 1—3, unde indică inserarea entuziasmului vădit de senat în *acta diurna populi Romani*.

[28] PLIN., *Ep.*, 10, 3a, 2.

[29] PLIN., *Ep.*, 10, 3b: ...*obsequium amplissimi ordinis... praestando; Pan.*, 76, 3 subliniază contrastul între atitudinea lui Domițian și cea a lui Traian față de senat. Cel din urmă Flavian simula respectul, dar de fapt teroriza și disprețuia curia.

[30] PLIN., *Pan.*, 4, 2 notează că Traian se opunea elogiilor publice care i se acordau, dar nu-și îngăduia să încalce voința senatului ce le decerna. El a acceptat adoptarea pentru că fusese confirmată de senat *(ibid.*, 9, 2). DIO, *Hist. Rom.*, 68, 5—6 observă că Traian jurase să nu ucidă nici un fruntaș al cetății și nici să nu-i confiște bunurile; vezi și EUTROP., *Breu.*, 8, 2: *nullum senatorem laedens...*

[31] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 9. G. Ch. PICARD, *op. cit.*, p. 398 precizează: „on sait assez combien ce retour au passé était en fait illusoire. Mais il assurait la réconciliation du Prince et du Sénat et supprimait une opposition, dont l'échec de Domitien avait montré la puissance". Și mai tîrziu Traian va cere aprobarea senatului ca să-l proclame pe Parthamaspates rege al parților. Desigur, senatul îi lasă mînă liberă (MAL., *Chron.*, 11, 357—358). Dar gestul lui Traian era semnificativ.

început al treilea consulat — pe lîngă semnele de respect față de senat, mai sus evocate — printr-un apel adresat senatorilor de a-și relua libertatea, de a participa la puterea efectivă, de a veghea asupra interesului public, de a se redresa.[32] Compromisul mai sus consemnat implică un adevărat contract cu senatul, căci, notează Pliniu, nici un principe n-a fost înșelat, dacă n-a început el însuși prin a amăgi senatul.[33] Totodată, Traian acordă senatorilor o serie de avantaje concrete în privința alegerilor de magistrați.[34] Este deci sigur că Traian a dorit să colaboreze cu senatul și chiar să obțină o participare mai largă a primului ordin al statului la administrarea Imperiului. Acordul dintre principe și curie pare a fi desăvîrșit: „împăratul, proclamă Pliniu, încuviințează și dezaprobă aceleași lucruri ca și senatul", *eadem Caesar quae senatus probat improbatque*.[35] Întrucîtva competența senatorilor a crescut realmente sub Traian: curia dezbate un mare număr de probleme și chiar în provinciile imperiale slujeau în mod constant statul cel puțin patruzeci de senatori de rang pretorian și zece foști consuli. Aproximativ optzeci de senatori dețineau sarcini administrative în ambele categorii de provincii.[36] Pe de altă parte, în epoca lui Traian senatorii continuă să voteze în mod tradițional, adică grupîndu-se în jurul autorilor diverselor propuneri.[37] Tot pentru a prezerva curiei relațiile sale tradiționale cu Roma, Traian obligă

[32] PLIN., *Pan.*, 66, 2.

[33] PLIN., *Pan.*, 66, 5. Între împărat și senat domnea încrederea reciprocă, *fiducia* (*ibid.*, 74, 1).

[34] PLIN., *Pan.*, 69, 2–5; 71, 1–3; 7; 76, 2. Am văzut că, după exemplul lui Nerva, se acordă al treilea consulat unor senatori ca Frontinus și Spurinna. Amintim de asemenea participarea conștiincioasă a lui Traian la ședințele senatului.

[35] PLIN., *Pan.*, 62, 5; și 62, 4; 7; 9; 74, 2–4; 78, 1; vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 83–89; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 158–162; 215; 223; 266; vol. 2, pp. 151–156; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 356; R. SYME, *Tacito*, p. 58.

[36] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 159–160. Totodată, măsuri cum ar fi încredințarea redactării actelor curiei unui tînăr senator dădeau satisfacție întregului ordin.

[37] M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 259.

pe senatori să investească o treime din averea lor în Italia.[38] Senatul dispune în principal de funcţii judiciare (decide în numeroasele procese în care sînt implicaţi guvernatorii de provincii) şi legislative. Textele aşa numitelor *senatus consulta* sînt redactate în birourile imperiale, dar citite în curie de *quaestor*-ul împăratului şi aprobate de ea. În sfîrşit senatul decide în materie de drept civil (eliberări de sclavi, testamente etc.), numeşte membrii colegiilor sacerdotale, controlează visteria sa, *aerarium Saturnii*, desemnează guvernatorii provinciilor care încă îi aparţin şi administrează în principiu Italia.[39]

Dealtfel, în senat se desfăşoară uneori dezbateri aprige. Procesul intentat lui Marius Priscus suscită controverse, prelungite mai multe zile, care, printre altele, aduc în discuţie şi competenţa senatului ca atare: unii senatori susţin că puterile curiei sînt limitate prin lege, alţii că ele n-au margini, sînt nedefinite.[40] Pe de altă parte, eforturile considerabile pe care e nevoit să le întreprindă Pliniu, pentru a asigura alegerea ca tribun a lui Erucius, demonstrează că, între graniţele fixate de împărat, campaniile electorale se desfăşurau destul de intens[41]. Desigur însă că mulţi senatori trăiau retraşi pe proprietăţile lor şi nu se interesau de problemele obşteşti[42]. În ultimă instanţă, activizarea participării senatului la administrarea statului roman n-a depăşit limite modeste.

[38] PLIN., *Ep.*, 6, 19, 4; vezi şi M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 259. Totodată, R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 169, avea dreptate cînd credea că o asemenea măsură ilustra şi sporirea numărului de provinciali care aspirau la demnităţile senatoriale. Altfel măsura n-ar fi avut sens.

[39] P. PETIT, *op. cit.*, pp. 167—168. M. HAMMOND, *op. cit.*, care defineşte competenţa senatului (p. 261); reliefează însă că legislaţia senatorială depindea tot mai mult de pregătirea ei în cadrul administraţiei imperiale (p. 346).

[40] PLIN., *Ep.*, 2, 11, 4; 18; 21—22. Pentru alte controverse *ibid.*, 4, 12; 5, 4. Vezi şi R. SYME, *Tacito*, p. 298; PLIN., *Pan.*, 76, 1 observă că Traian a prezidat trei zile senatul în timpul procesului intentat lui Marius Priscus.

[41] Ca în tot cursul secolului I e.n.

[42] PLIN., *Ep.*, 2, 11, evidenţiază că Arrianus, prietenul lui Pliniu, urmărea din vila sa rustică, numai prin intermediul şefului de cerc, problemele statului. În luna ianuarie senatorii se adunau la Roma în număr mai mare; se discutau probleme importante, mai ales dacă împăratul era consul şi prezida unele şedinţe ale senatului.

Dealtfel, recrutarea senatorilor depinde mai cu seamă de împărat. Fireşte, Traian a ajutat unele familii senatoriale mai vechi să-şi păstreze censul de un milion de sesterţi, fără de care nu mai puteau trimite reprezentanţi în curie.[43] Dar — de fapt cum am mai arătat — el a înlesnit pătrunderea în ordinul senatorial a multor familii noi. O scrisoare a lui Pliniu, referitoare la Voconius Romanus, precizează mecanismul acestei promovări, care comporta protecţia unui personaj important, stare materială înfloritoare, merite moral-politice.[44] Într-adevăr, se pare că Traian, pentru mărirea ordinului senatorial, a preferat conferirii laticlavului (bandă lată de purpură pe togă, care dădea unui tînăr dreptul de a candida la quaestură şi chiar la demnităţile presenatoriale ale vigintiviratului) aşa-numitele *adlectiones*, adică integrările unor nesenatori printre foştii magistraţi, care populau curia.[45] Traian a acordat rar adlecţiunea în cea mai importantă categorie de senatori: am menţionat însă introducerea lui Suburanus printre consulari şi chiar consuli.[46]

În primul rînd Traian a completat rîndurile senatorilor patricieni. Vechile ginţi patriciene din vremea Republicii se stinseseră,

[43] PLIN., *Pan.*, 69—70, notează că Traian a înlesnit asumarea rapidă a unor demnităţi de către tineri senatori de viţă veche.

[44] PLIN., *Ep.*, 10, 4, reliefează aceste condiţii: a) protecţia şi garanţia lui Pliniu (*ibid.*, 10, 4, 1); b) censul, căci Voconius obţine de la mama lui patru milioane de sesterţi (*ibid.*, 2—3); c) gustul pentru litere şi afecţiunea filială vădite de cel în cauză (*ibid.*, 4); d) strălucirea originei şi meritele moral-politice ale familiei lui (*ibid.*, 5). E vorba de o *adlectio inter quaestorios*.

[45] Pentru căile de intrare în ordinul senatorial, vezi între alţii, A. MAC ALINDON, *Entry to the Senate in the Early Empire*, în *Journal of Roman Studies*, 47, 1957, pp. 191—195; A. CHASTAGNOL, *op. cit.*, pp. 286; 306—307. Laticlavul se acorda înainte de două zeci şi şapte de ani, iar *adlectio* la o vîrstă mai avansată. Pentru prioritate adlecţiunilor sub Flavieni şi Traian, vezi W. ECK, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, München, 1970, pp. 103—105. Pentru adlecţiunile practicate de Traian, vezi R. SYME, *Tacito*, p. 299. Senatul însuşi acorda, unor liberţi imperiali şi prefecţilor pretoriului, însemne senatoriale *ornamenta praetoria* sau *consularia*, care însă nu implicau apartenenţa la senat, calitatea de senator.

[46] Vezi şi M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 247. PLIN., *Pan.*, 70, 2—3 remarcă şi încurajarea unor *homines noui* de către Traian. Printre *adlecti* s-a aflat un cavaler care făcuse o carieră militară tipică, inclusiv în Moesia, numit Marcus Arruntius Claudianus, cum semnalează Emilia DORUŢIU-BOILĂ, *M. Arruntius Claudianus praefectus classis et ripae Danuuii*, în *Studii Clasice*, 17, 1977, pp. 89—100, îndeosebi p. 92.

iar dintre cele treizeci şi şase de familii promovate printre *patricii* de către Iulio-Claudieni nu mai subsistau decît şase. Traian, în virtutea prerogativelor censoriale, deținute de orice împărat, a creat noi patricieni şi i-a recrutat mai cu seamă printre italici şi familii mai vechi.[47] Altfel s-au petrecut însă lucrurile cu ceilalți senatori, de condiție plebeiană, deşi practic nu mai erau deosebiri importante de drepturi între patricieni şi plebei. Procesul înnoirii ordinului, semnalat de noi ca pregnant sub Flavieni, continuă şi sub Traian.[48] Măsurile luate de Traian modifică sensibil compoziția senatului din punctul de vedere al originii sociale şi îndeosebi etnice a membrilor primului ordin al Imperiului. Senatorii originari din Italia, italicii, *Itali*, rămîn majoritari, dar sub Traian şi urmaşii săi, Hadrian şi Antoninus Pius, ei nu mai reprezintă decît între 70 şi 57% din totalul ordinului, în vreme ce provincialii însumează între 30 şi 43%.[49] Multă vreme s-a considerat că tocmai Traian a amorsat procesul de provincializare şi de orientalizare a senatului.[50] J. Devreker, elevul celebrului Pierre Lambrechts, a demonstrat recent că acest proces era mai vechi, lansat în fapt de către Vespasian şi în special Domițian.[51] Dar Traian accelerează considerabil acest dublu proces: Pierre Lambrechts a numărat printre senatorii introduşi de el în curie douăzeci şi şase de provinciali, față de treizeci de *Itali*. Dintre provinciali, opt ar fi provenit din Occident, trei din

[47] Pentru noii patricieni, *CIL* 9, 1123; *ILS*, 1054. Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 153; R. SYME, *Tacito*, p. 299; M. HAMMOND, *op. cit.*, pp. 250—251. Acest ultim savant observă că Traian menținea patriciatul ca elită social-religioasă şi că îi prezerva caracterul său italic fundamental.

[48] Pentru acest proces, vezi şi M. HAMMOND, *op. cit.*, pp. 249—251; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 355—356; 663.

[49] Procentele au fost stabilite încă de Pierre LAMBRECHTS, *Trajan et le recrutement du sénat*, în *L'Antiquité Classique*, 5, 1936, pp. 105—114, mai ales 108—114; B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, pp. 212—214; M. HAMMOND, *op. cit.*, pp. 253; P. PETIT, *op. cit.*, p. 166. De remarcat că şi printre *Itali* accentul nu mai cade pe senatorii din Latium, ci pe cei din Gallia Cisalpină şi din Umbria. Senatul nu mai era roman, ca în vremea Republicii, ci italic şi provincial.

[50] De către P. LAMBRECHTS, *op. cit.*, pp. 105—114.

[51] Vezi J. DEVREKER, *La composition du sénat romain sous les Flaviens*.

Africa, unul din zona dalmată şi patrusprezece din Orient.[52] Este aşadar manifestă preferinţa pentru Orient: desigur Traian alege pentru senat oameni bogaţi, abili, de mare prestigiu, în general aflaţi în ordinul ecvestru şi proveniţi din familii vechi, care se trăgeau îndeobşte din coloniştii romani. Iar orientalii sînt îndeobşte utilizaţi pentru administrarea răsăritului Imperiului.[53] Pe de altă parte, recrutarea importantă de senatori proveniţi din jumătatea estică a Imperiului trebuie corelată interesului învederat de Traian pentru Orient şi considerată simptomatică din punct de vedere politic. Absolutismul imperial nu era nici el străin de tendinţele puse în relief de recrutarea noilor senatori.

În orice caz compoziţia etnico-socială nouă a senatului influenţează sensibil atitudinea curiei faţă de Traian, receptivitatea ei la „compromis": noii senatori se simţeau îndatoraţi principelui şi dispuşi să colaboreze leal cu el. În acest mod, senatul devine cu adevărat „un partener al împăratului în guvernare, a „partner with the emperor in the government", cum susţine Mason Hammond.[54] Dacă în secolul I senatorii mai vechi, de sorginte romano-italică, îşi integrau pe noii veniţi din provincii, le impuneau mentalitatea lor, acum se petrece fenomenul invers: senatori italici, ei înşişi în majoritatea lor de extracţie recentă[55], adoptă docilitatea politică a provincialilor. Desigur însă că solidaritatea de corp a senatorilor nu dispare şi ea se exercită chiar în favoarea membrilor

[52] P. LAMBRECHTS, *op. cit.*, pp. 105—114; B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, p. 213. Astfel sub Antoninus Pius procentajul era următorul pentru senatorii din provincii: 23,9% din Occident, 28,8% din Africa, 2,8% din Dalmaţia şi 46,5% din Orient. Cifrele sînt grăitoare. Vezi şi A. GARZETTI, *Nerva*, p. 76; *L'Impero*, pp. 355; 663; P. PETIT, *op. cit.*, p. 166, n. 32.

[53] M. HAMMOND, *op. cit.*, pp. 253—254. Dar unii senatori de obîrşie greco-orientală ajung chiar consuli, precum Iulius Quadratus, Sacerdos Iulianus, Celsus Polemaeanus, Atticus Herodes, tatăl scriitorului: vezi şi A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 107—108; 118; 176. Elogiul Greciei efectuat de PLIN., *Ep.*, 8, 24 trebuie să-i fi plăcut lui Traian.

[54] M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 253; şi 262; 481; vezi şi P. PETIT, *op. cit.*, pp. 130; 166.

[55] Nu numai vechile *gentes* patriciene dispăruseră, ci şi vechile familii plebeiene, *nobilitas* a Republicii şi a Iulio-Claudienilor, cum de fapt am arătat într-un capitol anterior.

necinstiţi ai curiei.[56] Condamnarea lui Marius Priscus suscitase astfel mila întregului senat.[57]

Pe de altă parte, senatul se dovedeşte repede un „partener" destul de puţin competent de guvernare. În pofida talentelor administrativ-politice atestate de către unii senatori, ordinul în ansamblul său nu reuşeşte să facă faţă mulţumitor sarcinilor de conducere complexă a Imperiului. De aceea, mai mulţi savanţi au pus în relief slăbiciunea senatului din vremea lui Traian.[58] Senatorii se foloseau destul de stîngaci de puterile lor judiciare şi legislative, de controlul provinciilor, care depindeau de curie, şi al Italiei[59]. De fapt, senatorii se consolau cu ideea că Traian veghea[60] şi acceptau ca împăratul să le absoarbă puterile în folosul administraţiei lui. Fără a trage concluziile la care va ajunge Hadrian, cuceritorul Daciei potenţează în realitate absolutismul şi reduce atribuţiile reale ale senatului. Cum a arătat, la vremea sa, Roberto Paribeni, unele măsuri adoptate de Traian accentuau „evoluţia imperiului augusteic spre monarhia lui Diocleţian", „l'evoluzione dell'impero augusteo verso la monarchia Dioclezianea".[61] În ciuda subsistenţei agitaţiilor electorale şi preluării aproape totale a alegerilor de magistraţi de către senat[62], sub Traian se accentuează amestecul principelui în desemnarea demnitarilor tradiţionali. Recomandarea imperială, *commendatio*, este decisivă, iar senatorii tind să se limiteze la

[56] PLIN., *Ep.*, 2, 11; 9, 13.
[57] PLIN., *Ep.*, 2, 11, 13.
[58] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 86: „L'appel fait par Trajan à leur initiative (a senatorilor) ne fut pas entendu"; S. GSELL, *op. cit.*, pp. 335—336; R. SYME, *Tacito*, p. 299; M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 260; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 663.
[59] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 260; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 371; *Nerva*, p. 25.
[60] PLIN., *Ep.*, 4, 25, 5.
[61] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 166; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 371; R. SYME, *Tacito*, p. 332; P. GRIMAL, *op. cit.*, p. 75. Foarte clar este prezentată situaţia de către M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 256: „The senate become under the Flavian and Antonine emperors even more subordinate to the control und direction of the emperor than it had been under the Iulio-Claudians".
[62] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 663 notează că *destinatio*, indicarea de către senatori a viitorului magistrat, prin dispariţia sufragiului popular *(renuntiatio)*, devenea *designatio*, desemnare ca demnitar.

aclamarea candidaţilor, stabiliţi de împărat în acord cu susţinătorii lor, *suffragatores*.[63] De asemenea, ulterior împăratul preia direct administrarea unor provincii senatoriale.[64] Cu sau fără voia lui Traian, care însă avea conştiinţa situaţiei reale, influenţa senatului nu sporise în profunzime şi puterea principelui continua să preia unele atribuţii care reveniseră anterior curiei. Sistemul politic practicat în mod conştient de Traian reclama în ultimă analiză un asemenea proces. Indubitabil însă că respectul, atenţia acordate de Traian senatului rămîn semnificative, întrucît traduc aspiraţia spre colaborare limitată cu ordinul cel mai important.

B) SISTEMUL POLITIC AL LUI TRAIAN ŞI SUBSISTEMUL IDEOLOGIC

Considerăm că Traian şi anturajul său au elaborat şi practicat în mod conştient un anumit sistem politic, în interiorul căruia se pot distinge un subsistem ideologic, un altul de politică internă şi un al treilea, dedicat politicii externe. Am văzut în capitolul anterior cum se elabora politologia epocii, cum s-au constituit ideile politice, în *circuli* şi în anturajul imperial, cum s-a făurit credibilitatea concepţiilor despre împărat şi succesiunea lui. Vom preciza acum ideologia monarhiei lui Traian, în articulaţiile sale, în semnificaţia asumată de ea în serviciul politicii concrete adoptate de principe. În subsistemul ideologic, degajat din dezbaterile cercurilor cultural-politice şi grupurilor de presiune ale epocii, funcţiona ca imagine-cheie reprezentarea lui Traian ca *optimus princeps*, cel mai bun împărat, omul compromisului politic realizat după lichidarea lui Domiţian.

1. Traianus optimus princeps. Cum subliniază sir Ronald Syme, Tacit şi alte testimonii ale epocii îl socotesc pe Traian pe

[63] P. PETIT, *op. cit.*, p. 167. Cum a fost şi Pliniu.

[64] *CIL*, 3, 777; 5, 5262 = *ILS*, 2927. După Pliniu, în Bithynia va funcţiona un alt *legatus pro praetore:* Caius Iulius Cornutus Tertullus *(CIL*, 13, 2925). Vezi şi L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 42–45.

măsura sarcinii lui mărețe, în stare să domnească, *capax imperii*.[65] Pliniu aprecia că la toți cezarii anteriori viciile alternau cu virtuțile[66], aplicîndu-le astfel optica probabilistă a Noii Academii: Traian avea însă numai virtuți.

Dar nu se află în joc doar calitățile lui Traian. Am arătat că Nerva îl alesese ca succesor tocmai pentru că în jurul reputatului general se realiza un consens aproape unanim și că acest consens pornea de la însușirile reale ale lui Traian, însă că ținea seama și de interese politice largi. Nerva, exclamă Pliniu, n-ar fi putut afla în jurul său pe altcineva atît de înzestrat, care deci să fie *optimus* „cel mai bun".[67] În scrisoarea de felicitare pentru asumarea întregii puteri de către Traian, din februarie 98 e.n., Pliniu afirmă răspicat că-l dorește, pe toate planurile excelent, *optimus:* „vreau să fii atît în viața privată cît și în cea publică, tu, cel mai bun împărat, sănătos și vesel", *fortem te et hilarem, imperator optime, et priuatim et publice opto*.[68] S-ar spune deci că optimizarea lui Traian coincide sau chiar precede întronarea lui. Această optimizare urmărea să ateste judiciozitatea doctrinei succesiunii imperiale în favoarea celui mai bun cetățean. Totodată procesul comportă diverse conotații foarte revelatoare. Societatea romană avea nevoie de un factor diriguitor de echilibru, care, după convulsiile din primul secol al erei noastre, să promoveze liniștea în interior, *securitas*, *tranquillitas*, și expansiunea în exterior, asigurate de un militar de valoare, cum era Traian. După criza de creștere a secolului I e.n., erau în același timp necesare expansiunea externă și reconcilierea interioară, în cadrul unei adevărate dialectici a dimensiunilor externe și interne ale unei politici. Modelul politic asumat de August nu mai funcționa și un altul nou devenise oportun. Așadar optimizarea lui Traian ținea seama de calitățile reale ale împăratului, dar le proiecta pe planul aspirațiilor politice.

[65] R. SYME, *Tacito*, p. 84, care amintește frecvența sintagmei la Tacit, chiar dacă marele scriitor nu se referă la Traian, ca de pildă în *Hist.*, 1, 49, 4; 2, 77, 1.
[66] R. SYME, *Tacito*, p. 58.
[67] PLIN., *Pan.*, 7, 5.
[68] PLIN., *Ep.*, 10, 1, 2.

Oricum Traian va asuma titlul de *optimus* ca un adevărat *cognomen*, supranume, în tot cursul domniei.[69] Acest supranume îi asigura o influență morală excepțională, *auctoritas*, inclusiv în viața militară. Optimizarea lui Traian infirma, cum am arătat, modelul augusteic, asimila cezarul lui Iupiter, care era și el *optimus*, și implica o judecată de valoare decisivă, care îl transforma pe împărat într-un personaj providențial.[70] Pliniu relevă că epitetul de *felix*, „fericitul" ar fi desemnat numai norocul, iar cel de *magnus*, „mare", doar anumite calități. *Optimus* ilustrează preeminența în toate domeniile, căci însuși Iupiter este întîi *optimus* și abia în al doilea rînd *maximus*. În același timp, epitetul aderă perfect la calitățile lui Traian și îl diferențiază de toți romanii vestiți ai trecutului.[71] Se definea astfel un nou model de monarhie absolută, care în cadrul ideologiei legitima joncțiunea între ofensiva militară externă și compromisul politic intern.[72] Apare semnificativă în acest sens insistența majorității surselor asupra regimului de excepție atribuit domniei lui Traian și asupra statutului de *optimus* care revenea împăratului. Pliniu nu se singularizează în această privință. În *Cezarii* săi și în pofida opticii ironice vehiculate de opuscul, Iulian pune pe Traian să se întrebe dacă nu merită să fie pus mai presus de toți ceilalți principi iar zeii îi decernează premiul pentru clemență.[73] Iar Eutropiu, mult mai categoric, arată că Traian „a administrat astfel statul, încît e preferat pe bună dreptate tuturor celorlalți principi", *rempublicam ita administrauit, ut omnibus principibus merito praeferatur*[74]. *Istoria Augustă* îl califică chiar *optimus princeps*, iar alte izvoare stăruie asupra virtuților militare și civice

[69] M. DURRY, *op. cit.*, p. 232.

[70] Vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 156—157; G. Ch. PICARD, *op. cit.*, p. 418.

[71] PLIN., *Pan.*, 88, 5—8.

[72] G. Ch. PICARD, *op. cit.*, p. 388 opiniază că *optimus* „définit le régime de la monarchie vertueuse, comme celui de Félix la dictature syllanienne et celui d'Auguste le principat charismatique".

[73] IUL., *Caes.*, 22.

[74] EUTROP., *Breu.*, 8, 2. Dar și PLIN., *Pan.*, 88, 7 declarase că Traian este cel mai bun împărat pe care l-a avut vreodată Roma.

atestate de Traian.[75] Epitetul fusese cîndva purtat şi de Claudiu şi de Nerva, dar tradiţia nu-l va consacra decît pentru Traian.[76]

Optimizarea s-a extins, consolidat şi oficializat de-a lungul domniei lui Traian.[77] În *Panegiric* atestările epitetului de *optimus* pentru Traian sînt numeroase.[78] Dar, cum am mai arătat, atribuirea epitetului către Traian era mult mai veche şi se regăseşte tot la Pliniu, în februarie 98. Putea fi vorba de o iniţiativă particulară, deşi, desigur, departe de a fi izolată. Însă acelaşi Pliniu atestă că senatul l-a numit pe Traian *optimus* înainte de a-i atribui titlul de *pater patriae* „părinte al patriei“,[79] adică înainte de octombrie 98 e.n. Marcel Durry a elucidat aspectele concrete ale faptului, care trebuie să fi implicat decernarea senatorială a epitetului în entuziasmul suscitat de primele luni ale domniei. Cum monedele nu consemnează iniţial epitetul, apelaţiunea respectivă n-a putut fi strict oficială, ci doar inserată într-un proces verbal al unei şedinţe a senatului şi tacit acceptată de către Traian.[80] Epitetul se generalizează însă ulterior, pe cale oficioasă, dacă nu oficială. Pliniu continuă să-l califice pe Traian ca *optimus*, mai ales în legătură cu victoriile lui militare, căci ideologia supranumelui se dovedeşte complexă: cuceritorul Daciei este în interior *optimus princeps*, pentru virtuţile sale civice şi în exterior *optimus imperator*, cel mai bun împărat-comandant.[81] Inscripţiile şi monedele comportă ecouri ale

[75] HIST. AVG., *Hadr.*, 6, 3; AUR. VICT., *Caes.*, 13, 2; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 12; 14 şi DIO CHRYS., *Orat.*, 1, 1.

[76] PLIN., *Ep.*, 8, 6, 13 pentru Claudiu; FRONT., *De aq.*, 64, 1; PLIN., *Pan.*, 38, 1; 89, 1 pentru Nerva, EUTROP., *Breu.*, 8, 2 evidenţiază că în imperiul tîrziu se va ura împăratului să fie *felicior Augusto*, *melior Traiano*. PLIN., *Pan.*, 88, 9 prevedea dealtfel că epitetul va ajunge în viitor să-l desemneze numai pe Traian: *semper tamen agnoscetur ut tuum.*

[77] M. DURRY, *op. cit.*, pp. 231—232; R. SYME, *Tacito*, p. 57.

[78] PLIN., *Pan.*, 2, 7; 36, 1; 44, 2; 53, 2; 74, 3; 88, 4; 89, 1; 91, 1; 95, 4.

[79] PLIN., *Pan.*, 2, 7; 88, 4—5; 7.

[80] M. DURRY, *op. cit.*, p. 231.

[81] PLIN., *Ep.*, 10, 4, 1; 10, 14. În ambele i se adresează cu *imperator optime* sau cu *optime imperator*. Dar a doua epistulă citată îl felicită pe Traian pentru victoria sa în primul război dacic. Faptul ne apare foarte concludent.

procesului verbal senatorial din 98 sau chiar atestarea explicită a epitetului. Chiar o inscripție din 99 e.n., descoperită în Cilicia, îl menționează.[82] Dar atestările epigrafice ale epitetului, acum convertit în *cognomen* oficios al lui Traian, se multiplică după 101 e.n.[83] Legendele monedelor proclamă și ele pe Traian drept *optimus princeps*, din ce în ce mai frecvent după 103 e.n.[84]

Oficializarea deplină a epitetului de *optimus*, încorporarea sa riguroasă în titulatura imperială, este astfel progresiv pregătită. Înmulțirea atestărilor epigrafice și numismatice ale acestui epitet în 112—113 trebuie de asemenea pusă în relație cu potențarea absolutismului care se producea în acei ani. Oricum, senatul îi conferă oficial titlul de *optimus*, devenit *agnomen* imperial în timpul campaniei partice.[85] În acest mod, Traian devenea oficial cel mai bun împărat roman, domnia sa se impunea ca apogeu al Imperiului și se opera definitiv disjuncția între modelul politic promovat de el și cele anterioare.[86] Se pare că hotărîrea senatului a datat din iulie

[82] *IGRR*, 4, 914; vezi și F. A. LEPPER, p. 33.

[83] Pe inscripții epitetul de *optimus* apare în anii 101 (*CIL*, 9, 1455 = *ILS*, 6509, pe tabulele alimentare baebiane), 102 (*CIL*, 11, 1147 = *ILS*, 6675, pe cele de la Veleia), 107 (*IGRR*, 1, 984, în Creta), 112 (*ILS*, 292, în Forul lui Traian din Roma și *CIL*, 8, 10117 = *ILS*, 293, la Hippo Regius în Africa) în 113 sau în 114 (*ILS*, 295 la Roma și *ILS*, 297 în Baetica hispană). Vezi și M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 53, nr. 97—101. Valentin Al. GEORGESCU, *Optimus și Optimus Maximus în tehnica juridică romană: optima lex, optimum ius, fecundus optimus maximus*, în *Studii Clasice*, 10, 1968, pp. 155—206, îndeosebi p. 187 stabilește judicios relația între epitetul de *optimus* și *indulgentia principis*, obiect de cult imperial, atestată în tabula de la Veleia și în alte inscripții și susceptibilă de a semnifica atît politica economică, cît și prerogativele juridice imperiale.

[84] Vezi H. COHEN, *op. cit.*, pp. 27—28 și 56—57, nr. 91—96; 363, 366—377; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, p. 178, nr. 846; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 127, nr. 375.

[85] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 23, 1. Xiphilin subliniază că Traian era mai mîndru de această apelațiune decît de toate celelalte, deoarece îi elogia caracterul. F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 46 simplifică lucrurile cînd opinează că decernarea titlurilor a fost prilejuită de comportarea omenoasă a lui Traian față de soldații săi. Caracterul împăratului era de fapt conexat politicii sale.

[86] Pentru sporirea autorității lui Traian, care rezulta din oficializarea epitetului, vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 157; G. Ch. PICARD, *op. cit.*, p. 418 (care se referă la „eroizarea" împăratului); A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 383; P. PETIT, *op. cit.*, p. 156.

114 și că ea i-a parvenit împăratului la sfîrșitul lunii următoare. Pe monedele bătute la Alexandria titlul de ἄριστος, „cel mai bun", echivalentul lui *optimus*, nu apare alături de numele lui Traian înainte de 29 august 114. În orice caz, conferirea epitetului se asocia supunerii Armeniei și umilirii regelui ei, cum demonstrează monedele, care pe viitor îl vor înregistra scrupulos.[87]

Imaginea lui *Traianus optimus princeps*, definitiv consacrată, formează cheia înțelegerii sistemului politic preconizat în timpul domniei lui Traian.

2. Traian și monarhia desăvîrșită. Am afirmat limpede că ideologia optimizării lui Traian comporta prezentarea lui ca un fenomen nou, inedit în istoria Romei.[88] Totuși calitățile puse pe seama lui Traian reluau atributele bunului monarh, așa cum fuseseră ele definite în tot cursul secolului întîi al erei noastre. În fond, *optimus princeps* era cel mai bun dintre bunii monarhi, ipostaza supremă a lui *rex iustus*. De aceea, Dio din Prusa făurește portretul bunului monarh.[89] Asemenea portrete concomitent reprezentau aluziv pe Traian, îl exortau spre desăvîrșire și decantau ideologia principatului lui Traian.[90]

Prima trăsătură a bunului monarh rezidă în faptul că nu se consideră stăpîn, *dominus*, δεσπότης: nici oamenii liberi și nici sclavii nu trebuie să i se adreseze cu un asemenea titlu.[91] El este respectat și nu temut, apare supușilor ca fericit, bun, generos, drept, pios

[87] M. DURRY, *op. cit.*, p. 232; F. A. LEPPER., *op. cit.*, pp. 36—37, 46—48.

[88] PLIN., *Pan.*, 7, 1: *o nouum atque inauditum ad principatum iter! Non te propria cupiditas, proprius metus, sed aliena utilitas, alienus timor principem fecit.*

[89] DIO CHRYS., *Orat.*, 1, 34 susține că un asemenea portret constituie unul dintre cele mai utile subiecte pe care le abordează filosofia; vezi și R. SYME, *Tacito*, pp. 62—63. Ruptura cu modelele anterioare nu era totală. Continuitatea și discontinuitatea își schimbă dialectic locurile.

[90] Dealtfel DIO CHRYS., *Orat.*, 1, 37; 49; 60 cere deschis lui Traian să se recunoască în imaginea bunului rege, protectorul său, și îl prezintă ca urmaș al lui Hercule.

[91] DIO CHRYS., *Orat.*, 1, 22.

față de zei.[92] Își iubește soldații, le impune o disciplină riguroasă și un antrenament sever, iubește pacea, dar este oricînd gata să combată victorios dușmanii patriei sale.[93] Insistența asupra atributelor militare ale bunului monarh introduce un element nou in imaginea tradițională a basileului desăvîrșit și ilustrează preocupările lui Traian.[94] Dio din Prusa, autorul celui mai clar portret al bunului monarh, încearcă să-și așeze modelul de conducător perfect într-un context mai larg. Astfel el reia concepția celor trei tipuri de bună guvernare — monarhia, aristocrația și democrația — cărora li se opuneau contrariile lor rele — tirania, oligarhia și demagogia. Dar monarhia ar reprezenta structura politică ideală, atît pentru o cetate cît și pentru întreaga lume, autorul gîndindu-se, firește, la *orbis Romanus*.[95] Preferința marcată pentru monarhia ostentativ declarată apărea normală după ce se renunțase la imaginea unui stat mixt, alcătuit din trăsăturile celor trei forme „bune" de organizare politică, care fusese preconizat sub August. Dio din Prusa se pronunță așadar pentru o democrație regală, dar diferită de cea teoretizată de partizanii lui Domițian.[96] În orice caz bunul monarh al lui Dio este „un salvator și un paznic" al statului, σωτὴρ καὶ φύλαξ, comparabil soarelui.[97]

Acest model de bun monarh, oferit lui Traian și totodată format pe baza experienței primilor lui ani de domnie, apare chiar și in izvoarele literare posterioare. Cassius Dio îi atribuie lui Traian

[92] DIO CHRYS., *Orat.*, 1, 21—41; 2, 68—72.

[93] DIO CHRYS., *Orat.*, 1, 28. În *Orat.*, 2, 54, care coincide poate cu acțiuni militare de anvergură ale lui Traian, stăruie asupra calităților de războinic ale împăratului.

[94] DIO CHRYS., *Orat.*, 4, 24. De remarcat accentul pus din nou pe însușirile militare. Înainte de a fi cel mai omenos și cel mai drept, basileul este cel mai curajos dintre oameni. Totodată, regalitatea n-ar depinde de însemnele exterioare, căci regele part nu e un adevărat basileu (*ibid.*, 4, 46—48).

[95] DIO CHRYS., *Orat.*, 3, 43—49. Monarhia ideală este prezidată de curajul, excelența caracterului, responsabilitatea, prudența și spiritul de justiție și de lealitate al bunului basileu: *ibid.*, 3, 58—138.

[96] Vezi și E. CIZEK, *Probleme de ideologie politică în Imperiul Roman*, p. 1497. Dio din Prusa apasă în repetate rînduri asupra moralității monarhului și ostilității arătate de el luxuriei.

[97] DIO CHRYS., *Orat.*, 3, 6; 57; 73—81.

aproape toate calităţile care rezultă din portretul bunului monarh, făurit de Dio din Prusa: onestitate, lealitate, generozitate etc. Traian excela în toate privinţele.[98] Eutropiu subliniază de asemenea generozitatea, toleranţa, blîndeţea şi amabilitatea lui Traian.[99] Portretul bunului monarh se regăseşte integral în mărcile de caracter atribuite lui Traian de către Aurelius Victor: „drept, clement, foarte răbdător şi foarte fidel faţă de prieteni", *aequus*, *clemens*, *patientissimus atque in amicos perfidelis.*[100] Epitomatorul acestui istoriograf consemnează şi excelenţa militară a lui Traian.[101]

Am menţionat mai sus, unele măsuri imperiale care tindeau să acrediteze acest portret. Dealtfel şi după 100 e.n. Traian va include *libertas* în aparatul său propagandistic. O monedă bătută în primul deceniu al secolului reprezintă pe o parte bustul lui Traian, încununat cu lauri şi drapat, şi pe cealaltă Libertatea personificată, în picioare, cu o scufă şi un sceptru.[102] Alte monede, emise chiar în anii 98—100 e.n., personifică noţiuni care traduc atributele portretului bunului monarh şi politica de conciliere, lansată de împărat şi de anturajul lui: *abundantia*, *securitas* „siguranţa", *felicitas* „fericirea".[103] S-a observat, pe de altă parte, că titulatura imperială a rămas foarte tradiţionalistă: din „formula" respectivă s-a eliminat titlul de censor, asumat de Domiţian, şi s-a renunţat la confiscarea consulatului.[104]

[98] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 7; 16.
[99] EUTROP., *Breu.*, 8, 2.
[100] AUR. VICT., *Caes.*, 13, 8. Traian este un *moderator (ibid.*, 13, 10). Mai limpede rezultă acest portret din descripţia lui Traian, elaborată de abreviator, care menţionează *sanctitas*, *fortitudo*, *prudentia* împăratului: acesta ar fi fost *liberalis in amicos*, *patiens laboris:* PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 4—5.
[101] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 8.
[102] H. COHEN, *op. cit.*, p. 26, nr. 70; H. MATTINGLY—E. SYDENHAM, *op. cit.*, p. 252, nr. 123—124.
[103] H. MATTINGLY—E. SYDENHAM, *op. cit.*, pp. 245—247, nr. 1—3; 11—14; 19; 31—33; PLIN., *Pan.*, 8, 1 notează de asemenea conceptele de *libertas*, *salus* şi *securitas.*
[104] Traian a fost numai de cinci ori consul în cursul domniei sale. Vezi şi M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 91. Uneori în această formulă apare titlul de proconsul *(ibid.*, pp. 89—90 şi P. PETIT, *op. cit.*, p. 156), firesc dat fiind majorarea componentei militare sub Traian. Pentru această formulă, vezi şi M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 53, nr. 96. Unele titluri apar menţionate de PLIN., *Pan.*, 64, 2.

S-a cristalizat astfel un adevărat portret-robot al principelui ideal, care nu putea fi decît Traian.[105] Continuitatea și discontinuitatea alternau în acest portret. Astfel, împăratul cumula atributele bunului basileu, din secolul I e.n., la care adăuga o deosebită capacitate militară, necesară în conjunctura istorică respectivă și concomitent devenea un model pentru toți romanii, care își reglau moravurile după pilda lui Traian.[106] În cetatea ideală, în lumea romană desăvîrșită, la care aspirau Traian și Dio din Prusa, trebuiau să domnească echilibrul și înțelepciunea, adică o ideologie avansată, o doctrină de guvernămînt adecvată.[107] Desigur acest echilibru depindea de judecata și de virtutea unuia singur, cum susține Dio din Prusa.[108] Monarhul ideal al lui Dio din Prusa consideră virtutea, ἡ ἀρετή, în latină *uirtus*, ca un bun necesar atît pentru el însuși, cît și pentru ceilalți oameni.[109] Cu deosebită pertinență, Gilbert Charles Picard opinează că Dio din Prusa, ca și Pliniu și Plutarh, statuează monarhia virtuții.[110] Același savant notează frecvența alegoriei virtuții pe monumentele ridicate în epoca lui Traian.[111] Virtutea, *uirtus*, fundează toate realizările împăratului și ia categoric locul șansei, norocului ca emblemă a regimului. Tocmai această *uirtus* dinamică, militantă, garantează fericirea universului, *felicitas*, și presupune toate calitățile, de fapt virtuțile sau mai degrabă dimensiunile virtuții monarhului ideal: curajul, generozitatea, justiția, clemența, pietatea.[112] Sau altfel spus, *uirtus* repre-

[105] J. M. ENGEL, *op. cit.*, pp. 75—76 observă că regele ideal era mai de grabă excelent decît fericit, bun cetățean.

[106] Cum afirmă PLIN., *Pan.*, 45, 4, care adaugă apoi: *melius homines exemplis docentur;* vezi și Lester K. BORN, *The Perfect Prince According to the Latin Panegyrists*, în *American Journal of Philology*, 55, 1934, pp. 20—35; M. DURRY, *op. cit.*, p. 152.

[107] Pentru această ideologie, vezi L. FRANÇOIS, *op. cit.*, pp. 200—204.

[108] DIO CHRYS., *Orat.*, 3, 45.

[109] DIO CHRYS., *Orat.*, 3, 6.

[110] G. Ch. PICARD., *op. cit.*, pp. 372—374; și L. FRANÇOIS, *op. cit.*, pp. 187—197.

[111] G. CH. PICARD, *op. cit.*, pp. 379—388.

[112] G. CH. PICARD, *op. cit.*, pp. 374—379. Astfel se explică și pledoaria lui Frontinus pentru competența administrației imperiale: *De aq.*, 2, 1—3.

zintă cheia modelului de basileu ideal şi a ideologiei care legitima şi recomanda guvernarea „excelentă" a lui Traian.

Dio din Prusa, dar şi monumentele epocii, îl reprezintă pe Traian ca pe vrednicul descendent al lui Hercule. Conştient de legătura dintre Traian şi cultul lui Hercule, în greacă Herakles, Dio din Prusa îl reprezintă pe acesta din urmă ca arhetip al bunului monarh. Lui îi încredinţase Zeus imperiul universului, pe care îl va moşteni Traian[113]. Herakles învăţase să disocieze regalitatea de tiranie, căci — în discursul lui Dio — contemplase pe munte două cetăţi, unde domneau separat cele două tipuri de monarhie. El se impregnase astfel de o παιδεία, „formaţie" divină şi cum Traian îl imita ἀρετή, virtutea imperială se asimila unei *uirtus* divine.[114]

De fapt, regalitatea, buna monarhie, nici nu se definea, de un secol, decît prin antiteză cu tirania, ἡ τυραννία. Antilogiei îi corespundea o opoziţie de substanţă şi, de fapt, regalitatea constituie în primul rînd o non-tiranie, exclude toate defectele tiranului şi basileul apare înzestrat cu însuşirile la care nu ajunge niciodată tiranul. Dio din Prusa transpune această antinomie în mitul celor două cetăţi pe care Hermes i le arată lui Herakles, cetăţi menţionate în paragraful anterior. Regalitatea este o femeie frumoasă, strălucitoare, dar înţeleaptă şi pură. Numără în alaiul său alte fiinţe de rară frumuseţe ca Dreptatea, ἡ Δίκη, Buna Guvernare, ἡ Εὐνομία, Pacea, ἡ Εἰρήνη, sau bărbaţi vestiţi ca Legea, ὁ Νόμος, Raţionamentul Drept, ὁ Λόγος 'Ορθός. Tirania învederează o frumuseţe ostentativă, aparentă, orgolioasă, instabilă, inconstantă, care îi atrage ura generală: în suita sa se află Cruzimea, ἡ 'Ωμότης, Violenţa, ἡ "Υβρις, Nedreptatea, ἡ 'Ανομία, Neliniştea, ἡ Στάσις, Linguşirea laşă, ἡ Κολακεία.[115] Aşadar mitul transpune în limbajul simbolurilor antiteza ideologică mai veche ὁ βασιλεύς-ὁ τύραννος.

[113] DIO CHRYS., *Orat.*, 1, 60. Ca prototip al regelui apare Herakles şi în *Orat.*, 2, 78. L. FRANÇOIS, *op. cit.*, pp. 159—169 arată însă că Herakles era de multă vreme eroul preferat al cinicilor.
[114] L. FRANÇOIS, *op. cit.*, p. 162; G. Ch. PICARD, *op. cit.*, p. 367.
[115] DIO CHRYS., *Orat.*, 1, 73—82.

În alți termeni, această antilogie se reconstituie în multe pasaje din discursurile lui Dio din Prusa.[116] Acest autor stăruie mai cu seamă asupra figurii tiranului și asupra existenței lui penibile, căci este înconjurat de ură, n-are prieteni și îl chinuie numeroase anxietăți.[117] Dar antiteza apare și în textele latinești, unde tiranul este desemnat prin neologismul *tyranus*, dar și prin *dominans*.[118] Pliniu precizează că *dominatio* se opune lui *principatus* prin natura lui și că cei ce îndrăgesc principele nu suportă tiranul.[119] *Dominatio* corespunde tiraniei, iar *principatus* regalității: desigur bunul principe este Traian și toată discuția în jurul lui și a optimizării atributelor lui formează axa subsistemului ideologic constituit de împărat și de anturajul lui. Firește, manipularea acestui subsistem este mai complexă, cum vom arăta în continuare.

[116] DIO CHRYS., *Orat.*, 2, 73—77, compară tiranul cu taurul rău, sălbatic, căci el domnește împotriva naturii, e violent, injust, nesățios în patimile sale, pe cînd regele este bun, uman și binevoitor; și *ibid.*, 3, 38—34. Diferența între rege și tiran corespunde celei dintre măcelar și păstor, față de turmă: *ibid.*, 4, 44.

[117] DIO CHRYS., *Orat.*, 3, 116—118; 6, 40—59.

[118] K. LOEWENSTEIN, *op. cit.*, p. 339, subliniază că romanii n-aveau un termen precis pentru a desemna noțiunea de tiran. Tacit utilizează vocabulul de *dominans*, care apare în enunțul *auaritiam dominantium tolerate (Hist.*, 4, 74, 5). Pliniu se va exprima în termeni similari, cînd va folosi *dominans* și *dominatio*.

[119] PLIN., *Pan.*, 45, 3: *scis ut sunt diuersa natura dominatio et principatus, ita non aliis esse principem gratiorem quam qui maxime dominum graventur;* vezi și M. DURRY, *op. cit.*, p. 152. PLIN., *Pan.*, 3, 4, opune virtuțile regelui viciilor tiranului:

r e x		t y r a n n u s	
humanitas	*benignitas*	*superbia*	*livor*
frugalitas	*continentia*	*luxuria*	*libido*
clementia	*labor*	*crudelitas*	*inertia*
liberalitas	*fortitudo*	*auaritia*	*timor*

La rîndul său TAC., *Hist.*, 2, 77, 9 prin intermediul lui Mucianus, care schițează antinomia Vespasian-Vitellius, propune o altă antiteză de acest tip.

r e x	t y r a n n u s
uigilantia	*torpor*
parsimonia	*inscitia*
sapientia	*saeuitia*

Plecînd de la experiența sa politico-militară, Tacit contrapune așadar în primul rînd trăsături avînd legătură cu viața soldaților. Trece apoi la atribute moral-fizice, pentru a se opri în încheiere la un nivel pur moral, aproape filosofic.

3. Ciuilitas şi bazele politicii interne. Traian emerge aşadar din propaganda literară a susţinătorilor săi ca un *princeps* ideal: Pliniu subliniază că el depăşeşte toate aşteptările.[120] Este competent în timp de război, ca şi în vreme de pace, îngăduitor, dar demn, departe de orice viciu, posesor al unei serii de virtuţi opuse, variate: *seueritas*, „severitatea", dar şi *hilaritas* „veselia", *grauitas* „seriozitatea", dar şi *simplicitas* „accesibilitatea", *maiestas* „majestatea", dar şi *humanitas* „omenia"[121]. Ca la un *rex* desăvîrşit, calităţile fizice, frumuseţea, îi completează ansamblul virtuţilor[122].

Se acreditează astfel o imagine foarte tradiţionalistă a lui Traian. Împăratul avea nevoie de ea, căci era primul cezar născut în afara Italiei, într-o familie ce părăsise de multă vreme peninsula.[123] Traian trebuia să se impună ca un *ciuis*, iar *ciuilitas* urma să devină centrul vital al propagandei sale tradiţionaliste, conceptul care să definească prioritar faţada ideologică a politicii sale interne, noţiunea menită să deschidă calea explicării politicii interne a împăratului. În acest sens, Pliniu îl contrapune lui Domiţian şi exclamă: „căci nu vorbim despre un tiran, ci de un cetăţean, nu despre un stăpîn, ci despre un părinte", *non enim de tyranno, sed de ciue, non de domino, sed de parente loquimur*.[124] Lăsăm deocamdată de o parte referinţa la „părinte": observăm oricum că proclamarea lui Traian ca *ciuis* are prioritate. Ca *ciuis* şi ca om, adevărat prototip de *homo Romanus*. Eutropiu va preciza pe scurt noţiunile prevalente ale propagandei lui Traian, în felul următor: „a fost

[120] PLIN., *Pan.*, 4, 4.
[121] PLIN., *Pan.*, 4, 6.
[122] PLIN., *Pan.*, 4, 7 le enumeră: *firmitas*, *proceritas corporis*, *honor capitis*, *dignitas oris*, *indeflexa maturitas*, *caesaries ornata*. Conform normelor fiziognomoniei, trăsăturile fizice ilustrau mărci de caracter şi frumuseţea fizică o semnaliza pe cea morală. DIO, *Hist. Rom.*, 68, 31 confirmă frumuseţea părului alb al lui Traian şi demnitatea figurii sale. PLIN., *Ep.*, 1, 14, 8 subliniază cît de importantă era frumuseţea fizică în ochii romanilor.
[123] Cum subliniază DIO, *Hist. Rom.*, 68, 4. Vezi şi *supra* consideraţiile privind adoptarea lui Traian.
[124] PLIN., *Pan.*, 2, 3; şi 9, 4.

de o neobișnuită civilitate și vitejie", *inusitatae ciuilitatis et fortitudinis fuit.*[125]

Un asemenea *ciuis* atestă în primul rînd *pietas* „pietate" față de tradițiile și zeii Romei, prim concept corelat faimoasei *ciuilitas.*[126] Legendele și imaginile consemnate pe monede, în tot cursul domniei lui Traian, reliefează pietatea imperială.[127] *Obsequium* „respectul" apare în aceste condiții, ca un corolar al pietății pentru a defini atitudinea lui Traian față de zei și de senat, dar și ca să demonstreze cum se poartă romanii cu împăratul.[128] *Ciuilitas* crează obligații nu numai pentru *optimus princeps*, ci și pentru concetățenii săi.

Nu numai *pietas* și *obsequium* definesc atitudinea de cetățean asumată de Traian, ci și alte concepte, dintre care menționăm în primul rînd *fides*, „lealitatea".[129] *Fides* apare așadar ca o noțiune esențială, foarte adecvată fațadei ideologice tradiționaliste a regimului antoninian, semnificativă, pentru echilibrul intern și compromisul determinat de politica lui Traian. Incontestabil, Traian

[125] EUTROP., *Breu.*, 8, 2. PLIN., *Pan.*, 2, 4—7 îl închipuie pe împărat ca *ciuis et homo Romanus.* Datorită atitudinii lui față de concetățeni, merită supranumele de *optimus.* Dealtfel oamenii, subliniază Pliniu, îl iubesc pentru el însuși și nu pentru că ar fi *princeps.* La rîndul său DIO CHRYS., *Orat.*, 3, 2 relevă că Traian îndrăgește adevărul și sinceritatea mai degrabă decît lingușirea. Firește, Traian e conștient că represiunea armată este ineficace (PLIN., *Pan.*, 49, 3).

[126] PLIN., *Ep.*, 10, 1, 1, adresîndu-se lui Traian, îi amintește de *tua pietas; ibid.*, 71 menționează respectul vădit de principe lui Claudiu și predecesorilor lui divinizați. MAL., *Chron.*, 11, 359 îl prezintă pe Traian ca foarte pios: ... εὐσεβέστατος Τραϊανὸς. De aceea, Pliniu însuși își evidențiază propria *pietas* față de Traian: *Ep.*, 10, 9; 100.

[127] PIET *(as)*: vezi H. COHEN, *op. cit.*, pp. 39, nr. 199—200. Zeița *Pietas*, acoperită de un voal, stă în picioare, ținînd o pateră și un sceptru, lîngă un altar aprins. P. STRACK, *op. cit.*, p. 186 consemnează monede care atestă respectul arătat de Traian zeilor romani tradiționali.

[128] PLIN., *Pan.*, 2, 5; 10, 3; 78, 1; *Ep.*, 10, 100. Dealtfel Traian împinge atît de departe civilitatea sa, încît pune pe același plan consulatul și puterea imperială: *Pan.*, 59, 5—6: *bonus consul et bonus princeps; ...duas easque summas potestates simul capere...* Desigur Pliniu este încă prea tributar iluziilor tradiționaliste, dar insistă semnificativ asupra dorinței lui Traian de a-și îndeplini conștiincios obligațiile de consul: *Pan.*, 66, 1—5; 76, 1; 78, 3; 93, 1.

[129] PLIN., *Pan.*, 1, 6 o prezintă ca punct culminant al unui *climax: libertas, ueritas, fides.*

însuşi subliniază cît de limitat era „liberalismul" său, cînd îi arată în mod deschis lui Pliniu că acesta se reduce la eliminarea spaimei şi a teroarei generate de procesele de maiestate lezată.[130] Dar totuşi, ilustrul său *amicus* îl elogiază în repetate rînduri pentru moderaţia şi cumpănirea lui. *Moderatio* devine astfel un al patrulea concept conexat celui fundamental de *ciuilitas*. Traian s-ar purta moderat cu romanii și totodată ar tempera ca un autentic *moderator* pasiunile acestora.[131] Deși Pliniu pare a nu observa o asemenea implicație a calității de *moderator*, în realitate moderarea romanilor comporta dominarea lor absolută. Nu este totuşi mai puţin adevărat că moderarea romanilor includea în concepția lui Pliniu viețuirea printre ei și oarecum la nivelul lor. Dealtfel, să nu uităm, Traian se moderează în primul rînd pe sine, iar Pliniu utilizează pentru a sublinia faptul respectiv termenul de *temperamentum*, „cumpănire", investit astfel ca sinonim al celui de *moderatio*.[132] *Moderatio* presupune dealtfel *modestia*, care emerge din mărturiile epocii cu al cincilea concept aferent noțiunii cardinale de *ciuilitas*.[133] Desigur, și în acest caz, modestiei lui Traian îi corespunde o *modestia* adoptată de opinia publică.[134] Dar Pliniu, de pildă, exaltă în termeni ditirambici *modestia* comportării lui Traian la Roma, vrednică de un adevărat *ciuis*.[135] Traian însuși ține s-o arboreze, cînd îngăduie totuşi lui Pliniu să-i ridice o statuie.[136]

[130] PLIN., *Ep.*, 10, 82, 1.
[131] PLIN., *Pan.*, 4, 3; 9, 1; 54, 5; 56, 2 etc. (pentru *moderatio* a lui Traian în general); 16, 1–2; 17, 4 (în politica externă şi pe frontieră); 23, 6; 63, 8 (la Roma şi în prezenţa instituţiilor tradiţionale); 24, 4 (Traian ca *moderator); Ep.*, 10, 114, 3 reliefează propagarea moderaţiei asumate şi de Pliniu în Bithynia; 117 comportă însă o scrisoare în care Traian îi cere lui Pliniu să modereze (în text *modereris)* moravurile provinciei.
[132] PLIN., *Pan.*, 10, 3: *at quo di boni, temperamento potestatem tuam fortunamque moderatus es.* Traian însuşi îşi proclamă cumpănirea, cînd aprobă în termenii următori moderaţia lui Pliniu în Bithynia: *mihi hoc temperamentum eius placuit (Ep.*, 10, 115).
[133] PLIN., *Pan.*, 3, 2 asociază strîns moderaţia cu modestia. Pliniu speră să poată răspunde *ad modestiam principis moderationemque*; pentru modestia lui Traian în general *ibid.*, 84, 1.
[134] PLIN., *Pan.*, 3, 1–3.
[135] PLIN., *Pan.*, 4, 2–3; 55, 1–11; 56, 1–3; (faţă de elogiile şi onorurile supuşilor); 24, 2–5; 76, 6–9 (în mulţime şi împotriva etichetei monarhice) etc. Neîndoielnic, modestia lui Traian se opune aroganţei lui Domiţian.
[136] PLIN., *Ep.*, 10, 9.

În sfîrşit, *humanitas*, omenia, umanitarismul, se decantează ca un al şaselea concept adiacent civilităţii lui Traian. Pliniu se întreabă dealtminteri retoric: „sărbătorim cu toţii deobicei zeitatea principelui nostru ori omenia lui", *diuinitatem principi nostri an humanitatem... celebrare uniuersi solemus?*[137]. Iar *iustitia*, „dreptatea", desigur umană, este afişată de Traian însuşi ca al şaptelea concept legat de *ciuilitas*, cînd îi atrage atenţia lui Pliniu să nu constrîngă pe decurionii bithynieni să plătească şi să accepte ceea ce nu le este necesar: contrariul, adică o asemenea obligaţie, încheie împăratul „nu este pe măsura dreptăţii vremurilor noastre", *non est ex iustitia nostrorum temporum.*[138]

Ciuilitas implică şi alte conotaţii, numai parţial definite de cele şapte concepte aferente ei. În primul rînd ea se bazează, cum am arătat şi anterior, pe virtutea, pe moravurile exemplare ale lui Traian. Însuşi titlul de *optimus* izvorăşte din aceste moravuri „este dat pentru moravuri, nu pentru soarta" împăratului, *non moribus, sed fortunae datus est.*[139] Împărat virtuos, Traian respectă legile căci ştie, cum spune Pliniu, că „nu este principele deasupra legilor, ci legile deasupra principelui", *non est princeps super leges, sed leges super principem.*[140] Traian pare situat pe acelaşi plan cu legile, în alt pasaj din *Panegiric*[141], dar Pliniu recunoaşte că Traian se află

[137] PLIN., *Pan.*, 2, 7; *Ep.*, 10, 66 şi 111 consemnează ordinul scris al lui Traian de a se proceda umanitar în Bithynia; 53 îl arătase satisfăcut de *religione et laetitia*, replici date de supuşi acestei *humanitas.*

[138] PLIN., *Ep.*, 10, 55. La o asemenea *iustitia* corelează Pliniu *tutela generis humani* care îi revine lui Traian *(ibid.*, 102*)*. H. MATTINGLY—E. SYDENHAM, *op. cit.*, pp. 252, nr. 118—119 reproduc monede care personifică AEQVITAS, echivalent al faimoasei *iustitia.*

[139] PLIN., *Pan.*, 88, 4. De aceea Traian este prezentat ca un industrios, ca un cezar care se dăruie muncii, reclamate de misiunea sa, căci totul purcede în activitatea sa *a continuo labore (ibid.*, 79, 5). Împăratul răspunde faţă de el însuşi de buna servire a statului, ca şi faţă de poporul roman: *ibid.*, 20, 5, 67, 6.

[140] PLIN., *Pan.*, 65, 1 şi 60, 2.

[141] PLIN., *Pan.*, 24, 4: *regimur quidem a te et subiecti tibi, sed quemadmodum legibus sumus.* În aceste condiţii se realizează un acord perfect între zei, Traian şi senatori; *ibid.*, 67—72.

la originea legilor, pe care le elaborează după plac, chiar dacă ulterior le respectă: „ai vegheat cu prevăzătoarea ta severitate ca cetatea întemeiată pe legi să nu pară nimicită tot de ele“, *prouida seueritate cauisti ne fundata legibus ciuitas euersa legibus uideretur.*[142]

Ciuilitas comportă aşadar atît demers cetăţenesc, cît şi conduită umană, clemenţă faţă de romani. Ea moşteneşte *clementia* cîndva preconizată de Seneca pentru Nero, dar cu inflexiuni tradiţionaliste considerabil augmentate.[143] *Ciuilitas* defineşte astfel o ideologie, construieşte faţada tradiţionalistă a regimului, adecvată politicii de echilibru anterior, de compromis între forţele politico-sociale. Compromisul priveşte dealtfel şi subsistemul ideologic, echilibrat între componentele lui. Izvoarele antice par conştiente de existenţa unui asemenea compromis. Am menţionat mărturia lui Eutropiu, dar şi alte surse tardive exprimă un punct de vedere similar.[144] Totuşi ideologia civilităţii venea să sprijine mai de grabă tactica politică decît strategia lui Traian. Am văzut mai sus că puterile imperiale erau mult mai întinse decît le ilustra conceptul de *ciuilitas:* dealtfel o altă serie de concepte le va semnaliza ca atare. De asemenea, amintim că Traian era proclamat nu numai *ciuis*, ci şi *parens.*[145] Paternalismul limitează astfel simţitor semnificaţia civilităţii.[146] Pe de altă parte, am văzut că Eutropiu corelează *ciuilitas* şi *fortitudo;* la rîndul lui, Pseudo-Aurelius Victor pune pe acelaşi plan *lenitas* „blîndeţea“ şi *largitio* „dărnicia“ din politica internă cu

[142] PLIN., *Pan.*, 34, 2.

[143] PLIN., *Pan.*, 80, 1 menţionează *clementia* lui Traian. IUL., *Caes.*, 22 pune pe Traian să declare zeilor că a fost împăratul cel mai clement pe care l-a avut Roma. De altminteri zeii îi de cernează un premiu pentru clemenţa sa. Totuşi Traian, *ciuis et parens*, nu echivalează perfect cu bunul despot stoic modelat de Seneca pentru uzul lui Nero.

[144] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 4: *sanctitas domi, in armis fortitudo.*

[145] H. COHEN, *op. cit.*, p. 23, nr. 46—47 şi P. STRACK, *op. cit.*, p. 215, nr. 224 consemnează două monede dedicate CONSERVATORI PATRIS PATRIAE. *ILS*, 304 = M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 54, nr. 105 îl glorifică pe Traian însuşi ca pe un *conseruator generis humani.*

[146] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 331: „cosi nella rappresentazione encomiastica, imagine ornata, ma non distorta della realtà: il paternalismo“; şi pp. 354; 358; 364—367; 376—379.

diligentia, „*hărnicia*“, de fapt „energia“, arătată în politica externă.[147] Se sugerează astfel o subtilă dialectică care în cadrul subsistemului ideologic legitima subsistemele politicii interne și externe, căci *ciuilitas* și compromisul condiționează, încurajează *fortitudo* din politica externă. La rîndul său, *fortitudo* facilitează și susține civilitatea și doctrina echilibrului din politica internă. Totodată, valențele civilității rezultă astfel diminuate. *Ciuilitas* ilustrează nu numai precauțiile tactice adoptate de Traian, ci și o abilă manipulare a ideologiei, firească în timpul Imperiului roman.

4. **Fortitudo și bazele politicii externe.** Vocația războinică a lui Traian rezultă chiar din *Panegiricul* lui Pliniu. Desigur, spune scriitorul împăratului, „nu te temi de războaie, dar nici nu le provoci“, *non times bella nec prouocas;* dar în ziua adoptării lui Traian un laur, simbol al victoriei, a fost consacrat lui Iupiter.[148] Autori ca Pliniu însuși, Cassius Dio-Xiphilin, Iulian, proclamă în diverse modalități conjuncția necesară între *ciuilitas* în interior și *fortitudo*, în afara granițelor Imperiului.[149] Dar alte texte, uneori din aceiași autori, afirmă importanța energiei expansioniste în politica externă, dînd parcă prioritate așa numitei *fortitudo*[150]. Semnificativă apare aserțiunea lui Dio din Prusa, că bunul rege trebuie să-și împodobească palatul mai de grabă cu prăzile și armele inamicilor biruiți decît cu aur, ambru și fildeș.[151] Iar Iordanes nici nu se referă la politica internă a lui Traian, mulțumindu-se s-o exalte doar pe cea externă, să-i prezinte cuceririle și popoarele dependente de el.[152]

[147] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 3.
[148] PLIN., *Pan.*, 16, 1.
[149] PLIN., *Pan.*, 2, 6; 16, 2 (...*quorum alterum fortitudine, alterum moderatione efficitur*...); DIO, *Hist. Rom.*, 68, 7; IUL., *Caes.*, 22. Vezi și supra n. 144.
[150] PLIN., *Ep.*, 10, 14 care îl felicită pe Traian pentru victoriile în războiul cu dacii și îi urează să reînnoiască și să sporească gloria Imperiului; *Pan.*, 17, 3 arată că el va înspăimînta totdeauna pe vrăjmași. DIO, *Hist. Rom.*, 68, 10; IUL., *Caes.*, 8; 22 conțin enunțuri care par a acorda preeminența victoriilor asupra dușmanilor Romei.
[151] DIO CHRYS., *Orat.*, 2, 34.
[152] IORD., *Rom.*, 267—268.

Pe de altă parte, încă din 98 e.n., monedele îl înfățișează pe Traian în postură de războinic și îl asociază simbolurilor militare, ca și solidarității dintre împărat și armată.[153]

Izbînzile cîștigate de Traian apar dealtfel ca efecte ale virtuții și ostenelii lui, *ponos*-ului și nu ca daruri ale soartei și ale zeilor: trofeul de la Adamclisi este concludent în acest sens.[154] Numai datorită bravurii sale, exclamă Pliniu, l-a așezat Iupiter pe Traian în fruntea întregii spețe omenești, *omne hominum genus*.[155] Pliniu stăruie dealtfel asupra calităților militare, de general și de soldat, prin care se distinge Traian.[156] Am arătat că *ciuilitas* sprijină politica internă a lui Traian, subordonîndu-și alte șapte concepte: *fortitudo* funcționează singură pentru a ilustra și încuraja politica externă, dar astfel ea dobîndește un relief acuzat, se manifestă ca prevalentă în cîmpul semnificațiilor ideologice ale regimului. Următoarea schemă va formaliza statutul preeminent, de care beneficiază *fortitudo:*

CIVILITAS — FORTITUDO

Pietas; Obsequium; Fides; Moderatio; Modestia; Humanitas; Iustitia Numai fortitudo

Persona pe care propaganda antică i-o atribuie lui Traian reunește *ciuilitas* și *fortitudo*, dar pentru a acorda prioritate celui de al doilea concept. *Fortitudo* poartă mai ales asupra strategiei imperiale, în vreme ce *ciuilitas* tinde să se limiteze la tactica politică. Alte concepte, revelatoare de absolutism, vor implica și obiective strategice, dar manevrarea lor prudentă, în alternanță

[153] H. COHEN, *op. cit.*, pp. 23, nr. 52; p. 82, nr. 621; p. 83, nr. 622. Asemenea monede sînt emise în tot cursul domniei, cum atestă P. STRACK, *op. cit.*, pp. 215—217.

[154] G. Ch. PICARD., *op. cit.*, pp. 398—406.

[155] PLIN., *Pan.*, 80, 4; 90, 2.

[156] PLIN., *Pan.*, 89, 2; 91, 1 ca viteaz *imperator*. Știa să-și disciplineze generalii și ofițerii *(ibid.*, 18—19), lupta alături de ostașii romani care vedeau în el un *commilito (ibid.*, 15, 5; dar și 12, 1; 13, 1—5; 56, 4 etc.). Dar și Tacit îl opune pe Traian, ca *imperator*, unui Nerva, care nu e *princeps*, adică monarh civil: *Hist.*, 1, 1, 6: *...principatum diui Neruae et imperium Traiani.*

cu *ciuilitas*, este destinată prin excelență să asigure predominarea idealului de politică externă a lui Traian. Toate conceptele referitoare la politica internă nu comportă numeroase note noi față de mentalitatea și dezbaterile ideologice ale secolului I e.n., în vreme ce *fortitudo* apare afirmată și constituie în realitate mai ales o *res noua*, „un lucru nou", o inovație. O inovație acceptată de consensul romanilor, mai cu seamă al senatorilor și cavalerilor, cu condiția aplicării sau cel puțin afirmării unei politici interne de *ciuilitas*, legată desigur de unele obligații concrete pe care le asuma împăratul.

De aceea ni se pare surprinzătoare afirmația că gloria militară nu deținea o pondere hotărîtoare în propaganda inițiată de Traian și că nici politica externă concretă n-ar încorpora inovații foarte clare.[157] Dar cei mai mulți savanți moderni au recunoscut limpede că politica militară a lui Traian rupe categoric cu tradiția consacrată de precursorii lui. Așa cum subliniază un cercetător român, Aurel Iordănescu, urcarea lui pe tron „ilustrează o reacție în sens militarist", „marque une réaction en sens militariste".[158] Traian modifică în profunzime politica externă, renunță la defensiva practicată de Flavieni și chiar la politica prea senatorială, după părerea lui, și prea axată pe problemele interne, care fusese adoptată de Nerva.[159] Iar ideologia și propaganda ilustrau precaut, dar fidel și semnificativ aceste mutații. Dealtfel sursele antice sesizau caracterul profund novator al politicii și ideologiei externe asumate de Traian. Rufius Festus subliniază cu pregnanță într-o mărturie tîrzie: „Traian, care, după August, a reinsuflețit forțele statului roman", *Traianus, qui post Augustum Romanae reipu-*

[157] Cum susține F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 130; și p. 192 („it is fairly clear that military glory was not a prominent feature of the official prospectus for the new reign"); 193.

[158] A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, p. 22; vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 54; 64—67; 145; 172; R. SYME, *Tacito*, p. 291 etc.

[159] R. SYME, *Tacito*, p. 69 (pentru ruptura cu tiparele Flavienilor); pp. 26—27; 34 (pentru modificarea politicii lui Nerva).

blicae mouit lacertos.[160] Este cert că epitomatorii au în vedere politica externă. La aceste inovații, mai ales în politica externă, se gîndea și Pliniu, cînd îl diferenția pe Traian de Flavieni și de Nerva, procedînd de fapt, ca și Tacit, care, așa cum am văzut, distingea *imperator Traianus* de *princeps Nerua*.

De aceea *fortitudo* dobîndește prevalență în raport cu *ciuilitas*, de care însă nu se poate lipsi.[161] Pe de altă parte, Traian inova — în limite mai modeste — și în politica internă. Dar aceste noutăți își află reflexul într-o serie de concepte care ilustrează absolutismul real al împăratului, de vocație paternalistică, serie care alternează cu cea tradiționalistă, chiar la Pliniu, deși i se acordă în aparență o pregnanță diminuată în raport cu noțiunile conexe civilității. Căci acestea din urmă trebuiau să ilustreze echilibrul intern, reconcilierea și compromisul necesar practicării nestînjenite a expansiunii externe. Propaganda își urma obiectivele sale și ideologia era abil manipulată. Totuși, conceptele absolutiste erau și ele utile, căci ilustrau, justificau, sprijineau și manevrau potențarea prudentă, dar reală, constantă a puterii imperiale, la care Traian nu putea și nici nu voia să renunțe.

5. Conceptele absolutiste și proclamarea paternalismului. Seria de concepte absolutiste demonstrează clar că Traian nu este nici un moment sincer considerat de Pliniu și de alți politologi ai timpului ca „cel dintîi dintre egali", *primus inter pares*. Amintim că în *Panegiric*, operă literară mult mai puțin tradiționalistă decît cred unii cercetători, el apare și ca un *parens* al romanilor, nu numai *ciuis*, concetățean al lor. Dealtfel am văzut că romanii sînt calificați drept *subiecți* nu numai legilor ci și lui Traian, care îi guvernează moderat, dar ca pe niște supuși".[162]

[160] SEX. RUF., *Breu.*, 20; dar și FLOR., *Epitom.*, 1 praef., 8.
[161] R. SYME, *Tacito*, p. 63 reliefează că la Traian disciplina și modestia ascund o ambiție devorantă, că pentru el servirea Romei era mai puțin importantă decît pasiunea luptei și căutarea gloriei.
[162] PLIN., *Pan.*, 24, 4, citat *supra* n. 141.

Desigur nu trebuie neglijată, cascada atributelor tradiţionaliste *Panegiricul* comportă însă şi inflexiuni absolutiste.[163] Autorul spune limpede că pentru el principele ideal, întrupat acum de Traian, deţine o putere absolută, deopotrivă cu cea a zeilor, de fapt controlul nelimitat al pămîntului, păcii şi războiului.[164] Fundamental este faptul că acest monarh „nu e în nici o privinţă constrîns", *quod nihil cogitur*, adică nu-şi vede întîietatea şi dominarea romanilor deloc limitate.[165] De altminteri, Pliniu conferă supranumelui de *optimus* o conotaţie divină, sacrosanctă şi absolutistă, cînd menţionează că şi Iupiter o asumase.[166] Traian reprezintă un mandatar al poporului roman, dar şi un trimis al zeilor. Seria conceptelor absolutiste începută cu *potestas soluta atque infinita*, puterea neîngrădită a monarhului, continuă aşadar cu *diuinitas*. Cu siguranţă, Traian trebuie elogiat mai ales pentru virtuţile înalte şi truda în serviciul statului, care justifică statutul său divin, însă el n-a venit la conducerea Romei printr-o întîmplare oarecare ci ca reprezentant al zeilor.[167] Deci el participă la substanţa şi la vocaţia zeilor. Chiar în primul capitol din *Panegiric*, Traian este proclamat *munus deorum... princeps* „împărat ca dar al zeilor".[168] În realitate, Pliniu foloseşte aici *munus* cel

[163] PLIN., *Pan.*, 45, 6 reliefează că sub un principe virtutea e recompensată ca şi în regimul republican. După ce aderase la doctrina adopţiunii, în finalul opusculului Pliniu ezită între aceasta şi acceptarea eredităţii, cînd îi cere lui Iupiter să dăruiască împăratului un fiu tot atît de bun cum fusese el însuşi descendent adoptiv al lui Nerva (*ibid.*, 94, 5). Este cert că Pliniu ar fi acceptat ereditatea imperială, dacă Traian ar fi avut fii.

[164] PLIN., *Pan.*, 4, 4: *fingenti... mihi principem quem aequata dis immortalibus potestas deceret.*

[165] PLIN., *Pan.*, 6, 1. Puterea nelimitată nu e menţionată în mod expres, dar emerge din aserţiunile lui Pliniu ca un prim atribut absolutist.

[166] PLIN., *Pan.*, 88, 8: vezi şi *supra* paragraful consacrat optimizării lui Traian. *Ibid.*, 80, 3–5 notează că Traian se comportă ca un adevărat zeu în administrarea exemplară a statului (*...principis atque etiam dei curas...)*, demn de rolul pe care i l-a încredinţat Iupiter. Cu sagacitate, M. DURRY, *op. cit.*, p. 205 arată că astfel Traian devine un Iupiter pămîntean.

[167] PLIN., Pan., 1, 4: *ac si adhuc dubium fuisset forte casuque rectores terris an aliquo numine darentur, principem tamen nostrum liqueret diuinitus constitutum:* Zeii l-au făcut împărat şi l-au determinat pe Nerva să-l adopte: *ibid.*, 5, 1–4; 8, 2.

[168] PLIN., *Pan.*, 1, 3.

puţin cu trei sensuri, în trei accepţii esenţiale termenului. Traian constituie „un dar" al zeilor şi el adoptă *ciuilitas* în raporturile cu supuşii săi, pentru că aceasta exprimă voinţa lui, dar în realitate el reprezintă un kosmokrator, un stăpîn al lumii. La această realitate a puterii ce îi revine şi pe care Pliniu o recunoaşte. se referă şi sensul de „misiune", „însărcinare" al vocabulului *munus*. Într-adevăr, Traian este investit cu o misiune divină, care îi asigură stăpînirea necondiţionată a cosmosului. În sfîrşit, Pliniu se gîndea şi la sensul de „spectacol" al lui *munus*. Domnia lui Traian, prin virtuţile civile din interior şi vitejia demonstrată în afară, oferea un spectacol divin, demn de un kosmokrator.[169] Cînd se referă la un *imperium* şi o *auctoritas*, „putere şi autoritate" a senatului şi a statului,[170] Pliniu e conştient că acestea îi reveneau în primul rînd lui Traian, care cu mărinimie *divină* cedează o parcelă din ele.

Dar *diuinitas* a lui Traian implică unele concepte aferente, cum sînt cele de *castitas* „puritate" şi de *sanctitas* „sfinţenie". Chiar în enunţul care îl declară pe Traian *munus deorum*, Pliniu arată: „ce dar al zeilor este mai elevat ori mai frumos decît un principe pur şi sfînt şi foarte asemănător zeilor", *quid euim praestabilius est aut pulchrius munus deorum quam castus et sanctus et dis simillimus princeps?*[171] Curînd, seria conceptelor tradiţionaliste reapare masiv,[172] dar faptul este normal, dat fiind manipularea abilă a ideilor, care să sugereze în acelaşi timp *ciuilitas* şi *diuinitas* a împăratului, să acopere şi totodată să clameze absolutismul. Repetăm însă. proclamarea esenţei şi misiunii divine a lui Traian se instalează programatic chiar în primul capitol din *Panegiric*.

[169] PLIN., *Pan.*, 4, 3 se referă de data aceasta la *munera* lui Traian: *nec nobis munera tua praedicare, sed audire tibi necesse est*. Aici *munera* înseamnă în primul rînd „binefaceri", dar nu sînt excluse conotaţiile de „dar" (al zeilor), „sarcini" „spectacole", pentru a reda imaginea înfăptuirilor lui Traian.

[170] PLIN., *Pan.*, 1, 2.

[171] PLIN., *Pan.*, 1, 3; dar 7, 5 se referă din nou la un Traian *dis simillimum* (în text la acuzativ).

[172] PLIN., *Pan.*, 1, 6—7: *pietas*, *abstinentia*, *mansuetudo*, *humanitas*, *temperantia*, *facilitas*.

Pe de altă parte, am menționat că *potestas soluta et infinita*, „puterea liberă și nelimitată" ilustrează de asemenea absolutismul, constituind în același timp cauză și efect al misiunii divine, căci extensia sa prilejuiește o capacitate demnă de Iupiter și totodată constituie rezultatul menirii sacre a împăratului. De fapt, în concepția lui Pliniu, statul ajunge să se confunde cu Traian. Urările scriitorului sînt adresate statului, senatorilor și lui Traian, care acaparează *res publica* și curia.[173] Romanii adoptă demersul liber, *libertas*, la ordinul lui Traian. „Poruncești, spune Pliniu, să fim liberi: vom fi; poruncești să dăm pe față gîndurile noastre: le vom da". *iubes esse liberos: erimus; iubes, quae sentimus, promere in medium: proferemus.*[174] Enunțul pare ironic, dar în fond e serios. Dar ce fel de libertate este cea care vine la comandă? Dealtfel Pliniu precizează, arătînd că Traian va ști că romanii se folosesc de libertate, numai ca să-i dea lui ascultare.[175] Ei depind întru totul de principe, sînt așa cum îi vrea el.[176] În mod firesc, Traian devine un *saluator*, „mîntuitor", *corrector emendatorque*, omul care corijează statul.[177] Dar mai presus de orice, Traian constituie *parens noster*, „părintele nostru",[178] căci paternalismul ilustrează și explică în detaliu absolutismul lui Traian, care n-ar fi tiranic, ci *părintesc*. În aceasta, în paternalism ar rezida specificul absolutismului acestui împărat; în paternalism, care i-ar permite să practice și o *ciuilitas* utilă.

Corespondența dintre Traian și Pliniu explicitează chiar mai amplu absolutismul.[179] Și aici Traian apare ca un *munus deorum*,

[173] PLIN., *Pan.*, 72, 1: *...tibi, rei publicae, nobis, uel, si breuius sit optandum, ut uni tibi, in quo et res publica et nos sumus.* Am văzut că numai aparent principele este subordonat legilor, căci el reprezintă izvorul lor.

[174] PLIN., *Pan.*, 66, 4; și 66, 2 *(adhortatus es resumere libertatem).*

[175] PLIN., *Pan.*, 67, 2: *...quotiens libertatem quam dedit experiemur, sibi parere.*

[176] PLIN., *Pan.*, 66, 5: *uis enim tales esse nos quales iubes.* M. DURRY, *op. cit.*, p. 21 semnalează că asemenea pasaje atestă în realitate arbitrariul, puterea nemărginită care revin lui Traian.

[177] PLIN., *Pan.*, 6, 2–4; 7, 3.

[178] PLIN., *Pan.*, 4, 2 pe lîngă 2, 3.

[179] PLIN., *Ep.*, 10, 57, 1; 60, 2 demonstrează că Traian controla și domina totul. Problema este minuțios examinată de L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 45–51; 107–111.

rezultat din convergența virtuților sale și a dorinței zeilor de a-l așeza în fruntea statului.[180] Traian este strîns asociat statului și *auctoritas* deținută de el n-are limite: trebuie hărăzită eternității.[181] Cele două serii de concepte, cea tradiționalistă și cea absolutistă, se întrepătrund: *pietas* și *obsequium* se învecinează cu *sanctitas.*[182] Uneori concepte tradiționaliste ca *uirtus*, *fortitudo*, *felicitas* se amalgamează cu *aeternitas*, „veșnicia", *laus*, „elogiul", *incolumitas* „nevătămarea",[183] care amintesc de propaganda în favoarea monarhilor orientali. Nu trebuie deci să ne surprindă incidențele unor epitete de inspirație lagidă: *bonitas*, „bunătatea", *indulgentia tua*, „îngăduința ta", *magnitudo*, „măreția", *prouidentia* „prevederea", *aeternitas.*[184] Traian emerge din această corespondență, ca și din *Panegiric*, ca un adevărat kosmokrator.[185] Dealtfel, dacă în *Panegiric*, Pliniu opune lui Domițian *dominus* pe un Traian *ciuis et parens*, în corespondența sa cu augustul său conducător i se adresează în nenumărate rînduri cu *domine*, „stăpîne".[186] S-ar spune că absolutismul paternalistic era obligat să conțină dominatul măcar *in nuce*.

Dar și Dio din Prusa evidențiază *sanctitas* a bunului său monarh, prototip al lui Traian.[187] *Sanctitas* coexistă în imaginea structurată de către Eutropiu despre Traian, alături de *ciuilitas.*[188] La rîndul său, Pseudo-Aurelius Victor îl înfățișează ca un *munus*

[180] PLIN., *Ep.*, 10, 1, 1 declară programatic, dat fiind data aserțiunii: *di immortales festinauerunt uirtutes tuas ad gubernacula rei publicae ...admouere.*

[181] PLIN., *Pan.*, 10, 100.

[182] PLIN., *Ep.*, 10, 1—3.

[183] PLIN., *Ep.*, 10, 88—89; 100.

[184] PLIN., *Ep.*, 4, 2; 94, 2 *(bonitas)*; 4, 1; 6; 12; 21, 1; 94, 3 *(indulgentia)*: 31, 1; 41, 1 *(magnitudo)*; 54, 1 *(prouidentia)*; 59; 83; 112, 3 *(aeternitas)*. V. GEORGESCU, *op. cit.*, p. 187 remarcă filiația dintre *indulgentia* lui Traian *optimus* și atributele consacrate Lagizilor.

[185] PLIN., *Ep.*, 35: *...pro incolumitate tua, qua publica salus continetur.*

[186] PLIN., *Ep.*, 10 oferă foarte numeroase exemple în acest sens.

[187] DIO CHRYS., *Orat.*, 1 relevă în mai multe rînduri că basileul său este mandatar al zeilor și că se inspiră din exemplul oferit de Iupiter; 3, 3—4 prezintă autoritatea lui Traian ca egală celei deținute de zei.

[188] EUTROP., *Breu.*, 8, 2 unde Traian este caracterizat ca *deo proximus*. Abreviatorul reunește așadar prin *ciuilitas*, *fortitudo* și proximitatea de zei bazele propagandei și ideologiei lui Traian.

deorum și un kosmokrator, ca și Malalas, care îl califică de mai multe ori ca „foarte divin", θειότατος, de fapt tot *munus deorum*.[189] O lectură mai atentă a acestor mărturii pare a demonstra că deși toate stăruie asupra civilității lui Traian, fundamentală rămîne sanctitatea lui, autoritatea nelimitată.

Monedele și alte mărturii materiale confirmă eforturile propagandei oficiale de a nu ignora realitatea absolutistă a autorității lui Traian. Astfel, diverse monede exaltă conceptul absolutist al veșniciei, asociat cu Traian, sau cu zeii săi favoriți, Iupiter ori Hercule.[190] Uneori împăratul este asociat chiar soarelui, al cărui bust apare pe reversele monedelor.[191] Faptul pierde orice trăsătură insolită dacă se acceptă subtila analiză propusă de Franz Cumont pentru o teracotă aflată la Luvru și descoperită în sudul Italiei.[192] Sub semnele zodiacului, această placă de pămînt ars consemnează imaginea soarelui protejîndu-l pe Traian, *optimus*, proclamat pe inscripția încorporată de terracotă. Astfel soarele devine zeul tutelar al unui Traian kosmokrator, stăpîn absolut al întregii lumi locuite, al oamenilor și al naturii, *munus deorum*. Franz Cumont atrage atenția asupra unui papir din Egipt în care Soarele se înalță la cer împreună cu Traian,[193] iar noi am considerat că și sursele literare îl celebrează pe împărat printre rînduri ca pe un kosmokrator. *Potestas soluta et infinita* a unui împărat care a și devenit în fapt *solutus legilus*, „liber față de legi", *diuinitas*,

[189] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 10: *in remedium tantorum malorum diuinitus credebatur opportune datus;* MAL., *Chron.*, 11, 350; 352; 358.

[190] H. COHEN, *op. cit.*, p. 18, nr. 8 și 6 consemnează monede din anii 104—110 e.n., cu imaginea lui Traian, care au pe revers zeița AETERNITAS în picioare; *ibid.*, pp. 74—75, nr. 547—549 și 252 reproduc pe reverse imaginile lui Iupiter și ale templelor lui; am menționat alte monede pe care sînt asociați Iupiter și Traian; *ibid.*, pp. 25, nr. 67; 38, nr. 187—190; 41, nr. 215; 43, nr. 231; 46, nr. 265—267; 53, nr. 336; 58, nr. 381—382, reproduc imaginea lui Hercule, în picioare cu insemnele sale tradiționale, alături de un altar. Pe cealaltă față a monedei se vede îndeobște bustul lui Traian. Pentru AETERNITAS, vezi și P. STRACK, *op. cit.*, pp. 186—187; H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, pp. 247—252, nr. 37; 49; 50; 79; 91; 92; 112.

[191] H. COHEN, *op. cit.*, p. 38, nr. 187—190; 46, nr. 265—267.

[192] F. CUMONT, *Trajan Kosmokrator*, pp. 408—411.

[193] F. CUMONT, *op. cit.*, p. 411.

sanctitas, *castitas*, conduc toate la legitimarea pe plan teoretic a idealului de împărat kosmokrator, pe care Traian încerca să-l impună, precaut dar constant, în practica administrației romane.[194] Jean Gagé a reliefat că pe arcul de la Beneventum Traian devine chiar egalul lui Iupiter.[195] Ideologia vremii trebuie deci să structureze o *persona* complexă care i se atribuie lui Traian, unde alături de valențele prescrise de *ciuilitas* și de *fortitudo* se strecurau și cele ce îl atestă pe Traian ca *parens* al romanilor și chiar ca un adevărat kosmokrator. Această *persona* travestea, — dar totodată manipula și chiar legitima datorită componentelor absolutiste, înțelese drept complemente ale celor opuse lor, tradiționaliste — autocrația prudentă dar foarte reală, care caracteriza acțiunea politică efectivă, concretă a lui Traian. Mai mulți cercetători au recunoscut realitatea acestei autocrații, înveșmîntată în straiele paternalismului.[196] Desigur acest paternalism se deosebea de despotismul filosofic, cîndva preconizat de Seneca,

[194] K. LOEWENSTEIN, *op. cit.*, p. 345 crede că abia sub Severi și în timpul lui Ulpian împăratul devine *solutus legibus*. În realitate procesul eliberării principelui de legi era mai vechi și Traian a beneficiat de decantarea lui. M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 39 semnalează: „by the beginning of the second century, the doctrine was well established that the prince was above the law“. Faptul ar fi fost înregistrat de Dio din Prusa și omis de către Pliniu. Dar noi am arătat că și Pliniu, cu unele precauții, îl prezintă pe Traian ca deasupra legilor.

[195] J. GAGÉ, *L'empereur romain devant Serapis*, p. 147. G. Ch. PICARD, *op. cit.*, pp. 408—409 observă că monedele bătute la Alexandria mențin sub Traian propaganda în favoarea monarhiei teocratice care să se substituie Principatului. Ca și Domițian, Traian este proslăvit ca un Dionysos, cînd apare în postură triumfală, pe carul tras de centauri. Așadar pe monede, Traian este închipuit ca un kosmokrator, care domnește peste elementele naturii și este asociat zeilor egipteni. Serapis, protector al armatelor imperiale, va apare între trofeele dacice.

[196] Chiar R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 165—166 remarcă măsuri politice care reflectau „un avanzato progresso dell'idea monarchica“. Accentuarea absolutismului este semnalată și de C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 74; 78—79; M. HAMMOND, *op. cit.*, pp. 40; 218; 428—483; A. GARZETTI, *L'Impero* pp. 322—325; 354; 372 („l'autocrazia effetiva“); P. PETIT, *op. cit.*, pp. 156—157. Herbert W. BENARIO, *An Introduction to Tacitus*, Athens, 1975, p. 150 observă cu sagacitate că, sub împărații „buni“, tradiționaliști, puterea imperială s-a consolidat mai simțitor decît sub cei „răi“, despotici.

însă contribuia la potențarea absolutismului. Vom vedea cum subsistemele politice realizează în practică absolutismul paternalistic al unui Traian kosmokrator.

C) PRACTICA SOCIALĂ ȘI POLITICA INTERNĂ

1. Paternalismul în organizarea administrației centrale, legislației și politicii sociale. Atitudinea față de societate și organizarea puterii imperiale la nivel central sînt marcate de absolutismul paternalistic, temperat, prudent, dar în substanța sa esențială ferm, pe care ni l-a revelat examinarea ideologiei și a orientărilor fundamentale atribuite regimului de susținătorii lui și de Traian însuși. Gestiunea imperială adoptă de regulă o comportare paternalistică, cum au semnalat mai mulți cercetători.[197] *Ciuilitas* n-a dus deloc la limitarea puterilor imperiale.[198] Administrația imperială controlează riguros întreaga viață socială și toate mecanismele statale, se inspiră dintr-un dirigism destul de strict. Respectul tradițiilor se îmbină în cadrul unui echilibru bine calculat cu gustul inovației funcționale, necesare.[199] Nu era vorba numai de un pragmatism inteligent, ci de traducerea în viață a unei doctrine de guvernămînt conștient elaborate, inspirată de absolutismul paternalistic, deși, firește, atentă la împrejurările concrete, în care trebuia să acționeze. Traian n-a ezitat să inoveze curajos în multe privințe, cum ar fi dezvoltarea administrației pe baza utilizării ordinului ecvestru, diminuarea rolului Italiei, stabilirea carierei cavalerilor, schimbarea compoziției senatului etc. Multe din măsurile novatoare, care comportau potențarea absolutismului, atribuite cîndva lui Hadrian, cu fost în realitate adoptate în epoca lui Traian.[200]

[197] M. HAMMOND, *op. cit.*, p. XI și R. SYME, *Tacito*, p. 60.
[198] Cum constată R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 153—164; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 354; 364; 668; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 166—168.
[199] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 9 înțelegea coordonatele acestui echilibru. F. MILLAR, *The Emperor*, pp. 315—316 se referă la *mandata* trimise de Traian lui Pliniu.
[200] Cum subliniază P. PETIT, *op. cit.*, pp. 156—157.

Astfel, amintim că Traian impune senatorilor, indiferent de originea lor, să investească cel puțin o treime din averea lor în bunuri imobiliare aflate în Italia, fapt care comporta în același timp revitalizarea economică și sporirea prestigiului peninsulei.[201] Dar, pe lingă această măsură tradiționalistă, Traian adoptă altele, care împietează asupra vechii gestiuni a peninsulei. Autoritatea administrației senatoriale și locale este sensibil micșorată prin măsuri care pregătesc procesul de asimilare a Italiei cu restul imperiului, proces ce se va preciza sub Hadrian. Sub Traian, agenți ai puterii imperiale încep să controleze finanțele municipale din mai multe cetăți italice.[202] Ca ulterior sub Hadrian, o întreagă regiune din Italia, *Transpadana*, este administrată la un moment dat de un guvernator imperial, *legatus Augusti pro praetore*.[203] Inovația era gravă. Dealtfel în *Transpadana*, împăratul trimite în 106 e.n. un comisar special, înalt funcționar imperial, care nu putea acționa decît în detrimentul administrației tradiționale de tip senatorial.[204] Inițiativa locală era jugulată, centralizarea încurajată și se inaugura împărțirea Italiei în districte aflate sub controlul exclusiv al administrației principelui. Asemenea măsuri implicau îmbunătățirea administrării Capitalei sau Italiei, dar comportau totodată și lezarea instituțiilor consacrate: este imposibil ca Traian și sfetnicii săi să nu fi înțeles faptul și să nu-fi dorit, chiar dacă procedau cu prudență. Menționăm de asemenea faptul că legații imperiali, senatori, dar funcționari ai cezarului, sînt trimiși să rezolve problemele unor provincii senatoriale și să lovească astfel în autoritatea curiei, în ansamblul acesteia. Izvoarele menționează misiunile lui Maximus în Ahaia, Caius Avidius Nigrinus la Delphi, Pliniu și Cornutus Tertullus în Bithynia,

[201] Vezi *supra* n. 38.
[202] Vezi *ILS*, 2722; 5918a; 6725.
[203] *ILS*, 1040. R. SYME, *Tacito*, p. 298 semnalează că, în cariera acestui personaj, Caius Iulius Proculus, această misiune echivala cu guvernarea unei provincii și că ea conducea la consulat.
[204] PLIN., *Ep.*, 6, 8; 7, 7; 15 ne spune că acesta se numea Priscus; Vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 116–117; M. HAMMOND, *op. cit.*, pp. 444–446; R. SYME, *Tacito*, p. 298.

provincie pur şi simplu scoasă de sub autoritatea senatului[205]. În sfîrşit, celebra inscripţie de la Hippo Regius relativă la cariera lui Suetoniu demonstrează că statornicirea unui *cursus honorum* fix al cavalerilor este opera lui Traian şi nu a lui Hadrian.[206] Mai jos ne vom referi la dezvoltarea funcţionarismului ecvestru în epoca lui Traian, care prefigura astfel o latură importantă a politicii lui Hadrian.

Legislaţia lui Traian a fost severă, aşa cum demonstrează schimbul de scrisori dintre Traian şi Pliniu. Administraţia imperială veghea riguros la slujirea intereselor fiscului, finanţelor imperiale. Dar legislaţia lui Traian se inspira din principiile umanitare larg difuzate în rîndurile juriştilor epocii. Astfel se protejează bunurile minorilor, se interzice vînzarea ca sclavi a copiilor abandonaţi, dar şi condamnarea rapidă a acuzaţilor şi numai în temeiul unor simple bănuieli.[207] Foarte semnificativă — şi declarată ca atare de împărat însuşi — ni se pare interdicţia de a se utiliza denunţurile anonime împotriva acuzaţilor. Utilizarea anonimelor, afirmă Traian, este foarte rea şi nevrednică de secolul nostru.[208] Umanitarismul împăratului apare astfel ca indubitabil, dar el vine să sprijine dorinţa lui de a menţine echilibrul şi reconcilierea interne. Concomitent, toate aceste măsuri traduc şi tendinţa administraţiei centrale imperiale de a se amesteca necontenit în viaţa oamenilor şi de a dirija precaut dar foarte autoritar sistemul social. Dealtfel Xiphilin notează că Traian împărţea personal şi frecvent dreptatea, cînd se afla în Capitală.[209] O serie de măsuri

205 PLIN., *Ep.*, 8, 24 (pentru Maximus); *SIG* 3, 827 (pentru Nigrinus); *supra* n. 64 (pentru Tertullus). Asemenea misiuni pot fi atribuite dorinţei de a creşte eficacitatea administrării provinciilor în cauză. Dar era diminuată autoritatea senatului. Pentru statutul Bithyniei, vezi şi F. MILLAR, *The Emperor*, pp. 325—328.

206 Cum remarcă A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 664.

207 PLIN., *Ep.*, 66—67; *Dig.*, 48, 19, 5; concomitent, prin limitarea onorariilor percepute de avocaţi (PLIN., *Ep.*, 5, 4) se urmărea micşorarea numărului de procese; pentru legislaţia umanitară a lui Traian, vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 132—137; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 167—170; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 367—368.

208 PLIN., *Ep.*, 97, 2.

209 DIO, *Hist. Rom.*, 68, 10: în Forul lui August, sub porticul Liviei sau în altă parte. Pentru *cognitiones* şi justiţia lui Traian, vezi şi F. MILLAR, *The Emperor*, pp. 525—527; 531—532.

mărunte evidențiază de asemenea grija pentru eficacitate și intervenție stăruitoare a administrației imperiale. Traian coboară de la șaptezeci la șaizeci de picioare înălțimea maximă la care putea ajunge o locuință particulară la Roma.[210] Totodată el lărgește limitele pomeriumului, incinta sacră a Romei, și asigură călătorii rapide în tot cuprinsul Imperiului.[211]

Desigur, Traian se situează încă destul de departe de politica pe care o va practica Hadrian. Roberto Paribeni notează că Traian percepea încă unele impozite prin publicani și nu cu ajutorul unor funcționari publici.[212] Pe de altă parte, am văzut că Traian renunță la confiscarea consulatului în profitul puterii imperiale. El n-a fost decît de șase ori consul și, dacă lăsăm de o parte primele trei consulate, constatăm că n-a asumat magistratura supremă decît în momente politice cardinale: în 101, anul primului război dacic, în 103, cînd trebuia pregătită a doua campanie împotriva lui Decebal și consolidat echilibrul intern, în 112, care marca în același timp cotitura în consolidarea absolutismului și prepararea marii expediții împotriva parților. Totodată, Traian inovează totuși în materie consulară. Dacă anterior numai cu totul excepțional un consul putea să-și exercite îndatoririle departe de Roma, sub Traian, atît el însuși cît și alții, rămîn uneori pe frontieră în tot cursul mandatului consular.[213] Pe de altă parte, Roberto Paribeni a observat cu judiciozitate că Traian, prin formarea unui personal militar specializat în marile comandamente militare, a pregătit disjuncția netă care va funcționa în imperiul tîrziu între funcționarii civili și ofițeri.

Traian și-a menținut multă vreme eforturile de a-și concilia simpatia, sprijinul diferitelor forțe sociale, consensul general,

[210] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 13.

[211] HIST. AUG., *Aur.*, 21, 11; CIL 6, 31 539. Un negustor străbate numai într-o vară tot Imperiul, de la Marea Nordului la fluviul Tigru: *CIL* 3, 247.

[212] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 173. L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 45; 109; 111 observă cu sagacitate că încă nu se dezvoltase suficient aparatul birocratic, riguros ierarhizat în secolele următoare.

[213] R. SYME, *Tacito*, p. 332 arată că Terentius Gentianus în 116 și Lusius Quietus 117 n-au putut să se întoarcă în Capitală, căci erau total angajați în compania partică.

îndeosebi cel al claselor dominante. Am văzut care au fost atitudinea și politica sa față de senat și de ordinul senatorial. Ne mulțumim acum să amintim doar respectul afișat de împărat față de curie, însă și accelerarea semnificativă — atît pentru eficiență, cît și pentru potențarea absolutismului — a penetrației provincialilor greco-orientali în rîndurile ordinului senatorial. Era de aceea logic ca Traian să se fi sprijinit activ pe ordinul ecvestru, forță socială mult mai puțin tradiționalistă. Chiar dacă politica de favorizare a cavalerilor n-a ajuns pînă la nivelul pe care îl va atinge sub Hadrian, ea era foarte reală. Nu numai că regimul lui Traian nu s-a atins de privilegiile publicanilor, toți cavaleri, dar în cadrul politicii de amplificare a funcționarismului ecvestru, numărul procuratelor este sporit de la șaizeci și două, cîte erau sub Domițian, la optzeci.[214] Cavalerii beneficiază de tot soiul de posturi noi, inclusiv în cabinetul imperial.[215] Totodată, am văzut că Traian promovează lesne cavaleri în rîndurile curiei, inclusiv prefecți ai pretoriului, căci împăratul nu înțelegea să sprijine ordinul ecvestru numai pentru el însuși și în detrimentul celui senatorial: avea nevoie de înțelegerea dintre ordine, *concordia ordinum*.

De asemenea, Traian rămîne fidel în tot cursul domniei strădaniilor inițiale care îi asiguraseră simpatia plebei. Jocurile și divertismentele o satisfăceau, ca și distribuțiile de bani și de alimente gratuite. Prada luată de la daci va fi în mare măsură cheltuită în acest scop. Congiariile lui Traian au depășit cu mult pe cele ale lui Domițian.[216] De asemenea, cum plebea de la Roma nu

[214] Vezi Hans Georg PFLAUM, *Essai sur les procurateurs équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris, 1950, pp. 54—57; R. SYME, *Tacito*, pp. 79—80; 332. Cele mai multe procuratele noi sînt create în provincii.

[215] Pentru dezvoltarea funcționarismului ecvestru în epoca lui Traian, vezi C. DE LA BERGE, pp. 89—90; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 356—357; R. SYME, *Tacito*, pp. 79—81; 332.

[216] R. SYME, *Tacito*, p. 300 arată că totalul lor a atins cel puțin 650 *denarii* pe cap de plebeu (dar era mai mare!), față de 225 cît însumaseră *congiaria* lui Domițian. Pentru cele trei congiarii ale lui Traian — din 99, 103 și 106 e.n. — vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 99—100; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 176—177; 186; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 326—328. PLIN., *Pan.*, 26, 3—7; 27, 1—4, 28, 4 arată că Traian înscrie cinci mii de copii ai plebeilor din Roma pe lista beneficiarilor de alimente gratuite ori vîndute de stat la un preț redus. Distribuții publice de bani aveau loc și în orașele din provincii, unde cădeau în sarcina municipalităților.

mai alcătuia sub Traian un lumpenproletariat, ci o categorie socială privilegiată, construcțiile numeroase ridicate în Capitală și îndeobște activitatea comercială și artizanală intensă dădeau de lucru nu numai sclavilor ci și oamenilor liberi săraci. Traian înțelegea dealtfel să sprijine pe plebeii mai înstăriți, mai ușor de controlat.[217] Oamenii liberi săraci trebuiau să trudească, să nu aibă timp să judece și să critice injustițiile sociale, care persistau chiar și sub Traian. De altminteri, Traian limitează și controlează cu strictețe *collegia*, acele microcolectivități ale epocii, căci voia să răpească plebei orice putință de a-și canaliza, organiza și exprima nemulțumirile. Paternalismul avea nevoie de ordine perfectă, bazată pe salvgardarea și chiar consolidarea privilegiilor categoriilor sociale suprapuse. De aici și comportare contradictorie a regimului imperial față de liberți. Numărul liberților crește în continuare și Pliniu atestă „ușurința eliberării", *facilitas manumittendi*.[218] Însă legislația lui Traian prevede controlarea severă a liberților: în cazul asasinării stăpînului procedura penală introduce torturarea sclavilor eliberați chiar în timpul vieții stăpînului, pe lîngă interogarea brutală a celor deveniți liberi prin testament.[219] Concomitent, Pliniu atestă controlarea și diminuarea influenței exercitate la curte de liberții imperiali. Aceștia sînt totuși onorați și conduc încă unele birouri ale principelui, alături de cavaleri.[220]

Edificatoare pentru politica imperială de conservare a ordinei sociale sclavagiste ni se par considerațiile emise de Pliniu față de sclavii înșiși, considerații menționate într-un capitol anterior. Adresîndu-se cezarului Pliniu conchide: „nouă ne-ai dat siguranță,

[217] Pentru atitudinea față de plebe, vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 90.
[218] PLIN., *Ep.*, 8, 16; *CIL*, 5, 5262.
[219] *Dig.*, 29, 50, 1. Pentru Traian și liberți, vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 135—138; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 168; 237.
[220] Pentru liberții imperiali, PLIN., *Pan.*, 88, 1—3. Cum am arătat *supra*, ei dețineau un rol însemnat la curte.

pe ei (sclavii) i-ai făcut buni", *nos enim securos, illos bonos fecisti.*[221] Buni, adică supuşi stăpînilor de sclavi. Aşadar, ca să prezerve ordinea socială sclavagistă, considerată de el indispensabilă realizării echilibrului intern, Traian consolidează autoritatea şi privilegiile claselor sociale dominante.

2. Paternalismul în politica economică. Desigur, păturile sociale suprapuse beneficiau de o viaţă deosebit de confortabilă, de un lux strălucitor, în limitele civilizaţiei epocii. Arheologii au scos la iveală şi investigat locuinţe somptuoase, împodobite cu porticuri şi cu mozaicuri elegante. În aceste case statuile, decoraţiile, mobilierul, ţesăturile şi vesela erau fastuoase, splendide.[222] Pe de altă parte, am văzut că regimul imperial a încercat să propage parte din această bunăstare şi în rîndurile categoriilor sociale modeste, îndeosebi printre oamenii liberi.

S-au dezvoltat diferite industrii, în continuarea unui proces mai vechi şi îndeosebi cea a construcţiilor, stimulată de ridicarea a numeroase edificii, apeducte, poduri şi şosele, ori cea a produselor de ceramică, de sticlă, metal sau lemn, la Roma dar mai ales în provincii. Fiinţa şi o anumită industrie alimentară, centrată pe fabricarea unor condimente şi sosuri, chiar a unor conserve de peşte. De asemenea, în ateliere se dezvolta o modestă industrie textilă.[223] Am menţionat că dezvoltarea mijloacelor de comunicaţie favoriza comerţul, înfloritor atît în interiorul Imperiului, cît şi cu ţări din afara lui, de unde se aduceau mărfuri rare. Se constituie adevărate asociaţii de comercianţi, *negotiatores*, cetăţeni romani sau greco-orientali, şi devin foarte activi armatorii, bancherii, organizatorii marilor întreprinderi comerciale.

[221] PLIN., *Pan.*, 42, 3. Traian are grijă să evite răscoalele de sclavi, *seruile bellum.* De asemenea, pierd validitatea mărturiile depuse de sclavi împotriva stăpînilor. Pentru solidaritatea dintre regimul imperial şi aristocraţie împotriva sclavilor, vezi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 330. PLIN., *Ep.*, 10, 29—30 demonstrează că Traian însuşi era aspru faţă de sclavi: ordonă lui Pliniu să nu permită sclavilor *fugitiui* să intre în armată şi să pedepsească pe cei ce tolerează infiltrarea fugarilor printre ostaşi.

[222] Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 219—223; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 34.

[223] Casa imperială era interesată şi în producţia de cărămizi, căci deţinea fabrici afectate acestei îndeletniciri.

Minele, pădurile şi păşunile aparţineau statului imperial. La conducerea minelor, cărora regimul le acorda o atenţie deosebită, se aflau uneori procuratori imperiali, alteori publicani. După cucerirea Daciei au fost intens exploatate minele de aur de aici. Dar în această bogată provincie şi în altele, ca Illyria, Pannonia, Moesia, în zonele hispanice şi asiatice sau în Egipt, se organiza de asemenea extragerea altor metale ca fierul, a sării, a granitului, porfirului sau a marmurei.[224] Domeniile agricole imperiale în genere, foarte numeroase şi întinse, care depindeau de *patrimonium Caesaris*, sînt intens exploatate.[225]

Într-adevăr, agricultura rămîne principala sursă de venituri şi ea cunoscuse, cum am mai văzut, unele dificultăţi în Italia. Fidel principiilor sale paternalistice, regimul lui Traian se amestecă masiv în problemele agricole şi de aprovizionare spre a asigura hrănirea satisfăcătoare a populaţiei şi sprijinirea proprietăţilor mici şi mijlocii[226]. Problema creşterii producţiei şi productivităţii muncilor agricole se punea cu acuitate. Dio din Prusa imaginează un orator care exaltă lucrarea cîmpului şi propune ca ogoarele publice să fie lăsate gratis celor ce le iau în sarcină timp de zece ani, urmînd ca ulterior ei să plătească o modestă redevenţă.[227]

[224] *CIL*, 3, 1977; 3953; 24, 25; 356; 357; 1311; 1312; 941; 1128; *CIG*, 4713c; *IG*., 14, 2421. Se exploatau de asemenea apele medicinale şi izvoarele termale: *CIL*, 3, 972; 987; 1079; 12558; 14468. Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 320—322; 2, pp. 174; 225—226.

[225] Unele erau imense şi administrate de procuratori cavaleri: *CIL*, 3, 726; 8, 10570; 14428; 14451. Pe marile domenii imperiale din Asia, Egipt şi Africa, colonii înlocuiau pe sclavi ca mînă de lucru. Condiţiile de lucru ale acestora sînt minuţios stipulate cum demonstrează legea privind exploatarea moşiei imperiale africane de la *Villa Magnae Varianae:* vezi şi M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 172—174, nr. 463.

[226] PLIN., *Pan.*, 29, 1—5; 32, 1 subliniază grija lui Traian relativă la *annona* din toate părţile Imperiului; 31, 5 relevă că o secetă îngrozitoare, survenită în Egipt, nu stînjeneşte aprovizionarea Romei. AUR. VICT., *Caes.*, 13, 5 semnalează privilegii pentru colegiul brutarilor *(pistores)* din Roma. *Dig.*, 27, 1, 17 notează avantaje acordate negustorilor de grîu şi armatorilor. Traian organizează scrupulos marile *horrea*, depozitele de alimente din Roma: *CIL*, 6, 588; 30740; 30741; 30817; 30855; 30901. Structurează administraţia annonei la Ostia şi în provincii; *CIL*, 6,! 33747; 8, 5351.

[227] DIO CHRYS., *Orat.*, 7, 34—39; *ibid.*, 36—37 preconizează să se vîndă ieftin pămîntul celor ce doreau să-l cumpere. Dar asemenea idei se înrudeau cu principiile instituţiilor alimentare.

Regimul paternalistic al lui Traian s-a străduit să protejeze agricultura italică şi, simultan, să redreseze demografia deficitară. Aceasta nu numai pentru a îmbunătăţi situaţia mîinii de lucru libere, echiparea tehnică a ţăranilor şi statutul proprietăţii de dimensiuni moderate, ci şi ca să amelioreze recrutarea mai multor cadre pentru armată, din Italia.[228] Dar această politică s-a instituţionalizat în cadrul aşa-numitelor *alimenta*. Iniţiativa fundaţiilor sau instituţiilor alimentare de stat a aparţinut lui Nerva, dar structurarea lor clară a revenit lui Traian. În linii mari aceste instituţii rezidau în împrumuturi acordate de fiscul imperial unor proprietari de pămînturi care depindeau de cetăţile italice. Aceste împrumuturi erau perpetue şi urmăreau să stimuleze o mai bună cultivare a ogoarelor: agricultorii îşi ipotecau o parte din proprietăţi sau imobile care erau înscrise în registrele cetăţilor cu titlul de garanţie. Vărsarea sumelor şi în general supravegherea instituţiilor alimentare revenea unor funcţionari locali, controlaţi de comisii senatoriale sau curatori de drumuri ori chiar de prefecţi specializaţi, cavaleri, aşa numiţi *praefecti alimentorum*.[229] Dobînzile erau încasate de administraţia cetăţilor, care le transforma în ajutoare băneşti destinate copiilor, de oameni liberi şi săraci. (Dobînda era modestă, pînă la 5%, în vreme ce pe atunci în agricultură, ea se ridica îndeobşte la 12%). Aceste ajutoare, distribuite de magistraţii municipali, erau primite de băieţi pînă

[228] Traian nu a utilizat italici pentru a popula coloniile din provincii: HIST. AUG., *Marc.*, 11, 7. Dimpotrivă, Traian a stabilit noi colonii în Italia: vezi şi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 102. Traian nu urmărea să doteze legiunile cu soldaţi proveniţi din Italia ci să dezvolte recrutarea de centurioni şi de subofiţeri, meniţi să servească în provincii şi în rîndurile forţelor armate din Capitală.

[229] PLIN., *Pan.*, 28, 4 califică pe fiii oamenilor săraci ajutaţi de Traian *subsidia bellorum, ornamentum pacis*. Pentru fundaţiile alimentare ale lui Traian şi cauzele lor, vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 110—114; F. DE PACHTÈRE, *La table hypothécaire de Veleia*, Paris, 1920; Jérôme CARCOPINO, *La table de Veleia et son importance historique*, în *Revue des Études Anciennes*, 23, 1921, pp. 287—303; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 177—185, B. HENDERSON, *op. cit.*, pp. 214—222; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 154—159; B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, pp. 277—280; A. GARZETTI, *Nerva*, pp. 70—73; *L'Impero*, pp. 364—365; R. SYME, *Tacito*, p. 297; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 141; 157.

la optsprezece ani şi de fete pînă la doisprezece. Băieţii erau îndeobşte favorizaţi şi mai numeroşi pe listele de beneficiari. Desigur se urmărea şi o finalitate propagandistică, întrucît se demonstra grija împăratului pentru Italia, pentru tradiţiile ei sănătoase şi totodată faptul că el reprezenta un adevărat *parens* şi kosmokrator. Sub Antonini aproximativ patruzeci de cetăţi italice au beneficiat de acest dublu sistem de împrumuturi şi burse.

Izvoarele oferă un material bogat asupra detaliilor funcţionării acestor instituţii, care se modifica după condiţiile particulare locului şi momentului aplicării lor.[230] Sursele neliterare oferă în acest sens date foarte preţioase. Basoreliefuri din Forul din Roma şi de pe arcul de la Beneventum, se referă la fundaţiile alimentare.[231] Numeroase monede, emise în cursul domniei lui Traian, glorifică crearea acestor fundaţii, cu manifeste accente propagandistice şi ilustrează astfel importanţa asumată de *alimenta* în politica imperială.[232] Dar elementele cele mai importante şi mai circumstanţiate

[230] PLINIU se referă numai la cauzele instituţiilor alimentare, căci nu menţionează direct în Panegiric *alimenta.* Alte surse literare consemnează mai ales liniile generale ale fundaţiilor şi stăruie asupra ajutorării copiilor: DIO, *Hist. Rom.*, 68, 5; HIST. AUG., *Had.*, 7, 8: *pueris ac puellis, quibus etiam Traianus alimenta detulerat, incrementum liberalitatis adiecit* (Hadrian); PS. AUR. VICT., *Epit.*, 12, 4 *(puellas puerosque natos parentibus egestosis sumptu publico per Italiae oppida ali iussit);* EUTROP., *Breu.*, 8, 2, care strecoară numai o aluzie vagă.

[231] O scenă de pe reliefurile din For (fragment din balustrada laterală a Rostrelor) reproduce chiar momentul creării alimentelor: Traian în togă promulgă legea în faţa poporului care îl aplaudă. Într-o altă scenă, împăratul primeşte şi îmbărbătează o femeie, alegorie a Italiei, însoţită de doi copii. Pe basoreliefurile arcului de la Beneventum, Traian, înconjurat de lictori, primeşte copiii Italiei, însoţiţi de părinţii lor: vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 184; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 158—159.

[232] H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, pp. 250, nr. 91 îl pre zintă chiar pe Traian în picioare, care întinde mîinile sale către doi copii. Alte monede conţin chiar figura Italiei sau a zeiţei Ceres: *ibid.*, p. 251, nr. 94; 96; 109. Anumite monede cuprind legenda ALIM. ITAL. ori TVTELA ITALIAE, eventual ANNONA AVGVST. şi personifică abundenţa sau soarta sau fericirea. Îl vedem uneori pe Traian ridicînd în picioare Italia îngenunchiată. Pentru toate aceste monede, vezi H. COHEN, *op. cit.*, pp. 2, nr. 12; 3, nr. 14; 7, nr. 58—62; nr. 85—87; 11, nr. 122; nr. 128; 12, nr. 135—139; nr. 142; 18, nr. 7—8; 19, nr. 14—19; 25, nr. 65; 40, nr. 205—211; 43, nr. 237; 51, nr. 326; 84, nr. 637; 85, nr. 639; nr. 643; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 65—67; 189, nr. 155; 405; H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, p. 252, nr. 120—121; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 35, nr. 30; 152, nr. 438.

sînt furnizate de inscripţii. Cea mai celebră, tabula de la Veleia, conţine foarte multe detalii, întrucît înregistrează proprietarii care au contractat împrumuturi şi statuează normele burselor. Băieţii primesc şaisprezece sesterţi pe lună, iar fetele doisprezece; copiii nelegitimi dobîndesc ajutoare mai mici, respectiv doisprezece şi zece sesterţi, după sex.[233] Este interesantă şi marea inscripţie alimentară descoperită aproape de Beneventum, pe teritoriul fostei localităţi Ligures Baebiani. Mai puţin bogată în date precise decît cea de la Veleia, această inscripţie include totuşi stipulaţii privitoare la proprietarii care au contractat împrumutul.[234] Dar şi alte testimonii epigrafice atestă răspîndirea largă a instituţiilor alimentare.[235] Fără nici o îndoială, instituţiile alimentare reprezintă una dintre măsurile cele mai semnificative pentru ideile şi practica politică ale lui Traian, pentru afişarea respectului faţă de Italia şi de tradiţie, dar şi pentru mecanismele administrative absolutiste şi paternaliste, create de el. Aceste fundaţii apar edificatoare şi pentru năzuinţa de a împiedica pauperizarea accelerată a cetăţenilor romani de condiţie modestă, proces care putea primejdui echilibrul politic intern.

Caracteristic este şi faptul că *alimenta* publice au impulsionat fundaţiile private analoge. Ele existau de mai multă vreme, dar numărul lor creşte acum simţitor. Pliniu promite că va crea asemenea *alimenta* la Comum, oraşul său de baştină, pe baza unei

[233] *CIL*, 11, 1147 = *ILS*, 6675 = M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 142–151, nr. 436. Inscripţia este datată între 102 şi 114 e.n. şi menţionează liberalităţile împăratului. Sînt consemnate nu numai numele proprietarilor care au ipotecat pămînturi, ci şi cel al ţinutului unde se află terenul în cauză, şi al vecinilor, ca şi valoarea domeniului, totdeauna modest calculată. Diferenţa între copiii legitimi şi cei nelegitimi urmărea să încurajeze familia şi moralitatea. Primeau ajutoare 281 de copii, dintre care 279 erau legitimi (245 de sex masculin, 34 de sex feminin) şi 2 nelegitimi (cîte unul de fiecare sex).

[234] *CIL*, 9, 1455. Lipseşte cifra totală a sumei puse la dispoziţia agricultorilor şi nivelul atins de fiecare subsidiu în parte. Dobînda pare a fi mai mică decît la Veleia, adică de 2,50%, dacă nu cumva aici ea e calculată semestrial (la Veleia era de 5%). Sînt în schimb consemnate numele proprietarilor, terenurilor, satelor şi vecinilor; se înregistrează valoarea ogoarelor şi suma luată cu împrumut. Dacă la Veleia capitalul se vărsa agricultorilor în patru rate, aici suma se acordă doar în două tranşe.

[235] *CIL*, 10, 3854; 11, 4351: 6, 31298; 9, 5825.

sume de cinci sute de mii de sesterţi.[236] Se pare că eforturile sale au depăşit promisiunile şi că încasa o dobîndă substanţială, care servea „alimentării“ copiilor săraci.[237] Alţi oameni bogaţi, inclusiv matroana Caelia Macrina, au creat asemenea fundaţii în felurite oraşe din Italia, sau chiar din provincii, în Hispania, Africa şi Grecia: instituţiile alimentare de la Atena beneficiau de un capital foarte bogat.[238] Pe termen scurt instituţiile alimentare au fost foarte eficace, deoarece au contribuit la extinderea parţială a prosperităţii secolului al doilea în rîndurile oamenilor liberi săraci de la oraşe şi sate. De asemenea agricultura a putut să se învioreze parţial şi unele mici proprietăţi au fost salvate. Pe termen lung, *alimenta* n-au dat rezultate spectaculare, deoarece n-au zăgăzuit definitiv recesiunea agricolă şi demografică a Italiei.

Dealtfel această prosperitate şi creşterea relativă a cantităţii de numerar de pe pieţile Imperiului, datorită aurului adus din Dacia şi scos din diverse mine, au provocat un val de inflaţie în a doua parte a domniei lui Traian, care s-a menţinut sub Hadrian.[239] Procesul inflaţionist, aproape constant în Imperiul roman, era mai vechi şi fusese declanşat într-un ritm ireversibil sub Nero. Dar el se accelerează în timpul domniilor celor dintîi Antonini. În aceste condiţii, Traian a fost obligat la o politică financiară şi economică abilă, suplă, dar nu integral reuşită, întrucît a dus la creşterea inflaţiei. Gestiunea financiară a Imperiului nu fusese total redresată de către Nerva, iar politica lui Traian însuşi comporta cheltuieli importante pe care le reclamau construcţiile impozante, războaiele întreprinse de împărat, *alimenta*, donativele, congiariile,

[236] Existau *alimenta* particulare poate chiar din vremea lui August: vezi *CIL*, 10, 5055; PLIN., *Ep.*, 1, 8, 10—13 (pentru subsidiile acordate de Pliniu).

[237] *CIL*, 5, 5262.

[238] B. HENDERSON, *op. cit.*, pp. 222—224. B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, p. 280 demonstrează că Hadrian va întări instituţiile alimentare de stat şi că le va extinde în afara Italiei, mai ales la Atena, căci era mai puţin înclinat să menajeze tradiţiile peninsulare.

[239] B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, pp. 264—266 constată creşterea constantă, în Egipt, dar şi în Italia, a preţurilor grîului, vinului, pămîntului arendat, ca şi majorarea profiturilor obţinute de vizitii de la circ. De la Traian la Hadrian indicele costului vieţii ar creşte cu 140%.

alte generozități ale regimului și augmentarea funcționarismului imperial. La acestea s-au adăugat renunțarea la contribuțiile extraordinare pe care provinciile trebuiau să le verse după urcarea pe tron a noului împărat, așa numitul *aurum coronarium.*[240] De asemenea impozitul de 5% pe moșteniri, așa numita *uicesima hereditatum*, care alimenta trezoreria militară, *aerarium militare*, a fost considerabil redus.[241] Administrația imperială a renunțat la unele datorii mai vechi, a combătut delațiunea și a redus cheltuielile curții. Însă, cum am subliniat mai sus, războaiele dacice au adus Romei o pradă bogată și în general creșterea masei de contribuabili.[242] Vămile, *portoria* au fost lăsate, cum am menționat, publicanilor, dar alte impozite au fost direct și mai rentabil percepute de procuratori și de subalternii lor. Cum am arătat, exploatarea minelor și a domeniilor imperiale s-a intensificat și a adus Imperiului noi venituri și o masă de numerar, care va stimula inflația. În sfîrșit, cele trei trezorerii imperiale, *fiscus* „fiscul", *patrimonium Caesaris*, patrimoniul personal al împăratului, *aerarium militare*, visteria militară, au fost scrupulos, sever administrate. Traian și-a procurat resurse noi și prin vinderea unei părți din *patrimonium Caesaris*, umflat de un secol de confiscări, moșteniri și daruri obligate[243]. Impozitele rămase au fost percepute foarte riguros, iar în Egipt s-au înregistrat toate proprietățile.

240 PLIN., *Pan.*, 41, 1.

241 PLIN., *Pan.*, 37—40. S-au extins degrevările acordate de Nerva pentru anumite grade de rudenie. Astfel s-au acordat exonerări nu numai pentru fiii majori care-și moșteneau părinții, ci și pentru tatăl care era moștenitorul feciorilor. Traian a stipulat dispense sau înlesniri pentru rudele de gradul doi și pentru moștenirile mici în general. Basoreliefurile din Forul roman fac aluzie la aceste exonerări. De asemenea Traian a încurajat pe cei ce moșteniseră fraudulos să se denunțe singuri, fiindcă primeau jumătate din bunurile declarate: vezi *Codex Theodos.*, 10, 11. Pentru politica financiară a lui Traian, vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 140—142; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 163—167; vol. 2, pp. 168; 171—175; 225; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 365—366; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 157—158.

242 J. CARCOPINO, *Points de vue*, pp. 73—86 reliefează aportul aurului dacic. I. I. RUSSU, *op. cit.*, pp. 118—121 contestă estimațiile savantului francez, dar subliniază contribuția resurselor dacice la creșterea prosperității Imperiului.

243 PLIN., *Pan.*, 50, 3—7.

Corespondenţa dintre Pliniu şi Traian dovedeşte cîtă atenţie acorda administraţia imperială finanţelor, gestiunii sănătoase şi profitabile pentru stat, care dorea să aibă venituri importante, fără a augmenta impozitele, dar urmărind nemilos contribuabilii incorecţi.[244] În sfîrşit, regimul lui Traian încerca să-şi procure venituri sporite printr-o politică monetară adecvată, care implica reducerea valorii intrinsece a monedelor puse în circulaţie.

3. Politica monetară a lui Traian. După 107 şi sfîrşitul războaielor dacice, împăratul a trecut la devalorizarea monedelor de argint şi mai ales de aur (cu 5%). Totodată, denarii anteriori devalorizării întreprinse de Nero în 64 e.n., care erau tezaurizaţi, au fost retraşi din circulaţie. Xiphilin ne spune că Traian a topit monedele rele, adică cele grele şi mai vechi; s-a încercat astfel echilibrarea sistemului bimetalic şi stimularea circulaţiei monetare, sporirea masei de numerar, necesare acoperirii cheltuielilor publice: trezoreria imperială s-a învederat foarte activă în epoca lui Traian.[245] Desigur, în acest fel, viaţa economică a primit un impuls sensibil şi statul şi-a acoperit mai uşor cheltuielile. Însă, cum am văzut, procesul inflaţionist s-a intensificat, iar unii au ajuns în imposibilitatea de a-şi plăti datoriile. Epocă de înflorire economică în general, secolul lui Traian a avut petele sale întunecate.

4. Organizarea aparatului administrativ imperial. Am menţionat mai sus extinderea manifestă a funcţionarismului imperial. Savantul francez Paul Petit remarca destul de recent preferinţa personală a lui Traian pentru o gestiune minuţioasă, care venea să sprijine tendinţa organică a Principatului de a se transforma într-o

[244] PLIN., *Ep.*, 10, 17a, 3—4; 17b, 2; 18, 3; 24; 31; 37—38; 43—44; 48; 91; 98—99; 118—119 etc. Pe de altă parte, achitarea impozitelor sub Traian n-a decurs uşor, pentru că Hadrian va trebui să ierte de datorii pe debitori şi să ardă registrele de datorii: vezi HIST. AUG., *Hadr.*, 7, 6. Dar aceasta înseamnă că Traian a lăsat destul de mulţi datornici către stat: deci impozitele erau împovărătoare.

[245] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 15, 30. Implicaţiile reale ale reformei apar în *CIL*, 6, 42—44; 791. Pentru politica monetară a lui Traian vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 176—177; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 366—367; J. M. ENGEL, *op. cit.*, p. 92; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 97; 132; 157—158.

monarhie administrativă. Funcţionarii principelui se transformă din slujitori particulari ai monarhului în adevăraţi funcţionari de stat.

Dealtfel, în pofida atenţiei acordată plebei de la Roma şi menajării senatului, regimul lui Traian nu ezită să lovească masiv în vechile instituţii, de sorginte republicană. Pe lîngă exemplele de transfer către administraţia imperială a unor sectoare tradiţional senatoriale, adăugăm acum fapte care atestă în primul rînd dispariţia aproape totală a funcţiilor politice, fie şi formale, care reveneau poporului roman, *populus Romanus*. Este semnificativ, deşi prea puţin comentat de exegeza modernă, faptul că tocmai sub Traian dispar pentru totdeauna străvechile tipuri de legislaţie romană, *leges* „legile" şi *plebiscita*, hotărîrile plebei, ambele votate de comiţii, adunările populare.[246] Dar dispariţia lor reprezintă corolarul dizolvării în fapt chiar a adunărilor populare; funcţiile lor electorale sînt preluate de centuriile prerogative ale senatorilor şi cavalerilor, care decid şi ele după recomandările împăratului.[247] Deci tocmai Traian este împăratul care tolerează, chiar consacră dispariţia străvechilor adunări ale poporului roman.

Am arătat că dezvoltarea aparatului funcţionăresc favoriza mai ales pe cavaleri şi că s-au dezvoltat substanţial procuratelele. Atribuţiile primului cavaler al statului, prefectul pretoriului, sporesc, deoarece, ca şi în vremea lui Domiţian, el participă la războaiele de pe frontieră şi asistă direct pe împărat, al cărui principal general devine.[248] Am văzut că liberţii imperiali se menţin parţial

[246] Ultima lege, o *lex agraria*, este votată sub Nerva şi priveşte distribuţii de pămînt pentru săracii Romei: vezi *Dig*., 47, 21, 3. M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 321 atrage atenţia că termenul de *lex*, va fi pe viitor utilizat numai în sens figurat pentru a desemna *constitutiones* imperiale.

[247] Vezi şi M. HAMMOND, *op. cit.*, pp. 321—322. Poporului Romei i se anunţă doar rezultatul alegerilor ridiculă supravieţuire a alegerilor de magistraţi de către adunările din vremea Republicii. TAC., *Dial.*, 41, 4 face de fapt aluzie la dispariţia acestor adunări populare şi o aprobă cînd arată că nu mai e nevoie de numeroase discursuri în faţa poporului, cînd statul este condus de un monarh înţelept. Adică de Traian.

[248] A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 357—358 care remarcă şi potenţarea atribuţiilor juridice ale prefectului pretoriului. Acesta dispune de o largă putere de coerciţie, dar nu se află încă în fruntea unei jurisdicţii independente. Pentru funcţionarismul ecvestru şi prefectura pretoriului sub Traian, vezi şi K. H. WATERS, *op. cit.*, p. 387.

în cabinetul imperial, unde conduc încă anumite birouri şi că, în limite moderate, Traian le asigură o poziţie onorabilă. Pliniu semnalează dealtfel influenţa de care se bucura Lycormas, pe care — adresîndu-se lui Traian — îl numeşte „libertul tău", *libertus tuus.*[249] Dar concurenţa cavalerilor se accentuează sub Traian. De altminteri cavalerii îşi inseră, în *cursus honorum*, funcţiile deţinute în fruntea birourilor importante, ilustrînd excelent transformarea acestora în servicii publice.[250]

Pe de altă parte, Traian reduce numai atribuţiile concrete ale senatului, dar nu şi cele ale senatorilor. Într-o epocă în care însuşi Tacit deplîngea inerţia şi incompetenţa politico-administrativă a senatorilor. Traian caută să le asigure acestora o participare majorată în aparatul imperial şi înţelege să se sprijine în aceeaşi măsură pe cavaleri şi pe senatori pentru a obţine consensul general. De aceea el se şi grăbeşte să promoveze în curie prefecţi ai pretoriului, cavalerii cei mai importanţi: dorea să dispună de senatori eficienţi. De fapt la antrenarea largă a senatorilor în aparatul imperial, alături de respectarea susceptibilităţilor şi averilor, se şi reduce pe planul administraţiei concrete tradiţionalismul lui Traian. Dar pentru senatori aceasta însemna destul de mult şi a determinat în ultimă instanţă recunoştinţa lor, care s-a tradus în imaginea extrem de favorabilă, aproape mirobolantă, despre Traian, pe care au lăsat-o ei şi scriitorii influenţaţi de mentalitatea lor. Senatorii sînt aşadar trimişi în misiunile speciale prin care administraţia împieta asupra instituţiilor senatoriale şi tot colegi de ai lor supraveghează unele *alimenta.* În sfîrşit, din rîndurile senatului recrutează Traian anumiţi *curatores*, însărcinaţi cu supravegherea, „grija", *cura* unor servicii de utilitate publică. Astfel Traian, care acorda o deosebită importanţă serviciului apelor din Capitală, continuă o iniţiativă a lui Nerva şi scoate acest serviciu de sub conducerea

[249] PLIN., *Ep.*, 10, 63. Acest libert, poate *ab epistulis* şi de aceea însărcinat cu politica externă, îi cere în scris lui Pliniu să reţină în Bithynia pe ambasadorul regelui Bosforului. Trimite chiar un curier să-şi anunţe sosirea.

[250] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 356 arată că devin publice funcţiile de a *rationibus* şi de *procurator patrimonii.*

cavalerilor şi liberţilor, pentru a-l încredinţa unui senator „supraveghetor al apelor“, *curator aquarum*, care era tocmai Frontinus.[251] Acest curator a lucrat cu multă conştiinciozitate, pentru a organiza riguros şi reforma congruent legislaţia apelor şi personalul destinat s-o aplice, pentru a recupera şi utiliza cu economie şi eficacitate reţeaua hidraulică a Romei.[252] Mărturia lui Frontinus atestă importanţa conferită de regimul imperial serviciilor de stat şi îndeobşte funcţionării adecvate a administraţiei imperiale, slujite de senatori, cavaleri şi de liberţi.

Preocuparea pentru funcţionalitate, control sever şi în acelaşi timp satisfacere a exigenţelor populaţiei, care însă trebuia să se supună autorităţii imperiale absolutiste şi s-o sprijine global ca pe un „părinte“, se evidenţiază şi în alte sectoare. Elocventă ni se pare organizarea minuţioasă şi eficace a poştei imperiale, *cursus publicus;* nu numai transporturile private devin astfel mai rapide, ci şi cele ale statului, în vederea intervenţiei prompte a administraţiei centrale oriunde era necesar pentru a asigura coeziunea Imperiului. Aurelius Victor o afirmă răspicat.[253] Curierii imperiali — *tabellarii* — funcţionarii în general, particularii grăbiţi şi favorizaţi de împărat, care printr-o diplomă le îngăduia să utilizeze *cursus publicus*, străbăteau rapid întreg Imperiul. Un întreg serviciu se ocupa de poşta imperială, condus de mai sus menţionatul *praefectus uehiculorum*, pe care îl asistau funcţionari recrutaţi printre liberţii imperiali.[254]

5. Consilium principis. Desigur însă că în cadrul administraţiei centrale, consiliul imperial deţinea un statut privilegiat. Sub Traian continuă procesul de eroziune a rolului senatului ca organ deliberativ în marile probleme, în favoarea consiliului imperial,

[251] FRON., *De aq.*, 1, 1 subliniază importanţa acestui serviciu *(aquarum officium)* pentru ordinea şi igiena Capitalei, astfel mai bine apărată de ncendii.

[252] FRONT., *De aq.*, 93, 2—4; 103, 1—4; 109, 3; 117—118; 130.

[253] AUR. VICT., *Caes.*, 13, 5: *...simul noscendis ocius, quae ubique e republica gerebantur, admota media publici cursus.*

[254] *CIL*, 6, 8542—8543 menţionează asemenea liberţi *a uehiculis*, cum erau Marcus Ulpius Crescens şi Marcus Ulpius Saturninus.

care pregăteşte toate actele politico-administrative ale regimului şi urmăreşte îndeaproape întreaga funcţionare a sistemelor politic şi social din imperiul lui Traian.[255]

Consiliarii „consilierii“, *amici principis* în sensul tehnic al formulei, senatori şi cavaleri, conduşi de *praefectus praetorio*, acţionează în anturajul împăratului, se recrutează printre cei mai importanţi şi mai competenţi *comites*. Dintre consilieri făceau parte rudele cezarului, prefecţii pretoriului, generalii lui Traian, principalii funcţionari, personajele influente în cercurile cultural-politic şi cei mai buni jurişti ai epocii. Astfel, Pliniu îl menţionează printre consilieri pe Iavolenus Priscus, vestitul jurist[256]. Cu siguranţă însă că, pînă la moartea sa, Licinius Sura a exercitat o influenţă majoră asupra reuniunilor consiliului, dar şi Pliniu s-a numărat printre *consiliarii*. Problemele de politică externă şi internă erau amplu dezbătute de consilieri, iar Traian le încredinţa fără rezerve soluţionarea aspectelor juridice ale măsurilor sale şi alcătuirea legislaţiei[257]. Pliniu ne demonstrează că în consiliu se dezbăteau chiar şi probleme minore, cum ar fi organizarea unor concursuri atletice sau acuzaţiile de corupţie, demagogie, adulter sau falsificare de testamente.[258] Iar Macrobius ne atestă discutarea de către consiliu a unei probleme religioase mărunte cum ar fi reabilitarea unui oracol al lui Iupiter Heliopolitanus.[259] Membrii consiliului nu fuseseră încă diferenţiaţi pe domenii de activitate — judiciar, administra-

[255] M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 370.

[256] PLIN., *Ep.*, 6, 15, 3: *adhibetur consiliis atque etiam ius ciuile publice respondet.* Vezi şi J. CROOK, *op. cit.*, p. 175, nr. 239; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, pp. 229; 242.

[257] J. CROOK, *op. cit.*, p. 115 menţionează pentru sfera de activitate a consiliului HIST. AUG., *Seu. Alex.*, 16, 3: *ius*, *negotia*, *res militaris*. J. CROOK, *op. cit.*, p. 124 arată că transformarea sub Traian a procedurii testamentelor în favoarea soldaţilor, a căror simplă voinţă a fost acceptată fără restricţii de formă *(Dig.*, 29, 1, 1), s-a datorat intervenţiei consilierilor militari.

[258] PLIN., *Ep.*, 4, 22; 6, 22; 31.

[259] MACR., *Saturn.*, 1, 23, 14–15. Pentru *consilium principis* sub Traian, vezi B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, p. 59; 209–210; J. CROOK, *op. cit.*, pp. 29; 123–125; M. HAMMOND, *op. cit.*, pp. 370–382; R. SYME, *Tacito*, p. 298; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 354–355; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 354–355.

tiv, legislativ — ca ulterior sub Hadrian, dar Traian nu putea pune în practică nici o inițiativă, importantă sau minoră, fără avizul consilierilor. *Consilium principis* devenise așadar cel mai important organ colectiv de stat. Influența sa asupra regimului era cel puțin egală cu cea a lui Traian însuși, deoarece cei mai mulți *consiliarii* făceau parte și din anturajul privat al cezarului, astfel permanent înrîurit de ei.

6. Administrarea riguroasă și competentă a provinciilor. Aparatul central al împăratului, menit să traducă în practică ideile absolutismului paternalistic, nu ar fi putut funcționa adecvat, fără un control sever și competent asupra vieții din provincii. Locuitorilor din provincii, cetățeni romani și chiar peregrini, urma să li se asigure o anumită *dignitas*, dar *persona*, rolul lor, implica disciplină, servirea intereselor primordiale ale Romei, ordine și eficacitate în vederea conservării echilibrului intern și realizării expansiunii Imperiului. Traian însuși ordonă lui Pliniu, aflat în Bithynia: „dacă unii însă s-au ridicat împotriva disciplinei mele, să fie de îndată reprimați“, *si qui autem se contra disciplinam meam gesserint, statim coerceantur.*[260] De aceea, cum am arătat mai sus, administrația imperială tolerează atît de dificil crearea de noi colegii sau hetairii, mai ales în provincii.[261] Iar Traian îi amintește lui Pliniu că l-a trimis în Bithynia tocmai pentru a emenda gestiunea acelei provincii.[262]

Într-adevăr, Traian a controlat riguros funcționarii imperiali din provincii. De aceea împăratul îl dirija permanent pe Pliniu, îl controla și îi cerea să-l țină la curent cu toate problemele locale importante.[263] Proceda astfel și cu alți guvernatori, deși stăruința

[260] PLIN., *Ep.*, 10, 78, 3. Iar Pliniu laudă pe un funcționar imperial *disciplinae tenacissimum (ibid.*, 10, 85), după ce semnalase, la sosirea sa în Bithynia, că găsise în această provincie *obsequium* și *fides* față de Traian *(ibid.*, 10, 17b, 1).

[261] PLIN., *Ep.*, 10, 33–34, 92–93; *CIL*, 5, 5869. Pentru politica față de colegii și implicațiile acesteia, vezi L. VIDMAN, *op. cit.*, p. 49.

[262] PLIN., *Ep.*, 10, 32, 1.

[263] PLIN., *Ep.*, 10, 31, 1; 38, 2; 56, 1; 96, 1; 118, 3. Controlul lui Traian ne apare astăzi ca foarte pedant: *ibid.*, 10, 29–32. L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 46–51 consideră că Pliniu primește de fapt un corp de instrucțiuni, *mandata principis*.

sa în cazul Bithyniei avea o motivaţie la care ne vom referi în capitol. Împăratul combate dealtfel tendinţa lui Pliniu de a complica administraţia locală.[264] Guvernatorul Bithyniei îl consultă pe împărat în problemele cele mai mărunte, ajungînd să suscite chiar o anumită impacientă a acestuia, care pare cîteodată a se simţi puţin plictisit.[265] Am văzut de asemenea că Traian nu se mulţumeşte să controleze Italia prin funcţionari speciali, suprapuşi astfel organelor diriguitoare tradiţionale, ci că trimite şi în provincii comisari învestiţi cu misiuni excepţionale. El continua astfel politica lui Domiţian care trimisese *curatores*, supraveghetori, ca să controleze finanţele şi întreaga gestiune a unor cetăţi. Numărul acestor supraveghetori de cetăţi, *curatores rei publicae* sau *ciuitatis* sporeşte simţitor în epoca lui Traian, atît în Italia, cît şi în provinciile senatoriale şi imperiale. Curatorii încalcă nu numai privilegiile senatului, ci şi cele ale cetăţilor, în favoarea unui paternalism din ce în ce mai dominator. Autoritatea lor se întinde mai cu seamă asupra finanţelor oraşelor, în scopul de a le ameliora, dar şi de a le ţine ferm sub controlul aparatului administrativ central[266]. Dar împăratul trimite, cum am semnalat într-un paragraf anterior, comisari speciali, *correctores*, care supraveghează toate cetăţile dintr-o provincie senatorială, în domeniul financiar însă şi în alte sectoare ale gestiunii locale. Amintim că Pliniu îl menţionează pe Sextus Quintilius Valerius Maximus „trimis în provincia Ahaia (Grecia), pentru a organiza situaţia cetăţilor libere", *missus in*

[264] PLIN., *Ep.*, 10, 34, 1—2.

[265] PLIN., *Ep.*, 10, 23; 39; 41; 45; 49; 56; 61; 70; 72; 75; 110 etc. Traian manifestă uneori impacienţă şi îl îndeamnă pe Pliniu să dovedească iniţiativă, chiar dacă în alte scrisori îi ceruse mai de grabă contrariul: *ibid.*, 10, 73, dar şi 18; 40; 53; 62; 76; 84 etc.

[266] Mai multe inscripţii atestă aceste curatele în Italia: *CIL*, 5, 4368; 9, 1619; 11, 3614; 12, 3212. Dar ele funcţionau şi în provincii. Puteri financiare mai limitate asupra unor cetăţi sînt încredinţate unor *curatores calendarii*. Pentru toţi *curatores* vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 163—164; P. PETIT, *op. cit.*, p. 157; K. LOEWENSTEIN, *op. cit.*, p. 382. J. GASCOU, *op. cit.*, p. 60 repereazǎ *curatores rei publicae* în Italia, Gallii şi chiar în Africa proconsulară.

prouinciam Achaiam ad ordinandum statum liberarum ciuitatium.[267] Dar privilegiile cetăţilor aşa zis libere, autonomia lor, sînt serios încălcate, iar administraţia centralizată îşi sporea autoritatea. Dealtfel aceşti corectori de provincie erau senatori, căci, cum am văzut, influenţa senatului era diminuată, dar împăratul utiliza larg exponenţi ai curiei în aparatul său central şi în rîndurile delegaţilor lui provinciali.

Desigur, tot pentru a menţine un anumit echilibru şi a nu suscita împotrivire, poverile fiscale nu sînt augmentate excesiv, iar Pliniu, în acord cu tot aparatul central, recomandă lui Maximus să guverneze cu moderaţie, să respecte susceptibilitatea elenilor şi unele vestigii de autonomie locală.[268] De fapt, Traian novator în materie de consolidare a administraţiei imperiale, dar tradiţionalist în anumite dimensiuni ale politicii sociale şi decis să conserve intactă o anumită ierarhie a categoriilor de locuitori ai Imperiului — considerată utilă pentru a asigura sprijinul claselor sociale preeminente —, face o diferenţă netă între cetăţenii şi necetăţenii romani şi acordă greu peregrinilor calitatea de *ciuis Romanus.*[269] Între cetăţenii romani, *ciues Romani*, stăpînii Imperiului, şi oamenii romani, *homines Romani*, toţi locuitorii lui, Traian credea că trebuia să existe o diferenţă, pe care numai succesorii săi au tins s-o elimine.

Dealtfel, aceeaşi corespondenţă dintre Pliniu şi Traian demonstrează că statutul de decurion începe să nu mai fie totdeauna rîvnit, căci implica obligaţii din ce în ce mai oneroase din punct de

[267] PLIN., *Ep.*, 8, 24, 2. Pentru aceşti *correctores* vezi M. HAMMOND, *op. cit.*, pp. 447—449; 453; 459; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 360—361. L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 44; 109 notează că în vreme ce *curatores* supravegheau numai finanţele unui mic grup de oraşe, *correctores* primeau în grijă ansamblul administraţiei cetăţilor libere dintr-o provincie.

[268] PLIN., *Ep.*, 8, 24, 4—7. L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 107—109 descifrează două tendinţe: pe de o parte spre centralizare, pe de alta spre respectarea autonomiei locale.

[269] PLIN., *Ep.*, 10, 50 subliniază demarcaţia manifestă între statutul peregrinilor şi cel al cetăţenilor romani; *ibid.*, 10, 11, 1—2 atestă dificultatea de a obţine sub Traian cetăţenia romană; *ibid.*, 10, 7—10 demonstrează că era greu de dobîndit chiar calitatea de cetăţean al Alexandriei, care asigura o anumită prevalenţă printre peregrini, tradusă în avantaje concrete.

vedere financiar.[270] Regimul imperial veghează la conservarea tradițiilor ordinului decurional și acordă unele înlesniri decurionilor de pretutindeni, spre a evita împovărarea lor financiară excesivă.[271] Se urmărea şi se obţinea astfel consensul locuitorilor Imperiului, bazat desigur mai ales pe sprijinul decurionilor şi grupurilor sociale privilegiate din provincii. O inscripție din Libia actuală atestă ridicarea în 109—110 a unui arc în cinstea lui Traian din veniturile cetății şi ca expresie a unui consens al tuturor.[272] De aici și tendința gestiunii imperiale de a soluţiona în favoarea cetăţilor din provincii unele dificultăţi locale, de a respecta și chiar extinde anumite privilegii locale, dacă ele nu stînjeneau consolidarea controlului autorității centrale şi armonia internă, prielnică expansiunii Imperiului.[273] În epoca lui Traian se înalță dealtfel numeroase orașe noi, chiar la marginea deşertului, şi se accelerează vizibil procesul de municipalizare şi de urbanizare al Imperiului: *homo Romanus*, omul roman, cetăţean sau peregrin, trăieşte prin excelenţă într-un cadru citadin şi municipal. Nu numai în Bithynia, ci în toate provinciile se întreprind lucrări publice utile, adesea de proporţii impresionante, oraşele vechi îşi văd sporite populaţia şi dimensiunile, locuinţele particulare devin mai frumoase și mai confortabile decît în trecut. Curînd Aelius Aristide va afirma că lumea romană este frumoasă ca o grădină.[274]

[270] PLIN., *Ep.*, 10, 78, 2; unii *inuiti decuriones fiunt (ibid.*, 10, 113).

[271] PLIN., *Ep.*, 10, 79—80; 112—115.

[272] *The Inscriptions of Roman Tripolitania*, 353; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 187, nr. 509: *(Imp. Cae)* SARI DIVI NERV *(ae f. Neruae T)* RAIANO AV *(gusto Germ. Dacico pont.)* MAX. TRIB. POT. XIV IM *(p. VI cos. V)* P. P. CON*(sensu omnium ordo et populus)* COLONIAE VLPIAE TR *(aianae fid)* ELIS LEPCIS *(Magnae arcum)* CVM ORNAMENT *(is pecunia pub)* LICA FECERV*(ut)*. La rîndul său, AEL. ARIST., *Laus Rom.*, 52; 80 va sublinia că toţi locuitorii se bucură de binefacerile Imperiului.

[273] EUTROP., *Breu.*, 8, 2: *...multas immunitates ciuitatibus tribuens* (Traianus); pentru efortul de a soluţiona probleme locale şi de a respecta în limitele mai sus indicate „imunităţile" tradiţionale, PLIN., *Ep.*, 10, 90—93; 98—99; 116—117. Însă, repetăm, pretutindeni Traian atrage atenţia lui Pliniu că prioritatea trebuie să revină salvgardării ordinei publice.

[274] AEL. ARIST., *Laus Rom.*, 97—99; pentru procesul de urbanizare şi de municipalizare, vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 101—102; 218; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 358—360; 376; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 308—327.

Multe cetăţi îşi schimbă dealtfel statutul, devenind din municipii colonii onorarii sau dobîndind o autonomie locală sporită[275]. Traian creează de asemenea oraşe complet noi, cu statutul de *colonia Romana*, populate de veterani, mai ales în regiunile vitale pentru apărarea, extinderea şi municipalizarea Imperiului, ca pe Rin, în cele două Germanii, în Arabia recent cucerită, în Africa, în provinciile asiatice, care alcătuiau spatele frontului partic, şi, desigur, în Dacia. Pretutindeni proliferează colonii cu numele împăratului. Pe Rin, lîngă tabăra de la Vetera, ia naştere o *Colonia Ulpia Traiana*, în Africa se creează în 100 e.n. la Thamugadi *Colonia Marciana Traiana* şi chiar în Mesopotamia vremelnic ocupată monedele atestă o colonie romană la Ninive. Cu sagacitate, Jacques Gascou a înregistrat tendinţa lui Traian de a implanta masiv colonii şi viaţă municipală tocmai în zonele anterior slab romanizate sau de curînd cucerite.[276] Ne vom ocupa în alt capitol de colonizarea masivă a Daciei, care astfel nu mai apare ca un fenomen insolit, şi de efortul de a romaniza intens întregul spaţiu iliro-danubian. În general, Traian creează noi provincii nu numai pe teritoriile recent cucerite de el — ca Dacia, Arabia, în Iordania actuală, Armenia, Assyria şi Mesopotamia, în zonele efemer smulse Arsacizilor — ci şi în interiorul imperiului moştenit de el; de fapt în zone vitale pentru politica lui externă şi internă. Pretutindeni se evidenţiază dialectica extern—intern ca axă a demersului său politic Astfel în importantul spaţiu danubian, şi în 106—107, el divide

[275] *CIL*, 9, 1111; 10, 778. Pentru aceste ameliorări de statut, vezi L. HOMO, *op. cit.*, pp. 314—315; J. GASCOU, *op. cit.*, pp. 67—115; 208—213; 231—233.

[276] J. GASCOU, *op. cit.*, pp. 67—115; 209—213. Ca cetăţi de tip roman sau colonii se dezvoltă în zona renană Lugdunum Batauorum, Lopodunum, în zona danubiană Ulpia Traiana Poetouio, Ulpia Oescus, Tropaeum Traiani, Marcianopolis, Serdica etc. În zona africană Leptis Magna dobîndeşte statut de colonie, ca şi Thelepte, Theuste, Sitifis, Leptis Minus, iar Cillium, Diana Veteranorum, Calama, Thubursicu şi Capsa devin municipii. Tot în Africa pentru Thamugadi, devenită de asemenea colonie militară, fundată de veterani ai legiunii III Augusta: vezi *CIL*, 8, 17842—17843. Ia de asemenea fiinţă *Colonia Ulpia Traiana Augusta Frugifera Hadrumetina (CIL*, 6, 1687) la Hadrumetum, veche cetate peregrină. Pentru implantarea romană în Balcani, vezi B. GEROV, *Römische Bürgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thrakien vor Trajan*, în *Studii Clasice*, 3, 1961, pp. 107—116.

Pannonia în două provincii, *Inferior* şi *Superior*, conduse de către un legat fiecare. Thracia trece de la administraţia procuratoriană la statutul de provincie guvernată de un *legatus pro praetore*. În spaţiul asiatic, proxim parţilor, intervin alte schimbări, pendinte de planurile împăratului pentru zona respectivă. Galatia şi Cappadocia, anterior reunite într-o singură provincie, se separă, iar graniţa dintre Bithynia şi Asia se deplasează spre nord.[277]

Traian şi administraţia sa se ocupă îndeaproape nu numai de Bithynia, ci şi de toate provinciile vechi. Am văzut că administraţia ajută la începutul domniei Egiptul, provincia cu statut specific, grînar al Romei, temporar afectat de secetă. Egiptul, important pentru Traian şi deoarece se afla în jumătatea orientală a Imperiului, este guvernat de prefecţi destoinici, cei mai însemnaţi funcţionari ecveştri după *praefecti praetorio*. Lista lor evidenţiază acest lucru[278]. Carierele lor anterioare relevă tendinţa lui Traian, mai sus semnalată, de a utiliza personalul administrativ-militar, format sub Domiţian, cînd era vorba de oameni competenţi. Prezenţa romană, masivă, însă mereu contestată din exterior şi din interior, este întărită în Africa şi în provinciile vecine ei. Nomazii din Numidia sînt concentraţi şi sedentarizaţi, *limes*-ul de la sudul acesteia este simţitor dezvoltat şi tabăra legiunii III Augusta este mutată de la Theuste la Lambaesis.[279] Cum am mai văzut, proliferează centrele de viaţă romană în toată zona romană din nordul Africii. Acelaşi control sever, competent şi menit salvgardării şi potenţării autorităţii romane, este revelat de măsurile luate de Traian în Britannia sau în teritoriile germanice.

[277] Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 158; 179; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 360.

[278] Reconstituită de R. SYME, *Tacito*, pp. 81—82. La urcarea pe tron funcţia de prefect revenea lui Iunius Rufus, încă din vremea lui Domiţian. La sfîrşitul verii anului 98 urmează Pompeius Planta, fost procurator, înlocuit în 101 de către Minicius Italus, cîndva procurator leal lui Domiţian. În 103 devine prefect Vibius Maximus, distins literat şi funcţionar, substituit în 107 de un fost centurion, ajuns prin osteneala lui să realizeze o strălucită carieră ecvestră: Servius Sulpicius Similis. Pentru acesta din urmă, DIO, *Hist. Rom.*, 69, 19, 1. În 114 devine prefect Marcus Rutilius Lupus.

[279] R. SYME, *Tacito*, pp. 295—296; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 255; J. GASCOU, *op. cit.*, pp. 39—40; 43; 98—99; 210.

7. Organizarea eficace a armatei romane. Administrația lui Traian înțelegea ca și predecesoarele sale că nu numai extinderea, ci și menținerea Imperiului depindeau de forța de luptă și de organizarea eficace a armatei. Concomitent, nu numai Tacit, ci și foarte mulți alți romani, inclusiv Traian, sesizau capacitatea militarilor de a influența decisiv politica internă a Imperiului[280]. Dialectica intern-extern reclama ameliorarea armatei și orientarea ei spre combaterea dușmanilor din afara universului roman, *orbis Romanus*, eventual spre cucerirea întregii lumi locuite. Pliniu este conștient de bazele militare ale regimului și de concepțiile lui Traian, cînd îl consideră „fondator și consolidator al disciplinei militare", *conditor (em) disciplinae militaris firmator(emque).*[281] Traian însuși cînd mulțumește felicitărilor trimise de Pliniu menționează întîi pe militari, „tovarășii de arme", *commilitones.*[282] Pliniu însuși cere cetățenia romană pentru fiica unui centurion cunoscînd bunăvoința vădită de Traian față de rugămințile militarilor[283]. Traian dorește dealtfel ca soldații să fie permanent antrenați pentru luptă, să nu fie întrebuințați pentru paza închisorilor ori pentru escortarea masivă a funcționarilor.[284] Cînd e vorba de soldați, Traian declară răspicat: „să avem în vedere numai nevoile reale", *nobis autem utilitas demum spectanda est*[285]. Sau altfel spus soldații trebuie să se pregătească permanent pentru luptă.

Am subliniat că numeroase monede proclamă solidaritatea între împărat și armata sa, credința nestrămutată a oștilor, FIDES EXERCT *(uum)*. Traian s-a dovedit capabil să-și păstreze neabătut popularitatea printre militari, a dezvoltat constant disciplina militară și a ameliorat substanțial tehnica de luptă și organizarea

[280] M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 12: „the loyality of the troops was essential to the durability of a reign"; și pp. 8; 182—183. Vezi și alte considerații expuse *supra* în capitolul IV.

[281] PLIN., *Ep.*, 10, 29, 1.

[282] PLIN., *Ep.*, 10, 101 și 103.

[283] PLIN., *Ep.*, 10, 106. Amintim că împăratul ameliorase în favoarea militarilor normele privind testamentele lor.

[284] PLIN., *Ep.*, 10, 19—20; 22.

[285] PLIN., *Ep.*, 10, 22, 2. Deși în Bithynia nu se aflau decît cîteva detașamente împrumutate legiunilor, forțe auxiliare și poliție provincială, cum arată L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 52—60.

armatei, fără de care n-ar fi fost posibile victoriile sale. Traian a putut chiar reduce donativul fără a înfrunta nici un fel de sediţiune militară. Împăratul soldat, deşi a redactat personal regulamentele militare, n-a adus în nici o privinţă inovaţii cardinale, dar a ţinut soldaţii în taberele lor, departe de confortul oraşelor, a stimulat legăturile afective între ostaşi şi ofiţerii lor, fără să slăbească disciplina. A ştiut să încurajeze asprimea soldaţilor, psihologia lor mai degrabă dură, i-a supus unor exerciţii şi pregătiri de luptă necontenite, foarte eficace, le-a insuflat dorinţa de a purta război ca să dobîndească o pradă bogată. Dacă Domiţian nu izbutise să modifice substanţial condiţia militarilor şi îndeosebi starea lor de spirit, Traian a reuşit să făurească o nouă armată, romană, cea la care aspira Tacit, înzestrată cu o capacitate de luptă sensibil îmbunătăţită.[286] Dar această mutaţie s-a realizat, amintim, într-un context favorabil, bazat pe echilibru intern, ordine severă, dar şi consens generalizat, în Italia şi în provincii, îndeosebi printre categoriile sociale prevalente.

Modul de recrutare al soldaţilor nu s-a modificat simţitor. În Italia, unde fundaţiile alimentare vizau lărgirea bazei de înrolare, se recrutau miliţiile destinate Romei, centurionii şi cadrele militare medii sau superioare şi destul de puţini soldaţi de rînd. Urmînd experienţa Flavienilor, Traian a recrutat masa legionarilor din rîndurile cetăţenilor romani din provincii, îndeosebi din cele occidentale şi din Macedonia. Traian a acordat o deosebită atenţie trupelor auxiliare, de sprijinul cărora legiunile nu se puteau lipsi; efectivele auxiliare au fost sensibil sporite. Auxiliarii au fost mai bine organizaţi şi distribuiţi: s-au creat noi *alae*, detaşamente de cavalerie şi cohorte auxiliare, unităţi tactice uşor de manevrat, care au contribuit la creşterea mobilităţii şi capacităţii ofensive a forţelor

[286] AUR. VICT., *Caes.*, 11, 11 (pentru pradă). În ce priveşte antrenarea soldaţilor şi regulamentele, vezi DIO, *Hist. Rom.*, 68, 23; ne spune că Traian recurgea frecvent la alarme false spre a-şi exercita permanent soldaţii, a le spori mobilitatea şi a-i pregăti să înfrunte rapid orice atac prin surprindere. Totodată, Apollodor a inventat noi maşini balistice pentru aruncarea proiectilelor la mare distanţă: vezi şi D. TUDOR, *op. cit.*, p. 22.

militare romane. Traian includea printre ei cetăţeni romani, dar şi peregrini, uneori chiar barbari, cum erau călăreţii mauri ai lui Lusius Quietus. Toţi primeau cetăţenia romană la eliberare, dar unii au dobîndit-o chiar în cursul serviciului militar.[287] Se constată apariţia a cel puţin cincisprezece noi unităţi auxiliare, de cavalerie, infanterie sau mixte.[288]

Traian a urcat numărul legiunilor la treizeci, căci a înfiinţat două noi unităţi de acest tip. La începutul domniei, mai exact înaintea primului război dacic, spre a umple golurile create de pierderile suferite de către Domiţian, pe lîngă deplasarea a două legiuni de pe Rin la Dunăre, adică pe o frontieră mult mai importantă, unde era nevoie de trupe experimentate, împăratul a creat legiunea a treizecea, XXX Ulpia Victrix. Numărul semnifica probabil intenţia de a fixa totalul legiunilor la treizeci. În sfîrşit, probabil între cele două războaie dacice, Traian a creat şi ulterior a aşezat în Egipt legiunea a doua, II Traiana Fortis[289]. Caracteristic pentru afinităţile dintre Traian şi armată, ca şi pentru politica militară a regimului, ni se pare faptul că ambele legiuni au primit numele principelui soldat. Dar Traian nu s-a limitat la ofensiva pură. În vederea întăririi complexe a armatei, a ameliorat substanţial reţeaua de fortificaţii din punctele nevralgice ale frontierelor, a dezvoltat *limes*-

[287] *CIL*, 16, suppl. 160 (*ciuitas* acordată *ante emerita stipendia*). Pentru recrutări, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 60; vol. 2, p. 181; M. ROSTOVZEV, *op. cit.*, pp. 100—101; 378—379; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 368—369; 669; Giovanni FORNI, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953, pp. 177—186; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 178; 185. Aşadar pentru legiunile din Hispanii, din Africa şi din spaţiul renano-danubian se înrolează recruţi din provinciile latine; legiunile din Moesia, Siria şi din Egipt sînt formate şi din cetăţeni romani născuţi în Orient.

[288] D. TUDOR, *op. cit.*, p. 22.

[289] *CIL*, 3, 79 cuprinde o dedicaţie pusă în Nubia, la 5 februarie 109, de un detaşament al acestei legiuni. Pentru crearea celor două legiuni, vezi S. GSELL, *op. cit.*, p. 160; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 187; vol. 2, pp. 181—183; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 368. Totodată, Traian avea tendinţa să detaşeze corpuri de trupe şi în interiorul provinciilor, departe de frontiere, dar susceptibile de a constitui o rezervă. R. K. SHERK, *Roman Imperial Troops in Macedonia and Achaea*, în *American Journal of Philology*, 78, 1957, pp. 52—62 constata prezenţa unei cohorte auxiliare în Macedonia, după războaiele dacice; vezi şi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 669. A fost întărită şi flota militară: vezi L. HOMO, *op. cit.*, pp. 182—183.

urile, a construit noi castre în Dacia și în Arabia, în Pannonia și în Germania, în Numidia și în Mauretania, chiar în provinciile efemere, adică în Armenia și dincolo de Eufrat.

Traian nu a neglijat trupele de elită. A folosit pretorieni din plin în războaiele sale, căci nu i-a lăsat doar să păzească Roma: de aceea antrenamentul lor a fost intensificat.[290] De asemenea, împăratul-soldat a creat *equites singulares*, recrutați printre auxiliari, îndeosebi germani,[291] și comandați de un tribun militar, ofițer de rang superior. Acești călăreți constituiau garda personală a împăratului, care urma astfel exemplul Iulio-Claudienilor și al unor guvernatori de provincie, înzestrați și ei cu cavaleri sau pedestrași *singulares*.[292] Traian a înființat acest corp de gardă între 98 și 100, sub impactul rebeliunii pretorienilor din 97, care nu-i inspirau încredere și cu scopul evident de a-i putea contracara în caz de noi acte de nesupunere. Dealtfel, acest nou corp de gardă va fi utilizat în campaniile împăratului. Menționăm de pe acum că Traian a participat personal la principalele campanii întreprinse în timpul domniei sale, fapt care i-a sporit sensibil popularitatea. Amintim în concluzie că, fără a întreprinde reforme militare radicale, dar căutînd să rezerve armata exclusiv pentru misiunea ei de luptă și disciplinînd-o, organizînd-o și întărindu-i pregătirea profesională, Traian a transformat-o într-un excelent instrument al politicii sale de expansiune.

8. **Politica religioasă.** Am văzut într-un alt capitol atmosfera religioasă din *saeculum Traiani*, impregnată de un misticism soteriologic, care totuși nu mai progresa momentan, ba chiar bătea oarecum în retragere. Echilibrul intern și politica religioasă imperială,

[290] După zdrobirea tumultului condus de Aelianus, care nu-i atrăsese simpatia pretorienilor, Traian a trecut la reforme importante. Pretorienii au devenit o foarte eficace masă de manevră în război, iar în 112 (*CIL*, 6, 208), împăratul le-a sporit rîndurile; în loc de nouă s-a ajuns la zece cohorte pretoriene: vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 183; L. HOMO, *op. cit.*, p. 178.

[291] *CIL*, 6, 224—226; 228; 31138; 31147; 31150—31151; 31155 aduc mărturii despre acest corp de gardă. Printre *equites singulares* erau batavi.

[292] *CIL*, 3, 93; 6, 1056 menționează asemenea precedente.

marcată de absolutismul paternalistic, contribuiau la acest regres temporar.

Administrația lui Traian a încurajat în primul rînd cultul imperial, la care ne-am mai referit. Totodată, este cert că regimul imperial încuraja masiv cultul Romei asociat împăratului pe tron, ca simbol al unității lumii romane și al potențării autoritarismului: Traian kosmokrator, ființă providențială, dar, spectacol, mandatar al zeilor beneficia, așa cum am subliniat, de o fervoare religioasă, sistematic impusă. Statui și sanctuare i se ridică pretutindeni mai ales în Orient. La 26 aprilie 116, la Kusis în Egipt, într-un templu recent edificat, locuitorii se roagă pentru sănătatea împăratului astfel practic deificat[293].

Prudentă, dornică să nu vexeze pături largi ale populației și să nu pericliteze consensul căutat de ea, cum am mai arătat, administrația lui Traian tolerează, fără însă a încuraja, anumite culte orientale, amplu răspîndite și neprimejdioase din punct de vedere politic.

În schimb, față de creștini, administrația imperială preferă o represiune limitată, prudentă, de asemenea menită să evite tulburări în rîndurile mulțimilor. Dar creștinismul trebuia reprimat și zăgăzuit, dacă nu complet eradicat, întrucît periclita coeziunea Imperiului, căci se opunea cultului zeilor romani și chiar celui imperial, asumînd astfel o opoziție politică și un demers secesionist evidente. Pliniu reliefează motivele represiunii imperiale: a) creștinii nu aduc sacrificii zeilor și împăratului;[294] b) fac secesiune și cu perseverență, obstinație, iraționalitate;[295] c) sînt populari, au adepți în toate categoriile sociale, în orașe și la țară, adăugăm noi spre deosebire de mozaici.[296] De fapt, creștinismul își încetinise propagarea în straturile înalte, dar, îndeosebi în Orient, cîștiga

[293] *OGIS*, 677; pentru alte sanctuare *IGRR*, 1154; 1175; *CIG*, 4716 c.

[294] PLIN., *Ep.*, 10, 96, 5. Vezi și *supra* n. 47 la capitolul V.

[295] PLIN., *Ep.*, 10, 96, 3—4. Pedepsește *pertinaciam certe et inflexibilem amentiam.*

[296] PLIN., *Ep.*, 10, 96, 9: *maxime propter periclitantium numerum, multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus.* Deci represiunea se impune. Pentru problemele creștinismului, vezi și L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 87—106.

masiv adepţi. Atît Pliniu cît şi Traian consideră indispensabile represiunile şi lichidarea fizică a creştinilor intransigenţi.[297] Însă Traian interzice urmărirea inutilă a unor creştini, adică reprimarea celor învinuiţi în denunţuri anonime sau a celor ce abjură religia lor.[298] Cum este firesc, sursele creştine confirmă mărturia lui Pliniu, în ce priveşte atît inflexibilitatea cît şi limitarea abilă a represiunii la creştinii consecvenţi.[299] Ele atestă perseverenţa combaterii creştinilor de o administraţie decisă să elucteze orice perturbare a echilibrului politic-intern, pretutindeni, în Bithynia, dar şi în Palestina sau în alte regiuni. Eusebius consideră această represiune ca a doua mare persecuţie a creştinilor, prima fiind cea a lui Nero.[300] Sursele creştine afirmă că Ignatios, episcopul Antiochiei — unul din centrele urbane unde creştinii aveau cei mai mulţi adepţi — ar fi fost condamnat la moarte, adus la Roma şi aruncat în arenă pradă fiarelor, care l-au sfîşiat.[301] Dealtfel această represiune a fost eficace pe termen scurt, deşi a eşuat în perspectiva istoriei. Pliniu atestă scăderea considerabilă a numărului creştinilor în Bithynia, proliferarea aşa numiţilor *lapsi*, care abjuraseră, sacrificau zeilor şi se reintegrau în viaţa socială normală, în „establishment". La rîndul său, cu tactul său politic obişnuit, Traian recomandă cruţarea acestor *lapsi*.[302]

Atît pentru strategia cît şi pentru tactica politică a administraţiei lui Traian, ni se par deosebit de revelatoare politica religioasă

[297] PLIN., *Ep.*, 10, 96, 3 (pentru Pliniu); 97, 1: *si deferantur et arguantur, puniendi sunt* (pentru Traian).

[298] PLIN., *Ep.*, 10, 97. F. MILLAR, *The Emperor*, p. 316 observă că astfel Traian emite o „lege", un *mandatum*.

[299] EUSEB., *Hist. Eccl.* 3, 17; 33, 1—2; HIERON., *Chronic*, p. 195, CCXVI Olymp., an XI, 108; OROS., *Adu. Pag.*, 7, 12, 3—4; MAL., *Chron.*, 11, 351; 356; 361—362.

[300] EUSEB., *Hist. Eccl.*, 3, 17; 33, 1; HIERON, *Chronic.*, p. 194, CCXVI, Olymp., an X, 107; MAL., *Chron.*, 11, 356 (pentru Palestina).

[301] EUSEB., *Hist. Eccl.*, 3, 36, 2—3; HIERON., *Chronic.*, p. 194, an XI, 108: ... *bestiis traditur*. Vezi şi *supra* n. 48 la capitolul V.

[302] PLIN., *Ep.*, 10, 96, 6 observă că numărul creştinilor fusese mai ridicat înaintea represiunilor. Mulţi mărturiseau că aparţinuseră noii religii cu douăzeci sau chiar cu trei ani în urmă. *Ibid.*, 97, 1 pentru Traian şi *lapsi*. Unii dintre *lapsi* revin ulterior la practicile creştine.

în general și comportarea față de creștini în particular, care implicau represiunea hotărîtă să lovească în profunzime, dar abilă, dispusă să încurajeze reintegrarea în comunitatea romană patronată de absolutismul kosmokratorului.

9. Dimensiunea personală. Desigur, nu personalitatea lui Traian a decis cu prioritate structura epocii lui Traian. Cum am subliniat în repetate rînduri, tendințele istoriei au impus *saeculum Traiani* și orientările sale fundamentale. Trebuie reiterată constatarea că forțele sociale ale vremii aveau nevoie de compromisul politic, de echilibrul intern și expansiunea externă și chiar de potențarea precaută a absolutismului. Totodată, anturajul împăratului, cercurile cultural-politice, consiliul principelui, aparatul funcționăresc, mecanismul complicat al administrației imperiale au influențat mai profund tactica și strategia, ideologia și politica regimului, decît Traian însuși.

Pe de altă parte însă, consensul grupurilor de presiune preponderente, al opiniei publice în general a influențat ori chiar determinat decizia lui Nerva de a-l alege ca succesor pe Traian și ulterior l-a sprijinit, l-a optimizat pe împăratul - soldat tocmai în virtutea experienței acestuia, *capax imperii*, a opțiunilor politice, dar și a calităților personale, a temperamentului, caracterului, modului de a acționa ca șef militar, monarh și kosmokrator. În condițiile absolutismului era desigur important impactul anturajului monarhului și influența administrației sale complicate, dar nu trebuie ignorată nici influența adîncă pe care o exercita autocratul însuși, deci dimensiunea personală a politicii lui Traian.

Pe bună dreptate, Paul Petit subliniază că, în aprecierea politicii Antoninilor, nu trebuie neglijate opticile lor personale, chiar temperamentele acestor monarhi[303]. Desigur încă din antichitate s-a observat că Traian a fost prin excelență militar destoinic, învingătorul geților: Lydus îl califică drept om al armelor în primul rînd.[304] Militar și, fără nici o îndoială, administrator de mare talent:

[303] P. PETIT, *op. cit.*, p. 160; vezi și D. TUDOR, *op. cit.*, pp. 5–11; J. DEVREKER, *La continuité dans le consilium principis*, p. 224.
[304] LYD., *De magistr.*, 2, 28.

fapt normal la un senator roman din primele secole ale erei noastre, cînd meseria armelor nu era despărțită de administrația civilă[305]. Pe deasupra Traian însuși îi semnalează lui Pliniu propriul său caracter, realist, circumspect. Cînd trebuie să judece acuzații aduse împotriva lui Archippus, împăratul atrage atenția că nu este sensibil la adulație, că natura sa îl determină să cerceteze totul cu prudență și luciditate[306]. Această scrisoare dezvăluie totodată abilitatea și am spune chiar subtilitatea împăratului, inteligența lui, tendința de a judeca echilibrat situațiile. În sprijinul unor asemenea concluzii pledează și un pasaj din *Panegiric*, care ni-l figurează pe Traian acceptînd retragerea din funcție a unui prefect al pretorienilor, însoțindu-l și îmbrățișîndu-l.[307] *Optimus princeps* știa să cîștige abil, cu fermitate dar și suplețe, dragostea subordonaților, se învedera cu alte cuvinte un inteligent „meneur d'hommes".

De aceea ni se pare surprinzătoare și categoric reprobabilă tendința unor cercetători de a-l prezenta pe Traian ori mai degrabă de a-l insinua ca pe un spirit eminamente pragmatic, capabil cel mult să reacționeze adecvat, sau, în cazul cel mai fericit „norocos", la circumstanțe, dacă nu chiar ca pe un spirit obtuz, limitat, cazon, lipsit de veleități și de însușiri intelectuale.[308] Traian era însă departe de a fi lipsit de cultură, chiar dacă nu se manifesta ca orator strălucit: nu numai că răspundea efervescenței intelectuale a epocii sale, ci și o stimula. Și nu se află în cauză numai participarea sa la conversațiile savante, care totuși indică imixtiunea sa încurajatoare în problemele culturii, literaturii, esteticii, filosofiei

[305] P. PETIT, *op. cit.*, p. 155.

[306] PLIN., *Ep.*, 10, 60, 1—2; *potuit quidem ignorasse Domitianus in quo statu esset Archippus, cum tam multa ad honorem eius pertinentia scriberet. Sed meae naturae accomodatius est credere etiam statui eius subuentum interuentu principis, paresertim cum etiam statuarum ei honor totiens decretus sit ab iis qui non ignorabant quid de illo Paulus proconsul pronuntiasset. Quae tamen, mi Secunde carissime, non eo pertinent ut, si quid illi noui criminis obicitur, minus de eo audiendum putes.*

[307] PLIN., *Pan.*, 86, 1—6.

[308] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 289 considera incompletă formația ntelectuală a lui Traian și mărginită cultura lui. R. SYME, *Tacito*, p. 328 crede că *optimus princeps* dorea puterea, dar că era indiferent la teorii.

și, desigur, teoriei politice. În fond *Panegiricul* și discursurile lui Dio din Prusa *de regno*, „despre regalitate" îi erau adresate și erau de fapt parțial comandate de el. De asemenea Traian a prezidat toată ampla și complexa propagandă ideologică, pe care o ilustrează monedele și inscripțiile.

Așadar, Traian a fost nu numai un practician abil ci și un teoretician perspicace, totodată îndrăzneț și consistent. *Optimus* a participat la elaborarea ideologiei și a politicii regimului său: a discutat, aprobat sau respins unele idei, a sugerat probabil chiar el însuși altele. În orice caz Traian a luat parte la alcătuirea modelului politic propus romanilor de ideologii săi, la elaborarea fațadei tradiționaliste, ca și la insinuarea unor concepte care îl proclamau kosmokrator. În realitate Traian însuși a guvernat deliberat — conștient de perspective, de realizare practică și de implicații teoretice — o monarhie întemeiată pe consensul forțelor politico-sociale cele mai influente, pe compromisul tendințelor incompatibile în trecut, pe inovație în sens absolutist și paternalistic în domeniul structurilor administrativ-politice, pe conservarea edificiului statului în domeniul relațiilor dintre categoriile sociale, în general pe funcționalitate care să evite tulburarea coeziunii Imperiului. Se poate opina că îi aparținea în mare măsură concepția că fiecare trebuia să acționeze în virtutea propriei *persona*, impregnată de demnitate, dar socialmente statuată. Războaiele nu le-a întreprins sub incidența unor factori conjuncturali, ci pe baza unor proiecte de anvergură, îndelung chibzuite. Traian însuși n-a fost doar un maestru al tacticii, ci și un virtuos al strategiei. Desigur, *optimus princeps* a depins considerabil, aproape incalculabil, de anturajul său, dar membrii acestuia erau aleși sau menținuți tot de el.

Am arătat mai sus că Traian a fost simțitor influențat de Plotina, care se amesteca în administrarea statului și făcea presiuni asupra consiliului principelui, ca în problema litigiului între grecii alexandrini și iudei. Ea a decis într-o anumită măsură persoana succesorului lui Traian și mai cu seamă modalitățile întronării

acestuia. Era dealtfel o femeie cultivată, inteligentă, care a stimulat preocupările teoretice ale soţului său.[309]

Nimeni n-ar putea totuşi pretinde că Traian a fost un filosof. Însă s-au recunoscut în virtuţile exaltate de politologii săi conotaţii filosofice, de fapt stoice. Aceste virtuţi depăşiseră însă etica stoică, se integraseră într-un patrimoniu comun şi serveau cu pertinenţă filosofia sau mai degrabă antifilosofia Noii Academii, atît de pregnantă în epoca lui Traian. Spirit suplu, mobil, înclinat spre realism, prudenţă şi tact, Traian trebuie să fi preferat dogmatismului stoic probabilismul eclectic, antisistematic şi moderat moralizator al Noii Academii.[310] Fără să fi devenit vreodată un adept al probabilismului Noii Academii — în măsura în care aceasta avea adepţi — Traian trebuie să-i fi preferat ideile, la care putea să adauge şi gustul pentru epicureismul preferat de Plotina sau cinismul aspru, „militar", al lui Dio din Prusa.

Nu numai modelul său ideologic, ci şi natura sa autentică revelă un caracter bun, înzestrat cu însuşiri pe care apologeţii săi doar le-au exagerat: simplitate, generozitate, nonconformism, omenie, propensiune spre înţelegere, ca să nu mai vorbim de curaj[311]. Pliniu enumeră divertismentele sale preferate: vînătoarea, navigaţia, în general sporturile în aer liber şi exerciţiul fizic[312]. Cum am arătat mai sus, Traian era bine proporţionat, înalt, înzestrat cu ochi frumoşi şi cu o figură plăcută, nobilă, energică, dar lipsită de asprime. O atestă nu numai sursele literare, ci şi statuile antice care îl reprezintă[313].

[309] Ulterior, sub Hadrian, Plotina va interveni în numirea unui scolarh, şef al şcolii epicureice din Atena. Cu acest prilej, ea afirmă interesul deosebit pe care îl purta epicureismului: *ILS*, 7784; *SIG*³, 834 = M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 157, nr. 442: *(quod studium meum)* ERGA SECTAM EPICVRI SIT, OPTIME SCIS, D*(omi)*NE. Nu deducem de aici că Plotina era o adevărată adeptă a şcolii lui Epicur. Dar se interesa asiduu de religii, ca şi de antireligii, de filosofie, ca şi de poezie. Vădea în acelaşi timp curiozitate intelectuală şi ambiţie.

[310] Pliniu şi prietenii săi, atît de apropiaţi lui Traian, aparţineau Noii Academii şi puteau să-l influenţeze pe împărat în favoarea unei învăţături care fusese cîndva asumată şi de clasicul Cicero.

[311] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 5—7; desigur şi PLIN., *Pan.*, 52, 6; 58, 5; 60, 7; 61, 8 etc.

[312] PLIN., *Pan.*, 81, 1—4; 82, 1—5.

[313] Părul îi albise prematur, dar îl purta scurt. Vezi şi *supra* n. 122.

Cu soldații se purta ferm, dar afabil. Ca și Napoleon mai tîrziu, trăia printre ei, le cunoștea numele, discuta des cu ei, îi încuraja cînd erau bolnavi sau obosiți, participa la jocurile și exercițiile lor, suferea alături de ei de foame și de sete, cînd era nevoie, bea din rachiul lor. În timpul marșurilor și bătăliilor, descăleca, lăsa calul său în urmă, mergea și lupta pe jos în fruntea legiunilor[314]. În timpul războaielor dacice a luat parte la bătălii alături de militarii săi, atît ca general cît și ca simplu soldat, afirmă Xiphilin, care adaugă că și în Mesopotamia, adică în plină campanie partică, Traian mărșăluia pe jos în fruntea legiunilor, organiza personal ordinea de marș și cea de luptă, trecea înnot fluviile împreună cu oștenii de rînd[315]. Dealtfel Paribeni trebuie să-i recunoască un caracter mobil și aventuros[316]. Într-adevăr, Traian a învederat gustul marii aventuri, întreprinderii temerare, ca și o bogată imaginație, pe care rațiunea sa riguros educată abia putea s-o înfrîneze. Sîntem deci foarte departe de imaginea unui principe capabil, dar eminamente pragmatic, chiar plat și flegmatic. Tactul, șiretenia nu trebuie confundate cu mediocritatea.

Dealtfel sursele antice îi recunosc — deși cu greutate și atenuări, justificări, scuze — unele defecte personale. Adesea ele se simt împărțite între tendința lor organică spre senzațional, spre anecdotic și dorința de a minimaliza aceste defecte. În treacăt Amian menționează pasiunea lui Traian de a construi și restaura clădiri importante, pentru a-și vedea numele pe toate zidurile[317]. Într-adevăr, modestia lui Traian era mai ales aparentă, ținea de tactul său, ca și de reacția francă, populară a unui senator îndelung trăit în taberele militare. Traian, pătimașul aventurii, era nu numai un

[314] PLIN., *Pan.*, 13–14; HIST. AUG., *Hadr.*, 10, 1–2; vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 55; 148.

[315] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 14; 23. R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 295 comentează pasajul, notînd că Traian a rămas toată viața un „condottiere" și un „grande capitano". Și Traian ajunsese în acea vreme la o vîrstă destul de înaintată, căci trecuse de șaizeci de ani!

[316] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 102 „uno spirito alacre e avventuroso, quale quello di Traiano"...

[317] AM. MARC., *Res. Gest.*, 27, 3, 7: *quo uitio laborasse Traianus dicitur princeps, unde eum herbam parietinam iocando cognominarunt.*

ambițios neostoit, ci și un orgolios, un vanitos. Cum este și normal izvoarele literare antice evită să scoată în relief vanitatea lui Traian. Orgoliul puternic, dar înfrînat, cenzurat, se sublima și totodată se defula în construcțiile grandioase, în proiectele militare gigantice și în propaganda pentru autoritatea de kosmokrator.

Erosul lui Traian era foarte puternic și lupta aprig cu cenzura severă pe care i-o impunea logosul său, educația severă, prudența, dictată de ambiția devorantă, ca și sincera năzuință de a fi un bun monarh. Conflictul între acest eros impetuos, înclinat spre trăirea carnală, abundentă, senzuală a plăcerilor vieții și logosul echilibrat, ferm structurat, a rămas mai ales interior sau îndeobște s-a sublimat în gesta militară și în actele voit magnifice, mai sus menționate. Totuși uneori erosul împăratului depășea vehement cenzura rațiunii. Izvoarele menționează în acest sens și cu insistență gustul lui Traian pentru arta culinară bună, rafinată — desigur, cînd nu trebuia să mănînce cu soldații — dar mai ales pentru vin. Traian a fost un băutor pasionat, în stare să consume mari cantități de vin, fapt care i-a agravat, dacă nu pricinuit hipertensiunea arterială de care a murit. A băut destul de zdravăn, *potauit satis streuue*, declară Fronto și alți autori confirmă această aserțiune[318]. *Istoria Augustă* adaugă că gustul pentru vin l-a determinat să-l răsplătească pe Hadrian, care pentru a-i fi pe plac îl imita și îi ținea piept la băutură.[319] Unele mărturii antice notează slăbiciunea lui pentru cîțiva tineri destrăbălați[320]. Dar aceleași izvoare, care semnalează aceste vicii, din pricina propensiunii lor pentru cancanuri, menționează că Traian nu jignea pe nimeni cînd se lăsa pradă slăbiciunilor, nu corupea, iar Aurelius Victor, după ce înregistrează pasiunea pentru vin, notează că împăratul îi moderase efectele, făcînd-o practic nevătămătoare, întrucît ordonase să nu

[318] FRONTO, p. 226N = HAINES, 2, p. 8 *apud* R. SYME, *Tacito*, p. 63; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 7, 4; IUL., *Caes.*, 18; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 5: *...cibo uinoque paululum deditus erat*. Desigur, chiar și acest defect era uneori evocat cu anumită jenă.
[319] HIST. AUG., *Hadr.*, 3, 3.
[320] HIST. AUG., *Hadr.*, 2, 7; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 7, 4; 10 (unde citează numele unui favorit imperial, histrionul Pylade); IUL., *Caes.*, 8.

i se ia în seamă poruncile pe care le-ar fi dat după ospețe prelungite[321]. Prin urmare, logosul sau *prudentia*, cum îl califică istoricul tîrziu, intervenea şi bloca impulsurile sever, exigent, constant. Cu toate defectele mai sus menționate, în manifestările exterioare viața personală a „celui mai bun principe" s-a desfăşurat relativ calm şi echilibrat.

În orice caz, prezența acestor defecte vine să nuanțeze, şi să umanizeze figura lui Traian, pe care unii şi-o închipuie prea rigidă, prea uniformă şi armonioasă, aproape ca o rece statuie clasică. Cenzura severă pe care şi-a impus-o a înlesnit însă transmiterea unei imagini mărețe, dar relativ uşor de înțeles şi de clasat, deşi, cum am arătat, unii au simplificat-o excesiv şi au degradat-o. Nu este de fapt uşor pentru nimeni să-l redescopere pe Traian, să aducă interpretări noi asupra personalității lui, fapt care explică de asemenea de ce s-a scris relativ puțin atît despre Traian omul cît şi despre Traian conducătorul de stat, militarul şi ideologul. Traian s-a învederat o personalitate complexă, nuanțată, dar la suprafață destul de puțin contradictorie, oricum deloc derutantă. *Optimus Princeps* n-a avut o fantezie dereglată, nu şi-a permis să devină diabolic. N-a fost nici un Nero, nici un Caesar şi nici măcar un August. Dar calitățile sale excepționale, ca şi faptele mărețe au rămas peste veacuri în glorioasa legendă a lui Traian, atît de vie în folclorul şi în amintirea poporului nostru, care l-a considerat unul dintre ctitorii săi.[322] Aşadar, Traian era curajos, dîrz, inteligent, abil şi totodată autoexigent, sever cu el însuşi, conştiincios şi muncitor, dar autoritar, aproape tiranic, calculat, ambițios şi vanitos, de neînduplecat şi chiar crud în anumite situații, dornic să trăiască intens viața, de fapt hedonist şi agitat de impulsuri puternice.

[321] AUR. VICT., *Caes.*, 13, 10.

[322] Pentru legenda lui Traian, vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 291—293. Acest autor aminteşte că în Evul Mediu s-a cerut scoaterea lui Traian din infern, unde teologia creştină aruncase automat pe toți păgînii. Pentru aceeaşi legendă vezi şi B. HENDERSON, *op. cit.*, pp. 179—180; D. TUDOR, *op. cit.*, pp. 53—56.

În încheiere, nu putem să nu repetăm că Traian a fost produsul veacului său și al mediului concret în care a acționat și care l-a condiționat. Dar aceasta nu estompează dimensiunea personală a demersului său. Și nu întîmplător folclorul nostru a reținut din legenda, la care am făcut aluzie, tocmai faptele de arme, în realitate atît de glorioase. La rîndul său, marele nostru savant Vasile Pârvan i-a închinat un vibrant elogiu.[323]

[323] Vasile PÂRVAN, *Pentru pomenirea împăratului Traian. Parentalia*, în *Analele Academiei Române*, seria a 2-a, 41, 1922, pp. 242—265.

VII. Cucerirea Daciei

A) PRIMELE CAMPANII ALE LUI TRAIAN

1. Primordialitatea acţiunilor de pe frontieră. Am arătat în capitolele anterioare că adopţiunea şi apoi moartea lui Nerva l-au surprins pe Traian în provinciile germanice şi că el a rămas la frontiere, pe Rin şi apoi în Pannonia şi pe Dunăre, pînă spre sfîrşitul anului 99. Această lungă şedere la frontiere a pregătit, cum am mai arătat, expediţiile sale de mare anvergură şi a ilustrat de la început importanţa cardinală pe care Traian kosmokrator o acorda politicii externe, apărării şi extinderii frontierelor. În fond şederile lui Traian la Roma n-au reprezentat — oricît de lungi ar fi fost ele — decît nişte pauze menite preparării unor noi acţiuni militare, pentru care avea nevoie de armonie şi echilibru intern, dar şi de consolidarea autorităţii reale a administraţiei în fruntea căreia se afla. *Vir militaris*, Traian s-a preocupat din primul moment de condiţiile întăririi şi apoi extinderii frontierelor.

2. Traian pe Rin. În cursul anului 98 e.n. Traian a continuat pe Rin operaţiile de consolidare a *limes*-ului şi de curăţire, întreprinse încă din perioada domniei lui Nerva şi a asocierii la tron. Traian deţinuse probabil un *imperium maius*, o autoritate superioară asupra ambelor Germanii romane, *inferior* şi *superior*, inferioară — în zona gurilor Rinului — şi superioară — pe cursul „superior“ al fluviului — provincii de frontieră. puternic militarizate

zone de apărare a granițelor și de acțiuni dirijate în acest scop.[1] Din Colonia Agrippina, actualmente Köln, el dirijează toate operațiile necesare, avînd în subordine ca *legati*, guvernatori ai celor două Germanii romane, pe principalii săi sfetnici și generali din această etapă a domniei sale, Sura și Servianus. Sursele literare stăruie asupra consolidării și lărgirii capetelor de pod romane de pe malul drept al Rinului. Atît Eutropiu cît și Orosius consemnează operațiile militare întreprinse de împărat în acest scop.[2] Propaganda imperială majorează dealtfel semnificația acestor operații și monedele asociază pe împărat cu zeița *Victoria*, simbol al izbînzilor germanice ale lui Traian din anul 98 e.n.[3] Alte monede celebrează Roma însăși, personificată și închipuită ca beneficiara victoriei.[4] În sfîrșit, unele emisiuni monetare înfățișează însăși *Germania pacata* „Germania îmblînzită" și personificată ca supusă docilă a romanilor.[5] Aceleași mărturii, puse în lumină de către numismați, reliefează pacea obținută prin aceste operații, dar trebuie implicit să recunoască limitarea deliberată a operațiilor militare de pe Rin, cînd reprezintă Pacea personificată.[6]

Într-adevăr, cum am arătat, Traian s-a mărginit la acțiuni de curățire întreprinse împotriva suebilor, la consolidarea, lărgirea și fortificarea frontierei romane, îndeosebi pe malul drept al Rinului în Franconia și la sud, în zona așa numiților *agri decumates*. Castre

[1] Vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 85—91; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 3.

[2] EUTROP., *Breu.*, 8, 2: *urbes trans Rhenum in Germania reparauit;* OROS., *Adu. Pag.*, 7, 12, 2: *mox Germaniam trans Rhenum in pristinum statum reduxit.* Vezi și R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1038.

[3] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 24, nr. 56; 59; 41, nr. 213; 214; 42, nr. 223; 225; 226; 48, nr. 295—299; 82, nr. 614; 617; 83, nr. 627; 628; 84, nr. 632-633; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 67—72; H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, pp. 245, nr. 10, 22—26; 247, nr. 41—44.

[4] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 1, pp. 40, nr. 204; 48, nr. 289; 82, nr. 615; P. STRACK, *op. cit.*, p. 69. Alte monede îl prezintă în postura de protector al lui Traian pe *Mars*, zeul războiului: H. COHEN, *op. cit.*, vol. 1, pp. 24, nr. 59; 82, nr. 616.

[5] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 1, pp. 40, nr. 207; 41, nr. 220; 42, nr. 221; 48, nr. 290; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 69—72;H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, pp. 245, nr. 5; 247, nr. 35—36.

[6] H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, pp. 245, nr. 6; 7; 246, nr. 16—17; 29; 30; 247, nr. 38.

fortificații și orașe romane noi au luat astfel naștere și construcția *limes*-ului germanic a progresat sensibil.[7] Sistemul defensiv creat de Traian pe Rin se va dovedi foarte eficace, căci această zonă de frontieră va rămîne calmă preț de un secol și jumătate. Dealtfel, Traian însuși a putut reduce treptat efectivele forțelor romane de la șase legiuni, cîte se aflau pe această frontieră în timpul lui Domițian — dar sub August se găseau aici opt legiuni — la numai patru și într-o perioadă chiar la trei.[8] Cum am mai arătat, această politică prudentă întîmpina însă reticențele lui Tacit. Căci încă în 98 e.n. se știa la Roma că noul cezar nu dorea să angajeze operații de mare anvergură în zona Rinului.[9] Dar Traian nu dorea decît să întărească frontiera romană, de la vărsarea Rinului în mare pînă la Dunăre, pentru a avea mîinile libere în vederea cuceririi statului dac. La vremea sa, Vasile Christescu a subliniat faptul.[10]

3. Inspecție pe Dunăre. Într-adevăr, înainte de a se întoarce la Roma, în iarna 98—99 e.n., Traian începe un turneu de inspecție pe frontiera danubiană. În *Panegiricul* său, publicat în timpul sau mai degrabă după primul război dacic, Pliniu subliniază că astfel Traian intimida pe Decebal și îi zădărnicea orice plan de nouă acțiune ofensivă.[11] În realitate, Traian urmărea mai ales să verifice și să consolideze capacitatea de luptă a legiunilor staționate în zona danubiană. Patru se aflau în Pannonia (I Adiutrix,

[7] Romanii își asigură vasalitatea fermă a batavilor, frisonilor și bructerilor, ca și alianța hermundurilor. Vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 23—26; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 673; L. HOMO, *op. cit.*, p. 246.

[8] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 27; R. PARIBENI, *op. cit.*, pp. 107—108; R. SYME, *Tacito*, p. 295; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 179—180. Cum Traian a retras trei legiuni de pe Rin, cel puțin vremelnic garnizoana a fost redusă la trei legiuni: vezi R. SYME, *Danubian Papers*, p. 90.

[9] Vezi și *supra* n. 26 la capitolul III.

[10] Vasile CHRISTESCU, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 7: „puterea crescîndă a poporului dac, reunit și întărit de istețul și înțeleptul Decebal, însemna creșterea unei primejdii cu mult mai mare pentru provinciile dunărene ale Imperiului decît era bunăoară primejdia germană pentru provinciile de la Rin"; și p. 9.

[11] PLIN., *Pan.*, 12, 2—4; 16, 2—5. După R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1046 și 1050, Traian a plecat spre Pannonia încă din februarie 98 și de aici în Moesia în iarna 98—99.

XIII Gemina, XIV Gemina, XV Apollinaris), trei în Moesia Superioară (IV Flavia, II Adiutrix, VII Claudia) şi în sfîrşit încă două în Moesia Inferioară (I Italica şi V Macedonica). Traian inspectează tabere ale acestor legiuni sau ale forţelor auxiliare şi fortificaţiile de la frontieră. Totodată, el întreprinde lucrări importante, cum ar fi construirea sau numai terminarea construirii şoselei de pe malul sudic al Dunării, la Cazane, care prelungea în orice caz unele amenajări rutiere mai vechi. Cum atestă vestita inscripţie numită *Tabula Traiana*, această şosea s-a realizat prin tăierea unor bucăţi de stîncă şi podeaua sa a fost susţinută de console de lemn fixate în malul pietros.[12] Noi fortificaţii au fost ridicate în mai multe locuri. Toate aceste acţiuni făceau parte dintr-un plan de pregătire minuţioasă a vastei campanii întreprinse împotriva dacilor.[13] Declaraţiile pacifice, menţionate de Pliniu, [14] nu puteau înşela pe nimeni.

B) PRIMUL RĂZBOI DACIC

1. Cauzele războaielor dacice. În parte, ele au fost evocate mai sus, cu prilejul prezentării campaniilor întreprinse împotriva dacilor în timpul domniei lui Domiţian.

[12] *CIL*, 3, 1699 = 8267 = *ILS*, 5863 = M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 135, nr. 413: IMP. CAESAR DIVI NERVAE F. NERVA TRAIANVS AVG. GERM. PONTIF. MAXIMVS TRIB. POT. IV, PATER PATRIAE COS. III MONTIBVS EXCISI*(s)* ANCO*(ni)*BVS SVBLAT*(i)*S VIA*(m)* F*(ecit)*. După unele interpretări, ultimul termen este *Refecit*. Pentru legiunile din provinciile danubiene, vezi C. PATSCH, *op. cit.*, p. 60; L. HOMO, *op. cit.*, p. 180. Se aflau aici şi numeroase trupe auxiliare. Pentru forţele romane din Moesia, vezi şi R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1059—1061; V. VELKOV, *Eine neue Inschrift über Laberius Maximus*, în *Epigraphica*, 27, 1965, pp. 90—109; îndeosebi recenta şi solida carte a lui Andrei ARICESCU, *Armata în Dobrogea Romană*, Bucureşti, 1977, pp. 31—37; 41—69 (menţionează în Dobrogea legiunile V Macedonica şi I Italica). Pentru IV Flavia, vezi D. PROTASE, *Legiunea IIII Flavia în nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia* în *Acta Musei Napocensis*, 4, 1967, pp. 47—70, îndeosebi p. 47. *CIL*, 11, 5696 atestă participarea acestei legiuni la războaiele dacice.

[13] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 210—211; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 57—58; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 321; R. SYME, *Tacito*, pp. 72—73. Pentru consolidarea unor fortificaţii, vezi *CIL*, 3, 1642. Totodată Traian supraveghează consolidarea *limes*-ului danubian în zona Dunării superioare, cum semnalează L. HOMO, *op. cit.*, p. 249.

[14] PLIN., *Pan.*, 16, 2—3.

Sursele literare antice atribuie campaniile dacice intenției lui Traian de a spăla presupusa rușine rezultată din tratatul încheiat între Domițian și daci. În mai multe rînduri, Pliniu se referă la *contemptus*, dispreţul față de Imperiul roman, prilejuit de stipulațiile tratatului și demonstrat de daci, oricînd capabili de noi incursiuni în teritoriile romane.[15] Criton semnalează de asemenea în termeni energici că Decebal umilise pe romani prin încheierea păcii din 89 e.n. și consideră această stare de lucru ca pricină fundamentală a războaielor lui Traian și a cuceririi regatului dac. I.I. Russu analizează cu sagacitate fragmentul respectiv.[16] La rîndul său, Xiphilin afirmă că Traian a acționat determinat de conduita dacilor față de romani, de subsidiile care trebuiau acordate lui Decebal și de orgoliul supușilor acestuia din urmă. Iar Iulian atribuie lui Traian afirmația că ar fi salvat Imperiul de incursiunile geților, popor războinic și foarte curajos.[17]

Mărturiile cu privire la orgoliul rănit al romanilor nu trebuie minimalizate și considerate a acoperi un simplu pretext. În contextul stării de spirit expansioniste, larg propagate în Imperiul roman, convingerea că o revanșă era necesară a cîntărit greu în declanșarea războaielor dacice: Traian reprezenta în ochii multor romani omul acestei revanșe.[18] Cum am mai arătat, tratatul de pace încheiat de romani cu dacii în 89 e.n. nu era neobişnuit și nici cu adevărat defavorabil Imperiului. Dar înțelegînd că, mai devreme sau mai tîrziu, romanii vor ataca din nou statul dac, Decebal folosise clauzele tratatului pentru a-și spori capacitatea de luptă. Cum remarcă Hadrian Daicoviciu, Decebal nu se com-

[15] PLIN., *Pan.*, 11, 5; 12, 2; 16, 4—5; 17, 3; și M. DURRY, *op. cit.*. pp. 103; 111. Pentru orgoliul roman rănit și L. HOMO, *op. cit.*, p. 204.

[16] I. I. RUSSU, *op. cit.*, p. 121 care citează *Scholia in Lucianum* p. 10, 19 ed. H. RABE.

[17] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 6, 1: ... ἐστράτευσεν ἐπὶ Δακούς, τά τε πραχθέντα αὐτοῖς λογιζόμενος, τοῖς τε χρήμασιν, ἃ κατ'ἔτος ἐλάμβανον, βαρυνόμενος, τάς τε δυνάμεις αὐτῶν, αὐξανομένας, καὶ τὰ φρονήματα ὁρῶν...; IUL., *Caes.*, 22. Pentru subsidii, Suidas, 1, p. 264 ed. A. ADLER, analizat de I. I. RUSSU, *op. cit.*, pp. 123—124.

[18] Cum subliniază și V. CHRISTESCU, *op. cit.*, pp. 6—7. Traian apare clar ca omul revanșei la Criton: *Scholia in Lucianum*, p. 10, 19, ed. H. RABE.

porta ca un rege clientelar.[19] Xiphilin a arătat că Decebal a atras în rîndurile armatei dace un mare număr de transfugi, recrutaţi dintre militarii romani cei mai destoinici.[20] Dacii au fortificat puternic cetăţile lor şi au fabricat maşini de luptă eficace. Armata dacă, pregătită de instructori militari romani, deprindea tactica de luptă romană.[21] Totodată întărirea capacităţii militare răspundea consolidării statului şi civilizaţiei dacilor în ansamblul lor. Statul dac se închega ca o unitate economică, socială şi politică foarte puternică: progrese sensibile se înregistrează în acest sens după anul 89 e.n.[22] Pe de altă parte, deşi diferenţierile sociale se menţineau între *tarabostes* sau *pileati*, nobilii daci, care purtau căciulă, şi *comati*, daci de rînd, pletoşi, umblînd cu capul descoperit, utilizarea muncii sclavilor, cu toate că în creştere, nu depăşeşte anumite limite şi conservă un caracter patriarhal, căci prezenţa prizonierilor romani în Munţii Orăştiei demonstrează că în Dacia lui Decebal nu exista o piaţă internă pentru sclavi.[23]

[19] H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 342.

[20] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 8, 5.

[21] C. PATSCH, *op. cit.*, p. 52 („Die Ruhe war aber doch nur eine Maske"); A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 332; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 329; 342. Liviu MĂRGHITAN, *Fortificaţii dacice şi romane*, Bucureşti, 1978, pp. 5—54, mai ales pp. 7—12 subliniază că dacii dispuneau de un foarte amplu sistem defensiv, bazat pe fortificaţii şi menit să apere nucleul de mari cetăţi din Munţii Orăştiei, unde se aflau Sarmizegetusa Regia (la Grădiştea Muncelului), aşezările de la Costeşti, Piatra Roşie, Blidaru. Astfel nucleul din Munţii Orăştiei era străjuit de cetăţuile de la Băniţa, Căpîlna, Tilişca, Cetăţuia-Balşa, Piatra Craiului, dar şi de o reţea de fortăreţe, situate pe Valea Mureşului de Jos, în zona Deva-Piatra Coziei-Semlac. Acestea din urmă apărau principalul complex de cetăţi dacice de un atac roman provenind de la confluenţa Mureşului cu Tisa (*ibid.*, p. 59). Acelaşi cercetător consideră că în fiecare aşezare dacică se aflau, printre locuitori, militari specializaţi, care erau oşteni de meserie. Invocă în sprijinul acestei ipoteze armele scoase la lumină de săpăturile arheologice.

[22] H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 328—330, care arată că braţele prizonierilor romani serviseră la ridicarea sanctuarelor de andezit din incinta sacră a Sarmizegetusei. Atîtea elemente comune unor aşezări dacice îndepărtate una de alta (Sarmizegetusa, Sărăţel, Bîtca Doamnei) demonstrează unitatea unei culturi materiale înfloritoare. Construcţii grandioase, locuinţe bogate, numeroase obiecte de fier demonstrează expansiunea civilizaţiei dacilor lui Decebal.

[23] H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 329. Pentru diferenţierile sociale, vezi şi I. I. RUSSU, *op. cit.*, pp. 121—122.

Statul lui Decebal constituia aşadar o unitate puternic centralizată,[24] pe care romanii o considerau primejdioasă; tratatul din 89, care nu numai că nu împiedica ci chiar favoriza potenţarea statului dac, era deci apreciat ca dăunător. Dacă adăugăm la aceasta reputaţia întunecată a lui Domiţian, putem lesne înţelege intensitatea propagandei în jurul „ofenselor" suferite de romani din pricina tratatului din 89 e.n.

Cauzele imediate ale cuceririi Daciei pot fi: a) de ordin politico-militar; b) de natură economică.[25] Primele au rezultat în mare parte din cele arătate de noi mai sus, în acest capitol şi în altele. Statul dac devenise prea puternic pentru ca romanii să mai poată asigura securitatea deplină a frontierei danubiene.[26] Pe de altă parte, Roberto Paribeni a subliniat la vremea sa intenţia lui Traian de a făuri în Europa estică a latinitate puternică, replică a celei create în Occident de Caesar şi de August.[27] Dacia urma să devină un bastion avansat al acestei latinităţi, în mijlocul vecinilor aprigi ai romanilor. Pliniu cel Tînăr subliniază că victoria asupra dacilor va aduce „liniştea" la graniţele Imperiului şi că nu vor mai exista duşmani de învins.[28] Totodată, Traian nu voia să lase

[24] Statul dac se reconstituia în jurul Transilvaniei, dar se întindea pînă la Prut şi pînă aproape de Dunăre, pe malul nordic al căreia romanii deţineau — poate — capete de pod încă din vremea lui Domiţian. Unele triburi daco-getice din nordul Moldovei, Maramureş şi Crişana erau doar aliatele lui Decebal.

[25] *Istoria României*, pp. 300—301; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 342—343; dar şi B. HENDERSON, *op. cit.*, p. 245—249.

[26] Vezi şi V. PÂRVAN, *Getica*, pp. 109—110; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, pp. 7—8; Radu VULPE, *Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurélien*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 1, 1973, pp. 41—51, îndeosebi 41—43 şi *Studia* p. 158. Dar aceste considerente au fost semnalate de mulţi alţi cercetători, ca de pildă F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 110; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 203—204.

[27] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 339: „Traiano riusciva a fondare nell'Europa Orientale una civiltà latina, cosi come Giulio Cesare e Augusto l'avevano fondata nell'Occidente"; anterior şi p. 288; M. ROSTOVŽEV, *op. cit.*, p. 407 afirmă că în Balcani Traian năzuia să creeze o nouă Gallie.

[28] PLIN., *Pan.*, 16, 3: *...imperatorem ueram ac solidam gloriam reportantem, tranquillitatem et tam confessa hostium obsequia ut uincendus nemo fuerit.* Opinia că se urmărea alcătuirea unui bastion dacic a fost enunţată şi de R. SYME, *Tacito*, p. 83.

întreg estul Imperiului în sfera lingvistico-culturală elenică și spera să creeze un răsărit latin, alături de cel grecesc.

În sfîrşit, am menționat că romanii deveniseră conștienți că dacii intraseră, potrivit concepției lor, în „lumea locuită". Or am arătat că încă de la sfîrşitul secolului I e.n. romanii doreau cucerirea tuturor statelor civilizate de la frontierele lor, hotărîți să echivaleze *orbis Romanus* cu lumea locuită. Numai Tacit înțelesese că „barbarii" germani puteau fi mai primejdioși pe termen lung decît statele civilizate de la frontierele Imperiului. Pe de altă parte, principalul stat civilizat de la granițele Imperiului era cel part. Dar marele proiect de politică externă al lui Traian, proiect în jurul căruia se grupează întreg subsistemul respectiv, îl constituia cucerirea regatului part. După opinia noastră, Tacit cunoștea intențiile lui Traian încă în 98 e.n., le semnala și le critica, fie şi indirect.[29] Germanii erau, afirmă Tacit, mai periculoși decît parţii, căci libertatea lor constituie o primejdie mai mare decît monarhia Arsacizilor. La rîndul său, mai tîrziu Amian va atrage atenția asupra faptului că încă de la începutul domniei, Traian jura pe cucerirea Daciei sau pe trecerea Dunării și a Eufratului, granițele dacilor şi parţilor.[30] Însă, în acest mod, Traian asocia cucerirea Daciei cu cea a Parţiei. După părerea noastră, Traian nu considera posibilă o acțiune de anvergură împotriva parților, înainte de a-și fi asigurat spatele, adică înainte de a fi lichidat primejdia alcătuită de statul dac al lui Decebal. După părerea noastră, ne aflăm în prezența celei mai importante cauze imediate a

[29] TAC., *Germ.*, 37, 3: *non Samnis, non Poeni, non Hispaniae Galliaeque, ne Parthi quidem saepius adomnuere, quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas.* Se conturează astfel un climax aparent cronologic, bazat pe istoricul războaielor Romei. Dar *ne quidem* şi mai ales *saepius* semnalizează importanţa primejdiei reprezentate de parţi şi relevă că acest climax nu era doar cronologic. Tacit insistă asupra pericolului partic şi îl depreciază tocmai pentru că era la curent cu unele planuri ale lui Traian.

[30] AM. MARC., *Res Gest.*, 29, 3, 9: *ut Traianus fertur aliquotiens iurando dicta consuesse firmare, „sic in prouinciarum speciem redactam uideam Daciam: sic pontibus Histrum et Euphratem superem" et similia plurima.* Vom vedea că şi alte izvoare stabilesc o filiaţie între cele două mari acţiuni externe ale lui Traian: Criton, Fronto, Appian.

campaniilor dacice. Expansionismul roman, apărarea provinciilor balcanice, crearea unei latinităţi puternice în spaţiul carpato-balcanic, cucerirea întregii „lumi locuite“, pregătirea campaniei împotriva parţilor, iată cele mai importante mobile politico-militare ale campaniilor dacice ale lui Traian.

Dar, cei mai mulţi cercetători reliefează că aceste campanii au fost în mare măsură determinate de raţiuni economice. Acelaşi Tacit, în discursul lui Cerialis în faţa gallilor, atrage atenţia că aceştia se aflau în primejdie, fiindcă dispuneau de aur şi de bogăţii, cauze principale de războaie.[31] Or, Dacia era o ţară foarte bogată şi mai ales se bucura de reputaţia unei opulenţe fabuloase, care, fără îndoială, întrecea realitatea. Cercetătorul american Paul Mac Kendrick afirmă că Dacia simboliza pentru romani un El Dorado, o Californie a antichităţii, că avea faima de a deţine bogăţii incalculabile[32]. Julien Guey avea chiar tendinţa de a reduce cauzalitatea războaielor dacice la mobilurile economice.[33] Nu este însă mai puţin adevărat că aurul dacilor, bogăţiile subsolului şi solului dacic, ale minelor şi ogoarelor sale, au determinat în mare măsură cucerirea Daciei. Ca să lăsăm de o parte faptul că expansiunea teritorială în general era determinată şi de necesităţi economice şi sociale. Dealtfel, posibilitatea colonizării unor noi teritorii promitea soluţionarea parţială a unor disparităţi sociale, devierea unor nemulţumiri. De asemenea afluxul bogăţiilor putea înlesni depăşirea unor frustrări suscitate de dificultăţile economice. Dar, cînd avem în vedere toate aceste cauze, nu trebuie să uităm cauzalitatea profundă. În ultima instanţă linia Dunării

[31] TAC., *Hist.*, 4, 74, 8: *sed uobis maximum discrimen, penes quos aurum et opes, praecipuae bellorum causae.*

[32] Paul MAC KENDRICK, *The Dacian Stones Speak*, Chapel Hill, 1975, p. 71: „Dacia had a reputation for fabulous wealth“. Pentru ponderea cauzelor economice, vezi şi L. HOMO, *op. cit.*, p. 204; I. I. RUSSU, *op. cit.*, p. 117, primul fragment critonian, LYD., *De magistr.*, 2, 28, unde se relevă că reputaţia bogăţiei se păstra şi în secolele posterioare, dealtfel în corelaţie cu războaiele de cucerire ale lui Traian; savantul clujean reia problema reputaţiei Daciei şi la p. 121.

[33] JULIEN GUEY, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114—117)*, Bucureşti, 1937, p. 19.

era mai ușor de apărat decît o frontieră în interiorul Daciei. Experiențele Imperiilor bizantin și otoman, dar și ale celui roman, o dovedesc. Cucerirea Daciei n-ar fi fost luată în considerație, dacă n-ar fi acționat în profunzime politica de expansiune promovată de Roma lui Traian, politică pentru care ocuparea statului lui Decebal reprezenta o etapă pe drumul lichidării statului part.

În orice caz, nu poate fi acceptată ideea lui F.A. Lepper care atribuie campaniile dacice intransigenței lui Decebal.[34] Hadrian Daicoviciu reliefează că statul dac reprezenta o primejdie reală, „dar nu amenința existența Romei și a poporului roman, ci numai posesiunile romane de la sudul Dunării."[35] Xiphilin sublinia că Decebal se temea de Traian și de romani.[36] Agresorii erau așadar romanii, din motivele mai sus arătate. Pretextul declarării primului război dacic rămîne necunoscut, dar el trebuie să fi avut legătură cu tratatul din 89 e.n.[37]

Din mărturia lui Amian și din toate măsurile adoptate de Traian la inaugurarea domniei rezultă că de la început, din primul război dacic și încă dinaintea lui, împăratul a urmărit să zdrobească pe daci și să le transforme țara în provincie romană.[38] Sînt lipsite de temei ipotezele că Traian n-ar fi urmărit în mod deliberat cucerirea Daciei și nu s-ar fi decis la un asemenea act decît în cursul celui de-al doilea conflict militar cu Decebal, aserțiuni enunțate de cercetători ca Vasile Christescu și Albino Garzetti.[39] Mai mult decît atît, este probabil că Traian nădăjduia

[34] F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 107: „annexation, of course, was finally forced on him by Decebalus'intraductibility..."

[35] H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 343.

[36] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 6, 2.

[37] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 221; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 338.

[38] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 38; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 354; R. VULPE, *Studia*, p. 156.

[39] V. CHRISTESCU, *op. cit.*, pp. 9–26; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 332–333; 341. Cel dintîi citat susține că ar fi fost necesară și cucerirea platoului Boemiei, revenirea în ultimă instanță la linia Elba-Carpați-Marea Neagră (V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 26). Dar pe de o parte Dacia funcționa ca un bastion avansat, care ar fi luat oricum vecinilor Imperiului putința de a rupe în două teritoriile romane, căci îi îndepărta de la Marea

să-i zdrobească pe daci, printr-o singură ofensivă, relativ rapidă.[40]

2. Pregătirea campaniilor dacice. Am arătat că pregătirile de război s-au desfășurat în ambele tabere. Decebal și-a creat un abil sistem de alianțe, care a dus la formarea unei ample coaliții antiromane, din care făceau parte numeroase triburi dacice, germanice și sarmatice: îndeosebi burii germanici și roxolanii îl sprijineau pe Decebal. În orice caz, se pare că Decebal a concentrat împotriva lui Traian o armată formată din 160 000 de luptători, dintre care 140 000 erau daci și 20 000 proveneau din rîndurile aliaților săi.[41] Cum vom vedea cu alt prilej, Decebal a încercat de asemenea să stabilească o alianță și cu parții, chiar dacă nu cunoștea intenția lui Traian de a-i ataca, după cucerirea Daciei. Ideea că Traian avea de înfruntat o adevărată coaliție condusă de daci se află de altminteri consemnată de Orosius însuși. Aceasta subliniază că Traian *trans Danuuium multas gentes subegit*, „dincolo de Dunăre a supus multe seminții".[42]

Am menționat de asemenea unele preparative întreprinse de Traian, cum ar fi de pildă realizarea unei importante secțiuni din marele drum militar roman, care pornea de la Marea Nordului și ajungea pînă la Pontul Euxin. Se înlesnea astfel simțitor transportul trupelor romane din zona renană în cea danubiană. Inspecția lui Traian nu s-a limitat doar la întărirea unor garnizoane și for-

Adriatică, iar pe de alta nimic nu ne dovedește că Traian n-ar fi sperat ca urmașii săi să-i continue cuceririle spre nord-vest. Nu este totuși exclus ca unii dintre consilierii lui Traian să se fi pronunțat pentru continuarea politicii lui Domițian față de daci, cum opinează R. SYME, *Tacito*, p. 73. Dar asemenea consilieri nu puteau fi decît minoritari; sfaturile lor au fost repede neglijate.

[40] R. VULPE, *Studia*, p. 213.

[41] Vezi pentru aceste cifre, Andrei BODOR, *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, în *Acta Musei Napocensis*, 1, 1964, pp. 137—162, în speță p. 158. Pentru alianțele lui Decebal, vezi C. PATSCH, *op. cit.*, p. 54; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 332—333; R. VULPE, *Studia*, pp. 211—212.

[42] OROS., *Adu. Pag.*, 7, 12, 2.

tificații.[43] O a doua *Tabula Traiana*, descoperită la sfîrșitul deceniului trecut, atestă săparea unui canal lung de peste trei kilometri pe malul drept al Dunării, în zona dificil navigabilă de la Porțile de Fier, care urmărea să asigure trecerea flotelor romane de pe Dunăre.[44] Pregătirile logistice au fost foarte minuțios realizate. Totodată împăratul a adus pe Dunăre inițial două legiuni luate din provinciile germanice, X Gemina și XI Claudia, la care a adăugat ulterior o a treia: I Minervia. Au fost create și aduse în spațiul danubian, atunci sau mai tîrziu, două noi legiuni: II Traiana Fortis și XXX Ulpia Victrix. Așa cum am arătat în capitolul anterior, prima a putut lua ființă în intervalul dintre cele două războaie dacice, dar nu se exclude nici crearea ei în vederea celui dintîi conflict cu Decebal. Legiunea XXX Ulpia Victrix a fost însă alcătuită cu certitudine în vederea primului război dacic, indiferent dacă a participat de la început la operații sau inițial a înlocuit pe Rin trupele deplasate de acolo, ca ulterior să ia totuși parte la ostilitățile de pe Dunăre. Desigur Traian a recurs în primul rînd la cele nouă legiuni amplasate în spațiul danubian și menționate de noi mai sus. În orice caz, Traian a utilizat în primul război dacic un efectiv superior unei concentrări de treisprezece legiuni. Forțelor auxiliare staționate pe Dunăre le-au fost adăugate numeroase detașamente, vexilații, aduse

[43] V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 13 consideră că edificarea castrului de la Carsium (în prezent Hîrșova) a început în anul 100 e.n. Pentru aceste castre și altele, vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 212—213; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 22. Oricum Carsium a fost terminat ca lagăr roman puternic abia în 103 e.n.: vezi A. ARICESCU, *op. cit.*, pp. 80; 87; l-a ridicat *ala II Hispanorum et Arauacorum*.

[44] Textul acestei inscripții informează că Traian a abătut Dunărea din cauza cataractelor și a asigurat astfel navigația pe fluviu: OB PERICVLVM CATARACTARVM DERIVATO FIVMINE TVTAM DANVVI NAVIGATIONEM FECIT. Inscripția a fost publicată de Petar PETROVIC și pertinent analizată de Iaroslav ŠAŠEL, *Trajan's Canal at the Iron Gate*, în *Journal of Roman Studies*, 63, 1973, pp. 80—85. Savantul iugoslav propune anul 101 ca dată a așezării ei. Totodată *ibid.*, p. 80, enumeră pregătirile lui Traian: construcții de poduri, mobilizarea și organizarea trupelor, crearea unui serviciu de informații, diverse operații de geniu. PLIN., *Ep.*, 8, 4, 2 face aluzie la canal. R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1053 arată că șoseaua tăiată în stîncă a fost terminată în 100 e.n. Cum am văzut *supra*, lucrările începuseră în 99.

de pe Rin și din Orient. Unități neregulate, „etnice", recrutate printre populațiile neromanizate, cum erau maurii comandați de Lusius Quietus, asturii, sirienii, palmirienii, marcomanii, quazii, alți germani, arcași, călăreți, luptători cu praștia, sau forțe ale aliaților Romei, în speță ale iazygilor, întăreau de asemenea efectivele romane. În sfîrșit, Traian a recurs la cohorte pretoriene și la *equites singulares*, mai sus amintiți. Forțele romane utilizate de Traian în primul război dacic alcătuiau un efectiv uriaș pentru epoca respectivă, care se ridica la 120 000 de militari.

Guvernarea provinciilor vecine cu Dacia a fost încredințată unor membri importanți al anturajului imperial și generali destoinici: Glitius Atilius Agricola guverna Pannonia, Manius Laberius Maximus, Moesia Inferioară, iar Caius Cilnius Proculus, Moesia Superioară.[45] S-au luat chiar măsuri care precizau și confirmau privilegiile orașelor grecești de pe țărmul Mării Negre. Pe de altă parte, emisiunile monetare ale vremii, mai cu seamă cele ale anului 100 e.n., ilustrează pregătirea propagandistică a primului război dacic, platforma ideologică a acestei acțiuni.[46]

3. Prima campanie. Data începerii primului război dacic este bine cunoscută (25 martie 101). Frații Arvali, reuniți în adunare extraordinară, roagă pe *Iuppiter Optimus Maximus* să înlesnească întoarcerea în bune condiții a lui Traian — *reditus* — și aduc sacrificii. Actele lor consemnează această rugăciune, care prin

[45] Pentru Glitius Agricola, vezi *CIL*, 5, 6976—6980. Pentru Proculus, vezi *CIL* 16, 46 = *ILS*, 9054 din 8 mai 100. În legătură cu toate pregătirile logistice, administrative și militare realizate de Traian, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 223—237; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 59—62; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, pp. 8—13; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 333; R. SYME, *Tacito*, p. 73; 83; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 205—206; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1059—1062; D. TUDOR, *op. cit.*, pp. 10; 22—24; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 343; P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, pp. 71—73; *Inscripțiile Daciei romane*, editate de I. I. RUSSU, vol. 1, București, 1975, pp. 11—12.

[46] P. STRACK, *op. cit.*, pp. 67—69; H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, p. 247, nr. 41—44. Pe asemenea monede apar Victoria, Hercule și Marte: vezi și G. Ch. PICARD, *op. cit.*, pp. 396—397.

urmare marchează plecarea lui Traian în campanie.[47] Din statul major al împăratului făceau parte mai mulți *uiri militares*. Menționăm în primul rînd pe Licinius Sura și pe prefectul pretoriului Claudius Livianus, pe care Columna pare a-i așeza mereu în preajma lui Traian ca primi adjuncți și șefi ai statului major. Trebuie pomeniți de asemenea Hadrian, *comes expeditionis Dacicae*, tovarăș al împăratului în expediția dacică, guvernatorii Glitius Agricola și Laberius Maximus, poate și Servianus, în mod sigur comandanți de legiune sau de forțe auxiliare importante, cum erau Lucius Roscius Caelius Murena, Lucius Minicius Natalis, Quadratus Bassus, Pompeius Falco, Pomponius Augurinus, Prifernius Poetus, Manlius Felix, arhitectul Apollodor din Damasc, medicul Criton, genistul Balbus.[48] Nu numai înainte ci și în timpul campaniei, Traian a acordat o atenție deosebită pregătirilor logistice, atît de importante împotriva unui adversar deprins să atace prin surprindere. Primele scene de pe Columna lui Traian ilustrează tocmai pregătirile de război ale romanilor pe țărmul Dunării.

Ajuns la Dunăre, Traian trece fluviul pe un pod de vase pe la Lederata, în prezent Rama, în fața orașului Viminacium, din Moesia Superioară. Scenele a IV-a și a V-a de pe Columnă ne

[47] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 14—15: VIII K. APR. IN CAPITOLI*(o pro salute et redit)* V ET VICTORIA IMP. CAESARIS NERVAE TRAIANI AVG. GERM. *(uota nuncupauerunt fratres)* ARVALES IN HAEC VERBA, QVAE INFR*(a)* S*(cripta)* S*(unt)*: IVPPITER O. M. TE PRECAMVR etc. *CIL*, 3, 550, care se referă la Hadrian, confirmă această mărturie. Vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 39; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 221—223; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 62; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 12; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 343—344. Desigur, alături de Iupiter, sînt invocați și alți zei ori personificări abstracte, precum Marte, Neptun, Hercule, *Fortuna Redux*.

[48] Acesta din urmă se ocupa de operațiile topografice și geodezice. Fragmentele din *Ad Celsum Expositio*, opera lui Balbus, se referă la eforturile armatei romane de a croi drumuri drepte în Dacia, de a înălța științific fortificațiile și de a construi drumuri solide: vezi *Izvoare privind istoria României*, vol. 1, pp. 474—475. Inscripțiile consemnează numele mai multor centurioni și ofițeri de rang mijlociu care au luptat în Dacia: pentru toți, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 237; C. PATSCH, *op. cit.*, p.62; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 205—206; R. SYME, *Danubian Papers*, pp. 247—250.

înfăţişează în tonuri solemne această importantă operaţie.[49] Armata romană trece fluviul cu stindardele înălţate, în vreme ce Danubiul, figurat ca un zeu bărbos, iese pe jumătate din apă şi asistă binevoitor la traversarea podului de vase. Urmează apoi o serie de scene care înfăţişează consilii de război, — ca în scena a VI-a — sacrificii, conduse de Traian — scena a VIII-a — lucrări de geniu executate de soldaţi, alocuţiuni ale împăratului adresate trupelor romane. Dacii nu apar înainte de scena a XVIII-a, unde vedem un spion al lui Decebal. Totodată o a doua coloană romană a trecut Dunărea pe la Dierna, azi Orşova, cu scopul de a se uni ulterior cu principalele forţe expediţionare. Columna pare a indica existenţa acestei a doua forţe romane operaţionale.[50]

Dacii se retrăseseră adînc în interior, în vreme ce romanii înaintau sistematic în Banat. Un anumit eveniment determină pe Traian să renunţe la ideea unei înaintări rapide spre Sarmizegetusa şi să treacă la operaţii prudente, efectuate cu precauţii suplimentare şi într-un ritm lent.[51] Xiphilin ne spune că o solie a adus lui Traian o ciupercă mare pe care se scrisese în caractere latine că ceilalţi aliaţi — probabil ai dacilor — şi burii reclamau de la Traian retragerea şi încheierea păcii cu Decebal.[52] Ceilalţi aliaţi erau dacii din nord, îndeosebi din Moldova, care — cum am arătat — nu făceau parte din statul lui Decebal şi sarmaţii roxolani.[53] Coaliţia înjghebată de Decebal îşi dovedea astfel efica-

[49] Adoptăm, cum am mai arătat, numerotarea scenelor propusă de C. CICHORIUS, *op. cit.*, Pentru aceste scene şi trecerea Dunării, vezi T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 61—62; 75; 245; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 240—245; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 62; R. FLORESCU, *Study*, pp. 14—18; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 344; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 25; R. VULPE, *Studia*, pp. 242—243; P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, p. 76. Din controversele savanţilor s-a putut degaja locul exact al trecerii fluviului şi itinerariul primei campanii a lui Traian în Dacia. I. WINKLER, *op. cit.*, p. 228 semnalează monedele care celebrează trecerea Dunării.

[50] T. ANTONESCU, *op. cit.*, p. 4; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1063; *IDR*, vol. 1, p. 13.

[51] R. VULPE, *Studia*, pp. 209—212.

[52] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 8, 1.

[53] R. VULPE, *Studia*, pp. 209—210; 22'. Amintim că burii erau o seminţie germanică localizată în Carpaţii septentrionali *(ibid.*, pp. 199—233). Vezi şi *supra*, n. 41.

citatea şi trimitea romanilor un adevărat ultimatum. Dealtfel scena a IX-a de pe Columnă confirmă aserţiunile lui Xiphilin, deşi plasează solia la începutul campaniei din Banat, din vara anului 101 e.n., înainte de data prevăzută de epitomator, care situează solia înaintea bătăliei de la Tapae. În această scenă se poate vedea înaintea împăratului, înconjurat de statul său major şi aflat pe o mică înălţime, un barbar, desigur bur, la pămînt, culcat pe spate, în gest de adoraţie bizară. Acest bur ţine în mîna stîngă un obiect plat, de mari dimensiuni: îl întinde lui Traian şi îi arată aspectul lui exterior. Ar fi vorba tocmai de faimoasa ciupercă pe care se afla înregistrat în latineşte bizarul ultimatum[54].

Aşadar solia aliaţilor lui Decebal şi retragerea dacilor în munţi — de unde însă puteau oricînd coborî şi ataca prin surprindere — determină pe Traian să efectueze o înaintare lentă, solid desfăşurată. Trupele romane croiesc drumuri, ridică poduri şi înalţă castre, care le asigură ocuparea fermă a ţării şi legăturile cu provinciile de la sudul Dunării. Fără asemenea operaţii n-ar fi fost posibil un marş victorios. Forţele conduse de Traian înaintează spre nord, pe la Arcidava (Văradia actuală), Centum Putea. De aici chiar unicul fragment păstrat din *Dacica* lui Traian indică linia de marş: *inde Berzobim, deinde Aizi(m) processimus*, „de acolo am înaintat spre Berzobis, apoi spre Aizis".[55] Prin urmare romanii şi-au întors coloana de luptă spre est, de la Berzovia (Bîrzava) spre Ai(zi)zis (Pogoniş), avînd ca obiectiv principal Tibis-

[54] Pentru interpretarea acestei scene, vezi R. VULPE, *Studia*, pp. 200—205. Anterior, vezi W. FROEHNER, *op. cit.*, p. 79; C. CICHORIUS, *op. cit.*, vol. 2, pp. 50—55; E. PETERSEN, *op. cit.*, vol. 1, p. 17; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 243; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 54—55. Faptul că mesajul era redactat foarte probabil în limba latină nu trebuie să încurajeze speculaţii bizare. Era normal ca şefii coaliţiei să cunoască limba latină sau să dispună de interpreţi calificaţi, deoarece, după tratatul din 89, pe lîngă Decebal şi aliaţii lui se aflau destul de numeroşi romani.

[55] Hermann PETER, *Historicum Romanorum relicta*, Leipzig, 1906, vol. 2, p. 117, păstrat de Priscianus, *Institutiones Grammaticae* (în H. KEIL, *Grammatici Latini*, Leipzig, 1855, vol. 2, p. 205).

cum, azi Jupa, lîngă Caransebeş.[56] Aici, la Tibiscum, s-a realizat joncţiunea cu forţele romane pornite de la Dierna. Trupele lui Traian au pătruns astfel pe valea Bistrei, într-un defileu îngust, păduros, cunoscut sub numele de Poarta de Fier a Transilvaniei. În acest lung culoar, la Tapae, punct tradiţional de rezistenţă al dacilor, le aşteptau forţele lui Decebal. Este clar că obiectivul lui Traian îl constituia acum complexul de aşezări dacice din Munţii Orăştiei.

Bătălia de la Tapae, prima confruntare importantă între trupele lui Traian şi forţele lui Decebal, apare rapid menţionată de Xiphilin[57] şi destul de amplu prezentată pe Columnă, în scena a XXIV-a. Încleştarea este vie, dură şi se încheie cu victoria romanilor. Traian şi Decebal supraveghează în persoană forţele lor. În rînduri strînse, atacă puternice detaşamente romane de cavalerie, şi de infanterie, sprijinite de prăştiaşi. Dacii pedestraşi rezistă la poalele unui deal păduros, dar sînt defavorizaţi de izbucnirea unei furtuni, reprezentate pe Columnă sub chipul lui Iupiter *Tonans*, care aruncă asupra lor fulgerele sale. În cele din urmă, ei se retrag, însă în ordine, căci lupta de la Tapae nu echivalează cu un dezastru pentru Decebal.[58] Traian a fost totuşi salutat *imperator* pe cîmpul de luptă, de către soldaţii săi, care repurtau prima lor izbîndă importantă.

Rezultatul luptei de la Tapae — victorie *moderată* —, dificultăţile întîmpinate în urmărirea dacilor, ameninţarea reprezentată de coaliţia aliaţilor lui Decebal explică de ce Traian n-a putut

[56] T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 74; 246; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 241; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 63—64; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, pp. 14—19; *Istoria României*, p. 306; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 344; R. VULPE, *Studia*, p. 242; P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, p. 76. Romanii ocupă importantul punct strategic, care era Tibiscum.

[57] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 8, 2.

[58] C. CICHORIUS, *op. cit.*, vol. 2, pp. 111—121; T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 93—94; R. FLORESCU, *Study*, pp. 34—35; R. VULPE, *Studia*, p. 243.

înfrînge pe daci în toamna anului 101.[59] Soliile trimise de daci și de aliații lor în vederea unei păci, care nu putea satisface pe Traian, sînt respinse, satele dace sînt pîrjolite. Romanii pătrund în depresiunea Hațegului și încep cucerirea cetăților dacice din munți, unde se aflau puternicele citadele de la Grădiștea, Costești, Blidaru și Piatra Roșie. Forțele lui Traian ajung în fața unei cetăți, pe zidurile căreia se află, înfipte în pari, craniile prizonierilor romani, luați în timpul campaniilor lui Domițian. Dar din motivele mai sus arătate și din pricina faptului că se apropia iarna, Traian este obligat să-și încetinească în măsură și mai simțitoare înaintarea. Scena a XXX-a de pe Columnă figurează ultimul episod al acestei campanii. Traian, care coborîse la Dunăre, pentru a-și petrece aici iarna, face semn cu mîna unei femei dace, arătîndu-i politicos corabia pe care trebuia să se îmbarce. Cu sagacitate, unii comentatori ai Columnei au întrevăzut aici pe sora lui Decebal, trimisă la Roma, în vederea triumfului și capturată de Laberius Maximus în cursul unei incursiuni.[60] Importante efective romane rămîn să ierneze în Țara Hațegului.

2. A doua campanie; diversiunea moesiană. Dar Decebal, excelent strateg, a profitat de răgazul pe care i-l acordase venirea iernii, ca să încerce o diversiune menită să-i oblige pe romani să se retragă complet din Dacia. În acest scop, el a obținut sprijinul

[59] Scenele XXV—XXX de pe Columnă înfățișează desfășurarea campaniei după lupta de la Tapae; vezi și C. PATSCH, *op. cit.*, p. 63. Cum vom vedea, secvențele tragice pentru romani — abundența răniților, care l-a obligat pe Traian să-și transforme propriile veșminte în bandaje —, episoade relatate de DIO, *Hist. Rom.*, 68, 8, 2, nu au avut loc la Tapae ci la Adamclisi. Vezi și *infra* n.n. 64, 73—77.

[60] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 9, 4. Această interpretare apare la W. FROEHNER, *op. cit.*, pp. 19 și 25; T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 105—107; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 19; R. FLORESCU, *Study*, p. 44; R. VULPE, *Studia*, p. 252, n. 33. Pe temeiul alegațiilor lui Xiphilin, dealtfel imprecise din punct de vedere cronologic, alți exegeți au situat capturarea sorei lui Decebal la sfîrșitul primului război dacic și au contestat că această scenă s-ar referi la „prințesa dacă": C. CICHORIUS, *op. cit.*, vol. 2, pp. 143—145; E. PETERSEN, *op. cit.*, vol. 1, p. 34; *Istoria României*, p. 307, L. MĂRGHITAN, *op. cit.*, p. 57 consideră că, în 101 ca și în 102, Traian n-a atacat așezările dacice de pe Valea Mureșului de Jos.

substanțial al aliaților săi, al căror ultimatum fusese respins de Traian.

Această diversiune s-a produs în iarna 101—102 e.n.[61] Sursele literare nu conțin decît cîteva vagi aluzii la această diversiune.[62] Pliniu ne informează că acțiunea a fost condusă de șeful roxolan Susagus.[63] La rîndul său, Xiphilin a extras din narația lui Cassius Dio o scurtă descripție a bătăliei principale, angajate în cursul acestei campanii, descripție identificată ca atare de Teohari Antonescu și de Radu Vulpe.[64] Dar Columna lui Traian prezintă pe larg această incursiune, în scenele XXXI—XLIV, iar complexul de la Adamclisi, îndeosebi metopele trofeului, comportă numeroase detalii prețioase ale diversiunii.[65] Eugen Petersen a fost cel dintîi savant care a dovedit irefutabil că este vorba de o incursiune realizată la sudul Dunării, în Moesia Inferioară.[66] Zona de acțiune a fost destul de largă și de profundă, întrucît îngloba Dobrogea și nordul Bulgariei actuale. Mase enorme de „barbari" s-au pus în mișcare pentru a combate pe romani. De fapt forțele trimise de Decebal s-au unit cu burii coborîți de-a lungul Carpaților răsăriteni și cu roxolanii lui Susagus, reputații *cataphractarii*, călăreți de elită, acoperiți de zale aranjate în formă de solzi.

[61] Și nu în toamna lui 101 e.n., cum opinau C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 66—70 și îndeosebi Grigore FLORESCU, *Problema castrelor romane de la Mălăiești, Drajna de Sus și Pietroasa* în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, pp. 225—232 (mai ales p. 227). Pentru data reală a diversiunii vezi R. FLORESCU, *Adamclisi*, p. 10.

[62] Vezi în această privință, R. VULPE, *Studia*, pp. 219; 230—235. Mai clare apar referințele lui Iordanes la întemeierea orașului Nicopolis la nord de Balcani: *Nicoplim accedit quae iuxta Iatrum fluuium est constituta notissima, quam deuictis Sarmatis Traianus et fabricauit et appelauit Victoriae ciuitatem (Get.*, 18); alte aluzii se pot decela la PLIN., *Ep.*, 10, 74, 1; AM. MARC., *Res Gest.*, 31, 5, 15; AUR. VICT., *Caes.*, 13, 3, ca și la alți autori, ca Eusebius, Hieronymus *(Chronic.*, p. 194, CCXXV Olymp., an IV, 101), Cassiodorus etc.

[63] PLIN., *Ep.*, 10, 74, 1.

[64] T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 171—177; R. VULPE, *Studia*, pp. 234—265.

[65] C. CICHORIUS, *op. cit.*, vol. 2, pp. 146—222; R. FLORESCU, *Adamclisi*, passim; *Study*, pp. 44—63.

[66] E. PETERSEN, *op. cit.*, vol. 1, pp. 34—52.

Scenele a XXXI-a și a XXXII-a de pe Columnă reprezintă primele momente ale acestei gigantice contraofensive. Atacatorii trec cu dificultate Dunărea, căci gheața se rupe sub greutatea lor și le pricinuiește pierderi serioase. Dar aceste pierderi nu pot zăgăzui o operație de mare anvergură. „Barbarii“ atacă punctele fortificate ale inamicilor, care le rezistă cu greu, căci garnizoanele lor dispuneau de efective reduse, formate din auxiliari romani.[67] Forțele lui Susagus pradă, jefuiesc copios așezările romane și repurtează anumite succese. Intervenția unor forțe romane importante se impunea cu stringentă necesitate. Și într-adevăr Columna, în scena a XXXIII-a, ni-l reprezintă pe Traian îmbarcîndu-se împreună cu o mare parte din unitățile de care dispunea în Dacia, inclusiv detașamente pretoriene.[68] Scenele a XXXIV-a și XXXV-a figurează călătoria trupelor lui Traian pe Dunăre, care se încheie undeva între Oescus (azi, Ghighen, Bulgaria) și Novae (Svištov, Bulgaria).[69] Forțele lui Traian angajează imediat lupta împotriva coaliției dușmanilor lor, care se regrupaseră și ei, imediat ce aflaseră de intervenția împăratului. Cavaleria romană întîlnește cataphractarii roxolani și îi zdrobește, încît puțini vrăjmași reușesc să se salveze și să fugă spre gurile Dunării[70]. Dar aceasta nu constituie decît prima dintre cele trei bătălii angajate împotriva invadatorilor Moesiei Inferioare. A doua mare ciocnire are loc noaptea, lîngă niște care cu pradă ale dacilor și aliaților lor, întorși din sud. Imaginea alegorică a Selenei indică într-adevăr că

[67] C. CICHORIUS, *op. cit.*, vol. 2, pp. 152—154; T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 109; 248—249; R. FLORESCU, *Study*, pp. 44—45. P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, p. 80 reliefează că dacii și aliații lor utilizau o tehnică de luptă superioară, pe care o deprinseseră de la romani.

[68] Îmbarcarea a avut loc la Drobeta mai degrabă decît la Pontes. Pentru scena îmbarcării, vezi T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 124—129 și 249; B. HENDERSON, *op. cit.*, 258; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 67; R. FLORESCU, *Study*, p. 47.

[69] E. PETERSEN, *op. cit.*, vol. 1, pp. 43—44; R. VULPE, *Studia*, p. 236. Debarcarea nu s-a putut efectua la Axiopolis (Cernavodă), cum opina T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 130—131; 249.

[70] Este subiectul scenei a XXVII-a de pe Columnă. Vezi îndeosebi C. CICHORIUS, *op. cit.*, vol. 2, pp. 179—184; T. ANTONESCU, *op. cit.*, p. 132; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 37—38; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1065; R. FLORESCU, *Study*, p. 52, fig. 28.

romanii atacă în cursul nopții și prin surprindere pe daci. Metopele trofeului de la Adamclisi și scena a XXXVIII-a de pe Columnă descriu această luptă în care dacii sînt zdrobiți. Încleștarea s-a desfășurat probabil pe locul viitorului oraș al victoriei, Nicopolis.[71]

Înspăimîntați, dar încă foarte numeroși și puternici, ceilalți invadatori se decid să se retragă momentan peste Dunăre. Însă romanii îi întîmpină și se declanșează una dintre cele mai cumplite bătălii din cursul războaielor dacice, pe locul unde se află în prezent complexul vestigiilor de la Adamclisi. Scenele a XL-a și a XLI-a de pe Columnă și metopele de la Adamclisi prezintă o bătălie în care sînt angajate de ambele părți efective însemnate. Importante unități de pretorieni și detașamente recrutate din legiuni luptă în rîndurile romanilor. Se înregistrează pierderi umane considerabile în amîndouă taberele: pentru prima oară apar pe imaginile Columnei răniți romani.[72] Teohari Antonescu a considerat că Xiphilin a confundat această bătălie cu lupta de la Tapae.[73] Într-adevăr, după ce menționează marșul lui Traian spre Tapae, rezumatul călugărului bizantin descrie de fapt marea bătălie de la Adamclisi. Xiphilin arată că Traian a participat personal la bătălie și că și-a sfîșiat propriile veșminte, pentru a confecționa bandaje destinate numeroșilor soldați romani răniți; ulterior împăratul a înălțat un altar în cinstea oștenilor săi căzuți în luptă.[74] Radu Vulpe consideră că, în operația sa de abreviere, Xiphilin a tăiat mecanic din textul originar tot ce se situa între mențiunea marșului spre Tapae și bătălia de la Adamclisi, dînd astfel putința să se ajungă la o lec-

[71] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 255; R. VULPE, *Studia*, pp. 236, 239. T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 133—135; 154—160 o situa Axiopolis. Pentru bătălie, vezi și C. CICHORIUS, *op. cit.*, vol. 2, pp. 185—191; R. FLORESCU, *Study*, pp. 52—53, fig. 29.

[72] T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 141—143; 160—169. Pentru această luptă, vezi și R. FLORESCU, *Study*, pp. 57—63, dar și R. HANSLIK, *op. cit.*, vol. 1065.

[73] T. ANTONESCU, *op. cit.*, p. 174.

[74] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 8, 2: συμβαλὼν δὲ αὐτοῖς ὁ Τραϊανὸς πολλοὺς μὲν τῶν οἰκείων τραυματίας ἐπεῖδε, πολλοὺς δὲ τῶν πολεμίων ἀπέκτεινεν·ὅτε καὶ ἐπιλιπτόντων τῶν ἐπιδέσμων οὐδὲ τῆς ἑαυτοῦ ἐσθῆτος λέγεται φείσασθαι, ἀλλ' ἐς τὰ λαμπάδια ταύτην κατατεμεῖν τοῖς δέ τελευτήσασι τῶν σοτρατιωτῶν ἐν τῇ μάχ βωμὸν· τε στῆσαι καὶ κατ' ἔτος ἐναγίζειν κελεῦσαι.

tură eronată a pasajului, din care s-a dedus greşit că bătălia s-ar fi desfăşurat în Transilvania.[75] Desigur, această interpretare este ingenioasă şi are şanse de a corespunde adevărului. Dar ni se pare de asemenea foarte posibil ca Xiphilin, care nu totdeauna abrevia mecanic, să fi creat intenţionat confuzia, deoarece Tapae reprezenta cel mai celebru loc de bătălie dintre romani şi daci: or situarea luptei în acest punct vestit servea aspiraţiei sale spre o naraţie anecdotică, plină de curiozităţi, de factură retorizantă.[76] Oricum considerăm cert că descrierea aşa-numitei „lupte de la Tapae“ din compendiul lui Xiphilin corespunde în realitate bătăliei de la Adamclisi, despre care de fapt informează pe cititori.

După sîngeroasa bătălie de la Adamclisi,[77] metopele de la Adamclisi şi scena a XLII-a de pe Columnă înfăţişează alocuţia rostită de Traian înaintea soldaţilor săi victorioşi. În continuare, un lagăr este ridicat şi împăratul împarte recompense celor mai buni luptători.[78] Diversiunea moesiană, care periclitase în cel mai înalt grad

[75] R. VULPE, *Studia*, pp. 214—256.

[76] Remarcată şi de R. VULPE, *Studia*, p. 255. F. MILLAR, *Cassius Dio*, p. 2 observă că uneori Xiphilin modifică trama naraţiei abreviate de el şi chiar că adaugă detalii noi — în funcţie de interesele tradiţiei creştine — în „digest“-ul său, de altminteri condensat. Remarcăm că dacă Xiphilin putea uneori să secţioneze mecanic vastul material pe care trebuia să-l comprime, în alte cazuri prescurta şi chiar simplifica deliberat. Diversiunea moesiană i s-a părut prea lungă, complexă şi dificilă de înglobat într-un compendiu. Dar scenele tragice de la Adamclisi — inclusiv abundenţa rănitilor şi confecţionarea bandajelor — erau pitoreşti, utile unei exploatări anecdotice a războiului. De aceea, după părerea noastră, le-a extras din naraţia bătăliei de la Adamclisi, abandonată din raţiuni de economie de spaţiu, şi le-a atribuit bătăliei de la Tapae. Cum am arătat, locul numit Tapae semnifica în conştiinţa romanilor punctul tradiţionalei confruntări între romani şi daci, după campania lui Tettius Iulianus, şi se afla aproape de Sarmizegetusa, fiind deci mai prielnic efectelor dramatice.

[77] În fruntea listei celor aproape patru mii de morţi romani *(CIL*, 3, 14214) se afla un *praefectus castrorum*, ofiţer de rang ecvestru, care comanda deobicei rezervele. Intervenţia acestora din urmă subliniază intensitatea ciocnirii: R. VULPE, *Studia*, pp. 259—260. În orice caz, Xiphilin vine să confirme şi să completeze informaţiile oferite de Columnă şi de monumentul de la Adamclisi cu privire la amploarea principalei bătălii, din cea de a doua campanie.

[78] T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 143—144; 169. La rîndul său, împăratul fusese salutat ca *imperator* după victorie.

soarta războiului şi chiar cea a teritoriilor romane de la sudul Dunării, fusese practic lichidată. Pentru operaţiile de curăţire şi în vederea consolidării liniei Dunării şi eventual a unor acţiuni pornite de aici împotriva lui Decebal, împăratul lasă în Moesia Inferioară pe Laberius Maximus în fruntea a cel puţin unei legiuni.[79]

Totodată, a doua campanie nu s-a redus la luptele din Moesia. Decebal profitase de diversiunea moesiană şi deci de reducerea efectivelor romane din Dacia, pentru a trece la contraofensivă de asemenea în Ţara Haţegului. Forţele romane aflate aici au fost atacate de daci, care, chiar dacă n-au izbutit să le alunge, le-au produs pierderi importante. Numai astfel se explică satisfăcător scena a XLV-a de pe Columnă, intercalată între tabloul recompenselor şi imaginea reîmbarcării lui Traian[80]. În această scenă, vedem prizonieri romani pe care femei dace îi împung cu vîrful pumnalelor, îi ard cu torţe, îi torturează nu numai ca să se răzbune, ci şi ca să-i aducă jertfă zeului războiului. Prezenţa acestor prizonieri ilustrează însă dificultăţile romanilor de pe frontul transilvan, care sînt reliefate şi de plecarea precipitată a lui Traian din Moesia, la solicitarea presantă a unui mesager, venit din Dacia pentru a-l alarma şi a-l implora să se întoarcă.[81] Astfel împăratul porneşte în 102 a treia sa campanie, pe baza strategiei unor atacuri concentrice, care însă după pierderile suferite de romani pe ambele fronturi ale operaţiilor anterioare nu mai putea conduce la lichidarea totală şi imediată a statului dac.

[79] C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 69—70 şi G. FLORESCU, *op. cit.*, p. 228 presupun că era vorba de legiunea XI Claudia. Prezenţa oştenilor activi şi veteranilor acestei legiuni în Dobrogea şi în Muntenia este constatată de A. ARICESCU, *op. cit.*, pp. 37—40. Pentru diversiunea moesiană, vezi şi V. CHRISTESCU, *op. cit.*, pp. 19—20; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 336; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 207—208; Constantin C. GIURESCU — Dinu C. GIURESCU, *Istoria Românilor*, vol. 1, Bucureşti, 1975, p. 51.

[80] Locul ocupat de această scenă este aşadar revelator. Pentru situaţia de pe frontul din depresiunea Haţegului, vezi Radu VULPE, *Prigionieri romani suppliziati da donne dace sul rilievo della Colonna Traiana*, în *Rivista Storica dell'Antichità*, 3, 1973, pp. 109—125; *Studia*, p. 264; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 347; R. FLORESCU, *Study*, p. 64, fig. 34.

[81] R. VULPE, *Studia*, pp. 264—265.

Romanii aveau nevoie de timp ca să-şi refacă forţele.[82] În acest moment după părerea noastră, au fost aduse integral, pe teatrul de operaţii, legiunile I Minervia şi, probabil, XXX Ulpia, ca să înlocuiască pierderile suferite şi forţele lăsate în seama lui Laberius în Moesia, în general ca să întărească dispozitivul roman de luptă.[83] Laberius a trecut în Muntenia pe un pod de vase.

3. A treia campanie. Campania lui Traian din primăvara tîrzie şi din vara anului 102 atestă tactica învăluirii complexe a forţelor dacice, aleasă acum de Traian. Datele oferite de Columnă şi de Xiphilin nu sînt prea clare, dar se pare că romanii au atacat pe mai multe coloane, probabil chiar din patru direcţii. O coloană romană, plecată de la punctele de rezistenţă împotriva contraofensivei dacice şi poate condusă de împărat, atacă prin Transilvania, din valea Mureşului, şi deci de la nord, cetăţile dacice din Munţii Orăştiei. Ea înaintează de-a lungul Apei Oraşului (Grădiştii) şi cucereşte una după alta cetăţile dacice din munţi sau, cum susţine Xiphilin, munte fortificat după munte. Este luată cu asalt fosta capitală a dacilor, cetatea deosebit de puternică de la Costeşti. Aici au descoperit romanii armele, maşinile de război, prizonierii şi însemnele militare capturate de Decebal de la forţele comandate de Cornelius

[82] R. VULPE, *Studia*, p. 147 evidenţiază că Traian era „à bout de forces". Trofeul de la Adamclisi, singurul edificat de Traian pe un cîmp de luptă, semnifică dificultatea lichidării diversiunii moesiene. R. SYME, *Danubian Papers*, p. 90 arată că legiunea I Minervia ajunge în Dacia cel mai devreme în 102.

[83] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 9, 3. Eşuaseră între timp tratativele angajate între daci de o parte şi Sura şi Livianus, de alta: *ibid.*, 68, 9, 1—3. Suidas, 2, p. 337 ed. A. ADLER, într-un pasaj obscur, tradus şi analizat de I. I. RUSSU, *op. cit.*, p. 124, pare a susţine că din partea dacilor ar fi luat parte la tratativele cu Lucius Licinius Sura însuşi Decebal, în vreme ce Xiphilin afirmă că viteazul rege nu s-a prezentat la discuţii. Este în orice caz limpede că tratativele au dat greş. În legătură cu motivele atacării dacilor pe mai multe fronturi, vezi G. FLORESCU, *op. cit.*, p. 229: „ca să-i împiedice de la o concentrare pe frontul principal de război şi de a continua reîmprospătarea forţelor, Traian a preconizat atacarea lor, pe parcele".

Fuscus.[84] De asemenea o altă coloană romană pătrunsese prin pasul Vîlcan, de-a lungul Jiului, şi înfrînsese pe daci într-o bătălie dată, probabil, în zona oraşului Petroşani şi sugerată de scena a LXVI-a.[85] Între timp, poate prin pasul Turnu Roşu, pătrunsese în zona cetăţilor dacice o a treia coloană, alcătuită din cavaleria maură, comandată de Lusius Quietus. Xiphilin ne spune că forţele mobile ale lui Lusius au impus dacilor pierderi grele şi că au luat mulţi prizonieri.[86] Scena a LXIV-a de pe Columnă reprezintă cavaleria maură surprinzînd pe daci pe un teren muntos, frămîntat. Cu acest prilej, călăreţii mauri îşi dovedesc eficacitatea, neobişnuita lor mobilitate.[87] Lusius îşi uneşte dealtfel forţele cu cele ale lui Traian, pe care le ajută să continue cucerirea cetăţilor din munţi. Columna înfăţişează în numeroase scene lustraţii ale armatei şi îndeosebi construirea unor drumuri, poduri şi fortificaţii romane puternice, menite să asigure permanent spatele înaintării forţelor lui Traian. Asemenea lucrări sînt descrise în scenele LII, LVI, LX, LXIII, LXV. Pentru a înfrînge moralul dacilor şi a le tăia resursele, romanii pîrjolesc satele autohtone: scena a LIX-a descrie o asemenea operaţie.[88]

[84] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 9, 3. Vezi şi C. PATSCH, *op. cit.*, p. 73; *Istoria României*, p. 307. H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 348. În marşul lor, militarii romani continuă să execute lucrări genistice, ca în scena LX-a: vezi R. FLORESCU, *Study*, p. 80, fig. 44.

[85] C. PATSCH, *op. cit.*, p. 75; P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, p. 80.

[86] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 8, 3. În operaţia sa de abreviere a textului redactat de Cassius Dio, Xiphilin a inversat aşadar unele episoade sau cel puţin a situat în etape diferite acţiuni simultane. Scenele de pe Columnă descriu de asemenea alte lucrări genistice executate de romani şi de prizonierii daci: vezi R. FLORESCU, *Study*, p. 99, fig. 55.

[87] T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 204—210; 253—254; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 71; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 349; pentru comportarea cavaleriei maure şi a lui Lusius, vezi A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, pp. 24—28; E. PETERSEN, *op. cit.*, p. 213. Maurii poartă o simplă cămaşă prinsă la mijloc cu o cingătoare şi pe umăr cu un nod; ţin lancea într-o mînă şi un scut rotund în cealaltă. Călăresc fără şea şi atacă impetuos. Vezi şi R. FLORESCU, *Study*, p. 92, fig. 50.

[88] T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 201—251; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 74—75 identifică pe Columnă mai multe scene care descriu operaţii genistice sau incendierea unor sate dacice. Dar vezi mai ales, R. FLORESCU, *Study*, pp. 74—92.

Este însă posibil ca romanii să fi atacat ansamblul cetăților dacice și dinspre est sau nord-est. Am văzut că Xiphilin îi atribuie lui Laberius Maximus o operație proprie, care ar fi prilejuit ocuparea unei cetăți dacice și capturarea surorii lui Decebal.[89] Deşi luarea ca prizonieră a „prințesei dace" se produsese în 101 e.n., este totuşi posibil ca atacul condus de Laberius să fi avut loc în 102 și să fi dus la ocuparea cetății dacice de la Tilişca.[90] Grigore Florescu a susținut însă că în orice caz Laberius a condus o coloană independentă de atac prin Muntenia, care a pătruns în Transilvania prin pasul Bran și a înaintat pînă la Apulum. În continuare coloana lui Laberius a coborît spre sud-vest și a făcut joncțiunea cu grosul forțelor romane conduse de Traian.[91] Așadar, dacii au fost inițial atacaţi pe patru fronturi diferite de patru coloane ofensive romane, care au sfîrșit prin a-și uni forțele.

Chiar înainte de joncțiunea cu forțele lui Laberius, forţele lui Traian continuaseră să cucerească cetățile dacice şi să înfrîngă — cu dificultate dealtfel — rezistența apărătorilor acestor citadele. Joncțiunea tuturor forțelor romane s-a operat însă înaintea bătăliei principale, desfășurate nu departe de capitala statului dac, căci vestigiile anumitor castre romane, clădite în această vreme, atestă învăluirea Sarmizegetusei. Scena a LXXII-a de pe Columnă descrie tocmai crîncena bătălie principală, desfăşurată într-o vale.

[89] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 9, 4; vezi şi *supra* n. 60.

[90] Cum înclină să creadă H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 348. Nu considerăm acceptabilă ipoteza lui C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 73—75, care opina că Laberius a atacat prin Valea Oltului, împreună cu Lusius Quietus.

[91] G. FLORESCU, *op. cit.*, pp. 225—229, consideră că Laberius a trecut întîi Dunărea în urmărirea roxolanilor, pe care i-a obligat să încheie pace separată cu romanii şi să accepte condiţia de clienţi ai Romei (HIST. AUG., *Hadr.*, 6, 8). Apoi, pentru a apăra linia Dunării, Laberius a ridicat castrele romane apărute sub Traian în Muntenia. De la această bază de operaţii, Laberius a pornit împotriva dacilor. Ipoteza lui Grigore Florescu a fost combătută de R. VULPE, *Studia*, pp. 147, nn. 105 şi 155, dar sprijinită de mai mulţi cercetători: menţionăm pe Mihai MACREA, *Viața în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 23; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 348 etc. Credem că această ipoteză este întemeiată. În schimb respingem ipoteza lui G. FLORESCU, *op. cit.*, p. 229 că, încă din primul război dacic, Traian ar fi atacat şi prin pasul Oituz. Această supoziţie nu se bazează pe probe concrete.

Fuga unui auxiliar roman, de fapt un prăștiaș, în fața unui dac comat, demonstrează că rezultatul confruntării s-a aflat multă vreme în cumpănă și că romanii, inițial puși în derută, au dobîndit greu victoria. Pe de altă parte, prezența unui dac pileat în rîndurile armatei romane ilustrează trădarea anumitor *tarabostes* și trecerea unei părți din aristocrația dacă de partea romanilor.[92]

Această bătălie epuizase forțele ambelor tabere, care intraseră slăbite în a treia campanie, cum am subliniat mai sus. Totodată, iarna se apropia: de aceea Traian acordă lui Decebal pacea solicitată de daci. Romanii continuaseră totuși înaintarea spre Sarmizegetusa și impuseseră astfel lui Decebal supunerea în condiții aspre pentru daci. Scena a LXXV-a de pe Columnă descrie supunerea dacilor și încheierea unui armistițiu. Acțiunea se desfășoară înaintea unei cetăți dacice, care poate sau nu să fie Sarmizegetusa. În mijlocul soldaților romani, așezați pe două rînduri, de pe un *tribunal* zidit din piatră, Traian primește supunerea dacilor. Învinșii, unii în picioare, alții în genunchi, întind brațe rugătoare spre împărat și îi imploră iertarea. Însuși Decebal se află printre ei și ridică un braț în semn de rugă. Dar regele dac păstrează o atitudine demnă: Columna infirmă astfel aserțiunile lui Xiphilin, care îl prezintă pe Decebal aruncîndu-și armele și prosternîndu-se la picioarele biruitorului.[93] Atitudinea dacilor și în general scenele LXXIV—LXXVI de pe Columnă ilustrează condițiile de pace im-

[92] T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 213—214; 227—232; 256—259; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 256; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 82—83; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 21; R. FLORESCU, *Study*, p. 100, fig. 56; P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, p. 84. Dar I. I. RUSSU, *op. cit.*, p. 125, pe baza unui fragment critonian, Suidas 4, p. 569, ed. A. ADLER, demonstrează că și destul de numeroși militari romani dezertau și treceau de partea lui Decebal, care atrăsese totdeauna transfugii Imperiului. Tot I. I. RUSSU, *op. cit.*, p. 126 citează Suidas 2, p. 721 ed. A. ADLER și explică judicios revoltele și — adăugăm noi — trădările dacilor prin nemulțumirile celor care respingeau centralismul practicat de Decebal.

[93] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 9, 6: ... προσκυνήσας αὐτῷ ... Pentru scena de pe Columnă vezi T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 233—244; 257—259; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 84; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 28. Supunerea dacilor apare evocată și de *Fasti Ostienses:* vezi M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 30, nr. 18.

puse de Traian în toamna anului 102 e.n., condiții enumerate de Xiphilin.

4. Pacea din 102. Dornic să probeze atitudine de *ciuis* în politica externă și respectarea măcar formală a privilegiilor senatului, Traian nu acordă dacilor decît un armistițiu. Dacii sînt obligați să trimită o ambasadă senatului la Roma, care încheie definitiv pacea cu ei.[94] Dar, desigur pacea stipula condițiile puse de Traian și enumerate de Xiphilin. Decebal trebuia să predea armele, mașinile de război, tehnicienii și transfugii romani, să demanteleze fortificațiile sale, să cedeze teritoriile cucerite de romani, să nu aibă alți prieteni și dușmani decît pe cei ai romanilor, să nu mai recruteze ostași în interiorul imperiului roman. Xiphilin adaugă că Decebal „a consimțit fără voie", ἄκων ὡμολόγησε și a primit pacea.[95]

Semnificația acestor condiții de pace a fost elucidată de cercetători. Capacitatea de apărare a dacilor rezulta considerabil redusă, iar politica lor externă proprie trebuie să dispară, căci ei urmau să se alinieze în spatele intereselor și acțiunilor romane.[96] De altminteri scenele a LXXV-a și a LXXVI-a de pe Columnă reprezintă în același timp reîntoarcerea la vetrele lor a unor refugiați daci și pe doi supuși ai lui Decebal în curs să dărîme zidurile unei cetăți dacice. Săpăturile arheologice au confirmat informațiile oferite de Xiphilin și de Columnă privind demantelarea unor cetăți dacice;

[94] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 10, 1 ne spune că solii lui Decebal au fost introduși în senat: au depus armele, și-au unit mîinile ca niște captivi, au rugat să li se acorde pace și apoi și-au reluat armele. Actul propriu zis al încheierii păcii s-a realizat poate mai tîrziu, după întoarcerea lui Traian la Roma, dar stipulațiile lui au fost aplicate încă înainte de plecarea împăratului din Dacia.

[95] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 9, 5—6. În plus, după Xiphilin, romanii ar fi lăsat o garnizoană în Sarmizegetusa. În realitate era vorba nu de ocuparea capitalei dacilor, aflate în munți, ci de instalarea unui lagăr roman pe amplasamentul viitoarei Sarmizegetuse romane.

[96] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 47; T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 242—243; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 263; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 85; *Istoria României*, pp. 307—308; L. HOMO, *op. cit.*, p. 208; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 250.

Astfel au fost distruse incintele cetăților de la Piatra Roșie, Blidaru și Sarmizegetusa *Regia*.[97] În ce privește teritoriile ocupate de romani și cedate prin tratatul de pace, acestea includeau o porțiune din Țara Hațegului, sudul Banatului, poate teritorii din Oltenia sau chiar întreaga regiune, dar și zone întinse din Muntenia și sudul Moldovei, încorporate Moesiilor romane.[98] În Moldova se instalează un detașament roman, detașat din cohors I *Hispanorum*. Banatul și Hațegul sînt anexate Moesiei Superioare, iar celelalte teritorii Moesiei Inferioare. Carl Patsch susține cu judiciozitate că romanii au lăsat garnizoane în diferite puncte nevralgice ale teritoriului rămas lui Decebal pentru a supraveghea aplicarea tratatului de pace.[99] Ulterior, aceste forțe de ocupație au fost retrase, dar pentru daci condițiile de pace rămîneau „zdrobitoare".[100] Totuși, statul dac supraviețuia și își salvgarda autonomia internă.

Scena a LXXVII-a de pe Columnă prezintă pe Traian, care fusese salutat pentru a patra oară ca *imperator*, rostind în fața soldaților cuvîntarea adecvată biruinței, iar tabloul următor, scena a LXXVIII-a, apare învestit cu un sens simbolic: supunerea dacilor rezultă consfințită printr-o fecioară frumoasă, Victoria înaripată între două trofee, care scrie pe un scut de aramă izbînzile dobîndite. Pe de altă parte, întors la Roma, Traian a celebrat cu un fast deosebit o victorie, care nu era totuși definitivă. În decembrie 102,

[97] *Istoria României*, pp. 308—309; C. și H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 32.; R. FLORESCU, *Study*, pp. 108—110, fig. 64.

[98] V. PÂRVAN, *Getica*, p. 121; *Istoria României*, p. 308, D. TUDOR, *op. cit.*, p. 28; R. VULPE, *Studia*, p. 147; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 351: „o bună parte a Daciei lui Decebal era cucerită de romani". *IDR*, vol. 1, p. 14 consideră că în teritoriile ocupate din Dacia s-a amplasat legiunea IV Flavia.

[99] C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 87—88. A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 337 crede că grosul trupelor romane de la nord de Dunăre s-a concentrat la Drobeta, ca să apere construcția podului de acolo.

[100] Cum le califică H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 250. A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 337, opinează cu sagacitate că, la daci și la vecinii lor, romanii au favorizat particularismele locale, tendințele descentralizante, opuse eforturilor spre unire pe care le întreprindea Decebal. Vezi *supra* n. 92.

împăratul și-a sărbătorit triumful și a primit supranumele de *Dacicus*.[101] Propaganda imperială proclama pretutindeni și cu o somptuozitate manifestă zdrobirea dacilor. Emisiunile monetare îl prezintă pe Traian într-o cvadrigă triumfală, Dacia în genunchi și oferind un scut lui Traian, un dac prosternat înaintea unei figuri care simboliza senatul, pe lîngă numeroase imagini ale trofeelor împăratului sau ale Victoriei, Concordiei, Fericirii etc.[102]

Explicația unei asemenea propagande intense și substratul ei ideologic ni se par deosebit de complexe. Pe lîngă fastul de circumstanță, întrevedem aici dorința de a diferenția victoriile lui Traian de cele ale lui Domițian, depășite de izbîndele Dacicului pe toate planurile. Un al doilea factor trebuie căutat în năzuința permanentă de a legitima necontenit *fortitudo*, ca axă a regimului. În sfîrșit, opinăm că acționa aici și un alt element, probabil cel mai important. Traian dorea să pregătească opinia publică în vederea celui de al doilea război dacic. El nu renunțase deloc la cucerirea Daciei și celebrarea victoriilor din primul conflict trebuia să pregătească din punct de vedere propagandistic desăvîrșirea lor, adică lichidarea statului dac. Dar și Decebal cunoștea intențiile real e ale lu Traian și se prepara la rîndul său pentru ultima confruntare. Era chiar hotărît s-o ia înaintea lui Traian.

[101] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 10, 2. Totodată au fost organizate jocuri și s-a distribuit un *congiarium* în ianuarie sau în februarie 103: vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 48; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 269—271; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 338. Concomitent, Traian este desemnat consul. R. FLORESCU, *Study*, p. 114, arată că scena a LXXVIII-a separă în două filmul Columnei, în funcție de războaie.

[102] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 36, nr. 174; 43—45, nr. 238—254; 80, nr. 599—603; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 105—107; 108—121; H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, pp. 247—249, nr. 46—48; nr. 52; nr. 57—68; 72; Constantin MOISIL, *Monetele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii și la cucerirea Daciei*, București, 1929, pp. 3—7, nr. 1—10; I. WINKLER, *op. cit.*, pp. 226—228. Pe un *aureus*, Traian apasă cu piciorul drept pulpa stîngă a unui dac prăbușit la pămînt. De asemenea aureii și sesterții celebrează zeii panteonului roman și în primul rînd *Mars Ultor* și Roma. Vezi și M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 36, nr. 33; 52, nr. 95 a—c.

1. Pregătirile. La Roma, Traian a asumat al cincilea consulat la 1 ianuarie 103 numai pentru puține zile și avînd pe generalul Laberius coleg de magistratură. Locul lui Traian a fost apoi ocupat de un alt general care se distinsese în timpul războiului, Glitius Atilius Agricola.[103] Atmosfera de euforie din Capitală s-a prelungit multă vreme. Discursurile al treilea și al patrulea *de regno*, „despre monarhie", ale lui Dio din Prusa datează din 103 și ar fi putut fi rostite cu prilejul zilei de naștere a împăratului, la 18 septembrie. Totuși moderarea tonului marțial din aceste alocuțiuni dovedește că anumiți exponenți ai opiniei publice considerau pacea instalată pentru multă vreme.[104] Pliniu însă cunoștea intențiile reale ale lui Traian: îl felicită pe împărat pentru victoriile repurtate asupra dacilor *maximae*, *pulcherrimae*, *antiquissimae*, „foarte importante, foarte frumoase și demne de tradițiile străbune" și îi urează succes în acțiunile viitoare, de fapt în pregătirea celui de al doilea război dacic.[105] Traian continuă opera de articulare a administrației sale și activitățile edilitare, dar nu uită demersul militar.

Într-adevăr Traian, care fusese obligat de starea resurselor sale să acorde dacilor pacea din 102, nu-și limitează pregătirile la sectorul ideologic, ci întărește sensibil linia Dunării și teritoriile dacice ocupate. Personalul de conducere al provinciilor limitrofe statului dac este împrospătat. În Pannonia devin guvernatori întîi Lucius Neratius Priscus, apoi Publius Alfius Maximus și Publius Metilius Sabinus Nepos în locul lui Glitius Atilius Agricola. Legați ai Moesiei Inferioare devin succesiv Quintus Fabius Postuminus, Aulus

[103] O diplomă militară atestă consuli în 103 pe Laberius și pe Agricola; vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 266; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 94, ca și *supra* n. 217 la capitolul V.

[104] Pentru atmosfera de siguranță, instaurată în provincii, unde se consacră statui, în cinstea Romei, zeilor și autorităților locale, vezi *ILS*, 7193 și M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 180, nr. 403. Sesterți, dupondi și ași reprezintă chipul Păcii, cu ramura de măslin, protejînd pe un dac, pe care îl atinge ușor și blînd cu piciorul drept pe umăr; P. STRACK, *op. cit.*, p. 113, nr. 366, pl. 2; C. MOISIL, *op. cit.*, p. 26, nr. 39; I. WINKLER, *op. cit.*, p. 228, pl. 2, figura 10.

[105] PLIN., *Ep.*, 10, 14.

Caecilius Faustinus şi, în 105, Fabius Iustus, prietenul lui Tacit şi Pliniu, iar Moesia Superioară va fi guvernată în timpul războiului de către Herennius Saturninus sau Quintus Sosius Senecio.[106] Garnizoanele romane sînt pretutindeni întărite şi mai ales în Moesia Inferioară, pentru a se evita reiterarea diversiunii din iarna anilor 101—102.[107] Sînt sporite şi bine antrenate trupele romane din Oltenia şi din Banat.

În vederea asigurării comunicaţiilor între cele două maluri ale Dunării, Traian ordonă construirea unui pod permanent de piatră. Locul ales este Drobeta, punct care controla mai multe drumuri de acces spre centrul statului dac.[108] Din datele oferite de sursele literare şi din alte mărturii reiese că aici, la Drobeta, Apollodor a edificat între 103 şi 105, un pod de piatră de dimensiuni gigantice pentru antichitate. Podul comporta o lungime de 1135 m, douăzeci de picioare, înalte şi groase, în apă, portaluri monumentale la capete şi bolţi cu o deschidere de 33 m.[109] O propagandă activă, ilustrată

[106] Pentru Senecio, *vezi supra* n. 156 la capitolul V. Unele dintre aceste personaje au fost amintite *supra*. Pentru guvernatorii Moesiilor, vezi R. SYME, *Danubian Papers*, pp. 213—217. Pentru guvernatorii Pannoniei, vezi R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1071—1074.

[107] Sînt consolidate lagărele romane de la Durostorum şi Troesmis, se termină edificarea castrului de la Carsium şi este creat centrul militar de la Bărboşi, la gura Siretului, utilizat de *classis Flauia Moesica* şi de *cohors II Mattiacorum*. Vezi şi V. PÂRVAN, *Getica*, pp. 119; 735; *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, ed. a 2-a, revăzută de R. VULPE, Bucureşti, 1974, pp. 85—90; R. VULPE, *Studia*, p. 147. Pentru forţele romane din Dobrogea, vezi A. ARICESCU, *op. cit.*, pp. 24—107, îndeosebi 82—91. Pentru flota fluvială, vezi E. DORUŢIU-BOILĂ, *M. Arruntius Claudianus*, pp. 92—100.

[108] Cum arăta V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 24.

[109] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 13, care evidenţiază dificultatea edificării acestui pod pe un sol mocirlos şi peste un fluviu repede şi adînc. Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 276—277; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 88 — 90; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 29. *Cohors I Antiochensium* a construit un castru pentru apărarea podului, cum demonstrează o inscripţie: vezi *Inscripţiile Daciei romane*, vol. 2, (culese, traduse în româneşte, însoţite de comentarii şi indici de Grigore FLORESCU şi Constantin C. PETOLESCU), Bucureşti, 1977, 14. La construirea podului au participat şi unităţi din alte forţe romane. Pentru ridicarea podului vezi şi Alexandru BĂRCĂCILĂ, *Ultimele pile de pe malul românesc ale podului lui Traian şi scena CI de pe Columna Traiană*, în *Studii şi Cercetări de Istorie Veche*, 17, 1966, pp. 645—661; Dumitru TUDOR, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, pp. 53—148; *Oltenia romană*, ed. a 4-a, Bucureşti, 1978, pp. 56—68.

de emisiunile monetare ale epocii, salută construirea podului şi o impune opiniei publice ca o acţiune de primă importanţă.[110] Şi alte elemente sensibilizează aceeaşi opinie publică şi o pregătesc în vederea declanşării celui de al doilea război dacic. Al doilea discurs al lui Dio din Prusa *de regno*, pronunţat în 104, nu numai că exaltă monarhul desăvîrşit, ci comportă şi un timbru marţial, diminuat, cum am văzut, în alocuţiunile precedente.

Aceste pregătiri nu-i scăpau nici lui Decebal.[111] Excelent strateg, inteligenţă politică clarvăzătoare, Decebal se pregăteşte la rîndul său cu febrilitate. Xiphilin enumeră măsurile adoptate de către Decebal, care pune să se fabrice arme, primeşte din nou transfugi romani, trece la refacerea cetăţilor demantelate şi la ridicarea unor noi fortificaţii. Sînt construite noi incinte pentru cetăţile de la Blidaru şi de la Piatra Roşie şi este refăcut sistemul de apărare al celei de la Costeşti, distrus, cum am arătat, în 102. Totodată Decebal trimite solii la vecinii săi spre a propune constituirea unei mari coaliţii antiromane, atacă pe iazygi, aliaţii Romei, şi le ocupă unele teritorii.[112] Era vorba de Banatul vestic, pe care iazygii îl anexaseră în timpul primului război dacic[113]. Vecinilor săi şi altor popoare, solicitate de ambasadele lui Decebal, regele dac le atrăgea atenţia că nu-şi pot apăra libertatea decît în unire cu poporul său. Concomitent Decebal respinge ultimatumul roman care

[110] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 73, nr. 542 figurează pe avers bustul lui Traian şi pe revers imaginea podului de la Drobeta. Sub pod circulă un vas. Pentru reprezentarea monetară, vezi C. MOISIL, *op. cit.*, p. 9, nr. 12; D. TUDOR, *Oltenia romană**, p. 59.

* În restul cărţii D. TUDOR, *op. cit.*, va prescurta numai *Figuri de împăraţi romani*. Celelalte lucrări ale acestui autor vor fi citate cu titlurile lor întregi sau prescurtate.

[111] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 94 atestă că Decebal acceptase pacea numai pentru a respira puţin. *L'Année Épigraphique*, 1934, 2 a publicat o inscripţie, referitoare la C. Caelius Martialis, care afirmă zdrobirea întregii Dacii în cursul celui de al doilea război dacic. Obiectivul atins mai tîrziu corespundea unui plan iniţial precis.

[112] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 10, 3. Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 278; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 94—95.

[113] H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 353.

îi cerea să predea armele sale şi transfugii angajaţi de el.[114] Traian hotărîse aşadar să pună capăt refacerii potenţialului militar dac. Cercetătorii moderni consideră aproape toţi că cel de al doilea război dacic a fost provocat şi început de daci.[115] Hadrian Daicoviciu atrage însă atenţia că Xiphilin nu susţine nicăieri că dacii ar fi atacat garnizoanele romane din proximitatea lor.[116] După părerea noastră, Decebal nu s-a decis la atac imediat decît după ce primise ultimatumul roman, probabil în primele luni ale anului 105 e.n. El ştia că întreprindea un act disperat, că pregătirile sale nu erau terminate, că şansele îi erau mult mai mici decît în 101 e.n. [117] Spera însă în efectul surprizei, iar ultimatumul trimis de Traian îi demonstra că în curînd romanii vor relua ei înşişi ostilităţile.

2. Începuturile celui de al doilea război. Aşadar dacii declanşează în mod practic ostilităţile numai după ce primiseră şi respinseseră ultimatumul roman, destinat să-i dezarmeze şi să le stopeze preparativele de război. Decebal atacă garnizoanele romane de pe teritoriile cedate în 102 şi întinde o cursă lui Cneius Pompeius Longinus, fost guvernator în Moesia Superioară şi în Pannonia (în 98 e.n.), care comanda cel puţin o parte din forţele romane. Longinus este făcut prizonier şi Decebal se angajează să-l restituie romanilor în schimbul retragerii lor la sudul Dunării şi redobîndirii teritoriilor anexate în urma primului război dacic. Traian dă un

[114] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 11, 1—2. Investigaţiile arheologice atestă refacerea fortificaţiilor demantelate şi construirea altora noi, a doua cetate de la Piatra Roşie şi de la Blidaru: vezi, printre alţii, C. şi H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 32. Xiphilin ne spune că dacii ceruseră pace şi că ultimatumul roman constituia un răspuns. De fapt, e probabil ca, paralel cu tratativele începute cu vecinii săi, Decebal să fi angajat discuţii cu romanii în vederea modificării condiţiilor tratatului din 102 şi salvgardării statului său prin mijloace paşnice. Nu avea cum cere pace, căci războiul nu începuse încă.

[115] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 279: „non vi ha dubbio infatti che la guerra fu suscitata, come vedremo, dai Daci"; dar şi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 48; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 24; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 28; R. VULPE, *Studia*, p. 156 etc.

[116] H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 354. Columna îi prezintă pe daci atacînd primii, „dar aceasta poate fi o denaturare oficială a faptelor".

[117] Decebal acţionează înainte ca vecinii şi aliaţii săi să răspundă la apelul pe care îl adresase lor.

răspuns ezitant, dar Longinus află mijlocul de a se sinucide și de a răpi lui Decebal orice instrument de presiune asupra romanilor.[118] Ofensiva dacilor trebuie să se fi desfășurat în iarna tîrzie și în primăvara anului 105, înainte de declararea oficială a războiului.[119] Unele zone ocupate de romani au căzut în mîinile dacilor, astfel încît forțele lor au înregistrat un succes parțial. Totuși vasta coaliție antiromană, de la Dunăre la Eufrat, n-a luat naștere. Xiphilin reliefează că numeroși daci se desolidarizaseră de Decebal și că trecuseră de partea lui Traian[120]. Epitomatorul crede că, din această cauză, Decebal a cerut pace romanilor. Am văzut însă că în realitate războiul nici nu începuse în mod oficial și că se angajaseră doar tratative între romani și daci, simultane cu încercările lui Decebal de a reface și chiar de a dezvolta alianța antiromană din 101. Am observat de asemenea că aceste tratative se soldaseră cu ultimatumul roman și cu declanșarea unor operații militare dace împotriva forțelor lui Traian. Nu se aflau în cauză numai dacii care îl părăsiseră pe Decebal. Scena a C-a de pe Columnă prezintă o complexă solie, compusă din buri, daci ostili lui Decebal, roxolani și poate bastarni, veniți la împărat în vara anului 105, la Drobeta, spre a-l saluta, a-l asigura de neutralitatea și poate chiar de bunăvoința lor[121].

Căci între timp Traian sosise la Dunăre. Senatul declarase război dacilor, în urma atacării forțelor romane și capturării lui Longinus, chiar dacă Xiphilin, inversînd din nou datele, prezintă

[118] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 12. În *De bello Parthico*, Fronto afirma că Longinus a fost capturat și că el lupta în subordinea lui Traian, fapt imposibil dat fiind că împăratul nu trecuse Dunărea și nici nu plecase de la Roma. Fronto pune întrebarea într-un fragment conservat în *Izvoare privind Istoria României*, p. 532: *Traiani proaui uestri ductu auspicique nonne in Dacia captus uir consularis?* Acesta nu poate fi decît Longinus. Pentru Longinus și capturarea sa, vezi și R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1074—1075.

[119] V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 25; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 339.

[120] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 11, 1. Xiphilin arată că mulți daci trecuseră de partea lui Traian din pricina presiunilor romane și din alte cauze. Pentru aceste alte pricini, vezi *supra* n. 92.

[121] V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 27; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 339; R. VULPE, *Studia*, pp. 228—230. Foștii aliați ai lui Decebal recunosc supremația Imperiului roman și cred că Dacia nu mai putea fi salvată.

ultimatumul și capturarea lui Longinus ca posterioare acestei declarații. De fapt Criton arată cum s-au petrecut în realitate aceste evenimente. Medicul imperial afirmă că Traian a declanșat războiul ca să riposteze insolenței lui Decebal, care încălcase ireparabil convențiile. După părerea noastră, prin insolență și încălcări foarte grave, Criton nu înțelege doar pregătirile de război efectuate de daci, ci mai cu seamă respingerea ultimatumului, capturarea lui Longinus și atacarea garnizoanelor romane. Altfel, medicul-istoric n-ar fi insistat asupra obligației absolute de a declara război, n-ar fi afirmat că era necesar — ἀναγκαῖον — ca Traian să înceapă el și oficial ostilitățile.[122] Într-adevăr, Traian, care — după mărturia lui Xiphilin a condus în persoană și operațiile romane din acest război — n-a părăsit Roma înaintea primelor zile ale lui iunie 105, cum demonstrează *Fasti Ostienses* și rugăciunea înălțată lui Jupiter de frații Arvali pentru o bună călătorie și o întoarcere — *reditus* — fericită a împăratului.[123] Reconstituirea celui de al doilea război dacic apare dealtfel și mai dificilă decît cea a primului conflict, căci datele oferite de Xiphilin rezultă mai confuze în acest caz, iar reliefurile Columnei acordă importanță sporită marșurilor, sacrificiilor, operațiilor genistice și îndeosebi personalității împăratului. Știrile furnizate de Columnă descriu mai schematic al doilea război dacic decît primul conflict și ne constrîng să acumulăm ipoteze.[124]

[122] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 10, 4; Suidas, 2, p. 322 ed. A. ADLER, considerat al unsprezecelea fragment critonian de către I. I. RUSSU, *op. cit.*, p. 124:... τὰ ἐκδιμήματα τοῦ Δεκεβάλου ἐς τοσόνδε προεληλύθει, ὥστε ἀναγκαῖον εἶναι πολέμῳ καταπαύσαι ἐξυβρίζοντα. Declanșarea războiului este atribuită lui Traian și în următorul fragment din Criton: Suidas 2, p. 331 ed. A. ADLER.

[123] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 18, nr. 3 (Arvalii); 30, nr. 19 (*Fasti Ostienses:* PR. 'NON. IVN. IMP. NERVA TRAIANVS AVG. IN MOESIA PROFECTVS. Data acestei plecări din Roma este 4 sau 6 iunie 105: vezi și A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 338; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 354; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1075; P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, p. 86. Nu se poate așadar reține ipoteza plecării lui Traian, în timp de iarnă, adică în primele luni ale anului 105 e.n., susținută de R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pe 279; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 25; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 95.

[124] Pentru statutul izvoarelor, vezi și E. PETERSEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 15; T. ANTONESCU, *op. cit.*, p. 215; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 279—283; 296. Să remarcăm că și cercetătorii moderni prezintă mai succint și mai vag al doilea război dacic.

Plecarea a avut loc dealtfel în mare grabă, deoarece primăvara trecuse. Romanii ar fi lăsat probabil declanşarea operaţiilor pentru anul următor, dar răspunsul la ultimatum şi atacarea garnizoanelor din Dacia i-au silit să acţioneze ca să utilizăm termenul folosit de Criton. Traian s-a îmbarcat într-un port de la Marea Adriatică, care n-a fost Ancona, ci mai de grabă Brundisium.[125] În continuare, itinerariul lui Traian pe Columnă apare marcat de manifestaţii de simpatie ale localnicilor şi de sacrificii. Credem că împăratul a debarcat într-un port de pe coasta dalmată sau albaneză şi că, de aici, a urcat în diagonală pînă la sud de Drobeta.[126] Traian adună aici forţe mai numeroase decît cele întrebuinţate în primul război dacic şi se înconjoară de un stat major ilustru din care făceau parte din nou Lucius Licinius Sura, Tiberius Claudius Livianus şi Hadrian, care comanda legiunea I Minervia.[127] Din acelaşi stat major mai făceau parte specialişti în geniu şi alţi generali, cum erau Decimus Terentius Scaurianus, primul guvernator al viitoarei Dacii romane, şi Caius Iulius Quadratus Bassus, ca şi alţi *uiri militares*.[128] Avem în vedere mai ales pe Senecio şi pe Iustus, guvernatorii Moesiilor. Între timp, cum demonstrează tot Columna, dacii continuau să atace poziţiile romanilor.

Încercarea lui Decebal de a-l elimina pe Traian eşuează. Nişte transfugi trimişi să-l ucidă pe împărat sînt prinşi înainte de a putea

[125] Plecarea din Italia şi drumul parcurs de Traian pînă la Drobeta apar în scenele LXXIX—XCI de pe Columnă. Pentru ipoteza îmbarcării la Ancona se pronunţă R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 283; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 95; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 25. Pentru îmbarcarea la Brundisium — teză spre care înclinăm şi noi — se declară A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 336; 673; *Istoria României*, p. 309; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 354; R. FLORESCU, *Study*, p. 117, fig. 68. Controversa este prezentată de R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1075, care optează pentru Brundisium.

[126] Cum arată C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 95—96 şi alţii. Sîntem convinşi că Traian a ales drumul pe uscat şi nu cel pe mare (adică prin Adriatica spre Grecia şi apoi de-a curmezişul Peninsulei Balcanice prin Tracia pînă la Drobeta, pentru care înclină *Istoria României*, p. 309).

[127] Pentru acesta din urmă, HIST. AUG., *Hadr.*, 3, 6; *CIL*, 3, 550.

[128] Pentru acest stat major, vezi C. PATSCH, *op. cit.*, p. 95; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 338; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 354.

înfăptui atentatul.[129] Scenele XCVII—C de pe Columnă înfățișează pregătirile trecerii Dunării: Traian trece în revistă trupele, primește soli străini, conduce sacrificii, inaugurează podul de la Drobeta.[130]

Scenele a CI-a și a CII-a descriu dealtfel trecerea Dunării de către forțele romane: acest important act apare înfățișat cu o deosebită solemnitate, cu o gravitate care amintește cele mai elevate descripții ale lui Tacit. În continuare, reliefurile sugerează lustrații, viața de tabără, înaintarea forțelor lui Traian. Marșul trupelor romane se desfășoară prudent și foarte lent pe teritoriile ocupate încă din 101 și 102, unde numeroase lucrări de fortificații, drumuri și poduri sînt din nou efectuate, întrucît Traian se temea de deznădejdea eroică a dacilor și de geniul militar al lui Decebal.[131] Traian se comportă mult mai precaut ca în primul război dacic. Nu întîmplător dealtfel Xiphilin asociază în aceeași frază prudența lui Traian, lentoarea și dificultatea campaniei, căci ele se intercondiționau: Τραϊανὸς δὲ διὰ ταύτης τῆς γεφύρας τὸν Ἴστρον περαιωθεὶς καὶ δι'ἀσφαλείας μᾶλλον ἢ διὰ σπουδῆς τόν πόλεμον ποιούμενος σὺν χρόνῳ καί μόλις ἐκράτησε των Δακκῶν, „Traian trecînd deci Dunărea pe acest pod și conducînd războiul mai de grabă prudent decît zelos, cu timpul și cu greutate i-a biruit pe daci".[132]

[129] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 11, 3. Atentatul eșuat e prezentat înainte de episodul capturării lui Longinus, dar în realitate el a fost posterior sinuciderii generalului roman. Este de asemenea posibil ca atentatul să fi constituit o inițiativă a unor transfugi, fără știrea lui Decebal.

[130] P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, p. 86 consideră sacrificiul, organizat de Traian în vederea inaugurării podului și descris în scena XCIX, ca imaginea „the most famous on the column". Traian este înconjurat de toți marii comandanți militari romani. Vezi și C. CICHORIUS, *op. cit.*, vol. 3, pp. 135—141; C. MOISIL, *op. cit.*, p. 9, nr. 13; R. FLORESCU, *Study*, pp. 144—146, fig. 85—86.

[131] Se pare că scena CX figurează printre altele soldați romani care seceră grîu, probabil în Oltenia: vezi D. TUDOR, *Oltenia romană*, pp. 32 — 33; 68. Acest fapt atestă nu numai fertilitatea pămîntului dacilor, ci și dorința lui Traian de a asigura aici o implantare romană profundă. C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 54 afirmă: „Décébale se place à côté des grands ennemis de Rome, de Mithridate, de Hannibal"; vezi și V. CHRISTESCU, *op. cit.*, pp. 28—30.

[132] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 14, 1. Traian se temea mai mult ca oricînd de o diversiune dacă, similară celei din 101—102, sau de incursiuni care să-l izoleze de bazele sale de pe ambele maluri ale Dunării. Nu mai voia să aibă pierderi prea mari, care să-l silească la o nouă amînare a cuceririi Daciei.

Credem de aceea că Patsch a avut dreptate cînd a situat marea ofensivă a împăratului în 106 e.n.[133] După părerea noastră, *Dacicus* n-a pătruns pe teritoriile rămase în stăpînirea lui Decebal înainte de primăvara anului 106. Considerăm că el a iernat în Oltenia romană, iar avangarda sa s-a mulțumit probabil să respingă pe daci dincolo de granițele stabilite în 102 e.n. Din Oltenia, Traian a pregătit o foarte amplă învăluire a centrului statului dac, învăluire menită în același timp să zădărnicească orice tentativă de diversiune și să zdrobească într-un cleşte nemilos, lent închis, împotrivirea dacilor. De aceea, împăratul și-a început marea ofensivă pe mai multe fronturi, direcții și coloane decît în 102. Prudența tactică a lui Traian n-a neglijat nimic pentru asigurarea unei dificile victorii finale.

2. Cucerirea Sarmizegetusei. Cu o forță militară considerabilă, care se apropia, poate, de două sute de mii de oameni, romanii au avansat de data aceasta prin cinci sau chiar șase coloane. O primă coloană a înaintat pe valea Cernei și ulterior, trecînd pe la Tibiscum, a pătruns prin Poarta de Fier a Transilvaniei și pe la Tapae în depresiunea Hațegului; a urcat apoi spre valea Mureșului, de unde a coborît către Sarmizegetusa. O a doua coloană a intrat în Transilvania pe valea Jiului și prin pasul Vîlcan. În drumul său, pe malul stîng al Jiului, se afla castrul de la Bumbești, construit probabil în timpul primului război dacic. În sfîrșit un al treilea eșalon, condus probabil de Traian însuși, a construit un drum pe valea Oltului, protejat de fortificații puternice, ca de pildă *Castra Traiana*, și a pătruns în Transilvania, pentru a ataca dinspre est reduitul dacic din Munții Orăștiei. O a patra coloană a purces de la castrele romane, ridicate în Muntenia, în cursul primului război dacic și a pătruns în Țara Bîrsei prin trecătoarea Bran. Ultimul și al cincilea corp de armată a intrat în Țara Bîrsei prin pasul Bratocea. Dar este posibil ca o a șasea coloană, după ce înaintase pe valea Siretului, să fi pătruns

[133] C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 104—105. Vezi și R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1076.

în Transilvania, printr-unul din pasurile Carpaţilor Orientali.[134] Primele trei coloane urmăreau să atace cu prioritate cetăţile dacice din Munţii Orăştiei, zonă în care şi-au unit forţele. După părerea noastră, celelalte aveau îndeosebi menirea de a nimici bazele dacice, din spatele principalului lor centru vital, şi de a răpi astfel dacilor putinţa de a opera o retragere eficace. Cel puţin însă coloanele intrate în Ţara Bîrsei au venit ulterior să întărească trupele din sud-vestul Transilvaniei. Desigur, efectivele principale s-au concentrat în primele trei coloane de atac.

Înaintarea romanilor a fost mai rapidă în 106 e.n., dar s-a realizat de asemenea sistematic şi a comportat din nou defrişări de păduri şi lucrări de geniu. Trupele, care au atacat reduitul dac din Munţii Orăştiei, au fost silite să poarte mai multe lupte crîncene, sîngeroase, căci dacii încercau prin toate mijloacele să oprească înaintarea romană. Columna înfăţişează o regiune muntoasă împînzită de fortificaţii puternice. Romanii le cuceresc succesiv şi le incendiază: săpăturile arheologice au demonstrat că cetatea de la Costeşti este din nou ocupată. Sînt cucerite cetăţile Blidaru şi Piatra Roşie. O nouă fracţiune a poporului dac se supune lui Traian şi trece de partea romanilor. Scena a CXVIII-a

[134] Pentru toate aceste fronturi, vezi C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 108—109; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 28; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 356—357; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 30; C. C. GIURESCU-D. C. GIURESCU, *op. cit.*, p. 53; R. VULPE, *Studia*, p. 148. Observăm că în general cercetătorii se feresc să precizeze numărul direcţiilor de atac. Dar din consideraţiile lor am încercat să degajăm o concluzie. În ce priveşte a şasea coloană, cercetările arheologice din Moldova centrală atestă că romanii au înaintat pînă la Piatra Neamţ, unde au distrus cetatea dacică de la Bîtca Doamnei. Pentru această cetate, situată la o distanţă de patru kilometri de Piatra Neamţ, şi pentru cucerirea ei, vezi Nicolae GOSTAR, *Cetăţile dacice din Moldova şi cucerirea romană la nordul Dunării de Jos*, în *Apulum*, 5, 1965, pp. 137—149, îndeosebi 144. Este foarte posibil ca al şaselea corp de armată să fi pătruns ulterior în Transilvania, adică în 106, o dată cu celelalte coloane romane, după ce acţionase în Moldova în 105. În sfîrşit, recent L. MĂRGHITAN, *op. cit.*, pp. 58—63 consideră că alte forţe romane au pătruns spre centrele dacice majore de asemenea pe valea Mureşului de Jos şi că au distrus aşezările dacice din această zonă încă din 105, la începutul războiului. Aici dacii ridicaseră anterior cetatea Ziridava. Am crede mai de grabă că anumite trupe romane au întreprins aici operaţii de curăţire şi de protecţie a principalelor coloane ale lui Traian, căci nimicirea aşezărilor dacice fortificate este oricum certă.

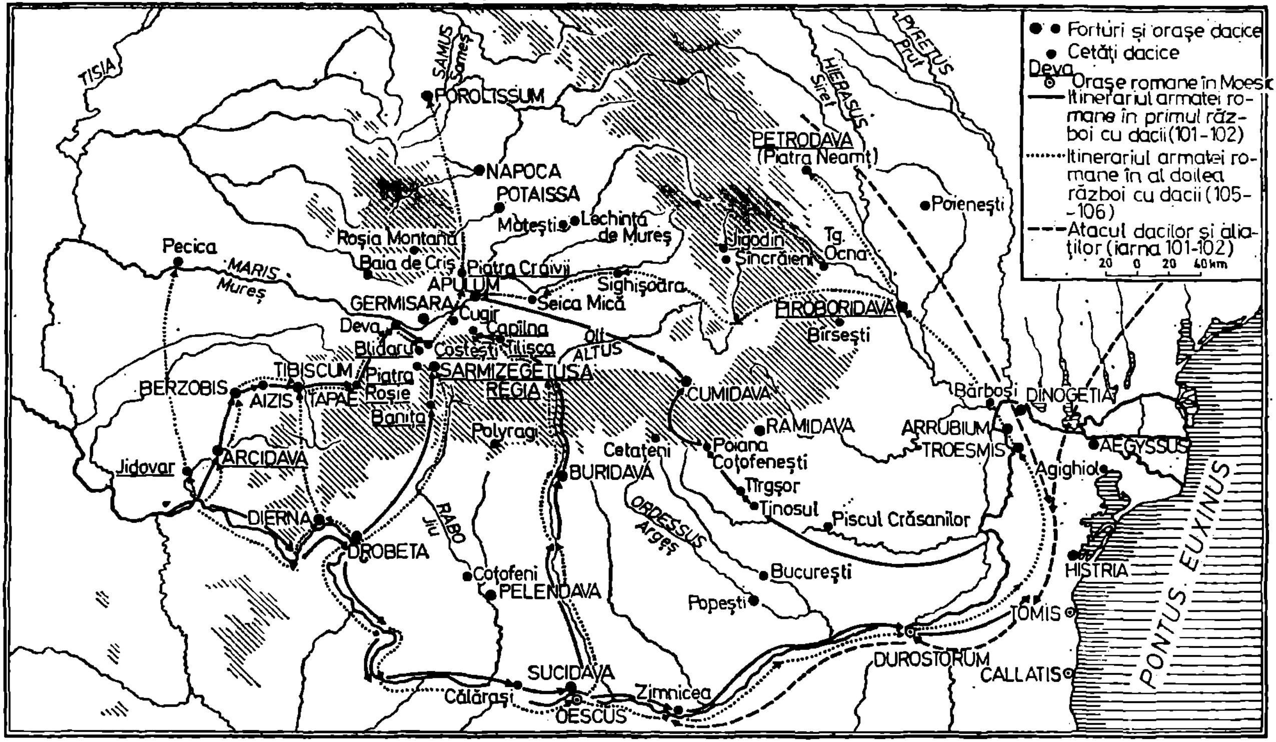

Forturi și orașe dacice
Cetăți dacice
Deva
Orașe romane în Moesia
Itinerariul armatei romane în primul război cu dacii (101-102)
Itinerariul armatei romane în al doilea război cu dacii (105-106)
Atacul dacilor și aliaților (iarna 101-102)
20 0 20 40 km
TISIA
SAMUS
Someș
PYRETUS
Prut
HIERASUS
Siret
POROLISSUM
NAPOCA
POTAISSA
PETRODAVA
(Piatra Neamț)
Poienești
Moreşti
Lechința de Mureș
Roșia Montană
Jigodin
Sîncrăieni
Tg. Ocna
Pecica
MARIS
Mureș
Baia de Criș
Piatra Craivii
APULUM
Sighișoara
GERMISARA
Seica Mică
PIROBORIDAVA
Cugir
Deva
Căpîlna
Olt
ALTUS
Bîrsești
Blidaru
Costești
Tilișca
TIBISCUM
SARMIZEGETUSA REGIA
BERZOBIS
AIZIS
TAPAE
Piatra Roșie
Banița
CUMIDAVA
Bărboși
DINOGETIA
RAMIDAVA
ARRUBIUM
TROESMIS
Polyragi
Cetateni
Poiana
Coțofenești
AEGYSSUS
ARCIDAVA
Jidovar
BURIDAVA
Agighiol
Tîrgșor
Tinosul
ORDESSUS
Argeș
Piscul Crăsanilor
DIERNA
DROBETA
RABO
Jiu
HISTRIA
PONTUS EUXINUS
Coțofeni
București
PELENDAVA
Popești
TOMIS
DUROSTORUM
SUCIDAVA
CALLATIS
Zimnicea
Călărași
OESCUS

reprezintă un nobil dac, un *pileatus*, îngenuncheat la picioarele împăratului. Grosul forţelor lui Decebal este obligat să se închidă în capitala statului dac Sarmizegetusa *Regia* aflată pe Dealul Grădiştei, la 1200 m înălţime. Această cetate constituia şi obiectivul principal al înaintării lui Traian din etapa respectivă a operaţiilor de luptă.

Astfel a început un foarte dificil asediu. Bătălia pentru Sarmizegetusa, desfăşurată la începutul verii anului 106, apare în scenele CXII—CXXVI de pe Columnă. Falnica cetate dacă respinge un prim asalt roman, dar asediatorii atacă necontenit folosind complicate maşini de luptă. Astfel ei contruiesc un *agger*, fortificaţie paralelă cu cetatea dacă. Concomitent, romanii tăiaseră apărătorilor conductele care îi aprovizionau cu apă: într-adevăr, cetăţile dacice nu dispuneau de surse proprii de apă. Scenele a CXX-a şi a CXXI-a de pe Columnă prezintă o secvenţă de un dramatism zguduitor. Doi pileaţi daci împart între luptători ultimele rezerve, cele din urmă picături de apă. Războinicii chinuiţi de sete întind braţele istoviţi, deznădăjduiţi.[135] O parte dintre dacii *comati* imploră iertarea lui Traian, căruia i se predau în scena a CXXIII-a, în vreme ce alţi daci scăpaseră din încercuire, cum relevă scena a CXXII-a. Era preludiul căderii cetăţii. Romanii lansează un nou asalt asupra Sarmizegetusei şi pătrund în cetatea incendiată chiar de daci, cum arată scena a CXXIV-a de pe Columnă; iar învingătorii îl salută *imperator* pe Traian pentru a cincea oară în scena a CXXV-a. Oraşul este complet distrus, căci dispar nu numai fortificaţiile şi aşezarea civilă, ci şi incinta sacră. Capitala dacilor căzuse.[136] Şi astfel se deschideau în acelaşi timp

[135] C. şi H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 34; R. FLORESCU, *Study*, pp. 174—175, fig. 102. Această scenă a fost eronat interpretată ca o sinucidere în masă a căpeteniilor dace, care şi-ar fi împărţit între ei nu apă, ci otravă. Această interpretare greşită apare la C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 53; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 300; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1078; L. HOMO, *op. cit.*, p. 209.

[136] Pentru cucerirea Sarmizegetusei dacice, vezi C. CICHORIUS, *op. cit.*, vol. 3, pp. 278—280; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 108—120; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 339—340; *Istoria României*, pp. 311—312; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 357—359; R. FLORESCU, *Study*, pp. 174—177; P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, pp. 88—89.

„tragedia“ poporului dac, calvarul lui Decebal și soarta unei noi cuceriri romane.

3. Lichidarea rezistenței dacilor. Totuși războiul nu s-a încheiat definitiv cu ocuparea și distrugerea Sarmizegetusei. Împreună cu puțini luptători, Decebal profitase de confuzia creată de pătrunderea romanilor în cetate și de incendii pentru a se salva și a încerca să organizeze noi linii de rezistență. El s-a retras spre nord-est, cu forțele de care mai dispunea sau pe care le strînsese în grabă. În Transilvania rezistau încă cetăți dacice, cum era cea de la Tilișca. Romanii construiesc lagăre și poduri, taie păduri și-l urmăresc nemilos pe Decebal, resping atacuri dace, cuceresc noi cetăți. Undeva, în Transilvania se declanșează o bătălie crîncenă, reprezentată pe Columnă — în scenele CXXXII—CXXXV — dar gestul de disperare schițat de Decebal, care asista la luptă, arată că acest contraatac a fost respins. Scena a CXXXVII-a înfățișează un discurs adresat de Traian soldaților, în urma acestei bătălii. Probabil că împăratul își chema oștenii la lichidarea ultimei rezistențe dacice. Oricum aici ni se prezintă cea din urmă *exhortatio* a lui Traian de pe reliefurile Columnei. Xiphilin ne spune că întretimp romanii descoperiseră tezaurul lui Decebal, ascuns de acesta în albia rîului Sargetia, aflat în apropierea capitalei regale. Decebal pusese să fie uciși prizonierii care lucraseră la camuflarea comorii, dar Bicilis, confidentul său, trădase romanilor secretul.[137] Scena a CXXXVIII-a de pe Columnă, unde apar cai care transportă numeroase vase de preț, sub supravegherea militarilor romani, ar putea face aluzie la capturarea tezaurului dac.[138]

Înfrînt și urmărit, Decebal își adună oștenii și îi îmbărbătează într-un discurs înflăcărat, reprezentat în scena a CXXXIX-a de pe Columnă. Dar dacii sînt demoralizați, încît unele căpetenii se sinucid, altele fug în munții din estul Transilvaniei, sau se pre-

[137] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 14, 4. Cursul rîului fusese provizoriu schimbat ca apele să ascundă comoara.
[138] T. ANTONESCU, *op. cit.*, p. 237; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 111; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1078; R. FLORESCU, *Study*, p. 184, fig. 112; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 30.

dau romanilor.[139] La rîndul său, Decebal încearcă să ajungă şi el în Carpaţii Orientali şi să continue lupta cu ajutorul bastarnilor şi al roxolanilor. Cum remarcă Pliniu, regele dacilor nu şi-a pierdut niciodată speranţa.[140] Dar un detaşament de cavalerie romană îl urmăreşte în zona Harghitei actuale şi atacă mica trupă care îl înconjura. Viteazul rege dac, pentru a nu cădea în mîinile romanilor, se sinucide. Scena a CXLV-a de pe Columnă ni-l prezintă la rădăcina unui stejar tăindu-şi gîtul cu o sabie încovoiată. Descripţia gestului este impregnată de un dramatism zguduitor, de o tensiune deosebit de intensă.[141] Scena următoare, a CXLVI-a, prezintă capturarea a doi tineri, poate fiii sau nepoţii lui Decebal, care trebuiau să împodobească triumful lui Traian. În sfîrşit, în scena a CXLVII-a vedem cum capul dîrzului conducător al dacilor este arătat armatei romane şi adus înaintea lui Traian, care se afla la Ranisstorum, aşezare greu de identificat. Capul lui Decebal va fi ulterior adus la Roma şi aruncat pe treptele Gemoniilor, scara de piatră care urca pe colina Capitoliului.[142] Traian va fi salutat *imperator* pentru a şasea oară.

[139] O asemenea deducţie se poate face pe baza Columnei; vezi C. CIHORIUS, *op. cit.*, vol. 3, pp. 338—346; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 117; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 30. Scena a CXLI-a reprezintă supunerea faţă de romani a unor pileaţi daci. La această capitulare sau la altele din cursul războiului se referă şi al optsprezecelea fragment critonian, după I. I. RUSSU, *op. cit.*, p. 127: Suidas 4, p. 647 ed. A. ADLER. În acest pasaj Criton arată că geţii se deplasau din locurile ocupate. Trei mii dintre ei au întîlnit comandanţii romani, li s-au supus şi le-au făgăduit o lealitate deplină.

[140] PLIN., *Ep.*, 8, 4, 2: *dices ...pulsum etiam uita regem nihil desperantem.*

[141] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 14, 3. Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 306; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 118; *Istoria României*, p. 313; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 359; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1078; R. FLORESCU, *Study*, p. 192, fig. 116; P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, p. 90. Scenele CXLII—CXLIV figurează şarjele cavaleriei romane, care îi atacă fără cruţare pe daci: vezi şi R. FLORESCU, *Study*, p. 188, fig. 115.

[142] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 14, 3 şi îndeosebi *Fasti Ostienses*: vezi M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 30, nr. 20. Michael SPEIDEL, *Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal*, în *Acta Musei Napocensis*, 7, 1970, pp. 511—515 identifică cetatea Ranisstorum în aşezarea dacă de la Piatra Craivii, aproape de Alba Iulia, fără a aduce însă probe decisive. Ranisstorum putea să se afle mai aproape de Carpaţii Orientali.

Întîmplător cunoaştem acum numele ofiţerului, care comanda — ca *decurio*(n) — detaşamentul de cavalerie, trimis să-l captureze pe Decebal: Tiberius Claudius Maximus[143]. Basorelieful aflat pe mormîntul acestui militar îl prezintă pe Maximus călare galopînd spre un pileat dac, căzut la pămînt, care, în agonie, scapă din mîna dreaptă sabia dacică încovoiată şi înalţă cu stînga scutul. Se reproduce deci un alt moment al sinuciderii, deoarece nu există nici o îndoială că nobilul dac ar fi însuşi Decebal, chiar dacă stela funerară în cauză n-ar comporta un adevărat portret al viteazului rege.

Ulterior războiul se limitează la operaţii de curăţire, conduse de Traian din tabăra sa, amplasată la Porolissum, unde îl află încheierea conflictului: scenele CXLVIII—CLII descriu asemenea acţiuni. Detaşamente de auxiliari, mai ales călare, urmăresc pe fugari în Carpaţii Orientali, iau prizonieri (*tarabostes* şi *comati*). Alături de daci angajează unele ciocniri sporadice cu romanii grupuri de bastarni şi de sarmaţi.[144] Dar nu mai era nici o speranţă, căci dacii pierduseră războiul. Învinşii au trebuit să înceteze orice rezistenţă, iar episoadele tragice care au succedat căderii

[143] Michael SPEIDEL, *The Captor of Decebalus. A New Inscription from Philippi*, în *Journal of Roman Studies*, 60, 1970, pp. 142—153. Profesorul american a studiat o stelă funerară, descoperită în preajma oraşului antic Philippi, la Grammeni. Pe inscripţia acestei stele, Tiberius Claudius Maximus îşi narează cariera militară şi menţionează că a fost avansat, pentru că l-a prins pe Decebal şi i-a adus capul în faţa împăratului. Detaşamentul făcea parte din *ala* a doua de pannoni; această inscripţie ne relevă şi că Traian se găsea la Ranisstorum. Maria ALEXANDRESCU-VIANU, *Le relief de la stèle du „captor Decebali"*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 13, 1974, pp. 595—598 a supus elementele iconografice ale stelei unei interesante analize, pornind de la interpretările profesorului american şi lui G. MIHAILOV. Sculptorul a realizat un colaj de motive şi de stiluri diferite. Într-un excelent articol, inscripţia de pe stelă a fost cercetată de regretatul Nicolae GOSTAR, *Sur l'inscription de Ti. Claudius Maximus de Grammeni (Macédoine)*, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine*, Bucureşti, 1977, pp. 79—98, care critică identificarea aşezării Ranisstorum propusă de Speidel şi analizează alte informaţii oferite de inscripţia de la Grammeni.

[144] Recunoscuţi de unii cercetători pe Columnă: vezi M. MACREA, *op. cit.*, p. 25. Scenele sînt comentate ca atestînd hărţuirea numai a dacilor răzleţiţi de R. FLORESCU, *Study*, pp. 197—199, fig. 120—122.

Sarmizegetusei au durat probabil mai puţin de două luni.[145] Ultimele scene de pe Columnă — a CLIV-a şi a CLV-a — ne dezvăluie un episod tragic şi totodată straniu: un convoi de daci, bărbaţi, femei şi copii, îşi mînă turmele spre o direcţie necunoscută şi privesc cu multă jale vetrele lor nimicite de foc. Ei sînt supravegheaţi de nişte militari romani, în care anumiţi cercetători au identificat nu escorta dacilor ci veterani romani veniţi să colonizeze noua provincie. Dar încotro se îndreaptă aceşti pribegi daci? Unii savanţi au crezut că ei emigrau sau că erau deportaţi la sudul Dunării.[146] Carl Patsch a considerat că de fapt era vorba de reîntoarcerea la vetrele lor a dacilor refugiaţi pe crestele munţilor în timpul războiului.[147] S-a afirmat de asemenea că de fapt dacii erau mutaţi de romani din zonele montane, favorabile răscoalelor şi unei rezistenţe active, în cîmpie, unde puteau fi mai uşor supravegheaţi.[148] Cum investigaţiile arheologice au dovedit încetarea oricărei vieţi dacice în zona fostelor cetăţi din Munţii Orăştiei, această ultimă ipoteză oferă cea mai satisfăcătoare explicaţie a finalului Columnei. Dacia lui Decebal dispăruse: se năştea o nouă Dacie strict controlată şi organizată de romani. Naraţia Columnei prezintă în finalul său cîteva animale domestice care pasc idilic cîm-

[145] Deşi nu excludem posibilitatea ca unele operaţii de lichidare a rezistenţei dacice să se fi desfăşurat după proclamarea oficială a încetării războiului şi deci să nu fi fost reprezentate pe Columnă. B. HENDERSON, *op. cit.*, p. 281 se referea la lupte de guerilă purtate de dacii refugiaţi în munţi.

[146] Ipoteza emigrării a fost enunţată de C. CICHORIUS, *op. cit.*, vol. 3, pp. 396—398 şi anterior de C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 58. Ideea expulzării apare la E. PETERSEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 123 şi la R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 308. Spre o ipoteză similară a înclinat şi V. PÂRVAN, *Parentalia*, p. 255: „pe columna de marmoră palidă din forul biruitorului lui Decebal cea din urmă icoană a marilor lupte arată plecarea în exil a neîmpăcaţilor iubitori de libertate dacică".

[147] C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 127—128; acest punct de vedere întruneşte şi adeziunea lui A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 340.

[148] *Istoria României*, p. 314; C. şi H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 36; R. FLORESCU, *Study*, pp. 199—201, fig. 125; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 363. D. TUDOR, *op. cit.*, p. 31 opinează că dimpotrivă romanii, în interiorul Daciei, transferau pe dacii din teritoriile cele mai fertile, atribuite coloniştilor romani, în zone mai puţin productive. Dar, cum vom arăta în continuare, cercetările arheologice sprijină interpretarea menţionată la începutul notei.

piile noii provincii. Această narație simbolizează așadar instaurarea „păcii romane" în teritoriile dacice, unde urma să se desfășoare o viață calmă, armonioasă, de care trebuiau să beneficieze natura, gospodăriile locuitorilor și toți oamenii, daci și romani. Nu credem că reprezentarea unui copac, care nu este neapărat oprit în creștere, ar simboliza oprirea vieții normale a autohtonilor.

Oricum la 11 august 106 războiul era încheiat în mod oficial, probabil de puține zile: o diplomă militară descoperită la Porolissum atestă că la data respectivă Dacia fusese proclamată provincie romană.[149] Repetăm totuși că unele operații de curățire au putut fi întreprinse și după 11 august 106, căci Traian a mai rămas în Dacia cîteva luni ca să organizeze noua provincie romană.[150]

O serie de ofițeri romani sînt decorați de împărat pentru actele de bravură săvîrșite în timpul războaielor dacice. În culegerea sa de documente asupra epocii lui Traian, cercetătoarea britanică Mary Smallwood citează mai multe personaje decorate în timpul războaielor dacice sau după încheierea lor: ofițeri de rang ecvestru, cum erau Caius Marius Memmius Sabinus, Caius Caelius Mar-

[149] *CIL*, 16, 106; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 117, nr. 344 (și *supra* n. 287 la cap. VI). Această diplomă a fost publicată de Constantin DAICOVICIU în *Dacia*, 7—8, 1937—1940, pp. 330—333. Vezi și *Istoria României*, p. 314; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1079; H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 363. Această diplomă acordă cetățenia romană — înainte de lăsarea la vatră — unor auxiliari, care luptaseră în războaiele dacice. Diploma militară consemnează, ca fapt statornicit, existența provinciei Dacia și precizează că guvernatorul ei se numea Decimus Terentius Scaurianus. În ce privește finalul Columnei, P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, p. 90 se întreabă dacă arborele „a stunted tree" nu ar fi „symbolic". Am arătat care este opinia noastră în această problemă.

[150] M. MACREA, *op. cit.*, p. 25 arată că Traian a rămas în Dacia pînă în primăvara anului 107. Transformarea Daciei în provincie romană este consemnată și de sursele literare care însă nu precizează data. Vezi EUTROP., *Breu.*, 8, 2: *Daciam, Decibalo uicto, subegit, prouincia trans Danubium facta, in his agris quos nunc Taiphali et Victophali et Theruingi habent;* AUR. VICT., *Caes.*, 13, 3: *quippe primus aut solus etiam, uires Romanas trans Istrum propagauit, domitis in prouinciam Dacorum pileatis hirsutisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonio.* Acest Sardonius este complet necunoscut, dar a putut interveni aici, o eroare de transcriere a unui manuscris mai vechi. Aurelius Victor s-ar fi putut referi de asemenea și la sarmați sau la altă seminție de la nordul Dunării. Pentru crearea provinciei, vezi și MAL. *Chron.*, 11, 358, 362.

tialis, Publius Prifernus Paetus Memmius Apollinaris, Marcus Vettius Latro şi alţii mai puţin importanţi, ale căror nume apar pe diferite inscripţii.[151]

O propagandă foarte activă salută victoriile lui Traian în al doilea război dacic, terminarea acestuia şi întoarcerea glorioasă a împăratului la Roma. Numeroase emisiuni monetare reprezintă imagini ale Victoriei, eventual asociate cu cea a lui Traian, în veşmînt militar şi în picioare sau într-o cvadrigă, ale lui Marte sau Hercule, ale trofeelor sau ale Păcii victorioase.[152] Alte monede înfăţişează Victoria scriind pe scuturi DAC*(ia)* CAP*(ta)* sau VIC*(toria)* DAC*(ica)*, „Dacia cucerită" ori „Victoria dacică" sau imagini ale unui dac, în postură umilă, eventual la picioarele unui trofeu, în genunchi, cu mîinile legate la spate sau aşezat pe un morman de arme şi plîngînd; apare figurată chiar sabia încovoiată a dacilor.[153] Pe unele monede îl vedem pe Traian, în veşmînt militar, punînd piciorul pe capul unui dac învins ori chiar Victoria înarmată, cu o hastă în mînă, cu piciorul drept pe o cuirasă şi cu cel stîng pe creştetul unui dac.[154] Se subliniau astfel proporţiile victoriei, importanţa ei pentru gloria lui Traian, soarta „tragică" a dacilor, care erau destinaţi a deveni supuşi devotaţi ai Imperiului. Tot din acest moment, mai de grabă decît din 103, ni se pare că datează un *aureus* cu iconografie foarte semnificativă, căci îl

[151] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 90, nr. 250 = *ILS*, 1352; nr. 251; 96, nr. 277; 98, nr. 285; pentru ceilalţi *ibid.*, pp. 100, nr. 294 = *ILS*, 2656; nr. 295 = *CIL*, 11, 5696—5697; 101, nr. 296 = *ILS*, 2666 b; nr. 297 = *CIL*, 11, 5992; nr. 299 = *ILS*, 2661; nr. 300 = *ILS*, 2081.

[152] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 17, nr. 1—2; 25, nr. 62—78; 26, nr. 80; 27, nr. 82—83; 28, nr. 97—102; 31, nr. 128; 32, nr. 130—134; 62, nr. 423—433; 63, nr. 436—445; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 116—154; H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, p. 249, nr. 73—77; 252, nr. 113—116; 253, nr. 131—141; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 36, nr. 35—36; 37, nr. 37.

[153] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 26, nr. 80; 30, nr. 117—121; 32, nr. 135; 45, nr. 259; 64, nr. 450—452; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 120—127; H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, pp. 249, nr. 78; 89; 250, nr. 91—101; 253, nr. 130—135; C. MOISIL, *op. cit.*, pp. 11—15, nr. 18—30; I. WINKLER, *op. cit.*, pp. 228—229, planşele 3; 14—17; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 36, nr. 34a—b; G. Ch. PICARD, *op. cit.*, pp. 406—408.

[154] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 59, nr. 391; 69, nr. 512; C. MOISIL, *op. cit.*, pp. 15—17, nr. 31—36; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 36, nr. 35.

vedem pe Traian prezentînd un oștean dac unui senator sau eventual chiar Geniului Senatului. Se reiterează astfel propaganda în favoarea joncțiunii fericite dintre *fortitudo* și *ciuilitas*.[155]

D) DACIA ROMANĂ

1. Organizarea noii provincii. Traian și ulterior guvernatorii care îl reprezentau au implantat cu minuțiozitate în noua provincie structurile administrative romane. Printr-o *constitutio* imperială, de fapt o *lex prouinciae*, „lege a provinciei", promulgată de Traian, a fost asigurată organizarea, modul de funcționare a Daciei Traiane. Astfel s-a stabilit administrația noii provincii, statului ei financiar, întinderea, forțele armate care să-i asigure apărarea. Textul acestei constituții imperiale, hotărîre cu valoare de lege și emanație a principelui, nu ni s-a conservat, dar prevederile ei pot fi parțial reconstituite pe baza altor date.

Provincia Dacia, sub Traian încă unitară — căci succesorii lui o vor diviza — era provincie imperială, condusă de un *legatus Augusti propraetore*, recrutat dintre foștii consuli, *consulares*. Această stipulație sublinia concomitent statutul de provincie militară, frontalieră, a Daciei și importanța pe care i-o acorda Traian. Legatul era asistat inițial de un *procurator*, apoi — sub urmașii lui Traian — chiar de trei asemenea funcționari de rang ecvestru care percepeau impozitele și conduceau administrația financiară a Daciei. Un adevărat „stat major" sprijinea demersul legatului. Desigur însă că întreg aparatul funcționăresc obișnuit al romanilor a fost amplasat în noua provincie.[156] Monedele ilustrează temeinica organizare a noii provincii. Pe reversul uneia dintre ele, Dacia personificată șade pe o stîncă și ține acvila unei legiuni. Este asistată de doi copii dintre care unul poartă niște spice de

[155] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 36, nr. 35. Este vorba de un *aureus* bătut între 103 și 111. I. WINKLER, *op. cit.*, p. 227 datează monedele pe care apare *Genius Senatus* începînd din 103, dar cel puțin unele ar putea fi fost emise în 106—107 e.n.

[156] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 311; 322; R. SYME, *Tacito*, p. 79; M. MACREA, *op. cit.*, pp. 29—31.

grîu și celălalt un ciorchine de struguri: aluziile la structurarea militară și la avuțiile noii provincii ne apar manifeste. Legenda monedei precizează DACIA AVGVST*(i)* PROVINCIA S.C. „Dacia provincie a împăratului", sau „imperială".[157]

Într-adevăr, apărarea a fost inițial asigurată de puternice forțe militare. Certă sau în orice caz probabilă apare stabilirea în Dacia a trei legiuni, XIII Gemina, cu sediul la Apulum, IV Flavia Felix, amplasată în Munții Orăștiei și în Banat, și chiar I Adiutrix, pe care Traian o va deplasa prin 114 în Orient, unde avea nevoie de trupe mai numeroase.[158] Pe lîngă soldații din legiuni, au fost amplasați aici numeroși auxiliari, inclusiv detașamente de cavalerie, necesare într-o provincie înconjurată de seminții ai căror războinici luptau mai ales călare, cum erau iazygii și roxolanii. Numărul acestor auxiliari, grupați în patruzeci pînă la patruzeci și cinci de unități, era egal cu cel al militarilor din legiuni, iar inscripțiile atestă prezența unor *alae* de cavalerie și a numeroase cohorte de infanterie sau mixte.[159]

Capitala noii provincii, centrul administrativ și religios a fost amplasat în depresiunea Hațegului, la opt kilometri de Porțile de Fier ale Transilvaniei. Aici veteranii războaielor dacice fundează o colonie romană, între 107 și 110 e.n., din inițiativa legatului cezarului, D. Terentius Scaurianus, și sub oblăduirea împăratului, cum precizează documentul însuși al întemeierii.[160] Aceeași in-

[157] E vorba de un sesterț emis între 112 și 114. Vezi H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 31, nr. 125; C. MOISIL, *op. cit.*, p. 18; I. WINKLER, *op. cit.*, p. 229; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 37, nr. 40.

[158] Vezi R. SYME, *Danubian Papers*, pp. 93—104. Pentru amplasarea legiunii IV Flavia Felix, vezi și D. PROTASE, *op. cit.*, pp. 48—64. Importanța factorului militar în Dacia apare sublimată de *IDR*, vol. 1, p. 22.

[159] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 314; V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 43; M. MACREA, *op. cit.*, p. 31; 184—192; C. C. GIURESCU-D. C. GIURESCU, *op. cit.*, vol. 1, pp. 85—86; A. ARICESCU, *op. cit.*, pp. 44; 57 etc. Ca mărturii epigrafice menționăm *CIL*, 3, 1371; 6273; 12632 etc. Vezi și *IDR*, vol. 2, pp. 18—19. L. MĂRGHITAN, *op. cit.*, pp. 66—116 demonstrează construirea de castre romane pe cursul inferior al Mureșului.

[160] *CIL*, 3, 1443: EX AVCTORITATE IMP. CAESARIS DIVI NERVAE F. TRAIANI AVGVSTI CONDITA COLONIA DACICA PER TERENTIUM SCAVRIANVM LEG. EIVS PR. PR.

scripție relevă că orașul se numea *Colonia Dacica* și alte mărturii confirmă numele cetății.[161] În timpul domniei lui Hadrian așezarea se va numi *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, deși orașul ctitorit de romani nu coincidea cu vechea capitală a lui Decebal. Dar, cum a arătat Hadrian Daicoviciu, romanii voiau să dea satisfacție dacilor și să proclame continuitatea guvernării Daciei.[162]

Desigur însă că romanii, chiar din primii ani ai guvernării lui Scaurianus, aplică în Dacia regimul lor de urbanizare intensivă. O adevărată politică de municipalizare se va aplica abia începînd cu domnia lui Hadrian, dar unele dintre viitoarele centre urbane se pregăteau pentru statutul lor superior încă din epoca lui Traian. După Ulpian, Dierna ar fi fost colonie de drept italic încă din vremea lui Traian, dar atestările epigrafice lipsesc și se pare că orașul de pe Dunăre va dobîndi mai tîrziu statut de municipiu.[163] Însă Napoca tindea spre statutul de municipiu, obținut sub Hadrian.[164] În jurul lagărului militar de la Apulum, se dezvolta o importantă aglomerație civilă, *canabae*, populată de veterani, negustori și meseriași, care munceau pentru trupe; Potaissa (Tur-

[161] *CIL* 3, 1322; 1572; 1100. Pentru condițiile întemeierii acestui oraș, vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 314; Giovanni FORNI, *Dacia romana tributim discripta*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, pp. 233—240 (mai ales p. 233); M. MACREA, *op. cit.*, pp. 31—33; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 32. Pentru activa viață municipală care s-a dezvoltat în acest oraș, vezi Ioan PISO, *Sur la vie municipale de Sarmizegetusa*, în *Studii Clasice*, 16, 1974, pp. 235—244.

[162] H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 373 subliniază că epitetul de Sarmizegetusa a fost adăugat după înăbușirea răscoalei dacice din 117—118 e.n. Introducerea lui reprezintă „un element al acțiunii de pacificare întreprinse de Hadrian". Acest epitet avea în concepția împăratului valoare de simbol și revela, „continuitatea de guvernare dintre regatul lui Decebal și stăpînirea romană... trebuia să simbolizeze încă din 118 e.n. viitoare contopire a dacilor și a coloniștilor Romei într-un singur popor". R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 315 reliefează că această colonie romană rămîne totdeauna cea mai venerată cetate din Dacia, cum atestă epitetul de *metropolis* apărut, alături de numele ei, în *CIL*, 3, 1175; 1428; 1440; 1441 etc.

[163] VLP., *De Cens.*, 1; *Dig.*, 1, 8—9; 15. Vezi *Inscripțiile Daciei Romane*, editate de I. I. RUSSU, vol. 3(1), București, 1977, p. 63. Vezi D. TUDOR, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, pp. 17—23.

[164] *CIL*, 3, 14465. Vezi D. TUDOR, *Orașe*, pp. 222—240.

da), dispunea de propriul ei drum, care o lega de Napoca.[165] Ca centre urbane, tindeau să se formeze Drobeta, municipiu sub Hadrian, Porolissum, Romula (Reşca), Ampelum (Zlatna), Tibiscum etc.[166] Numeroase castre sînt pretutindeni ridicate într-o provincie permanent ameninţată de vecini, mai cu seamă de iazygi. Majoritatea centrelor romane se dezvoltă pe teritoriul vechilor aşezări dacice.

Primul guvernator, organizatorul provinciei, funcţionar destoinic şi militar de valoare, a fost, cum am arătat, Decimus Terentius Scaurianus, roman din Gallia Narboneză, fost consul în 102 sau în 104 şi participant la războaiele dacice.[167] El a fost înlocuit între 111 şi 113 cu unul dintre cele mai importante personaje ale Imperiului, senatorul consular Caius Avidius Nigrinus. Numirea acestui elev al lui Tacit, viitor candidat la tron şi şef al opoziţiei la începutul domniei lui Hadrian, ilustrează importanţa conferită de Traian provinciei Dacia. O dedicaţie în cinstea zeiţei Epona, descoperită în capitala provinciei şi pusă de un subofiţer din escorta guvernatorului, un anume Calventius, atestă mandatul lui Nigrinus în Dacia.[168] Pe de altă parte, cum vom mai arăta, numirea lui Nigrinus în Dacia trebuie înţeleasă în contextul războaielor partice. De asemenea, plasarea lui Nigrinus în Dacia probează că Traian năzuia să accelereze, să confere pregnanţă sporită acţiunii începute de Scaurianus, care n-avea totuşi prestigiul de care se bucura descendentul spiritual al lui Thrasea. Nimic nu dovedeşte că Avidius Nigrinus a fost înlocuit înainte de

[165] *CIL*, 3, 1627, 9, 2600; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 135, nr. 414. Mărturiile datează din 107 sau din 108 e.n.

[166] M. MACREA, *op. cit.*, pp. 116–135; *IDR*, vol. 2, p. 18 (pentru Drobeta); 143 (pentru Romula); *IDR*, vol. 3, p. 145 (pentru Tibiscum). Pentru oraşele Daciei romane vezi în ultimă instanţă P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, pp. 108–132 şi Haralamb MIHĂESCU, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucureşti-Paris, 1978, pp. 157–168 şi mai ales D. TUDOR, *Oraşe*, passim; *Oltenia romană*, pp. 168–218.

[167] La Scaurianus se referă *CIL*, 16, 57; 160; 163. Pentru mandatul său, vezi şi R. SYME, *Tacito*, p. 79; M. MACREA, *op. cit.*, pp. 29–33; M. SPEIDEL, *The Captor of Decebalus*, pp. 152–153.

[168] *CIL*, 3, 7904.

moartea lui Traian: abia Hadrian îi va trimite un succesor.[169] Într-adevăr Avidius Nigrinus a continuat cu deosebită aplicaţie opera de organizare şi de colonizare romană, iniţiată de Scaurianus. Numai oameni de valoarea lui Scaurianus şi mai ales a lui Nigrinus au putut înfăptui atît de iute integrarea Daciei în *orbis Romanus* şi au pus bazele unei prosperităţi, care transformă fostul stat al lui Decebal într-una dintre cele mai bogate, mai active şi mai importante provincii ale Imperiului roman. Opera lor a fost asistată nu numai de ceilalţi funcţionari romani, ci şi de instituţiile implantate în Dacia după cucerire, cum era *concilium prouinciae*, alcătuit din delegaţi ai cetăţilor, menit cultului Romei şi lui August, dar şi unei supravegheri — e adevărat, destul de vag definită — a conduitei guvernatorului.[170] Dreptul roman civil şi privat a fost rapid introdus în noua provincie.

Lucrările înfăptuite de guvernatori în Dacia lui Traian nu s-au limitat la fortificaţii. O amplă reţea rutieră a fost constituită, încît excelente drumuri romane asigurau comunicaţiile între *Colonia Dacica* şi provinciile vecine, uneau între ele principalele centre locuite ale Daciei. Borna rutieră, miliariul care, aşa cum am

[169] Arthur STEIN, *Die Reichsbeamten von Dazien*, în *Dissertationes Pannonicae*, seria 1, fasc. 12, Budapest, 1944, pp. 10—13 consideră că Nigrinus fusese înlocuit încă de Traian, dar nu aduce nici o probă importantă în sprijinul acestei supoziţii. A von PREMERSTEIN, *op. cit.*, p. 10 a reliefat că Avidius Nigrinus era legat al Daciei, la moartea lui Traian. Pentru mandatul lui Nigrinus în Dacia, vezi şi F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 182; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 384; 684; A. MICHEL, *Tacite*, p. 94; M. MACREA, *op. cit.*, pp. 33—34; 376; R. SYME, *Danubian Papers*, pp. 95—96; 162—163. Numirea lui Nigrinus în Dacia poate avea şi o altă explicaţie: Traian înclina spre Hadrian şi ştia că mulţi senatori vedeau în moştenitorul moral al lui Thrasea succesorul său cel mai potrivit. Spera aşadar să-l îndepărteze de la tron prin expedierea lui într-o provincie îndepărtată. Dar am arătat *supra*, în capitolele V şi VI, că Avidius Nigrinus a continuat să conducă, fie şi moralmente, de la distanţă, un important grup de presiune şi un cerc cultural-politic strălucit.

[170] Această adunare trebuie să fi funcţionat din primii ani ai cuceririi romane, chiar dacă e atestată epigrafic mai tîrziu: *CIL*, 3, 1209; 1419; 1433; 1454; 1513. Acest *concilium* care putea grupa pînă la o sută de cetăţeni romani, deţinea şi o anumită competenţă jurisdicţională, privind eliberările de sclavi, dreptul de cetăţenie, ridicarea de statui. El aducea mulţumiri împăratului şi guvernatorilor, pe care putea de asemenea să-i reprobe.

semnalat mai sus, atesta legătura între Potaissa şi Napoca, ilustrează de fapt terminarea principalului drum roman din provincie. Acesta lega Lederata de Tibiscum, Colonia Dacica, Apulum, Potaissa, Napoca şi Porolissum. De la Dierna, o şosea mergea pînă la Tibiscum, iar o altă arteră de comunicaţii pornea de la Drobeta şi, prin valea Jiului, ajungea pînă la Apulum. Din acest important nod de comunicaţii un alt drum roman cobora pe valea Oltului pînă în dreptul cetăţii moesiene Oescus.[171] Totodată, administraţia romană a vegheat la dezvoltarea unei active reţele de comunicaţii fluviale, iar luntraşii de pe rîuri formează colegii.[172]

Emisiunile monetare şi alte mărturii ilustrează de altminteri prosperitatea economică a Daciei romane, cea care va deveni ulterior *Dacia felix*.[173] O industrie activă se dezvoltă în noua provincie, bazată pe bogăţiile salinelor şi minelor dacice de argint şi de aur. Producţia de aur a Daciei furnizează visteriei imperiale considerabile cantităţi de metal preţios care iniţial vor înlesni situaţia bugetului, dar ulterior vor stimula inflaţia.[174] Un aparat funcţionăresc specializat ia naştere pentru a supraveghea exploatarea aurului. Monede romane din anii 104—110 e.n, reflectă satisfacţia adusă romanilor de produsele minelor dacice, pe lîngă cele ale minelor din Pannonia şi din Dalmaţia. Pe una dintre aceste monede, reversul comportă legenda METALLI VLPIANI şi imaginea Echităţii personificate, care ţine o balanţă şi un corn al abundenţei.[175] Romanii exploatează de asemenea fierul, arama, calcarul, marmura. Totodată, bogăţia solului dacic şi înlesnirile

[171] Pentru aceste artere de comunicaţie, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 313; vol. 2, pp. 148—149; M. MACREA, *op. cit.*, pp. 152—156; C. C. GIURESCU-D. C. GIURESCU, *op. cit.*, vol. 1, pp. 98—100. Reţeaua rutieră din Dacia era legată de drumurile de la sudul Dunării.

[172] *CIL*, 3, 1209; 7485.

[173] P. STRACK, *op. cit.*, pp. 207—209. Vezi şi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 62; L. HOMO, *op. cit.*, p. 212.

[174] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 61; J. CARCOPINO, *Points de vue*, p. 81; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 343; M. MACREA, *op. cit.*, pp. 298—309; C. C. GIURESCU-D. C. GIURESCU, *op. cit.*, pp. 100—101. Iau naştere colegii ale lucrătorilor aurari şi ale celor din saline.

[175] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 38, nr. 182; şi *ibid.*, nr. 183; p. 37, nr. 181.

fiscale acordate de administrația imperială prilejuiesc o expansiune remarcabilă a agriculturii.[176] Ia avînt deosebit industria ceramicii. Comerțul înflorește într-un ritm alert și crește simțitor activitatea așa-numiților *negotiatores*, individuali sau constituiți în corporații.

În aceste condiții viața socială cunoaște de asemenea un impuls notabil. Romanii introduc pretutindeni modul lor de viață și largi categorii sociale se bucură de roadele prosperității. Totuși mulți băștinași și unii coloniști romani săraci rămîn în afara procesului de propagare a prosperității. Concomitent, romanii introduc pe scară largă utilizarea mîinii de lucru servile.[177] Cum am mai arătat, s-a creat cu vremea și o întinsă rețea de colegii.

Problema granițelor noii provincii formează încă obiect de controversă între cercetători, cu atît mai mult cu cît ele au putut să varieze în cursul stăpînirii romane. Ptolemeu va atribui noii provincii frontiere largi: spre vest Tisa, spre nord Carpații, spre sud Dunărea, spre est rîul Hierasos (Siretul) ori chiar Prutul.[178] La rîndul său, Eutropiu coroborează în mare măsură datele lui Ptolemeu cînd atribuie Daciei o suprafață de „un milion de pași", *decies centena millia in circuitu.*[179] Dar s-a observat de multă vreme că orașele și șoselele Daciei romane se concentrează în Transilvania, Banat și Oltenia.[180] Părerea noastră este că atît izvoarele literare cît și celelalte oferă informații corecte, dar că trebuie operată

[176] M. MACREA, *op. cit.*, pp. 293—298; C. C. GIURESCU-D. C. GIURESCU, *op. cit.*, p. 100. Dacia exporta grîu, cultiva vița de vie, dispunea de pășuni bogate și de păduri întinse.

[177] M. MACREA, *op. cit.*, pp. 269—270; 291; 293—294.

[178] PTOL., *Geogr.*, 3, 8, 1—2. Unii cercetători consideră că Ptolemeu nu s-ar fi înșelat: vezi C. C. GIURESCU-D. C. GIURESCU, *op. cit.*, vol. 1, p. 77. Spre o concluzie similară înclina și *Istoria României*, vol. 1, pp. 315—316.

[179] EUTROP., *Breu.*, 8, 2.

[180] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 56, care se întreba: „n'est-il pas permis d'en conclure que les seules provinces de Transylvanie et de Petite Valachie, avec une moitié environ du Banat (entre le Temes et le Danube) constituait le pays colonisé par Trajan et soumis à l'administration romaine?"; și C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 137—186.

o disjuncţie între provincia şi, ulterior, provinciile dacice, pe de o parte şi extinderea dominaţiei romane pe teritoriul României actuale, pe de alta. Influenţa şi chiar ocupaţia romană efectivă s-au întins pe teritorii mult mai largi decît zonele cuprinse în Dacia romană propriu-zisă şi tocmai această dominaţie amplă a Romei o i-au în consideraţie sursele literare, care nu greşesc decît atunci cînd confundă provinciile dacice cu suprafaţa stăpînirii romane la nordul Dunării. Sursele literare au prin urmare în vedere întreaga zonă de iradiere a influenţei romane, în vreme ce arheologii actuali se referă doar la limitele administraţiei romane din Dacia.

Într-adevăr, provincia Dacia n-a încorporat cu mici excepţii decît Transilvania, Banatul şi Oltenia: cei mai mulţi cercetători par a fi adus argumente decisive în sprijinul ipotezei care o limitează la majoritatea teritoriilor din aceste regiuni.[181] Dar în anumite perioade istorice, Dacia romană a putut îngloba şi teritorii din Muntenia.[182] Adevărul este că în epoca lui Traian (cum demonstrează şi papirul lui Hunt, care, aşa cum am arătat, datează din epoca lui Traian, din 103—106, mai de grabă decît din 99 e.n.) Muntenia *in globo* şi vaste zone din sudul, centrul şi vestul Moldovei, pînă la Siret sau chiar la Prut au făcut parte din provincia Moesia Inferioară, de care erau organic corelate. Printre alţii, Grigore Florescu, Radu Vulpe şi Nicolae Gostar au demonstrat cît de activă a fost prezenţa romană în aceste teritorii pen-

[181] Vezi în această privinţă, V. CHRISTESCU, *op. cit.*, pp. 35—37; G. FLORESCU, *op. cit.*, p. 230; R. VULPE, *Studia*, p. 150—161 care demonstrează că aceste regiuni sînt cu certitudine incluse în Dacia lui Traian datorită împrejurărilor istorice: „Trajan ne fit que tenir compte d'une situation de fait lorsqu'il organisa la nouvelle province de Dacie sans y englober la Valachie et la Basse-Moldavie" (p. 150). Pentru graniţele Daciei romane, vezi şi D. PROTASE, *op. cit.*, pp. 61—70; S. DUMITRAŞCU, *Contribuţii la cunoaşterea graniţei de vest a Daciei romane*, în *Acta Musei Napocensis*, 6, 1969, pp. 483—491; *IDR*, vol. 1, p. 17.

[182] H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 377 susţine chiar că, în ansamblul lor, Muntenia şi sudul Moldovei ar fi aparţinut Daciei lui Traian şi că ar fi fost abandonate şi excluse din provincie abia în timpul lui Hadrian.

dinte de *Moesia Inferior*[183]. Funcționau în timpul lui Traian castrele de la Drajna de Sus și Mălăiești. Tot sub Traian a luat ființă tabăra de la Rucăr-Scărișoara și probabil în aceeași epocă s-au edificat castrele de la Filipești, care domina Bărăganul, și Tîrgșor, în vreme ce în Moldova, pe lîngă cel de la Bărboși, funcționa vremelnic un *castellum* roman situat la aproximativ doi kilometri distanță de ruinele cetății dacice de la Bîtca Doamnei. De la Bărboși pînă în Transilvania, forțele romane erau dispuse într-un arc de cerc, pentru a proteja teritoriile ocupate de Imperiu[184]. Însă valul de pămînt numit „brazda lui Novac" datează din secolul al IV-lea e.n.

Aceste castre și altele asigurau ocuparea temeinică a regiunilor unde erau amplasate și concomitent determinau romanizarea populației locale, rărite în urma deportărilor efectuate de romani în secolul I e.n.[185] Maramureșul, nordul Moldovei, poate și Crișana, nu s-au aflat permanent sub ocupație romană, ci erau locuite de dacii liberi, costoboci, carpi ca și de alte seminții. Dar, după opinia noastră, se poate explica prin influența exercitată de Imperiu și de populația latinizată vecină romanizarea acestor teritorii, căci ipotezele care o atribuie transhumanței și unității geografice sînt departe de a oferi soluții satisfăcătoare. Aceste teritorii și populații, după părerea noastră, depindeau strîns, prin relații clientelare, de Imperiu, care le romaniza și integra treptat

[183] G. FLORESCU, *op. cit.*, p. 230; R. VULPE, *Studia*, pp. 150; 158—161. Nu este imposibil ca Hadrian să fi scos Moldova și Muntenia din teritoriile afectate Moesiei Inferioare. Oricum, în aceste regiuni, prezența militară romană n-a dispărut, după puternicul conflict cu roxolanii și cu dacii răsculați din 117—118. N. GOSTAR, *Cetățile dacice din Moldova*, pp. 146—147 semnalează viața civilă dezvoltată la adăpostul castrului de la Bărboși. Regretatul profesor arată că ocupația romană se menține după 118 în unghiul Prut-Siret-Dunăre. D. PROTASE, *op. cit.*, p. 70 susține că sub Traian au făcut parte din Moesia Inferioară valea Oltului și colțul sud-estic al Transilvaniei, dintre Olt și Carpați.

[184] Pentru castrele romane de la Piatra Neamț și de la Bărboși, vezi N. GOSTAR, *Cetățile dacice din Moldova*, pp. 144—146; *Unități militare din „castellum" roman de la Bărboși*, în *Danubius*, 1, 1967, pp. 107—122.

[185] Pentru aceste deportări, vezi Dionisie M. PIPPIDI, *Contribuții la Istoria Veche a României*, București, 1958, pp. 137—170; R. VULPE, *Studia*, pp. 151—152.

modului de viață specific romanilor. Nicolae Gostar semnalează că, după epoca lui Traian, nu mai apar în Moldova dacilor liberi cetăți, cum fuseseră cele de la Bîtca Doamnei și de la Cozla, ci se ridică așezări deschise, pe terasele văilor, întrucît locuitorii erau „puși sub un sever control roman."[186] Romanizarea Moldovei și a Maramureșului se va desăvîrși în secolele IV—VI e.n.

2. Romanizarea provinciei și a teritoriilor limitrofe. Într-adevăr, romanizarea masivă a acționat ca fenomen sistematic pe întreg teritoriul României actuale, în Dacia, dar și în zonele vecine ei. Chiar în epoca lui Traian, sub controlul riguros al lui Scaurianus și Nigrinus, s-au realizat începuturi foarte importante, de fapt decisive, în provincie, în Muntenia și mare parte din Moldova. Alte teritorii au fost curînd și ele atrase în orbita colonizării. Schimburile comerciale romano-dace și angajarea în Dacia a numeroși transfugi romani și specialiști, după încheierea tratatului din 89 e.n., au pregătit romanizarea. Totuși nu credem că se poate vorbi de declanșarea procesului propriu-zis al romanizării înainte de 106 e.n. Acest proces constituie atît un fenomen lingvistic, cît și un fapt de civilizație.

Desigur dacii n-au pierit cu toții.[187] Triburile dacice care înglobau cam jumătate milion de oameni, suferiseră pierderi grele,

[186] N. GOSTAR, *Cetățile dacice din Moldova*, p. 147. Atacurile costobocilor — la 170 e.n. — și carpilor împotriva Imperiului roman au fost deosebit de violente și de primejdioase. Dar ele reprezentau răscoale, încercări de a înlătura o dependență de fapt și probabil chiar de drept și au avut ca efect pe termen lung tocmai atașarea mai strînsă de Imperiu a teritoriilor și triburilor respective. Romanizarea Munteniei și a unei părți din Moldova, sub înrîurirea castrelor și centrelor create de romani, apare evidențiată de R. VULPE, *Studia*, pp. 162—176. Pentru dacii liberi, vezi și C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 176—179, care citează printre altele *ILS*, 854 din 180, unde se menționează o anume Zia, fiica lui Tiatus și soția lui Pieporus, rege costoboc, deci căpetenie a dacilor liberi. Considerăm foarte interesante cercetările întreprinse asupra dacilor liberi de Gheorghe BICHIR. Un rezumat al acestor investigații apare în *Dicționar de istorie veche a României*, pp. 221—223.

[187] Ideea susținută cîndva de C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 58—59, că dacii au fost exterminați sau au trebuit să se expatrieze cu toții, este cel puțin absurdă. Această teorie a aflat oarecare audiență și la R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 283; 289; 311—313. A. BODOR, *op. cit.*, pp. 138—160 combate cu argumente irefutabile teoria exterminării.

considerabile, care ar fi putut atinge 26% din efectivele lor. Dar, ca și Criton dealtfel, Eutropiu exagerează aceste pierderi, cînd afirmă că în cursul acestor campanii Dacia fusese secătuită de bărbați.[188] Totuși să observăm că istoriograful se referă în mod necesar la dacii, care îl urmaseră pe Decebal pînă la capăt. Ca și Criton, istoricul latin are în vedere mai ales acei *tarabostes*, care rămăseseră credincioși cauzei neatîrnării neamului lor, pînă la crearea provinciei Dacia. Pe de altă parte, Eutropiu se referă numai la pierderi considerabile și nu la dispariția totală a bărbaților. Subsistaseră însă — Eutropiu o recunoaște implicit — femeile și îndeosebi copiii și bătrînii, „moșii": termenii care îi desemnează în limba română provin în mod semnificativ din substratul preroman. În sfîrșit, ca să nu ne mai referim la dacii liberi, în interiorul provinciei persistau dacii, care luptaseră de partea lui Traian ori i se supuseseră, înainte de desființarea statului cîrmuit de către Decebal. Aproape trei sferturi din totalul dacilor supraviețuiseră războaielor, în diverse moduri.

Am evidențiat mai sus că nu numai spaima suscitată de romani sau oportunismul au provocat trecerea de partea lui Traian, în valuri succesive, a unor numeroase grupuri și triburi dacice, ci că a intervenit în această privință și împotrivirea față de puterea centralizatoare a lui Decebal. Ofensiva romană oferise tendințelor centrifuge mijlocul de a se manifesta din plin. După

[188] EUTROP., *Breu.*, 8, 3: *Dacia enim diuturno bello Decibali uiris fuerat exhausta.* Maniera rapidă, abreviatoare și simplificatoare, a lui Eutropiu explică exagerarea mai degrabă decît o tehnică retorică la care istoricul tîrziu recurgea numai foarte rar. Cum vom vedea, numai aparent știrea dată de Eutropiu apare confirmată de al doilea fragment critonian, reprodus de I. I. RUSSU, *op. cit.*, p. 121, *Scholia in Lucianum*, p. 10, 19, ed. H. RABE, care afirma că dacii au fost distruși în asemenea măsură încît din seminția lor nu mai rămăseseră decît patruzeci de bărbați: ... ὥστε τὸ πᾶν ἔθνος εἰς τεσσαράκοντα περιστῆναι ἄνδρας. Cum vom arăta *infra*, Criton se referă doar la *tarabostes* rămași fideli lui Decebal. A. BODOR, *op. cit.*, pp. 139 și 160 numără pe reliefurile Columnei 26 de prizonieri, 47 de răniți și 31 de morți daci. De aici extrapolează și deduce că dacii — care după cum vom vedea putuseră lăsa 50 000 de prizonieri — au avut 150 000 de luptători pierduți într-un fel sau altul în cele două războaie: deci 26%. Procentajul ni se pare corect, dacă ținem seama că printre victime se aflau și aliații dacilor. Probabil însă că numărul dacilor, morți sau luați prizonieri, era inferior cifrei de 150 000.

părerea noastră, pe lingă motivele de ordin tactic, militare sau administrative, romanii au fost determinați și de alte mobiluri să nu înglobeze în provinciile lor — Dacia Traiană și Moesia Inferioară — întreg teritoriul ocupat de către statul lui Decebal, ca să nu ne mai referim la zonele dacice exterioare fostului regat. Opinăm că romanii dădeau aparent satisfacție tendințelor centrifugale, apăreau în postura de eliberatori, aplicau strategia *diuide et impera*. Se încredințau triburilor dacice unele teritorii autonome, care erau treptat integrate zonei de influență a Imperiului, sub camuflajul respectării libertăților locale.[189] Criton aduce o probă foarte importantă în favoarea persistenței dacilor — în provinciile romane și în afara lor — prin contradicția aparentă între fragmentul unde afirmă că mulți băștinași s-au angajat față de Imperiu, trei mii de daci supunîndu-se necondiționat romanilor, ca să se întoarcă acasă, și cel în care susține că la sfîrșitul războiului supraviețuiseră doar patruzeci de bărbați. Pasajul unde sînt menționați cei trei mii se referă la un grup de daci, care se supuseseră lui Traian, în timpul ostilităților, iar cel ce consemnează numai patruzeci de supraviețuitori, privește prin excelență pe ultimii *tarabostes*, leali cauzei dacice, fiindcă băștinașii de rînd — *comati* — n-au putut în număr mare să continue un război fățiș, după sinuciderea lui Decebal.[190] Prin urmare doar dintre *tarabostes* putuseră supraviețui numai patruzeci de bărbați. Este adevărat că — așa cum vom vedea — Criton furnizează cifre care sînt

[189] Pentru persistența elementului dac, vezi și A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 340; A. BODOR, *op. cit.*, pp. 137—162; *op. cit.*, pp. 369—378; C. C. GIURESCU-D. C. GIURESCU, *op. cit.*, vol. 1, pp. 78—81.

[190] Primul fragment critonian a fost citat *supra* în n. 188, iar al doilea în n. 139. De remarcat că în primul pasaj citat (nr. 18, I. I. RUSSU, *op. cit.*, p. 127), Criton afirmă că mulți geți se deplasau — πολλοὶ δὲ τῶν Γέτων μεθίσταντο — aserțiune, care ar putea îndritui o ipoteză îndrăzneață. În masă, dacii se angajau să se supună Imperiului: trei mii s-au întors la vetrele lor pentru a deveni subordonați direcți ai Romei, în vreme ce alții mai numeroși, s-au îndreptat spre teritoriile dacice neocupate de forțele lui Traian, deci neintegrate provinciei, ca să trăiască în situația de daci liberi, vasali ai Imperiului, „calul" troian printre compatrioții acestora. Amintim că Aurelius Victor se referă doar la zdrobirea dacilor *pileati* (vezi *supra*, nr. 150) și confirmă astfel că pierderile masive au lovit doar în *tarabostes*.

uneori infirmate de investigaţiile moderne, simulînd exactitatea mai de grabă decît căutînd-o, dar este limpede că cifrele lui, corecte sau incorecte, redau pierderi considerabile suferite de *tarabostes*. Eutropiu însuşi se contrazice şi atestă indirect supravieţuirea dacilor de rînd, cînd subliniază că Hadrian nu putea abandona barbarilor pe cetăţenii romani. Aceşti barbari echivalează întrucîtva cu sarmaţii, însă ei reprezintă şi dacii, din tot spaţiul locuit de poporul lor, în teritorii romane şi zone libere. Astfel Eutropiu confirmă că pierderile au afectat mai ales pe dacii *pileati*, iar Aurelius Victor aduce în acest sens o mărturie suplimentară, destul de clară.

Dacii rămaşi sub dominaţie romană locuiau mai ales la sate, însă administraţia imperială a recrutat din rîndurile lor şi poate printre dacii liberi, zece pînă la cincisprezece corpuri auxiliare de cavalerie şi de infanterie. În Noricum staţiona *ala I Ulpia Dacorum*, în Pannonia era amplasată o *cohors II Augusta Dacorum equitata*, deci un detaşament mixt, pe cînd în Macedonia se afla o *cohors III Dacorum equitata*, care va participa la campania lui Traian împotriva parţilor.[191] Dealtfel inscripţiile latine din Dacia conţin uneori nume de autohtoni, toponimia aduce probe de supravieţuire a băştinaşilor şi arheologii au demonstrat supravieţuirea ceramicii dacice, ca şi a riturilor de înmormîntare indigenă în interiorul provinciei romane. Cum am arătat mai sus, numai inima statului dac, zona din Munţii Orăştiei, a fost golită de autohtoni, ca să se împiedice o eventuală revoltă. Este posibil ca sursele lui Eutropiu şi chiar Criton să fi luat în consideraţie şi

[191] *CIL*, 3, 600. La hotarul partic, romanii amplasaseră o *Vexillatio Dacorum Parthica*, unitate de cavalerie. Am menţionat *supra* şi o răscoală dacică izbucnită în timpul domniei lui Hadrian. L. MĂRGHITAN, *op. cit.*, pp. 90; 123 remarcă prezenţa ceramicii dacice în interiorul castrului roman de la Micia, fapt care probează staţionarea autohtonilor în cetatea respectivă. Băştinaşii locuiau aşadar şi în mijlocul zidirilor romane. Anterior *IDR*, vol. 1, p. 16 constata de asemenea persistenţa elementului dacic în mediul rural şi în castrele forţelor romane auxiliare. D. PROTASE, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi a numismaticii*, Bucureşti, 1966, pp. 16—64; 203—204, concentra probele materiale ale menţinerii dacilor mai cu seamă în aşezările rurale. Vezi şi D. TUDOR, *Oltenia romană*, pp. 132—133; 214—217.

dispariția dacilor din fostul lor teritoriu central, îndeosebi eliminarea pileaților din aceste locuri. Sursele literare au plecat așadar de la o situație reală într-o zonă dată și au extins-o artificial asupra tuturor categoriilor sociale și întregii Dacii.

Dar aceasta nu înseamnă că romanii n-au recurs la o colonizare masivă a Daciei și chiar a unor teritorii limitrofe. Indubitabil, romanizarea nu se reduce la colonizare, ci implică, cum am mai semnalat, și inserarea structurilor social-politice sau administrative, a mentalității romane. În Dacia romanizarea n-ar fi fost totuși atît de rapidă dacă ea n-ar fi comportat și un influx etnic roman masiv, compact.[192] Fenomenul istoric reprezentat de romanizarea accelerată, totală, durabilă a Daciei n-ar fi fost posibilă fără o imigrare excepțional de puternică a unor elemente provenite din Imperiu. Xiphilin consemnează instalarea coloniștilor în orașe: νοῦτως ἡ Δακία Ῥωμαίων ὑπήκοος ἐγένετο καὶ πόλεις ἐν αὐτῇ ὁ Τεαϊανός κατῳκισεν, „astfel Dacia ajunse sub ascultarea romanilor și Traian a colonizat în interiorul ei orașe".[193] Aurelius Victor confirmă importanța colonizării,[194] dar Eutropiu, a cărui mărturie nu trebuie niciodată disprețuită, o caracterizează mai amănunțit. Am văzut că el explică această colonizare prin pierderile umane suferite de daci. Eutropiu precizează că Hadrian a renunțat să părăsească Dacia în 117—118, sub influența sfaturilor date de prieteni, *ne multi ciues Romani Barbaris traderentur, propterea quod Traianus, uicta Dacia, ex toto orbe romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes calendas* „ca să nu lase pe mîna barbarilor mulți cetățeni romani, deoarece Traian, odată Dacia înfrîntă, adusese acolo

[192] Să nu uităm că Dacia a rămas romană o perioadă scurtă de timp, adică mai puțin de o sută șaptezeci de ani, în vreme ce Britannia s-a aflat patru sute de ani sub ocupația Imperiului, iar Africa de nord chiar aproape șase sute, fără să-și fi conservat romanitatea. Desigur, nu ignorăm împrejurările istorice deosebite: în cazul Britanniei nu trebuie omisă sărăcia acestei provincii, iar în Africa a intervenit un factor mai jos menționat. D. TUDOR, *Oltenia romană*, p. 132 constată în Oltenia opt localități cu nume latinești și șapte cu nume indigene.

[193] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 14, 3.

[194] AUR. VICT., *Caes.*, 13, 4: *...deductae coloniarum pleraeque.*

din toată lumea romană, nenumărate mulţimi de oameni ca să aibă în grijă ogoarele şi oraşele"[195]. Eutropiu afirmă prin urmare colonizarea masivă, profundă a Daciei, în toate mediile ei şi chiar în timpul domniei lui Traian, sub controlul celor doi guvernatori. Altfel numărul cetăţenilor romani n-ar fi putut atinge proporţiile care îl vor înspăimînta pe Hadrian. Mărturiile oferite de Xiphilin, Aurelius Victor şi îndeosebi de Eutropiu ne apar cu atît mai preţioase cu cît ele sînt, după părerea noastră, confirmate de alte izvoare literare şi anume chiar de autori contemporani cuceririi şi colonizării Daciei. Am observat mai sus, tot în acest capitol, că Pliniu nu se asociază propagandei pentru pace, lansate la Roma în 103 e.n., şi că, la curent cu proiectele lui Traian, într-o scrisoare expediată împăratului, pare a-i ura succes în reluarea viitoare a ostilităţilor împotriva lui Decebal.[196] Pliniu, foarte intim confident al lui Traian, demonstrează că era la curent cu planurile principelui şi în *Panegiric*, publicat de asemenea în 103. Mai mult decît atît, Pliniu cunoştea, după opinia noastră, proiectele de colonizare a Daciei. Chiar în pasajul unde strecoară o aluzie la campaniile din 101—102 e.n., susţinînd că Decebal, *barbarus rex*, cum îl numeşte, ar putea încerca proporţiile mîniei lui Traian şi că fluviile şi munţii — probabil cetăţile montane ale dacilor — nu-l vor putea apăra, adaugă semnificativ: „va simţi că toate acestea se înclină, cedează în faţa virtuţilor tale, încît va socoti că munţii s-au prăbuşit, fluviile au secat, marea a fost înlăturată şi că au venit asupra lui nu flotele noastre, ci chiar pămînturile Imperiului", *omnia haec tam prona tamque cedentia uirtutibus tuis sentiet subsedisse montes, flumina exaruisse, interceptum mare illatasque sibi non classes nostras, sed terras ipsas arbitretur.*[197] Deci,

[195] EUTROP., *Breu.*, 8, 3. De aceea s-a vorbit de un „plan sistematic al cărui autor a fost însuşi Traian" (D. TUDOR, *op. cit.*, p. 33). Nu trebuie ignorată nici menţiunea colonizării satelor. G. FORNI, *Dacia romana*, p. 233 a subliniat la rîndul său că romanizarea „fu immediata e rapida". Dar însuşi V. PÂRVAN, *Parentalia*, p. 247 evidenţiase complexitatea colonizării: „Traian aduce colonişti nenumăraţi, spre a face o ţară romană".

[196] Vezi *supra* n. 105.

[197] PLIN., *Pan.*, 16, 5. Pentru Pliniu ca izvor al războaielor dacice, vezi şi R. SYME, *Danubian Papers*, pp. 245—252.

pe lîngă o aluzie la distrugerea cetăților dacice din munți, Pliniu se referă, după părerea noastră, la viitoarea colonizare. Într-adevăr menționarea pămînturilor romane care invadează Dacia, trecînd peste ape, în locul flotelor, nu reprezintă o hiperbolă gratuită, ci implică pe coloniștii romani, sarea pămînturilor Imperiului. De fapt pămînturile, teritoriile romane, semnifică masa de coloniști proveniți *ex toto orbe romano*. Pliniu nu se gîndește doar la armata romană ci anticipează colonizarea și coroborează mărturia lui Eutropiu. Aluzia rezultă învăluită, deoarece al doilea război dacic încă nu izbucnise.

Dacă Pliniu prefigurează romanizarea Daciei, în schimb Tacit justifică procesul de romanizare în plină desfășurare. În cartea întîi a *Istoriilor*, marele istoric păruse că recunoaște meritele dacilor, cînd se referise la războaiele lui Domițian: „dacul renumit prin înfrîngeri proprii și ale noastre“, *nobilitatus cladibus mutuis Dacus.*[198] Astfel Tacit confirmase buna reputație a dacilor, la care a subscris și Pliniu, cum am arătat în mai multe rînduri. Dar în cartea a treia a *Istoriilor*, scrisă mai tîrziu și în orice caz publicată în 110, deci în plin proces de romanizare, Tacit adoptă față de daci o atitudine diametral opusă. Tacit observă că, în 69 e.n., dacii au profitat de războiul civil și au periclitat granițele Imperiului: „s-a mișcat și seminția dacilor, veșnic nelealä și pe atunci fără teamă, fiindcă se retrăsese armata noastră din Moesia“, *mota et Dacorum gens numquam fida, tunc sine metu, abducto e Moesia exercitu.*[199] Epitetul injurios nu se explică printr-o primejdie dacică, dispărută după 106 și în fond normală în 69 e.n., ci prin dorința de a justifica implantarea romană în curs: tocmai pentru că dacii erau nesiguri, lipsiți de credință, era necesară o colonizare masivă, care să prevină răzvrătirea localnicilor. Tacit nu poate da detalii, deoarece se referea la alte evenimente, mult mai vechi, dar își contrazice revelator alegațiile anterioare.

Dealtfel, arheologia confirmă aserțiunile izvoarelor literare. Am semnalat în două rînduri că viața dacică încetează în Mun-

[198] Tac., *Hist.*, 1, 2, 1.
[199] TAC., *Hist.*, 3, 46, 3.

ţii Orăştiei, de unde dacii fuseseră expulzaţi şi înlocuiţi cu puternice detaşamente militare romane, care să împiedice revenirea autohtonilor în vechiul lor centru militar-politic şi religios.[200] În asemenea regiuni şi în zonele fertile abundau coloniştii, iar în alte ţinuturi ei convieţuiau cu băştinaşii şi se amestecau cu ei. Dacă numărăm militarii şi funcţionarii, alături de colonişti, în Dacia Traiană trebuie să se fi stabilit, după părerea noastră, peste o sută de mii de romani, cifră apropiată de totalul pierderilor suferite de daci. Astfel într-un fel mărturia lui Eutropiu apare confirmată: romanii înlocuiau pe dacii dispăruţi. Desigur nu toţi aceşti romani s-au stabilit de la început în Dacia. Vom reveni mai jos asupra acestei probleme. Cauzele acestei implantări etnice masive sînt variate, căci derivă din înseşi cauzele cuceririi Daciei. Unele erau de natură ideologico-politică sau militară, ţinînd de pildă de dorinţa lui Traian de a crea o puternică romanitate estică, aşa cum alţi oameni politici făuriseră o latinitate occidentală, sau de considerente strategice, întrucît o provincie bine romanizată putea zăgăzui mai uşor asalturile barbare.[201] Au acţionat de asemenea şi mobile social-economice, întrucît colonizarea permitea atenuarea tensiunilor sociale în regiunile de origine ale imigranţilor. Pe de altă parte bogăţiile Daciei, aurul, sarea, pădurile, vitele, grîul atrăgeau coloniştii şi înlesneau împăratului trimiterea de loturi masive de cetăţeni romani sau de alte categorii de locuitori ai Imperiului spre a exploata în folosul Romei aceste avuţii.

[200] H. DAICOVICIU-I. GLODARIU, *Un castru roman în regiunea cetăţilor dacice din Munţii Orăştiei*, în *Lucrări ştiinţifice. Istorie-Ştiinţe Sociale-Pedagogie*, Oradea, 1971, pp. 17—23, arată că la Orăştioara de Sus, la cîţiva kilometri spre nord de cetatea distrusă a Costeştilor, se ridica un castru, care era ocupat de *exploratores Germanici*, corp de auxiliari. La *Sarmizegetusa Regia*, pe ruinele cetăţii, se instalează un detaşament din legiunea IV Flavia Felix: vezi şi *Istoria României*, p. 314; P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, p. 133.

[201] V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 41 subliniază că Traian ştia „cîtă forţă de rezistenţă reprezintă un ţinut romanizat faţă de presiunea barbarilor". Dealtfel am relevat în capitolul anterior că şi în alte provincii, ca de pildă în Africa, Traian a preferat colonizarea zonelor de graniţă, încă puţin romanizate, potenţării prezenţei romane în regiunile de multă vreme integrate teritoriului şi modului de viaţă specific Imperiului: vezi *supra* n. 276 la capitolul VI.

O parte dintre coloniști erau veterani. Încă din vremea lui Traian, veterani ai trupelor care luptaseră în Dacia sau ale celor ce staționaseră ulterior aici ori chiar veniseră din altă parte s-au stabilit în noua și bogata provincie și în teritoriile limitrofe. Numărul acestor veterani împroprietăriți în Dacia, trebuie să fi fost considerabil, dat fiind originea cuvîntului „bătrîn" din limba română, provenit tocmai din *ueteranus*. Mulți veterani și-au luat femei dace, în timpul sau după efectuarea lungului stagiu militar, contribuind astfel substanțial la romanizare. Dealtfel, am arătat că romanizarea a început adesea în jurul taberelor militare. În mod onorific, veteranii romani stabiliți în Dacia, între 108 și 110 e.n. au fost înscriși în tribul Papiria, cel al lui Traian însuși. Alte comunități de cetățeni romani, colonizați în Dacia, au fost înscriși în pseudotribul Ulpia. Cantitatea de inscripții latine descoperite pe teritoriul Daciei romane este impresionantă. Aceste inscripții atestă stabilirea coloniilor atît în centrele urbane în formare, cît și la țară.[202]

Într-adevăr, elementele civile au contribuit substanțial la romanizarea Daciei, fie că fuseseră aduse de autoritățile lui Traian, fie că se infiltraseră din proprie inițiativă. Minele atrăgeau specialiști din Dalmația, bogățiile în general determinau imigrarea multor negustori, meseriași și agricultori, care primiseră pămînturi sau le cumpăraseră ulterior.

Coloniștii romani, cetățeni sau peregrini, erau proveniți într-adevăr din toată lumea romană. Cum era normal, lotul cel mai

[202] Pentru coloniștii de origine militară și pentru triburi, vezi G. FORNI, *Dacia romana*, pp. 233—240; P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, pp. 108—109; 143. Implantarea veteranilor este atestată de LACT., *De mort. persec.*, 23 și de *CIL*, 3, 1004. Inventarul concentrat al inscripțiilor apare în ultimă instanță la H. MIHĂESCU, *op. cit.*, pp. 157—168. Iudita WINKLER, *Procesul romanizării în lumina monumentelor epigrafice și sculpturale din așezările rurale ale provinciei Dacia*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 25, 1974, pp. 497—515 a constatat mărturii clare de viață a unei populații romane în 160 din cele aproximativ 500 de așezări rurale ale Daciei Traiane. În aceste sate s-au descoperit 230 de inscripții. Față de cei 15000—20000 de locuitori ai capitalei provinciei, într-un sat trăiau 70—100 de persoane. Printre dedicanți și persoanele menționate în inscripții apoximativ 60% erau agricultori civili. Apar însă și veterani, stabiliți în mediul rural, prin excelență în prima jumătate a secolului al II-lea (pp. 508—509).

important de coloniști l-au furnizat provinciile vecine: Pannonia, Moesiile, Tracia, regiunea iliro-dalmată, de unde proveneau grupuri mari — Pirustae, Baridustae — aduse să exploateze minele.[203] Dar s-au stabilit în Dacia și numeroși coloniști proveniți din Orient: pe teritoriul provinciei s-au descoperit suficiente dedicații către divinități egiptene, Isis sau Serapis, microasiatice, siriene, chiar semito-iraniene, cum era Mithra.[204] Alți coloniști proveneau din Gallii sau din Africa romană[205], iar veterani ai corpurilor auxiliare hispanice sau britanne au fost împroprietăriți în Dacia. Foarte puțini, îndeosebi mici funcționari, proveneau din Italia însăși, de unde, cum am arătat în capitolul precedent, se interziseseră emigrările. Pentru anumiți coloniști latina nu constituia limba maternă, întrucît unii vorbeau greaca sau alte idiomuri. Însă între ei, cu băștinașii și cu ceilalți coloniști, nu se puteau înțelege decît în latină, care a devenit repede propria lor limbă. Dealtfel cei mai mulți coloniști considerau totuși latina ca limbă maternă.[206]

[203] Pentru coloniștii din zona dalmată, *CIL*, 3, 864; 942; 1323. Pentru coloniștii veniți din această zonă ca să exploateze minele de aur, vezi I. PISO, *op. cit.*, pp. 235—237. Pentru coloniștii proveniți din spațiul dalmatic și C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 193—194. Același autor (*ibid.*, p. 228) și A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 343 susțin că în spațiul dalmatic subsista un excedent de populație săracă. *Contra*, A. BODOR, *op. cit.*, p. 153. Am crede însă, dat fiind importanța emigrației dalmate, că primii cercetători citați au avut dreptate. Desigur că și bogăția minelor dacice îi atrăgea ca un magnet pe specialiștii dalmați. Vezi D. TUDOR, *Orașe*, p. 183.

[204] Pentru cele egiptene, *exempli gratia*, *CIL*, 3, 881—882; 973; 1341—1342; 1428; 7768—7771; 8029; pentru cele microasiatice și coloniștii respectivi, *CIL*, 3, 860; 870; 1088; 1394; 7762; 7630; 7645; 7659; 7660; 7760; 7761; 7834—7835; 7915; 7997; 14490; 1100—1102; 7766; pentru cele siriene, *CIL* 3, 1353—1354; 7728; 875; 1130—1138; 7680. Pentru Mithra, *CIL*, 3, 968; 899—901 etc. Vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 312; *IDR*, vol. 1, p. 27.

[205] Cum atestă tot dedicațiile. Pentru divinitățile africane, *CIL*, 3, 993, iar pentru africani, 3, 1343; 8, 9368. Pentru zeitățile gallice, *CIL*, 3, 788; 7750; 7904; 12 415. D. TUDOR, *Oltenia romană*, pp. 134—146 identifică multe nume latinești, dar și ilirice, celtice și orientale.

[206] I. WINKLER, *Procesul romanizării*, p. 509 observă că printre cele 230 de inscripții descoperite în așezări rurale numai două conțin fiecare cîte un rînd nelatinesc, unul scris cu litere grecești, celălalt cu litere palmiriene (*CIL*, 3, 7999). Pe bună dreptate cercetătoarea clujeană întrevede în acest fapt un „indiciu cert al unei intense colonizări cu o populație latinofonă, care a primit pămînturi cu ocazia organizării provinciei sau le-a cumpărat mai tîrziu". Aceeași cercetătoare deduce că procesul de colonizare în mediul rural ar fi fost mai intens în Transilvania decît în Oltenia și în Banat (*ibid.*, p. 511).

Oricît de substanțial ar fi fost influxul latin, procesul de romanizare nu ar fi dat rezultatele strălucite la care a ajuns, dacă autohtonii daci nu l-ar fi acceptat. Influxul etnic și social-cultural roman pe de o parte și integrarea rapidă a dacilor sînt cei doi factori care explică romanizarea accelerată a Daciei. Capacitatea de asimilare a dacilor era remarcabilă; ei s-au lăsat atrași de o civilizație superioară, au învățat limba latină și au adoptat mentalitatea și modul de viață al cuceritorilor. Romanizarea s-a produs, repetăm, iute și în profunzime. Astfel se explică lesne de ce populația latinizată n-a părăsit Dacia cînd Aurelian a retras administrația romană din provinciile transdanubiene și a dăinuit pînă în zilele noastre.[207] Am arătat că în alte părți ale Imperiului ocupația romană a fost mult mai îndelungată, dar că zonele respective nu s-au romanizat durabil. Este adevărat că în Africa de nord rezistența la asimilare s-a dovedit mult mai tenace decît în Dacia. Pe de altă parte, în Dacia a survenit un fenomen rar în *Romania* modernă, fenomen care atestă vigoarea implantării latinității. România este aproape singura țară latină, unde nu se constată nici un fel de insule de substrat, în vreme ce în Italia există grecii dorieni

[207] Pentru capacitatea de asimilare a dacilor, vezi P. MAC KENDRICK, *op. cit.*, pp. 66; 90; C. C. GIURESCU-D. C. GIURESCU, *op. cit.*, pp. 111—113. EUTROP., *Breu.*, 9, 9 susținea ideea unei retrageri masive din Dacia la ordinele lui Aurelian: *abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae, in media Moesia collocauit.* Dar Eutropiu, care a influențat mărturii posterioare în acest sens, afirmă retragerea din ambele medii de viață din rațiuni de simetrie ca și pentru a nu compromite memoria lui Aurelian, tocmai pentru că *ibid.*, 8, 3 susținuse ideea colonizării atît la orașe, cît și la sate și i se părea nedemn de prestigiul Imperiului să fie abandonați *ciues Romani* pe care Hadrian refuzase să-i părăsească. Vezi în această privință Vladimir ILIESCU, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 22, 1971, pp. 425—442 și „*Euocatis exinde legionibus*". *Zu Jord. Rom. 217*, în *Studii Clasice*, 14, 1972, pp. 149—160. Într-adevăr, proporțiile retragerii, specificul ei, sînt ilustrate corect de IORD., *Rom.*, 217: *Aurelianusque imperator euocatis exinde legionibus in Mysia conlocauit.* Prin urmare, s-au retras doar legiunile. La analiza de certă acribie a cercetătorului citat, adăugăm două observații: a) Eutropiu nu pretinde că toți romanii au fost retrași sub Aurelian, în vreme ce insistase asupra masivității colonizării întreprinse de Traian, care implantase mulțimi nenumărate; b) abreviatorul aduce o probă indirectă în favoarea continuității romanizante în Dacia, cînd evocă scrupulele lui Hadrian, hotărît să nu-și abandoneze concetățenii. Aurelian n-a putut să retragă cetățenii romani, mult mai numeroși în 271 e.n. decît în 117.

din „Terra d'Otranto", iar în Franța și în Spania bascii; situația bretonilor pare mai complicată.

Desigur procesul de romanizare s-a desfășurat în forme acuzate sub ceilalți Antonini sau sub Severi, ca și ulterior, inclusiv după 271 e.n., dar bazele sale, — implantarea masivă de coloniști civili și militari — s-au pus între 106 și 117.[208] Fără acțiunile întreprinse în acest sens de Traian și de guvernatorii lui, romanizarea nu s-ar fi produs sau ar fi rămas la un nivel mai modest.

3. Sensul operei lui Traian la Dunăre. Cucerirea Daciei a fost de altminteri parțial completată. Xiphilin ne relevă că romanii n-au restituit iazygilor teritoriile lor ocupate de Decebal înaintea celui de al doilea război dacic.[209] Se pare că iazygii au atacat teritorii romane, dar Hadrian a fost însărcinat cu o campanie de pedepsire împotriva lor, care s-a încheiat în 107 cu supunerea lor, în calitate de clienți docili ai Imperiului.[210]

Cucerirea Daciei va avea un larg ecou în întreg Imperiul.[211] Desigur linia Dunării era mai ușor de apărat, însă Traian lichidase un stat puternic din toate punctele de vedere și crease un bastion avansat împotriva populațiilor de la nordul fluviului, bastion pe care urmașii lui ar fi putut să-l dezvolte prin ocuparea Boemiei și altor teritorii. Romanii mențineau dealtfel un mare număr de trupe în zona danubiană.[212] Împăratul își asigurase spatele în ve-

[208] Firește, alte valuri de coloniști au sosit ulterior, cum a demonstrat Emilian POPESCU, *Aspecte ale colonizării și romanizării în Dacia și Scythia în lumina unor inscripții din muzeele bucureștene*, în *Studii Clasice*, 9, 1967, pp. 181—201. Un important strat de coloniști s-a instalat în Dacia, în timpul domniei lui Septimius Severus. Pentru limba română și formarea sa, vezi în ultimă instanță H. MIHĂESCU, *op. cit.*, mai ales pp. 24—30; I. FISCHER, *Aspectul lingvistic al romanizării Daciei*, în *Limba Română*, 27, 1978, pp. 189—191.

[209] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 10, 3.

[210] HIST. AUG., *Hadr.*, 3, 9. Vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 324; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 129—131; L. HOMO, *op. cit.*, p. 210.

[211] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 215; L. HOMO, *op. cit.*, p. 210.

[212] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 342, opinează că Traian a instalat pe Dunăre nouă legiuni. În orice caz, tabere militare puternice continuă să funcționeze pe țărmurile fluviului, în Pannonia la Vindobona, Carnutum, Brigetium și Aquincum, în Moesia Superioară, la Singidunum și Viminacium, în Moesia Inferioară, la Novae, Durostorum și Troesmis. E. DORUȚIU-BOILĂ, *M. Arruntius Claudianus*, p. 100, remarcă dezvoltarea cetății Noviodunum.

derea campaniei partice și crease premisele unei largi zone danubiene intens romanizate, punte de legătură între cele două jumătăți ale Imperiului. O monedă bătută în 105 e.n. semnifică importanța Dunării romane în propaganda și demersul politic al lui Traian. Dunărea apare aici personificată ca o zeitate foarte prielnică, am spune supusă Romei.[213] Întregul sistem militar roman, defensiv și ofensiv, din spațiul balcanic și danubian rezultă astfel simțitor întărit.

Albino Garzetti a subliniat că întreaga Peninsulă Balcanică s-a bucurat în continuare de o jumătate de veac de pace și prosperitate. Provinciile pannonice și moesice au trăit în siguranță și au prosperat de asemenea cetățile grecești de pe țărmul Pontului, ca și orașele din interiorul peninsulei.[214] Dealtfel, administrația lui Traian a adoptat un număr relativ mare de măsuri sortite dezvoltării nu numai a Daciei, ci a întregii zone danubiene: expansiunea social-economică și intensificarea romanizării l-au preocupat pentru întreg ansamblul carpato-balcanic.[215] Pretutindeni au fost construite drumuri noi și s-au luat măsuri de perfecționare a administrației romane. Colonizări de veterani au fost realizate și în Pannonia, care, probabil după înfrîngerea iazygilor în 107, a fost divizată, potrivit modelului moesian, în două provincii, *Inferior* și *Superior*.[216] Noi drumuri, numeroase orașe noi, coloniști proveniți din Orient, iată elementele principale ale operei împăratului în Tracia, care în ultimul deceniu al domniei Dacicului nu va mai fi guvernată de un procurator, ci va deveni provincie importantă, complet independentă de Moesia Inferioară și administrată

[213] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 32, nr. 136. Pe o parte apare bustul lui Traian, pe cealaltă legenda DANVVIVS și COS V. P. P. SPQR. OPTIMO PRINC., ca și imaginea zeului Dunării, încununat cu trestie, culcat pe stînga. Brațul stîng al zeului se sprijină pe o urnă și mîna lui dreaptă atinge o corabie, din care nu se vede decît jumătate.

[214] A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 343; 667, dar și D. M. PIPPIDI, *Contribuții la Istoria Veche a României*, pp. 171–196.

[215] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 62–63; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 288.

[216] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 63; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 132; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 110.

de către un *legatus*, desemnat printre foștii pretori.[217] Influența romană a fost consolidată în regatul Bosforului și în cetățile grecești ale Chersonesului. Dar Traian a acordat o importanță majoră Dalmației, de unde recrutase numeroși coloniști. Rețeaua rutieră și de apeducte din această provincie a fost sensibil ameliorată.[218] De asemenea, administrația imperială s-a preocupat în mod deosebit de expansiunea multiplă a celor două Moesii. Cum am văzut, încă din timpul războaielor dacice s-au construit aici orașe, fortificații și drumuri noi, iar multe foste tabere militare au devenit colonii romane.[219]

Sensul operei lui Traian la Dunăre se prezintă deci complex și trebuie căutat în dorința consolidării Imperiului în acest spațiu și mai ales în intenția de a asigura spatele principalei sale acțiuni de cucerire, care urma să se desfășoare în Orient. Totodată, opera întreprinsă la Dunăre atesta pregnant politica de *fortitudo*, concepută în raporturi de reciprocitate cu o *ciuilitas*, care însă nu stingherea statutul de kosmokrator, asumat de Traian din ce în ce mai sensibil.

[217] Se cunosc numele a doi asemenea legați ai Traciei, Publius Iuventius Celsus, guvernator pînă în 116, și Aulus Platorius Nepos: vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 63; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 330—335; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 343.

[218] La Iader s-a construit un apeduct *(CIL* 3, 2909) și în alte regiuni au apărut drumuri noi *(CIL* 3, 10717): vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 131; C. PATSCH, *op. cit.*, pp. 231—233; L. HOMO, *op. cit.*, p. 336, care menționează calea Aquileia — Salona — Dyrrachium.

[219] Vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, pp. 336—338; vol. 2, p. 149; H. MIHĂESCU, *op. cit.*, p. 35. Ratiaria și Oescus devin colonii. Iau naștere orașe noi ca Tropaeum Traiani, Marcianopolis, Augusta Traiana, Remesiana, Ulpiana, Nicopolis ad Istrum, Plotinopolis, Traianopolis. Tomis și alte cetăți grecești de pe țărmul Mării Negre pun să se ridice statui, însoțite de inscripții, în cinstea lui Traian și a legaților lui: *CIL* 3, 7537; 7558; 14, 451 etc. Unele inscripții de pe edificiile din Callatis și Tyras ilustrează preocuparea lui Traian pentru dezvoltarea acestor orașe: vezi T. SAUCIUC-SĂVEANU, *L'empereur Trajan et la Mer Noire*, în *Revista Istorică Română*, 16, 1946, pp. 119—128. Totodată înflorește Histria, care dobîndește o nouă incintă sub Domițian și Traian: vezi Gabriela BORDENACHE, *Il tempio greco di Histria*, în *La Parola del Passato*, 13, 1958, pp. 195—201. Vezi și *supra* n. 214.

VIII. Politica internă după războaiele dacice. Cotitura

A) POLITICA INTERNĂ ŞI IDEOLOGIA DUPĂ CUCERIREA DACIEI

1. Felicitas temporum. Am constatat în capitolul anterior entuziasmul suscitat în întreg Imperiul de cucerirea Daciei. Romanii erau conştienţi de importanţa acestui eveniment şi, am spune, de faptul că statul lor şi civilizaţia antică în general atinseseră anii apogeului. Căci „vîrful" domniei lui Traian trebuie situat între 106 şi 114 e.n. Am menţionat emisiunile monetare care consemnau subjugarea dacilor, dar existau şi altele care înregistrau euforia generală, conştiinţa echilibrului suprem atins de Imperiu prin lichidarea statului condus de Decebal, fericirea vremii, *felicitas temporum.* O monedă care datează din 106 celebrează în acelaşi timp întoarcerea lui Traian în Capitală şi „fericirea" generală. Reversul prezintă pe împărat călare, precedat de *Felicitas* personificată şi urmat de trei soldaţi: legenda înregistrează „sosirea", *aduentus* a cezarului.[1] Alte monede exaltă noţiuni abstracte, care ilustrează entuziasmul generalizat: *aequitas*, „echitatea", *annona*, „aprovizionarea", *spes*, „speranţa", *securitas*, „siguranţa", *uirtus*, „virtutea", *genius populi romani*, „geniul poporului roman" sau *genius Augusti*, „geniul împăratului", *fides*, *fortuna*, „soarta" şi desigur *pax*, „pacea", pe lîngă altele din aceeaşi serie de con-

[1] *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 68, nr. 257; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 37, nr. 38. Pe revers legenda este următoarea: ADVENTUS AVG. S. P.Q.R. OPT. PRINCIPI. Pentru monedele care exaltă *felicitas*, vezi şi P. STRACK, *op. cit.*, pp. 168—170, nr. 104; 105; 147; 148.

cepte personificate.[2] Toate aceste concepte acționau de multă vreme în cadrul propagandei imperiale și erau consemnate de monede. Însă, în această perioadă, în lumina victoriei recente, dobîndeau o semnificație și o pregnanță sporite. Similar trebuie înțeleasă propaganda pentru ITALIA REST*(ituta)*, „Italia restaurată". Comentatorii observă că monedele care o celebrează în 108 e.n. nu mai prezintă *spes aeternitatis*, „speranța eternității", ci *Aeternitas* însăși, nu mai evocă *Spes securitatis*, ci *Securitas* însăși.[3] Dar uneori Italia personificată, pe care o reprezintă monedele, ține în mîna stîngă *orbis terrarum*, „globul pămîntesc", iar legenda proclamă SALVS GENERIS HVMANI, „mîntuirea neamului omenesc".[4] Asemenea monede par a ilustra sentimentul că Imperiul roman tindea cu vigoare să echivaleze cu „lumea locuită". *Maiestas populi romani* „majestatea poporului roman" și *felicitas temporum* se conjugau în conștiința multor locuitori ai Romei și ai Italiei.

Dealtfel anii 107—110 sînt marcați de nenumărate sărbători și acte de generozitate pe care le întreprinde Traian. O ghirlandă întreagă de sărbători, „una cornice di feste", cum spune Albino Garzetti, marchează triumful lui Traian asupra dacilor, somptuos celebrat, și în general lunga sa ședere în Capitală.[5] Unele monede ilustrează acordarea unui al treilea *congiarium* plebei de la Roma, mult mai generos decît gratificațiile precedente.[6] Pe reversul unui sesterț se poate desluși nu numai legenda CONGIARIVM TERTIVM ci și imaginea lui Traian așezat pe o estradă și secondat de *Liberalitas*, „dărnicia", personificată: împăratul acor-

[2] Vezi H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 64, nr. 455; 459; 460; 65, nr. 462—468; 66, nr. 475—477; 481—484; 67, nr. 485; 488; 489; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 154—183; H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, pp. 251, nr. 102—103; 252, nr. 122; 125.

[3] P. STRACK, *op. cit.*, pp. 190—191. Pe monede, în fața lui Traian se află zeița Italiei, în genunchi, care întinde recunoscătoare brațele spre împărat.

[4] P. STRACK, *op. cit.*, p. 191. I. WINKLER, *Personificarea Daciei*, p. 228, observă reeditarea în 107 a tipului monetar prin care August celebrase izbînda de la Actium.

[5] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 341.

[6] După M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 31, nr. 21 care citează *Fasti Ostienses* și A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 341. Traian a acordat acest congiariu între 26 mai și 25 iunie 107.

dă daruri cetățenilor în togă care urcă succesiv pe platformă.[7] După unele informații, acest congiariu era imens pentru acele timpuri și față de gratificațiile anterioare, deoarece se apropia de șase sute cincizeci de denari pe cap de plebeu pe cînd congiariul lui Nerva nu atinsese decît șaptezeci și cinci de denari de roman recompensat.[8] Au fost de asemenea răsplătiți pentru faptele lor generalii care se distinseseră în războaiele dacice, Licinius Sura, Sosius Senecio, Quadratus Bassus.[9]

În cinstea lui Traian și a victoriilor sale se ridică monumente comemorative, chiar în provincii îndepărtate, ca de pildă în Asia Mică.[10] Atmosferă de munificență și de euforie, deliberat încurajată de regimul imperial, își află însă deplina împlinire în jocurile de gladiatori și în spectacolele ordinare și extraordinare, organizate sub egida Dacicului. Xiphilin subliniază că în 107 împăratul a organizat jocuri și spectacole de o prodigalitate excepțională, care au durat o sută douăzeci și trei de zile și au prilejuit uciderea a unsprezece mii de fiare, ca și participarea a zece mii de gladiatori.[11] Dar fragmente din fastele de la Ostia, descoperite în 1932, atestă că alte jocuri au venit să prelungească în anii următori pe cele subsecvente triumfului. Timp de trei ani s-au desfășurat spectacole și s-au ridicat construcții gigantice, care să permită reprezentații simultane în trei teatre. S-au desfășurat mai multe *lusiones*, jocuri mai modeste, dar și *munera*, întreceri majore. Cel mai important *munus*, după cel din 107, pare să fi avut loc în 109 e.n. și să se fi încheiat în luna noiembrie a acelui an, după o sută șaptesprezece zile de întreceri, cu întreruperile necesare.

[7] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 22—23, nr. 45; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 162, nr. 769; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 37, nr. 41.

[8] MAL., *Chron.*, 354; vezi și J. CARCOPINO, *Points de vue sur l'impérialisme romain*, p. 79.

[9] C. PATSCH, *op. cit.*, p. 136.

[10] *CIL*, 12, 105—106; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 311.

[11] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 15, 1. Astfel au fost depășite în amploare jocurile organizate de Titus cu ocazia inaugurării Coliseului: vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 310; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 135.

În aceste întreceri s-au înfruntat aproape cinci mii de gladiatori Totodată Traian a organizat și naumachii.[12]

Intensitatea acestor jocuri, care reclamau prezența fizică a împăratului, așezat printre foarte numeroșii spectatori, explică de ce principalele măsuri politice și inițiative ideologice se situează după 109 e.n. Traian era prea ocupat cu organizarea și conducerea faimoaselor *munera*. Chiar cele mai importante construcții sînt inaugurate după 110 e.n. În realitate însă *Dacicus* nu se mărginea să se distreze, pentru că participarea sa la *lusiones*, la *munera* și la alte spectacole, ca și timpul consacrat organizării lor, asumau și o finalitate politică. Popularitatea împăratului rezulta sensibil sporită, *persona* sa complexă (de prim *ciuis*, dar și de *parens* și de kosmokrator) dobîndea noi valențe, primea un relief excepțional, atît în ochii contemporanilor cît și în cei ai istoriei, la care se gîndea cu siguranță împăratul. Această *persona* îi reclamă dealtfel primirea fastuoasă a ambasadorilor străini, veniți la Roma să-l felicite pentru victorie, căci împăratul nu suspenda orice activitate străină jocurilor. De altminteri, Xiphilin notează că Traian invita pe ambasadori la spectacole și le acorda locuri de onoare, în rîndul senatorilor.[13]

Același epitomator consemnează marele număr de soli trimiși de semințiile „barbare“ și prezența, în mijlocul ambasadorilor, a unei delegații indiene. Ambasada indiană nu constituia însă un simplu episod exotic al acelor ani consecutivi cuceririi Daciei. Prezența sa se conexa fascinației exercitate de Orient asupra lui Traian și proiectelor lui în această zonă geografică. Dealtfel la Alexandria se dezvolta o colonie de indieni și romanii ocupau țara arabilor nabateeni, instalîndu-se astfel în golful Akaba. Relațiile comerciale cu India preocupau în mod deosebit administrația lui Traian. Este posibil ca *Dacicus* să fi stabilit cu indienii unele

[12] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 31, nr. 21—22; vezi și J. CARCOPINO, *Points de vue*, p. 86, n. 1; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 341.
[13] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 15.

contacte, dacă nu o adevărată alianţă, în cadrul pregătirii campaniei împotriva parţilor, obstacolul principal aflat pe drumul spre Orientul îndepărtat.[14] Dar la aceste pregătiri ne vom referi în alt capitol; pentru moment important ni se pare să semnalăm că solia indiană ilustra atît extinderea contactelor politice şi economice ale Romei cît şi prestigiul imens dobîndit de Traian.

2. **Urmările economice ale cuceririi Daciei.** Toate aceste spectacole erau costisitoare, impuneau statului cheltuieli neobişnuite. La prodigalităţile prilejuite de festivităţi şi de congiarii s-au adăugat dealtfel numeroase alte măsuri costisitoare. Construcţiile grandioase impuneau statului multe cheltuieli, ca şi pregătirile militare intensificate. Unele dintre înlesnirile fiscale, menţionate într-un capitol anterior, au fost probabil abia acum puse în practică, ca şi extinderea masivă a instituţiilor alimentare. În cursul acestor ani Traian renunţă printr-un *rescriptum* la confiscarea bunurilor celor condamnaţi a fi relegaţi.[15] Mai mult decît atît, *Chronicon Paschale* atribuie lui Traian suspendarea perceperii impozitelor.[16] Se pare că în realitate măsura n-a fost validă decît pentru puţin timp şi nu privea decît anumite impozite. Oricum, tot acest ansamblu de generozităţi reclama cheltuieli exorbitante, realizabile numai în condiţiile unor disponibilităţi financiare mult sporite.[17] Desigur Traian se bizuia pe veniturile pe care urmau să le aducă minele dacice, noua provincie în general, dar el n-ar fi putut lansa brusc atîtea cheltuieli dacă n-ar fi fost în posesia unei considerabile cantităţi de aur, unor mijloace financiare excepţionale. Or acest aur era cel al dacilor „l'or des Daces", cum îl califică Jérôme Carcopino, prada de război luată la sfîrşitul celui de al doilea

[14] Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 311; vol. 2, pp. 1; 21; 279.
[15] *Dig.*, 48, 22, 1.
[16] *Chron. Pasch.*, p. 223, ed. Th. MOMMSEN.
[17] J. CARCOPINO, *Points de vue*, p. 80, arată că Traian devenise „tout d'un coup assez riche pour se passer de l'argent de ses sujets et leur en donner par dessus le marché"; pentru cheltuielile respective *ibid.*, pp. 76—80; P. PETIT, *op. cit.*, p. 158.

conflict militar.[18] Oricum, creşterea numerarului la Roma şi prodigalităţile lui Traian n-ar fi fost posibile fără o foarte bogată, chiar o excepţională pradă de război.

În privinţa acestei prăzi, Lydus ne oferă informaţii foarte interesante în lucrarea sa *De Magistratibus*. Aici el contabilizează capturile şi ne oferă un inventar al prăzii lui Traian, pe care afirmă a-l fi extras din opera lui Criton, *Getica*, deci dintr-o sursă directă asupra epocii lui Traian. Împăratul ar fi adus romanilor din războiul cu Decebal cinci milioane de libre de aur, treizeci milioane libre de argint, cupe şi vase preţioase, fără număr, turme de animale domestice, arme de luptă şi cinci sute de mii de prizonieri daci, cu armele lor cu tot.[19] Cifrele sînt fantastice şi ţin de domeniul imposibilului. Dar Jérôme Carcopino a propus o interpretare ingenioasă a mărturiei lui Lydus, cînd a opinat că acesta ar fi înţeles greşit textul lui Criton şi că l-ar fi redat eronat, întrucît ar fi confundat miriadele, zecile de mii, cu hiliadele, miile. De aceea Criton nu se referise la cinci milioane ci la cinci sute de mii de libre de aur şi la cincizeci de mii de prizonieri, întrucît toate cifrele trebuie scăzute de zece ori. Cantităţile de aur şi de argint ar echivala aşadar cu 165 500 kg de aur şi respectiv 331 000 kg. de argint.[20] Carcopino opina că ar fi fost posibil ca aşa-numitul tezaur al lui Decebal să fi conţinut asemenea cantităţi de metale preţioase, căci se stoca producţia minelor dacice pe timp de mulţi ani.[21] În acest fel Traian ar fi reeditat performanţele lui Lucullus şi Pompei, care aduseseră la Roma capturi asemănătoare.[22]

[18] J. CARCOPINO, *Points de vue*, p. 86. Pe de altă parte, R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 309, se referă la GEL., *Noct. Attic.*, 13, 24, care păstrează amintirea unei statui de bronz, rezultată din statuile confecţionate din prada dacică. Cu îndreptăţire, I. I. RUSSU, *op. cit.*, pp. 119—120 observă că la avîntul economiei romane contribuiseră sensibil capturile de vite, de produse agrare şi de oameni, vînduţi ca sclavi pe pieţele Imperiului. Dar I. BODOR, *op. cit.*, pp. 138—141, remarcase judicios că numărul şi ponderea prizonierilor daci nu trebuie exagerat apreciate.

[19] LYD., *De magistr.*, 2, 28.

[20] J. CARCOPINO, *Points de vue*, pp. 80—84.

[21] J. CARCOPINO, *Points de vue*, p. 85, vorbeşte de treizeci de ani. V. PÂRVAN, *Getica*, pp. 141; 595, afirmă de asemenea că dacii acumulau mari tezaure prin extracţia minelor şi prin alte mijloace.

[22] J. CARCOPINO, *Points de vue*, p. 85.

Abila ipoteză a regretatului Carcopino n-a întrunit o adeziune unanimă.[23]

Într-adevăr nici noi nu acceptăm cifrele date de Lydus, sigur extrase din *Getica* lui Criton, nici după reducerea propusă de Jérôme Carcopino, deoarece ni se par intenţionat majorate. Precizarea capturii în cifre exacte nu trebuie să ne surprindă, întrucît, ca să satisfacă predilecţia publicului pentru curiozităţi, *curiositates*, autorii epocii imperiale indică frecvent asemenea elemente aparent irefutabile. Cifrele furnizate de Eutropiu, de asemenea maniac al preciziei, s-au dovedit adesea false. Totuşi „l'or des Daces" a existat ca şi bogatele comori ale lui Decebal şi probabil monopolul aurului, care îngăduise acumularea lor. Prada a fost bogată şi rentabilă în turme, dar neapărat şi în aur şi argint. Doar greutatea lingourilor, proporţiile „comorii" au fost exagerate de Criton, dispus să exalte permanent gesta lui Traian. Pe de altă parte, Criton se adresa unor contemporani; încît putea să majoreze cifrele, dar nu avea cum să inventeze un aur pe care aceştia nu l-ar fi văzut.[24] Dealtfel nu numai că n-ar fi putut să fie puse în practică costisitoarele proiecte ale Dacicului fără un aflux considerabil de aur şi de argint, dar prada luată lui Decebal a

[23] V. CHRISTESCU, *op. cit.*, p. 31, a sprijinit interpretarea savantului francez ca şi alţi cercetători. Reţinem în mod deosebit apărarea tezei lui Carcopino, — care ar explica absenţa aurului în vestigiile arheologice dacice prin monopolizarea şi tezaurizarea metalului preţios — de către Dorin POPESCU, *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în *Materiale Arheologice*, 2, 1956, pp. 196—250, îndeosebi p. 246. Cu unele rezerve o acceptă şi A. BODOR, *op. cit.*, pp. 139—140. Totuşi alţi cercetători au respins supoziţiile lui Jérôme Carcopino. C. şi H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 35, exprimă îndoieli şi cred că cifrele rămîn exagerate. Informaţia lui Lydus a fost contestată de R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 309, care însă nu avea cum să cunoască ipoteza lui Carcopino, şi mai cu seamă de I. I. RUSSU, *op. cit.*, pp. 118—119, critic hotărît al supoziţiilor savantului francez.

[24] În sfîrşit Criton era medic, deşi în epoca lui Traian chiar un doctor putea face propagandă şi retorică. Criton a exagerat şi numărul prizonierilor. Pentru că aceştia erau foarte numeroşi, Criton le-a atribuit cu generozitate cifra de cincizeci de mii: însă tocmai fiindcă erau mulţi, captivii daci nici nu puteau fi număraţi cu exactitate. Fireşte, însă că, în afara prizonierilor „înarmaţi", romanii capturaseră şi alţi daci spre a-i vinde ca sclavi.

determinat la Roma inflaţia pomenită în capitolul anterior.[25] Cum am reliefat mai sus, şocul trebuie să fi fost cu atît mai puternic resimţit cu cît anterior Imperiul suferise de lipsă de numerar.[26]

Dar victoria asupra dacilor şi corolarul său economic au avut consecinţe şi în cîmpurile politicii interne şi al ideologiei.

3. Ideologia politică şi propaganda după 106. Aparent nimic esenţial nu se schimbă în subsistemul politicii interne şi în ideologie. Am văzut că monedele epocii continuă să glorifice o serie de concepte abstracte tradiţionaliste. O serie de *aurei* reeditează imaginea Libertăţii consacrate de Galba. Libertatea ţine în mîna stîngă un sceptru şi în cea dreaptă simbolul său preferat, boneta, *pileus Libertatis*.[27] Trofeul de la Adamclisi semnifica o victorie imperială umană, obţinută printr-o strădanie dificilă, printr-un *ponos* care egaliza armata cu principele, închipuit aproape ca un *imperator* din vremea Republicii, ca un *primus inter pares*, cel dintîi dintre egali, iar Columna, care se construia în acei ani, exalta de asemenea izbînda, fundată pe o virtute normală, omenească.[28]

Totuşi personalitatea lui Traian cîştigase enorm în pregnanţă şi gesta sa dacică determina aproape insensibil potenţarea paternalismului, a statutului de kosmokrator şi a conceptelor corelate lor. Paul Strack a considerat că emisiunile monetare cu legendele „pietatea" PIET*(as)*, VESTA şi AET*(ernitas)* AVG*(usta)*, „eternitatea imperială" ar semnifica un program imperial înnoit, unitar şi indivizibil: *pietas* faţă de zei, Vesta ca simbol al patriei, cămin al tuturor, şi *aeternitas*, atribut al Imperiului şi al

[25] J. CARCOPINO, *Points de vue*, p. 86, n. 1, notează că chiar în 107 e.n. prefectul Egiptului a fost constrîns să modifice oficial în provincia de tip special pe care o guverna raportul între monedele de aur şi cele de argint. Dacă anterior un *aureus* valorase cincisprezece drahme de argint, prefectul a decis să-i fixeze cursul la unsprezece drahme. Abundenţa aurului mai pregnantă decît afluenţa de argint este deci manifest confirmată de surse, căci savantul francez se întemeiază pe lectura unui papir.

[26] Dealtfel amintim că, după Iuvenal, pauperii şi intelectualii de condiţie modestă au suferit ulterior atît de lipsă de numerar cît şi de inflaţie.

[27] P. STRACK, *op. cit.*, pp. 176—179.

[28] G. Ch. PICARD, *op. cit.*, pp. 391—397, îndeosebi p. 391.

Romei[29]. Însă eternitatea era în primul rînd a Imperiului şi chiar a împăratului, astfel practic divinizat înainte de moarte.

Construcţiile de apeducte ale lui Traian află ecou în emisiunile monetare ale senatului. În 108 şi mai tîrziu monedele senatoriale exaltă AQVA TRAIANA şi conţin imaginea divinităţii fluviale ca *numen*, asociată de fapt împăratului.[30] Zeitatea ajunge practic egala, auxiliara, dacă nu subordonata lui Traian.

B) CONSTRUCŢIILE LUI TRAIAN

1. Traian constructor. Traian a fost unul dintre marii împăraţi constructori pe care i-a avut Imperiul roman, dar principalele sale realizări survin după 106 şi chiar după 109. Înainte de aceste date, el se mulţumise cu refacerea sau terminarea unor drumuri şi edificii şi cu lansarea cîtorva proiecte, cum ar fi noul port de la Ostia[31]; repetăm, marile sale construcţii s-au realizat după cucerirea Daciei.

În orice caz, datorită lui Traian şi Hadrian, devansaţi fireşte de Nero şi de Flavieni, Roma devine un splendid oraş de marmură, plin de edificii, foruri şi temple grandioase, ca şi de grădini încîntătoare.[32] Nu le vom înfăţişa foarte amănunţit, ci vom încerca să degajăm doar liniile directoare ale politicii urbanistice a lui Traian şi să prezentăm edificiile importante. Sursele literare subliniază de altminteri propensiunea împăratului pentru ridicarea unor noi clădiri şi îl prezintă ca pe un constructor prin excelenţă, „clădind în întreaga lume", *orbem terrarum aedificans*, cum exclamă Eutropiu[33]. *Dacicus* emerge astfel sugerat ca un kosmokrator, care remo-

[29] P. STRACK, *op. cit.*, pp. 185; 188.

[30] Cum arată P. STRACK, *op. cit.*, p. 193; anterior şi H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 19, nr. 20—22.

[31] V. CARCOPINO, *Points de vue*, p. 75. Faptul a fost însă notat încă de DIO, *Hist. Rom.*, 68, 7; 15, care subliniază că Traian a făcut practicabile mlaştinile Pontine, datorită drumurilor realizate aici, şi că a ridicat edificii, drumuri, porturi şi poduri magnifice, după cel de al doilea război dacic. Moderaţia urbanistică iniţială a lui Traian apare şi la PLIN., *Pan.*, 29, 2; 51, 1.

[32] Vezi şi P. PETIT, *op. cit.*, p. 142.

[33] EUTROP., *Breu.*, 8, 2 şi AUR. VICT., *Caes.*, 12, 4; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 12—13; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 13 (care consideră podul lui Apollodor ca cea mai importantă construcţie înălţată sub egida lui Traian).

delează întreaga lume locuită. Dealtfel, chiar în epoca lui Traian, Dio din Prusa reliefează că un bun rege trebuie să înfrumusețeze templele, pentru ca mai tîrziu Cassius Dio să considere construcțiile lui Traian ca o dovadă de magnanimitate, de măreție spirituală, de μεγαλόνοια[34]. Asemenea construcții abundă pretutindeni la Roma, în Italia, în provincii și atestă cît de mult ținea Traian la grandoarea sa de kosmokrator.

2. În Capitală. Cum am arătat, datorită lui Traian, Roma dobîndește o nouă înfățișare.[35] Este cert că opera de remodelare arhitectonică a Romei s-a realizat după un plan prestabilit, chibzuit îndelung și cu deosebită maturitate de Traian și de sfetnicii săi, Sura și îndeosebi Apollodor. Acest plan trebuie să fi fost pus la punct tocmai în anii 106—108. După încheierea sau moderarea spectacolelor, Traian își propunea să tragă profit din șederea sa în Capitală ca s-o reclădească.

Traian a locuit în măreţul palat ridicat de Domițian pe Palatin, dar nu este exclus să-și fi construit o *domus*, o locuință particulară, *priuata*, pe Aventin, devenit un cartier elegant, unde își avea casa și Licinius Sura.[36] Încă din primii ani de domnie, Traian a întreprins reconstruirea marelui circ din Capitală, *Circus Maximus*. Pliniu atestă restaurarea și completarea acestui circ cu cinci mii de locuri noi, iar Xiphilin observă că Traian l-a făcut mult mai frumos decît fusese vreodată[37]. O inscripție din 103 e.n., descoperită chiar pe locul unde se afla acest edificiu, celebrează opera de restaurare și amplificare întreprinsă de *Dacicus*, iar reprezentările unor monede înfățișează circul reconstruit.[38]

[34] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 13, 5; DIO CHRYS., *Orat.*, 2, 34.

[35] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 26 și p. 23—24. Pausanias admira fervent Roma Traiană sau ce putea vedea din ea. Vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 93; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 347; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 38.

[36] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 55. PLIN., *Pan.*, 51, 2, subliniază modestia palatului locuit de Traian, care desigur urmărea să evidențieze *ciuilitas*.

[37] PLIN., *Pan.*, 51, 3—5; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 7, 2.

[38] *ILS*, 286; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 127, nr. 374: QUOD LIBERALITATE OPTIMI PRINCIPIS COMMODA EARUM ETIAM LOCORVM ADIECTIONE AMPLIATA SINT; H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 75, nr. 545; P. STARCK, *op. cit.*, pp. 145—154.

Traian continuă, reface, termină multe din construcțiile lui Domițian, care se dovedise de asemenea, cum am remarcat la locul potrivit, un remarcabil constructor.[39] Astfel *Dacicus* a reparat și ameliorat forul consacrat de Nerva, dar început de către Domițian.[40] Traian a continuat și terminat edificarea Odeonului, teatru pentru audiții muzicale, cu o capacitate de peste zece mii de locuri, care va fi considerat una dintre minunile lumii.[41] Totodată, Traian a desăvîrșit restaurarea începută de Domițian a bibliotecii templului lui August, a încheiat și inaugurat la 11 noiembrie 109 edificarea naumachiei Vaticane, întrerupte în primii ani de domnie, a întreținut în bune condiții amfiteatrul Flavienilor și s-a ocupat de ameliorarea altor construcții ale predecesorului lui Nerva.[42]

Traian a întreprins numeroase construcții de importanță relativ modestă. Astfel în Cîmpul lui Marte, a început edificarea unui teatru, pe care îl va abandona Hadrian.[43] Este de asemenea probabilă înălțarea mai multor temple, dintre care unul ar fi fost edificat în cinstea Plotinei și altul consacrat Venerei, ca și restaurarea tribunei Rostrelor, operă a lui Caesar.[44] În sfîrșit Traian a construit două arcuri de triumf, unul cunoscut sub numele de arcul lui Drusus, lîngă poarta Appia a Capitalei, și un altul în Cîmpul lui Marte.[45]

Dar realizarea arhitectonică cea mai importantă a lui Traian o constituie fără îndoială forul care îi poartă numele. Edificarea acestei impunătoare construcții a durat mai mulți ani și s-a încheiat în 111, astfel încît întreg complexul a fost inaugurat la 1 ianuarie 112. *Fasti Ostienses* și alte mărturii atestă cu certitudine

[39] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 344, notează că Forul lui Traian se inseră în planul lui Domițian de sistematizare și de amplificare a forurilor imperiale.

[40] MART., *Epigr.*, 10, 28, 51.

[41] DIO, *Hist. Rom.*, 69, 4; AM. MARC., *Res Gest.*, 16, 10, 4.

[42] MART. *Epigr.*, 12, 3; A. DEGRASSI, *Inscriptiones Italiae*, 13, 1, pp. 199; 229.

[43] HIST. AUG., *Hadr.*, 9, 1.

[44] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 55; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 347.

[45] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 54; 78; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 347. Din reliefurile unui arc al lui Traian provin decorații ale arcului ridicat de Constantin.

această dată.[46] Cum era și normal, acest for apare pe unele monede, care îi celebrează edificarea.[47]

Acest complex arhitectonic, strălucitor prin frumusețea sa, a fost construit după planurile lui Apollodor din Damasc și a tins să devină centrul vieții din capitala Imperiului. Se ridica alături de forurile lui Caesar și August și urmărea printre altele să asigure o mai bună comunicație între forul roman, forurile imperiale și Cîmpul lui Marte. Totodată dezvoltarea la scara dorită de *Dacicus* a activităților laice, administrativ-judiciare și intelectuale impunea ridicarea unui asemenea ansamblu arhitectonic. Zona în care a fost ridicat acest for era accidentată, fapt care a determinat secționarea pînă la o înălțime de peste o sută de picioare, adică peste treizeci de metri, a pantelor colinelor Quirinal și Capitoliu sau mai bine spus a unui fel de șa care le unea.[48] Forul lui Traian se întindea pe o suprafață de 116 × 95 m și consista dintr-o piață, *area*, în care se intra pe la sud, sub un arc de triumf, construit în 117 e.n. Piața era înconjurată de un zid înalt și comporta pe trei laturi un portic dublu. Coloanele, placajul zidului și pavajul erau îmbrăcate în marmură policromă de o deosebită frumusețe, care va transforma forul într-unul din punctele cele mai agreabile, mai demne și mai importante ale Romei, pînă în secolul al cincilea; însă ansamblul va rămîne în picioare pînă în veacul al nouălea.[49]

[46] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 32, nr. 22; și *CIL*, 6, 959; vezi și A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 662; R. SYME, *Tacito*, p. 300.

[47] H. COHEN, *op. cit.*, pp. 35, nr. 167; 36, nr. 168; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 202—203; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 102, nr. 509; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 127—128, nr. 376. Legenda apare clar: FORVM TRAIAN*(i)*.

[48] Fapt atestat de Columnă și de DIO, *Hist. Rom.*, 68, 16. Este posibil ca înălțimea exactă a inciziei să fi atins cea a Columnei.

[49] Incinta comporta două abside: una către Quirinal, cealaltă spre Capitoliu. Abundau decorațiile, reliefurile, tot felul de sculpturi. Marmura policromă a exterioarelor unor părți din for alterna cu albul imaculat al statuilor și cu bronzul aurit, într-o simfonie uluitoare de culori și de forme. Pentru descripția acestui for, vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 96—98; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 65—82; 98; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 346; C. și H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 8—9; D. TUDOR, *op. cit.*, pp. 40—43. În absidele semicirculare se instalaseră edificii din cărămidă unde se aflau birouri. *CIL*, 15, 7191 face aluzie la un scrib care lucra acolo. Absida către Quirinal susținea incizia practicată în colină. Cea opusă fusese efectuată din rațiuni de simetrie.

În centrul forului se afla statuia ecvestră în bronz aurit a împăratului, care din păcate nu ni s-a păstrat, dar se găseau și statui ale unor oameni celebri. În spatele statuii lui Traian se ridica splendida bazilică Ulpia, cu acoperiș de bronz, și în continuare se întîlneau două biblioteci, una greacă și cealaltă latină. Între cele două biblioteci se afla Columna lui Traian, astfel încît Forul lui Traian conținea patru elemente importante: forul propriu-zis, bazilica Ulpia, Columna și bibliotecile. Apollodor l-a conceput ca pe un for exclusiv laic, unicul de acest fel în Capitală, și numai Hadrian a edificat un templu în cinstea lui Traian și a Plotinei, în continuarea bibliotecilor.

Bazilica Ulpia se situa deci pe latura nord-estică și pe întreaga lățime a forului. Acest edificiu rectangular, care servea drept tribunal și loc de plimbare, este figurat pe monede ca ridicat de la sol pe trei trepte și înzestrat cu un dublu șir de coloane, dăltuite în granit cenușiu.[50] Treptele construite așadar pe toată lungimea clădirii permiteau accesul spre sala centrală, împărțită în cinci nave și terminată pe cele două laturi scurte în două abside semicirculare. *Bazilica era ornată cu statui ale unor personaje ilustre*, trofee de război și imagini sculptate ale dacilor înfrînți. În absida îndreptată spre Quirinal se afla un altar consacrat zeiței *Libertas*.[51]

Am semnalat în alt capitol importanța Columnei lui Traian și destinația sa complexă, de indicator al inciziei practicate în coline, de cînt închinat victoriei asupra dacilor și de mormînt al lui Traian. Edificarea Columnei a reprezentat momentul culminant al construirii forului și e prezentat ca atare atît de *Fasti Ostienses*, care indică data inaugurării, cît și de Xiphilin.[52] Așadar,

[50] Reversele unor *aurei* îl descriu și conțin legenda BASILICA VLPIA: H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 22, nr. 43—44; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 204—205; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, p. 99, nr. 492; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 128, nr. 377.

[51] Explorările arheologilor n-au scos la iveală decît puține vestigii ale acestei splendide bazilici. Pentru descripția ei, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 83—86.

[52] A. DEGRASSI, *Inscriptiones Italiae*, 14, 1, pp. 201—203; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 32, nr. 22: IV ID. MAI. IMP. TRAIANUS *(templum Ve)* NERIS IN FORO CAESARIS ET *(columna)*M IN FORO SVO DEDICAVIT; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 16, 3. La aceste lucrări au fost utilizați prizonieri daci.

Columna începută în 107 trebuie să fi fost terminată în decembrie 112 și să fi fost inaugurată la 12 mai 113.[53] Importanța acestui monument ca principal „semnificant" al ideologiei care guverna crearea forului este subliniată de mai multe monede: ele reprezintă Columna în spirală, surmontată de statuia lui Traian.[54] Eutropiu precizează încă din antichitate înălțimea totală a acestui monument, care atingea 144 de picioare, adică 39,83 de metri.[55] Columna comportă o bază aproape cubică din marmură de Paros care era ornată în exterior cu ilustrații ale trofeelor dacice. Deasupra intrării în Columnă pe unul dintre pereții bazamentului se află celebra inscripție relativă la edificarea monumentului. Fusul Columnei a fost scobit pentru a se face loc unui vestibul care duce la o scară elicoidală de o sută optzeci și cinci de trepte, luminată pînă în vîrf prin mici ferestre longitudinale. În vîrf se află balustrada care înconjura statuia de bronz aurit a lui Traian, înlocuită în 1587 de cea a apostolului Petru.[56] Fusul Columnei este compus din șaptesprezece enorme blocuri cilindrice și are o înălțime totală de 29,78 m și un diametru de 3 pînă la 3,70 m Într-o încăpere înaltă de 6 m, lungă de 5 m și lată de 10 m, legată de vestibulul aflat în interiorul Columnei, au fost depuse urnele care conțineau cenușa lui Traian și cea a Plotinei. Iar în exterior, pe uriașii tamburi de marmură, care compun fusul Columnei, se desfășoară filmul războaielor dacice. Basoreliefurile, care înfășoară fusul Columnei, se întind pe o lungime de 200 m, alcătuiesc 23 de spirale, conținînd 155 de scene cu 2 500 de figuri, sculptate pe loc după

[53] Vezi și J. CARCOPINO, *Points de vue*, p. 78, n. 1; C. PATSCH, *op. cit.*, p. 135; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 662; C. și H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 9; R. FLORESCU, *Study*, pp. 210–211.

[54] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 30, nr. 115–116; 47, nr. 284; 53, nr. 357–359; 75, nr. 555; 76, nr. 556; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 205–206; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 94, nr. 454; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 128, nr. 378 b. La bază sînt doi vulturi.

[55] EUTROP., *Breu.*, 8, 2: *columna... cuius altitudo CXLIV pedes habet.*

[56] Uriașa statuie a lui Traian trebuie să se fi prăbușit în for, cîndva în cursul Evului Mediu, dintr-un motiv oarecare. Ulterior ea a fost topită, iar în 1587 înlocuită în vîrf. În 1576 mai subsistau vestigii ale statuii lui Traian, adică picioarele.

fixarea tamburilor. Aceste reliefuri erau colorate şi alcătuiau un gigantic sul, *uolumen*, similar la scară uriaşă cărţilor antice.[57] În spatele bazilicii Ulpia, poate chiar lipite de peretele său nord-vestic, se aflau cele două biblioteci, una latină şi cealaltă greacă, între care se înălţa, cum am spus, fusul zvelt al Columnei. Din puţinele informaţii care ne-au parvenit[58], rezultă că bibliotecile alcătuiau construcţii dreptunghiulare, cu un rînd de coloane în interior. Bibliotecile conţineau dulapuri numerotate, pline de cărţi şi de documente de valoare, memorii ale împăraţilor, *senatus consulta* referitoare la cezari, edicte vechi ale pretorilor. Printre dulapuri se profilau statui de scriitori celebri.

Din templul lui Traian şi al Plotinei n-au rămas decît fragmente de decoraţie arhitecturală şi o inscripţie-dedicaţie.[59] Dealtfel unele fragmente de sculpturi, referitoare la războaiele dacice, sînt păstrate în diferite locuri.[60] Este cert că Forul lui Traian, dealtfel funcţional conceput, echivala cu o operă de artă de valoare excepţională. Dar el traducea cu pertinenţă conceptele esenţiale ale ideologiei politice adoptate de Traian, *ciuilitas*, *fortitudo*, absolutismul paternalistic încununat de idealul de kosmokrator. Propaganda imperială afla astfel un excelent mijloc de afirmare.

Traian a vegheat atent la satisfacerea necesităţilor stringente ale locuitorilor Romei. Lîngă for au fost construite halele sau tîrgul lui Traian, vast complex comercial, care împlinea pe cel administrativ-cultural din vecinătate. Acest tîrg a fost construit pe panta recent secţionată a Quirinalului, de fapt pe două terase, legate între ele prin scări. Primul nivel se întindea paralel cu forul şi cuprindea un lung şir de prăvălii *(tabernae)*, care aveau ca

[57] Amintim relaţia dintre gesta Columnei şi *Dacica* lui Traian. R. FLORESCU, *Study*, p. 216, precizează relaţia existentă între diviziunea materiei din *Dacica* şi compartimentarea filmului Columnei, împărţit în două mari secţiuni.

[58] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 86, inventariază sursele literare, care nu conţin decît aluzii fugitive. Menţionează de pildă DIO, *Hist. Rom.*, 68, 16; HIST. AUG., *Prob.*, 2; *Tac.*, 8; *Numer.*, 11.

[59] *CIL*, 6, 966 şi 31215.

[60] Pentru aceste fragmente, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 92—97.

faţadă o serie de arcade. Deasupra acestor prăvălii se întindea o galerie acoperită, spre care dădea un sistem complicat de magazine, culoare, curţi interioare. În acest tîrg îşi aveau sediul numeroase birouri. Administraţia lui Traian concentra aici mărfurile destinate să fie vîndute sau distribuite gratuit plebei, ca şi mirodeniile şi produsele rare, provenite din Orient şi adunate în cele patru sute de prăvălii din acest imens tîrg. Fastele de la Ostia evidenţiază că la 22 iunie 109 au fost inaugurate termele de pe *Oppius*, construite îndelung pe teritoriul palatului lui Nero, *domus aurea*, încă din 104 şi după proiectul lui Apollodor; iar două zile mai tîrziu, la 24 iunie, a fost deschis un apeduct.[61] Termele lui Traian, situate pe versant de colină, erau puternic expuse la soare şi constituiau un edificiu luxos, care va servi ulterior de model pentru alte construcţii de acelaşi tip.[62] Celebritatea acestor terme va dura multă vreme. Personalul termelor era condus de un procurator libert, Marcus Ulpius Domesticus, şi de un *exactor*, inspector care veghea asupra întreţinerii edificiului, secondat la rîndul lui de un adjunct, *adiutor*.[63] Un colegiu de atleţi, care îl adorau pe Hercule, societate sportivă de obîrşie asiatică, a obţinut sub Traian concesionarea palestrelor acestor terme şi ulterior va ocupa şi alte localuri din clădire.[64] În vremea lui Traian, pe Aventin, la iniţiativa lui Sura — sau a împăratului şi în cinstea prietenului lui — s-au deschis *Thermae Suranae*, băile publice care în mod excepţional purtau numele unui particular.[65] Nu beneficiau însă de somptuozitatea termelor lui Traian.

[61] A. DEGRASSI, *Inscriptiones Italiae*, 13, 1, pp. 199; 229; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 31, nr. 22; şi A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 346; 662. Pentru tîrgul lui Traian, vezi şi Pierre GRIMAL, *Civilizaţia romană*, pp. 257—259.

[62] Apollodor a inovat, plasînd încăperile destinate încălzirii şi serviciului în subterane. În porticul termelor se afişau documente oficiale şi se desfăşura o viaţă intensă. Mai multe inscripţii se referă la aceste terme: *CIL*, 15, 7289; 7295; 7299.

[63] *CIL*, 6, 8677—8678.

[64] *Inscriptiones Graecae Italiae*, 1054—1109; *CIL*, 6, 10153—10154. Traian acorda uşor înlesniri adoratorilor lui Hercule. Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 49—50.

[65] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 15; AUR, VICT., *Caes.*, 13, 8; PS. AUR. VICT. *Epit.*, 13, 6, Este posibil să fi reprezentat iniţial palatul lui Sura, ransformat în terme, după moartea lui: R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 52.

Totodată, *Dacicus* s-a ilustrat ca un vestit constructor de apeducte. Am subliniat dealtfel preocuparea sa de a ameliora rețeaua hidraulică a Romei, de a evita inundațiile și de a acoperi nevoile sporite de apă curentă ale populației. *Aqua Traiana*, apeductul lui Traian, care a funcționat pînă în 1612, avea o lungime de 48 de km și transporta apa pînă într-un vast bazin de pe Ianiculum, de unde diferite conducte o duceau în zonele care nu dispuneau de apă potabilă.[66]

3. In Italia. Epoca lui Traian cunoaște numeroase construcții realizate în întreaga Italie. Acestea s-au centrat însă pe necesități practice, mai ales pe îmbunătățirea rețelei rutiere și portuare. Încă în *Panegiric*, Pliniu subliniază preocupările administrației imperiale în această direcție.[67]

Traian și consilierii săi înțelegeau importanța mării, atît pentru comerțul roman, cît și pentru politica romană de expansiune, care reclama deplasări rapide, lesnicioase, ale forțelor militare ale Imperiului.[68] De aici efortul de a reamenaja porturi mai vechi și de a crea altele noi. Astfel, încă din 103, a fost dezvoltat și înzestrat cu diguri portul de la Centumcellae (Civitavecchia), cunoscut pentru capacitatea sa comercială importantă.[69] La Terracina, s-a creat un port nou, dotat cu diguri și cheiuri ample.[70] În sfîrșit, după 112, eventual în 113—115, a fost complet refăcut portul de la Ancona, atît de important pentru relațiile Italiei cu zona danu-

[66] Ne referim la Transtevere. Traian a ameliorat funcționarea altor apeducte. Pentru terme, fîntîni, grădini și uz domestic, Roma consuma zilnic 800 000 m³ de apă. Pentru lucrările lui Traian în acest domeniu, vezi *CIL*, 6, 904; 1260.

[67] PLIN., *Pan.*, 29, 2: *reclusit* (Traian) *uias*, *portus patefecit*.

[68] AEL. ARIST., *Laus Rom.*, 7, va spune că marea constituie tîrgul universal al omenirii; vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 102. Nu este firește exclus ca și înclinația personală a împăratului pentru mare să fi jucat un anumit rol, dar acesta nu era de ordin major, cum crede savantul italian.

[69] PLIN., *Ep.*, 6, 31. Pentru amenajări și noi construcții portuare, vezi și M. DURRY, *op. cit.*, p. 129.

[70] *CIL*, 10, 6310, dar și un relief care figurează lucrările portuare.

biană și cu Orientul, unde Traian avea interese majore.[71] Lucrări de mare amploare au fost întreprinse pentru a îmbunătăți comunicațiile maritime ale Capitalei și a-i crea un port adecvat. Un canal a venit să dubleze cursul Tibrului, ca să se faciliteze navigația spre mare și să limiteze ravagiile inundațiilor, întrucît împiedica concentrarea apelor fluviului. Lucrări complexe au fost efectuate la Ostia, portul la mare al Romei, baza ei de aprovizionare. Astfel au fost reamenajate, lărgite, curățate de nisip, portul fluvial al Ostiei, *portus Augusti*, și cel maritim, creat de Claudiu. În sfîrșit, în 113 a fost deschis un nou port, *portus Traiani*, bazin hexagonal, cu o suprafață de 32 de hectare și o adîncime de 6 metri, care comunica atît cu portul exterior al lui Claudiu, cît și cu Tibrul și deci cu Roma, printr-un canal fluvial. Acest port dispunea de cheiuri mai largi de 6 metri și era înconjurat de numeroase edificii funcționale, *horrea*, depozite de mărfuri, birouri, cazărmi, terme, temple, locuințe, spitale și un palat, neterminat încă la moartea lui Traian. Un ansamblu gigantic a luat astfel naștere și la Ostia, atestat epigrafic și numismatic.[72] Cum am mai semnalat, administrația imperială a amenajat apele lacului Fucin[73], și a secat mlaștinile pontine. De asemenea au fost reparate sau construite poduri.

Întreaga rețea rutieră a Italiei a fost modernizată, reamenajată, la inițiativa administrației imperiale și pe cheltuiala fiscului, îmbogățit după 106. Au fost practic reparate toate drumurile italice, în frunte cu vechea *uia Appia*, supranumită *regina uiarum*, re-

[71] *CIL*, 9, 5894 = *ILS*, 298; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 130, nr. 387. Aici a fost ridicat un arc. Inscripția îi mulțumește lui Traian, PROVIDENTISSIMO PRINCIPI. Sînt de asemenea aduse mulțumiri Plotinei și Marcianei. Printre lucrări se numărau probabil un dig lung de 150 m și larg de 11 m, care proteja rada de vînt, și un far. Alte lucrări s-au realizat la Puteoli și la Rimini: vezi și A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 345.

[72] *CIL*, 14, 90: M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 130, nr. 384; sesterți înregistrați de P. STRACK, *op. cit.*, pp. 212—213; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, p. 205; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 130, nr. 385.

[73] *ILS*, 302; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 130, nr. 388, se referă la recuperarea unor ogoare salvate de violența apelor lacului Fucin.

pavată pe o întindere mare.[74] De asemenea au fost reparate drumurile Aemilia, Flaminia, Latina, Salaria, Sublacensis, iar la nordul Romei au fost construite șosele noi. Cele mai multe lucrări au fost executate între 103 și 115 e.n. În sfîrșit, călătoria între Roma și Brundisium (Brindisi), — important port concomitent adriatic și foarte meridional, deci deschis spre Orient — a fost scurtată cu o zi prin construirea unei mari șosele între Beneventum și portul mai sus menționat. Acest drum, numit *uia Traiana*, completa principala șosea a Italiei. În 114, un arc de triumf a fost ridicat la un capăt al drumului, adică la Beneventum, pentru a celebra în același timp finisarea șoselei, poate deschisă circulației cîndva între 109 și 112, și plecarea lui Traian în Orient pe ruta respectivă. Reliefurile acestui arc, intact și azi, exaltă în limbaj alegoric realizările lui Traian, în Italia și în provincii.[75] Desigur pe cheltuiala municipalităților și a particularilor orașele italice au fost ornate cu noi temple și alte edificii somptuoase.[76] Toate aceste lucrări ilustrează preocuparea deosebită pentru peninsulă, complex justificată, cum am arătat, pe care o vădea Traian. Ceea ce nu echivalează deloc cu neglijarea provinciilor.

4. **În provincii.** Lista completă a lucrărilor întreprinse de regimul imperial în provincii ar fi mult prea lungă, pentru a fi reprodusă. Nu ne vom referi decît la unele acțiuni, deși ansamblul con-

[74] *CIL*, 10, 6820–6823; 6825–6835; 6839; 6846; *ILS*, 280; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 134, nr. 406, comportă aluzii la restaurarea viei Appia.

[75] Pentru *uia Traiana* și arcul de la Beneventum, *ILS*, 5866 și 296. Șoseaua apare pe *denarii* din 111 și pe alte monede din 114, care comportă legenda VIA TRAIANA și reprezintă o femeie tînără, personificarea drumului: P. STRACK, *op. cit.*, pp. 211–212, nr. 426–427. Arcul de la Beneventum narează principalele episoade ale vieții lui Traian și înfăptuirile lui majore. Reliefurile au fost minuțios investigate de Th. LORENZ, *Leben und Regierung Trajans auf dem Bogen von Benevent*, Amsterdam, 1973. Vezi și C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 106–107; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 121; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 349; 673; G. CH. PICARD, *op. cit.*, p. 411; Garzetti semnalează amenajările aduse rețelelor hidraulice la Centumcellae, Forum Claudii (Bracciano), Talamona, Ravena etc.: *L'Impero*, p. 351.

[76] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 128–129, oferă inventarul particularilor bogați, încurajați de Traian, care au construit în Italia edificii elegante și ansambluri utile.

strucţiilor atestă mai clar preocuparea meticuloasă, paternalistică, autoritară şi totodată pragmatică, a administraţiei imperiale de a spori eficacitatea provinciilor. În acelaşi timp aspectul exterior al oraşelor, aproape toate în plină expansiune rapidă, rezultă sensibil înfrumuseţat. Ni se pare cert că administraţia imperială acţiona în virtutea unui plan de ansamblu, stabilit la Roma în liniile lui mari şi aplicat la nivel local, cu toate corectivele reclamate de situaţiile concrete. Se urmăreau pretutindeni intensificarea urbanizării, dezvoltarea utilă a provinciilor, în funcţie de tendinţele absolutismului paternalistic, de statutul de kosmokrator, ca şi de idealurile de *ciuilitas* şi de *fortitudo*. Resursele acumulate în cursul războaielor dacice îngăduiau cheltuieli ale fiscului, care însă nu excludeau eforturile financiare locale, atît de insistent solicitate de Traian în corespondenţa sa cu Pliniu, aflat în Bithynia. Oricum oraşele se umplu de noi temple, biblioteci publice, teatre şi amfiteatre; se ridică de asemenea apeducte, poduri şi drumuri.

În insulele vecine cu Italia, în Sardinia, Corsica şi mai cu seamă în Sicilia, se execută restaurări de drumuri şi lucrări portuare importante.[77] Dar, cum era normal, administraţia imperială acordă o importanţă deosebită infrastructurii rutiere din provinciile hispanice, ocrotite de împărat, unde se deschid multe drumuri noi. La Segovia actuală se construiesc un pod şi un apeduct, iar la Corduba un drum.[78] Încă între 98 şi 104 e.n. la Alcantara, în apropierea actualei frontiere dintre Spania şi Portugalia şi peste valea adîncă a Tagului, arhitectul Caius Iulius Lacer a construit un magnific pod de piatră, înalt de 45 de metri, care este utilizat şi în vremurile noastre.[79] În Lusitania, la Salamanca actuală şi în alte părţi au fost construite poduri importante, arcuri etc. În oraşele gallice s-au înălţat numeroase terme, porticuri şi teatre

[77] *CIL* 3, 14195; vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 120; 130; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 349.

[78] *CIL* 2, 4725 (Corduba); vezi şi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 351.

[79] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 131, nr. 103—104; vezi şi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 349; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 143—146; L. HOMO, *op. cit.*, p. 335. Podul de la Alcantara a fost edificat din resurse financiare locale.

noi.[80] În Britannia este consolidată frontiera fortificată, iar în cele două Germanii romane, pe lîngă progresul urbanizării, se realizează noi fortărețe, drumuri și poduri, inclusiv unul peste Rin.[81] Cum am subliniat în alt capitol, pe baza cercetărilor lui Jacques Gascou, în provinciile africane Traian încurajează masiv municipalizarea, creează noi colonii, pune să se construiască și să se restaureze edificii. La Cyrene, Caius Memmius ridică terme noi, la Cirta se ridică alte edificii, iar la Thamugadi, în Numidia, se înalță, încă din 100 e.n. un somptuos arc de triumf.[82] Alte arcuri se înalță la Leptis Magna și Mactaris. Totodată, între 100 și 112, este modernizată rețeaua rutieră și de poduri din Africa preconsulară și din Mauritania, iar în Cyrenaica se deschide șoseaua dintre Cyrene și Apollonia.[83]

Am subliniat, în repetate rînduri, impulsionarea masivă, atent dirijată de puterea centrală, a provinciilor danubiene. Am menționat edificarea podului de la Drobeta, apreciată de Cassius Dio drept construcția majoră a epocii lui Traian, drumurile de-a lungul Dunării, rețeaua rutieră, podurile și edificiile clădite în Dacia. Cum am mai arătat, administrația imperială a realizat o operă similară în celelalte provincii danubiene.[84] Infrastructura destinată comunicațiilor a fost pretutindeni sistematizată și dezvoltată, în Pannonii și în Noricum, în Moesii și în Tracia, în Macedonia, Dalmația și în Achaia.[85] La Dyrrachium, în Macedonia, un localnic edifică o bibliotecă[86], iar în Grecia proliferează statuile sculp-

[80] *CIL*, 13, 2492; 2658; 2943.

[81] Pentru Britannia, *CIL* 7, 241. Amenajările din Germanii, realizate, cum am semnalat, mai ales în primii ani de domnie, sînt consemnate de R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 147—148 și de A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 350.

[82] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 133, nr. 98 (Cyrene); 187, nr. 508 (Thamugadi, pentru care reproduce *ILS*, 6841).

[83] Vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 142—143; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 350—353.

[84] Vezi capitolul anterior, subcapitolul D, paragraful 3.

[85] Amintim drumuri ca cel de la Malata la Cosum sau de la Celeia la Paetovio. Pentru repararea unui drum important din Macedonia, vezi M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 135, nr. 415. Operația s-a desfășurat în anul 112, în corelație cu pregătirile efectuate în Orient.

[86] *CIL* 3, 607.

tate în onoarea lui Traian. În Moesia Inferioară trofeul de la Adamclisi impresiona însă minţile tuturor privitorilor, înfricoşa de la mare distanţă pe barbarii din nord care zăreau un turn rotund de mari dimensiuni. Trofeul propriu-zis, similar unui trunchi de copac, era o mare cuirasă, care avea pe cap o cască.[87]

Zonele orientale beneficiază de o expansiune pregnantă. Toate provinciile de limbă greacă din Orient îşi văd prosperitatea materializată în dezvoltarea urbanismului şi a construcţiilor în general. În ce priveşte iniţiativele statului, cel puţin pentru lucrările posterioare războaielor dacice, conexiunea cu proiectul partic ni se pare a fi de domeniul evidenţei.

În provinciile microasiatice se dezvoltă reţeaua de comunicaţii. Drumul sacru de la Milet este reparat încă în anii 100—102, ca dealtfel şi alte şosele.[88] Apar noi drumuri în Galatia, Cilicia, Pont, Bithynia, Pamphilia.[89] Portul Efesului a fost reparat, la Smyrna şi Sinope au fost construite apeducte, în multe oraşe s-au restaurat gimnazii şi temple, au apărut noi teatre şi terme: la Pergam s-a înălţat templul dedicat lui Traian şi lui *Iuppiter Amicalis*.[90] În restul Asiei romane se lucra cu înfrigurare, mai ales la Antiochia, al treilea oraş al Imperiului, după Roma şi Alexandria. Traian a construit, aici sau în apropiere, noi drumuri, un canal fluvial, un apeduct *Ulpius*, a reparat cetatea după cutremurul din 115 e.n., a terminat un teatru de mari dimensiuni. În provincia Arabia, proaspăt creată, s-au edificat, „au răsărit ca din pămînt“ apeducte, fortificaţii şi drumuri solide: Damascul a fost pus în directă legătură cu golful Akaba.[91] În Egiptul roman a fost regularizat cursul Nilului, iar unul dintre marile canale ale fluviului, Nil — Marea

[87] Vezi G. Ch. PICARD, *op. cit.*, pp. 393—395; R. FLORESCU, *Adamclisi*, p. 15.

[88] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 135—136, nr. 416—417, care citează pentru un drum din Galatia *CIL* 3, 6899.

[89] Pentru drumurile care plecau din Ancyra, *CIL* 3, 309; 312; 318; 6986; 6987; 6989.

[90] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 132—137; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 352. Desigur s-au clădit şi alte temple.

[91] Pentru provinciile asiatice, vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, pp. 137—139; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 350—352. Pentru reţeaua rutieră a lui Traian în general, vezi L. HOMO, *op. cit.*, pp. 334—338.

Roșie, se va numi multă vreme Τραϊανός.[92] Un arc de triumf celebra la Alexandria victoria lui Traian asupra dacilor, iar numeroase temple glorificau pe *Dacicus*. La Phile se ridică un sanctuar, cu basoreliefuri, pe care apare Traian în curs de a aduce ofrande zeităților Isis, Osiris și Horus. În Nubia se dezvoltă simțitor rețeaua rutieră, îndeosebi drumul care pornea de la Phile spre sud.[93]

Întreg secolul Antoninilor și chiar veacurile următoare vor afla în opera de constructor a lui Traian un prototip strălucit, un exemplu și un punct de plecare. Nu trebuie însă să uităm că strădaniile sistematizatoare, deliberate, ale administrației centrale, n-ar fi dat roade în epoca lui Traian, dacă nu s-ar fi bucurat de sprijinul, de colaborarea, chiar de concurența localnicilor, prin excelență a grupurilor sociale dominante. Politica și ideologia autorităților centrale beneficiau de un larg consens semnificativ.

C) COTITURA POLITICĂ DIN 112

1. Realitatea și cauzele cotiturii. Acest larg consens a facilitat cotitura politică din anul 112 e.n. și i-a atenuat impactul social.

Cum am mai arătat, izvoarele literare referitoare la mulți împărați din secolul I împart domniile acestora în două secțiuni diametral opuse, una „bună", incipientă, adică de raporturi cordiale cu aristocrația senatorială, și alta „rea", finală, de relații încordate și teroare. Această viziune este nejustificat criticată de unii cercetători, care învinuiesc izvoarele de a regrupa arbitrar faptele. În realitate, simplificatoare apare doar curba prea netă care închipuie o evoluție bună pînă la un punct culminant, după care ar urma o involuție, căci tranzițiile nu se afectau brusc, iar absolutismul era foarte puternic încă de la început. Dar intervenea de regulă o cotitură, un moment în care puterea monarhului era manifest acuzată,

[92] PTOL., *Geogr.*, 4, 5, 54. Echivala cu un mare canal inițiat de faraoni, canal care lega Nilul, în dreptul orașului Memphis, cu lacul de la Ismailia.
[93] Pentru acest drum, *CIL*, 3, 14148. Pentru Egipt, vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 140—142; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 351. Se întreprind lucrări în marea oază a Tebei, se extrage marmură cu asiduitate, în regiunile adecvate acestor operații, se caută apa în munții din apropierea Mării Roșii: *CIL*, 3, 25; *CIG*, 4713.

implicînd printre altele un conflict violent cu majoritatea ordinului senatorial.

De fapt, această cotitură era mult mai generală decît se crede, organic prescrisă de structura însăşi a absolutismului. Împăraţi ca Otho, Titus şi chiar Nerva n-au avut vreme să ajungă la realizarea ei. În ce priveşte Traian, deşi unii savanţi semnalează acuzări ale anumitor dimensiuni ale absolutismului paternalistic, cum vom vedea, nici un cercetător n-a recunoscut limpede existenţa unei cotituri în politica de ansamblu, mai ales în dimensiunea ei internă. Exegeza a fost înşelată de aserţiunea lui Pliniu, care dealtfel, amintim, scria în 103 e.n., că la Traian o asemenea cotitură ar fi imposibilă: „l-ar împovăra pe un alt împărat un astfel de început: tu devii zilnic mai vrednic de admirat şi mai bun, de fapt astfel cum alţi principi doar făgăduiau că vor ajunge. Aşadar numai pe tine te recomandă şi te măreşte scurgerea timpului“, *onerasset alium eius modi introitus: tu cotidie admirabilior et melior, talis denique quales alii principes futuros se tantum pollicentur. Solum ergo te commendat augetque temporis spatium*[94].

Desigur, această cotitură s-a efectuat cu prudenţă tactică şi fără eluctarea totală a compromisului cu aristocraţia senatorială. Ea n-a antrenat un amplu conflict, n-a mobilizat în rîndurile senatului o opoziţie viguroasă. Absenţa coliziunii dramatice cu opoziţia senatorială constituie una dintre mărcile particulare cotiturii lui Traian susceptibile de a o diferenţia de momente similare din domniile cezarilor primului secol. Dimpotrivă, Traian continuă să menajeze senatul şi din campania partică îi trimite mesaje care enumeră toate seminţiile foarte numeroase, supuse de el Romei. La rîndul său, senatul îi pregătea împăratului celebrarea întoarcerii cu un fast deosebit, dorea să-l întîmpine pe drum, cît de departe de Capitală era cu putinţă.[95] Cotitura nu se realizează deci mai ales în domeniul relaţiilor principe-senat, deşi, cum vom vedea, unele tensiuni n-au putut fi complet evitate, ci în sectorul conţinutului esenţial şi conotaţiilor ideologice ale puterii absolute. Era, pe de

[94] PLIN., *Pan.*, 24, 1.
[95] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 29.

altă parte, destul de dificilă organizarea unei vaste opoziţii împotriva lui Traian, după atîţia ani de compromis și în condițiile popularității imense de care se bucura cezarul. Nu trebuie să uităm că Imperiul se afla după un important război victorios și în pregătirea unei campanii de importanţă cardinală.

Cauzele acestei cotituri sînt multiple. După cum am mai arătat, o reclama sistemul însuși al absolutismului, care prindea pe împăraţi în angrenajul său şi îi constrîngea să dorească potențarea influenţei lor reale, indiferent cum era manipulată ideologia. Exigențelor sistemului li s-au adăugat alţi factori, corelaţi dimensiunii personale a domniei lui Traian. Nu se află în cauză doar ambițiile împăratului, orgoliul. Preocupat permanent de buna administrare a Imperiului, Traian a trebuit să înțeleagă incapacitatea foarte multor senatori de a face faţă misiunilor care le reveneau și a considerat, cum relevă uneori corespondența cu Pliniu, că se impuneau accentuarea intervenţiei sale, acuzarea puterii personale.

Pe de altă parte, politica de *fortitudo* reclama într-adevăr decrispare, destindere în interior, *ciuilitas*, dar de la un anumit nivel putea antrena mai degrabă o consolidare a absolutismului. Războaiele dacice sporiseră simţitor prestigiul împăratului, fapt care putea prilejui dorința de a augmenta influența autorității absolute, ca pandant al acestui prestigiu. Dar tocmai pregătirea războiului partic a constituit probabil cauza cea mai importantă a cotiturii din anul 112, an imediat anterior celui al deschiderii expediției. Într-adevăr, acţiunea era dificilă și administraţia imperială considera că eforturile necesare ei reclamau consolidarea structurilor absolutiste, a propagandei şi a ideologiei cezarului. Pe deasupra, orientalii erau deprinși numai cu despoți ostentativ nelimitați în puterile lor, deificaţi, încît Traian cucerindu-i trebuia să li se prezinte ca un kosmokrator şi nu ca un *ciuis*. În sfîrşit, gustul pentru Orient, învederat de multă vreme de Traian, creștea inevitabil în perioada pregătirii expediţiei partice, care aşadar determina o acuzare a orientalizării Imperiului. În ultimă instanță, ponderea augmentată a mitului marelui Alexandru în ideologia lui Traian apare de asemenea ca un corolar al pregătirii și ulterior al desfășurării expediției partice.

2. Mitul lui Alexandru și consolidarea absolutismului. Gesta lui Alexandru îl fascina pe Traian, așa cum obsedase pe mulți împărați ai secolului I e.n., mai ales pe Caligula și pe Nero. Însă pregătirea și derularea campaniei partice au prilejuit accentuarea acestei fascinații. Impactul exercitat de mitul lui Alexandru asupra politicii reale și a ideologiei lui Traian devine astfel simultan o cauză și un efect sau chiar un „semnificant" al cotiturii din 112. Istoria și legenda lui Alexandru marchează în profunzime ultima parte a domniei lui Traian[96].

Alexandru constituia în același timp arhetipul oricărui cuceritor și modelul însuși de monarh absolut. Astfel și-l imaginau toate facțiunile politice din primele două secole ale erei noastre atît favorabile cît și ostile dezvoltării absolutismului. Franz Cumont a demonstrat că și Alexandru fusese un kosmokrator și oferise în acest sens lui Traian o pildă directă deliberat exploatată.[97] Izvoarele literare atestă că Traian medita îndelung asupra paradigmei furnizate de Alexandru, înaintea și în timpul campaniei partice.

Xiphilin reliefează că, ajuns la Golful Persic în 116, Traian se interesa de indieni și „fericea pe Alexandru", τόν τε 'Αλέξανδρον ἐμακάριζε[98], care avansase pînă pe meleagurile lor. Totodată împăratul scria senatului că poartă război dincolo de limitele atinse de marele macedonean, fapt perfect neadevărat. În alt capitol, Xiphilin arată că Traian a vizitat Babylonul atras de renumele orașului și de amintirea lui Alexandru, căruia i-ar fi adus un sacrificiu, chiar în casa unde se stinsese.[99] Forțînd puțin realitățile, dar ilustrînd fascinația exercitată de exemplul celebrului cuceritor, în

[96] Printre alții, vezi în această privință C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 290; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 281; 298–301; 309; R. SYME, *Tacito*, p. 316.

[97] F. CUMONT, *Trajan kosmokrator*, p. 408, semnalează un medalion de aur, descoperit în Egipt la Aboukir, pe care apare scutul lui Alexandru. Acest scut comportă imaginile Soarelui și ale Lunei, înconjurate de zodiac. O asemenea reprezentare semnifică tocmai statutul de kosmokrator, asumat de Alexandru, și a servit ca model celui adoptat de Traian și evocat de noi, pe urmele lui Cumont, *supra*, în alt capitol.

[98] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 29.

[99] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 30. Pentru raportul dintre Alexandru, Traian și războiul partic, vezi și Gerhard WIRTH, *Arrian und Traian — Versuch einer Gegenwartsdeutung*, în *Studii Clasice*, 16, 1974, pp. 169–209.

compendiul său Sextus Rufius Festus ne spune că Traian „a ajuns pînă la hotarele Indiei pe urmele lui Alexandru", *usque ad Indiae fines post Alexandrum accessit*. Atracția exercitată de Alexandru este semnalată în treacăt și de Iulian, ca și de *Istoria Augusta*.[100]

Pe de altă parte, corelația dintre Traian și Alexandru poate fi constatată în surse mai vechi și pentru anii antemergători războaielor partice. În cel de al patrulea discurs *de regno*, Dio din Prusa îl prezintă pe Alexandru ca pe un nevrednic sclav al gloriei, pe care o urmărea cu o patimă irațională, neostoită.[101] Încă Louis François a semnalat că Dio din Prusa se declară aproape ostentativ adversar al memoriei lui Alexandru.[102] Alți cercetători, ca F.A. Lepper și Gilbert-Charles Picard, au semnalat că astfel Dio apare, față de Traian, în postura atribuită de el lui Diogene în relațiile cu Alexandru și că împăratul este reprobat atît pentru pasiunea excesivă de glorie, cît mai ales pentru adoptarea unei mistici imperiale acuzate, pe urmele învingătorului perșilor.[103] Mai multe concluzii se impun aproape de la sine: a) mitul lui Alexandru îl fascina pe Traian înainte de campania partică; b) augmentarea influenței exercitate de acest mit se conexa potențării absolutismului; c) accentuarea puterii personale și a obsesiei cuceritorului macedonean întîmpina rezistențe ideologice. Într-adevăr, Dio din Prusa pare a dezaproba și chiar a combate nu numai campania partică, dar și potențarea absolutismului paternalistic, cînd exprimă critici indubitabil precaute. Căci, așa cum am mai arătat, și întărirea structurilor absolutiste se realiza cu tactul caracteristic lui Traian[104].

[100] SEX. RUF., *Breu.*, 20; IUL., *Caes.*, 22; 28; 30; HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 9 referitor la moartea și la succesiunea lui Traian.

[101] DIO CHRYS., *Orat.*, 4, 55—60; 77.

[102] L. FRANÇOIS, *op. cit.*, pp. 137—138.

[103] F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 203; G. Ch. PICARD, *op. cit.*, pp. 374; 409. Primul cercetător menționat consideră că aceste mărci critice au fost inserate de Dio în a doua variantă a discursului său, cea destinată publicării și fără îndoială posterioară rostirii cuvîntării.

[104] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 86, nr. 654, consemnează o monedă revelatoare, care confirmă alegațiile lui Cassius Dio cu privire la menajarea senatului. Pe această monedă, bătută în anul 116, cel al ofensivei dezlănțuite, cînd totuși Traian nu uită senatul, vedem Geniul senatului în picioare aducînd sacrificii lîngă un altar și în prezența Geniului poporului roman.

3. Conținutul, data și atestările cotiturii. Senatul, în ansamblul său, nu a reacționat împotriva cotiturii. Dealtfel Traian a plecat curînd din Roma împotriva parților, limitînd astfel prilejurile de confruntare directă și chiar de tensiune majoră. Reacția lui Dio din Prusa n-a fost totuși singulară. Nu știm dacă demersul conspirativ al lui Crassus s-a situat în primii ani de domnie ai lui Traian sau mai degrabă în anii 106—112 ori chiar 112—113. Ultima dată pare mai probabilă, căci *Istoria Augustă* nu prezintă surghiunul lui Crassus ca pe un exil de lungă durată.[105] Tot în anii 112—113, în orice caz înaintea campaniei partice și după exilarea lui Crassus, considerăm că trebuie situate dizgrațierea și relegarea destoinicului general Laberius Maximus, care ar fi fost atît de util pe cîmpul de luptă. Cum am arătat cu alt prilej, acest intim al lui Traian s-a opus mai ales succesiunii tronului în favoarea lui Hadrian. Influența dobîndită de Hadrian, el însuși foarte înclinat spre absolutism, se afla în raport bilateral, dialectic, cu faimoasa cotitură, întrucît ereditatea dinastică și accentuarea despotismului sînt interdependente. Așadar Laberius —și poate unii partizani ai lui — s-au împotrivit atît cotiturii absolutiste cît și ascensiunii lui Hadrian.

Opoziția slabă, minoritară, n-a avut cum să împiedice procesul de transformare în sens absolutist întărit a monarhiei lui Traian. Nu trebuie să scăpăm din vedere că, tocmai în anii cotiturii, Pliniu îi scria lui Traian epistule, unde abundă epitetul de *dominus* și se dezvoltă o serie de concepte absolutiste, alături și de multe ori în dauna celor civice. Pliniu dorește dealtfel să construiască în Bithynia nu atît pentru folosul localnicilor și al Imperiului, cît pentru eternitatea și măreția lui Traian.[106] De asemenea, înainte de 112, ar fi fost imposibilă nu numai adlecția unui barbar, fie el și militar destoinic, cum era Lusius Quietus, în rîndurile senatorilor, ci și asumarea consulatului de către un asemenea personaj.[107] El ocupa

[105] HIST. AUG., *Hadr.*, 5, 6—7.

[106] PLIN., *Ep.*, 10, 41, 1 unde construiește *opera non minus aeternitate tua quam gloria digna quantumque pulchritudinis tantum utilitatis habitura;* 61, 5.

[107] Acest general barbar primește la sfîrșitul anului 114 *adlectio inter praetorios*, care îi conferea dreptul de a candida la consulat.

un loc de prim ordin în anturajul imperial şi a obţinut magistratura supremă. Traian îl impune consul numai sub imperiul ecourilor expediţiei partice şi doar după cotitura din 112. Accesul lui Lusius Quietus la consulat atestă concomitent afirmarea absolutismului, care promovează şi va promova asemenea barbari, deteriorarea vechilor instituţii, estomparea civilităţii în subsistemele politicii lui Traian şi deplasarea accentului de la conceptele tradiţionaliste, aplicate vieţii interne a Imperiului, spre *fortitudo*. Repetăm, faptul apărea insolit la începutul secolului al II-lea al erei noastre şi atesta realitatea cotiturii din 112. De altminteri, tot în 116, senatul mulţumeşte pentru înştiinţările lui Traian relative la nenumăratele triburi subjugate, îi ridică arcul de triumf de la intrarea noului for, arc care nu fusese construit în 112, şi îi conferă dreptul să triumfe asupra oricăror şi oricîtor popoare ar dori. De asemenea, ne apare ca o marcă a potenţării absolutismului şi conferirea consulatului în 116 lui Terentius Gentianus, fiul fostului guvernator al Daciei. Dar Gentianus nu avea decît treizeci de ani: asumarea consulatului la această vîrstă era insolită şi ilustra intervenţia imperioasă a lui Traian[108].

Semnificativ ne apare de asemenea numărul foarte ridicat de salutaţii imperiale, obţinute de Traian în timpul războiului partic. Împăratul dobîndeşte şapte salutaţii, deci mai multe decît în cele două războaie dacice, care însumaseră un număr mai mare de campanii, fuseseră separate de un tratat de pace şi se încheiaseră victorios. Or, la moartea lui Traian, romanii nu dobîndiseră încă o victorie definitivă şi ulterior vor semna o pace care le va anula toate cuceririle pe teritoriile ocupate de Arsacizi. Desigur, proliferarea salutaţiilor ilustrează interesul major acordat de administraţia imperială războiului partic şi prestigiul unor victorii parţiale în ochii armatei şi ai opiniei publice. Dar, după opinia noastră, această tendinţă de a înmulţi salutările lui Traian ca *imperator* pe cîmpul de luptă de către oşteni, — salutări care puteau fi şi erau îndeobşte comandate de şefii armatei — reflectă şi mutaţiile

[108] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 29 (pentru triumful nelimitat al lui Traian); *ILS*, 1046 şi R. SYME, *Tacito*, p. 319 (pentru consulatul lui Gentianus).

survenite în politica reală a regimului şi în reflexele ei ideologice. Salutarea repetată şi insistentă a cezarului ca *imperator* a ilustrat totdeauna, în epoca lui Traian , ca şi înaintea ei şi ulterior, intensificarea absolutismului.[109]

Însă de ce trebuie considerat tocmai anul 112 ca cel al acestei cotituri în sens absolutist? Elementele la care ne-am referit pînă acum privesc mai ales anii posteriori cotiturii şi ilustrează efectele ei. Probe că tocmai anul 112 a marcat cotitura există totuşi în mărturiile de care dispunem, chiar dacă aceste dovezi sînt puţin numeroase şi relativ camuflate. În primul rînd, după 103, anul 112 este cel dintîi în care Traian asumă consulatul eponym, titlul de *consul ordinarius*. Dar am văzut că 103 marcase sfîrşitul primului război dacic şi începerea pregătirii celui de al doilea conflict cu Decebal. La rîndul său, 112 semnifică intensificarea preparării expediţiei partice şi inaugurarea principalei construcţii a lui Traian, Forul, ca şi al altor realizări mai puţin însemnate, din aceeaşi categorie. De fapt chiar actul inaugurării Forului contribuia la atenuarea urmărilor cotiturii în ochii opiniei publice, dar totodată ilustra mutaţia, în pofida exaltării tradiţionaliste a lui Traian pe basoreliefurile Columnei. Impunea conştiinţei romane pe Traian ca un *benefactor*, un binefăcător providenţial, un kosmokrator capabil de orice îndrăzneală. Însă Traian a ales 112 ca an pentru un nou consulat eponym tocmai pentru a-şi transforma puterea reală în sensul consolidării ei şi afirmării ideologice congruente, altfel decît printr-o somptuoasă inaugurare a forului său.

Desigur cotitura fusese febril pregătită încă din 111. În acel an senatul hotărîse — şi împăratul confirmase prin edict — ca, la Pergam, Quadratus să organizeze jocuri cvincvenale în cinstea lui *Iuppiter Amicalis* şi a lui Traian însuşi.[110] În anii 111—113 jocuri

[109] Pentru aceste salutaţii, DIO, *Hist. Rom.*, 68, 19, 3; *CIL*, 16, 61; 6, 962; 9, 1558 = *ILS*, 296; *CIL*, 11, 6622 = *ILS*, 299; *CIL*, 2, 5543; *IGRR*, 4, 172; *CIL*, 9, 5894 = *ILS*, 298; *CIL*, 16, 6887; 16, 62 = *ILS*, 301; *CIL*, 2, 2054 = *ILS*, 304. Vezi şi F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 43—46. Pentru emisiunile monetare revelatoare, vezi P. STRACK, *op. cit.*, pp. 222—223 şi nr. 463—464.

[110] *IGRR* 4, 336; *CIL* 3, suppl. 1, 7086; vezi şi M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 210.

în onoarea împăratului se desfășoară și în alte provincii microasiatice[111], iar cultul imperial progresează pretutindeni. Dar dovada cea mai importantă că mutația s-a produs în 112 și totodată manifestarea cea mai pertinentă a cotiturii în anul respectiv a fost lansarea unei politici dinastice, de care pînă atunci Traian rămăsese străin, deși favoriza cariera semnificativă a lui Hadrian. Dealtfel, mai mulți cercetători notează elaborarea în 112 a unei politici dinastice, bazate pe divinizarea familiei lui Traian.[112] În mod surprinzător, nu se deduce totuşi de aici semnificaţia majoră a acestei noi politici, adică realizarea unei cotituri globale, unei mutații importante în alcătuirea subsistemului ideologic și în actele politice imperiale.

În primul rînd, Traian impune deificarea oficială a tatălui său autentic, Ulpius Traianus, mort cu mulți ani în urmă, și proclamat *diuus*, trecut în rîndul zeilor, deși cu o anumită discreție.[113] Faptul se prezenta insolit, uluitor. Este adevărat că Vespasian deificase pe Flavia Domitilla, fiică a sa moartă înainte ca el să devină împărat. Dar Traian-tatăl era un simplu particular, care încetase de a mai fi tatăl oficial al împăratului, cînd acesta fusese adoptat de Nerva. Traian își lăsase, firește, o posibilitate de a manevra cînd nu acceptase să intre în ginta Cocceia a lui Nerva. Totuşi, printr-o *consecratio* atît de tardivă și totodată de semnificativă, Traian-tatăl devenea egalul lui Nerva. De altminteri un *aureus* din anii 112—114 prezintă față în față busturile celor doi părinți ai împăratului cu legenda „divinii Nerva și Traian tatăl“, DIVI NERVA

[111] PLIN., *Ep.*, 10, 75—76.

[112] La o asemenea elaborare se referă vag R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 156 şi mult mai clar M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 206; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 369—370; R. SYME, *Tacito*, p. 309; P. PETIT, *op. cit.*, p. 156. În schimb, R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1092, deși semnalează faptele, nu pare a bănui că se afla în joc o adevărată politică.

[113] PLIN., *Pan.*, 89, 2, atestă că el era mort în 100 e.n. și probabil chiar în 97, cînd Traian fusese adoptat. R. SYME, *Tacito*, p. 309, n. 112, notează absenţa inscripţiilor în cinstea acestei zeificări. Totuşi oricînd o nouă descoperire epigrafică poate infirma această constatare.

ET TRAIANVS PAT*(er)*.[114] Să remarcăm că numai Traianus e proclamat tatăl împăratului. Totodată, alte emisiuni, de fapt nişte *denari* şi alţi *aurei*, reproduc numai bustul lui Traian-tatăl, cu capul gol şi legenda DIVVS PATER TRAIAN*(us)*.[115] În sfîrşit o altă monedă comportă pe o parte bustul încununat cu lauri al împăratului şi pe cealaltă imaginea lui Traian-tatăl aşezat pe un scaun şi ţinînd un sceptru şi o pateră. Legenda sună desigur DIVVS PATER TRAIAN*(us)*.[116] Este astfel clar proclamat cultul unui nou *diuus*, zeu, considerat ca arhetipul real al împăratului, imaginat, mai ales pe ultima monedă menţionată, ca un principe de drept, datorită unui efect retroactiv: de aceea ţine sceptrul în mînă.[117] Desigur, în acest mod, Traian semnifica crearea unei dinastii a Ulpiilor într-un moment cînd ştia că nu mai putea avea moştenitori direcţi şi deci cînd sentimentul dinastic nu determina decît consolidarea puterii monarhice, absolutismului paternalistic. Se consideră în general că Marcus Ulpius Traianus a fost divinizat în 112, în urma zeificării Marcianei, fiica sa şi sora împăratului.[118] Nimic însă nu dovedeşte că evenimentele nu s-ar fi petrecut invers şi că divinizarea tatălui n-ar fi precedat, pregătit şi legitimat pe cea a surorii împăratului, a cărei moarte era poate previzibilă. În orice caz, se impune corelaţia cu asumarea în 112 a consulatului eponym şi cu glorificarea pronunţată a lui Traian. Iar divinizarea a doi membri din familia imperială n-ar fi putut surveni decît în condiţiile unei cotituri spre un absolutism mai pronunţat şi în conexiune cu o propagandă dinastică subsecventă.

[114] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 104, nr. 1; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 100, nr. 498; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 60, nr. 133, Nerva are capul încununat cu lauri, *Traianus pater* apare cu el gol. Ambii sînt asociaţi lui Traian însuşi, al cărui bust încununat cu lauri apare pe cealaltă parte a monedei.

[115] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 103, nr. 1—2; 104, nr. 3; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 199—202, nr. 205; 213; 214.

[116] H. COHEN, *op. cit.*, p. 33, nr. 140.

[117] R. SYME, *Tacito*, p. 309, n. 111, socotea că Ulpius Traianus Pater, şi Marciana devin *diui* de categoria a doua. Într-adevăr tatăl împăratului nu apare, cum am semnalat în n. 114, cu lauri în jurul frunţii. Dar consacrarea sa ca *diuus* era totuşi autentică.

[118] M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 206; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 369; R. SYME, *Tacito*, p. 309.

Împrejurările zeificării Marcianei ni se par foarte edificatoare. Soră a împăratului, de care acesta din urmă se simțea foarte atașat, bunică a Sabinei, soția lui Hadrian, considerat tot mai mult ca un moștenitor neoficial desemnat, ea n-a purtat nici un titlu oficial pînă în 105.[119] Marciana era de multă vreme văduva austeră a lui Caius Matidius Patruinus. Dar înainte de 10 decembrie 105, cîndva în cursul anului respectiv, Marciana și Plotina au devenit *Augustae*.[120] Cînd Marciana a murit, la 29 august 112, ea a fost imediat divinizată: consacrarea, *consecratio*, a avut loc chiar înainte de înmormîntare, adică de 3 septembrie, fapt neobișnuit, care reliefează potențarea absolutismului și a propagandei dinastice. Concomitent fiica Marcianei, Matidia, numită și ea oficios *Augusta*, a asumat acest titlu în mod oficial.[121] Marciana devine deci *diua cognominata*, primește așadar un *cognomen*, un supranume divin și apare ca atare pe inscripții și pe monede.[122]

Monedele sînt bătute exclusiv în cinstea Marcianei și în general proclamă limpede *consecratio*.[123] Una dintre ele prezintă doar bustul încoronat cu diademă al acestui personaj și legenda „Marciana Augusta sora împăratului Traian“, MARCIANA AVG. SOROR. IMP. TRAIANI, iar pe cealaltă imaginea Matidei[124]. Cum divini-

[119] PLIN., *Pan.*, 84, 6—8, notează că Marciana și Plotina nu poartă titlul de *Augusta* de care ar fi amîndouă demne. În paragrafele anterioare, Pliniu elogiase modestia, puritatea și sinceritatea Marcianei *(ibid.*, 84, 1—5).

[120] Cum atestă *CIL* 11, 1333 = *ILS*, 288.

[121] Aceste detalii apar în *Fasti Ostienses:* vezi A. DEGRASSI, *Inscriptiones Italiae*, 13, 1, pp. 201; 230—231. Vezi și M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 206; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 369—370; 662; R. SYME, *Tacito*, p. 309; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1092.

[122] *CIL* 9, 5894 = *ILS*, 298; H. COHEN, *op. cit.*, pp. 100, nr. 1; 3; 7; 9; 101, nr. 12.

[123] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 100, nr. 1, conține pe avers bustul încununat cu diademă al Marcianei și legenda DIVA AVGVSTA MARCIANA, iar pe revers un vultur așezat pe un sceptru și legenda CONSECRATIO. M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 54, nr. 106, prezintă mai multe monede care comportă imaginile Marcianei și ale Plotinei.

[124] H. COHEN, *op. cit.*, p. 100, nr. 1. Matidia șade între doi copii, ambii în picioare. Pe legendă apare și mențiunea MATIDIA AVG. F. Amintim însă că Matidia era neoficial numită Augusta înainte de 29 august 112. În cinstea Marcianei și Matidiei se va edifica o bazilică. Dealtfel, Traian a început construirea unui templu în onoarea Marcianei, care va fi terminat în timpul domniei lui Hadrian.

zarea nu apare menționată, s-ar putea ca moneda respectivă să fi fost bătută înainte de moartea Marcianei și să ilustreze dreptul surorii cezarului la emisiuni monetare, dobîndit încă în cursul vieții, eventual tot în 112 și în același timp cu deificarea lui Traian-tatăl. Așadar, indiferent de un eveniment ca moartea Marcianei, anul 112 marchează o cotitură în sensul glorificării familiei imperiale și absolutismului pronunțat.]

Plotina, Augustă din 105, a obținut de asemenea dreptul de efigie pe monede în 112. Este interesant că Plotina apare pe monede asociată nepoatei lui Traian, Matidia.[125] Matidia l-a însoțit pe Traian în expediția partică și a asistat la moartea împăratului.[126] În corelație cu potențarea absolutismului, influența politică a întregii familii imperiale a crescut în ultimii ani ai domniei lui Traian.

De fapt, după 112 se dezvoltă pretutindeni o adevărată mistică a lui Traian, puțin compatibilă cu idealurile de *ciuilitas*. O monedă din 114 sugerează asocierea dintre Traian și Iupiter, care îl protejează pe împărat, iar o inscripție din 13 ianuarie 115, descoperită la Roma, menționează daruri aduse forței divine a casei împăratului, *numen*, asociată celei a lui Silvanus.[127] Dar un intendent al fiscului aduce omagiu, în plină Romă, chiar unui *numen* al împăratului.[128] Se conturează prin urmare o veritabilă teologie în jurul lui Traian. În Orient, Traian este ostentativ proclamat zeu, căci o inscripție din Cythera îl celebrează prin 116—117 ca pe un *zeu*

[125] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 99, nr. 1, reprezintă pe avers bustul încununat cu o diademă al Plotinei, împreună cu legenda PLOTINAE AVG. Pe revers apar legenda MATIDIAE AVG. și bustul cu diademă al Matidiei. Desigur, pe alte monede apare Plotina singură, exaltată ca o ființă aproape divină.

[126] *CIL*, 14, 3579. Vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 304.

[127] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 29, nr. 107. Pe revers apare Iupiter în picioare, cu trăsnetul și sceptrul în mîini, ocrotind pe Traian, așezat la dreapta sa; *ILS*, 3544; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 61, nr. 136, unde darul adus în templul lui Silvanus se adresează și NVMINI DOMVS AVGVST...

[128] *ILS*, 1540; M. SMALLWOOD, p. 61, nr. 139: NVMINI IMP. CAESARIS NERVAE TRAIANI AVG. GERM. DACICI CRESCENS ALYPIANVS DIS*(pensator)* FISCI FRVMENTARI FECIT.

neînvins și salvator *al întregii lumi:* deci în același timp zeu și kosmokrator în deplina putere a cuvîntului.[129]

Totodată Traian este asociat cultelor orientale, vine în contact cu oracolele siriene în timpul războiului partic, se apropie de mistica egipteană a lui Serapis.[130] Dacicul este adesea glorificat în Egipt, unde chipul său apare pe multe monede de bronz în anul local, care începea la 29 august 114. Relevant ni se pare un *aureus* din 117, provenit chiar de la Roma: pe o parte apare bustul lui Traian încununat cu lauri și pe cealaltă pasărea Phoenix.[131] Împăratul apare astfel ca simbol al regenerării întregii lumi locuite și ființă de esență divină. Alte emisiuni monetare îl asociază Soarelui, *Sol*, care apare pe ultimii aurei și denari bătuți sub Traian.[132] Astfel se degajă o pregnantă și complexă mistică imperială.

Fără îndoială, Gilbert-Charles Picard a observat că monedele de la Alexandria afirmă din primii ani ai domniei lui Traian o mistică teocratică.[133] Dar același reputat savant francez este singurul care recunoaște clar o evoluție a ideologiei regimului în sens absolutist și teocratic.[134] Gilbert-Charles Picard nu are în vedere o adevărată cotitură și nu o situează deci în 112, însă observă că Traian

[129] *IG* 5, 380; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 61, nr. 137.

[130] Cum relevă J. GAGÉ, *L'empereur romain devant Serapis*, pp. 149—150, unde menționează o dedicație a unei vexilații din legiunea III Cyrenaica, participantă la războiul partic. În zona Ierusalimului militarii se adresează lui IOVI O*(ptimo)* M*(aximo)* SARAPIDI pentru a celebra victoria lui Traian și a poporului roman *(ILS*, 4393).

[131] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 54, nr. 102 a și b; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 245, nr. 49.

[132] P. STRACK, *op. cit.*, pp. 229—230, nr. 244.

[133] G. Ch. PICARD, *op. cit.*, p. 408, pe baza studiului numismatic al lui J. VOGT, consacrat Alexandriei, observă că tipul împăratului triumfător, pe un car tras de centauri, nu dispare după moartea lui Domițian și persistă sub Traian. *Dacicus* apare pe monede ca un nou Dionysos. În plus, Serapis însoțește vulturul pe monedele care exaltă victoria asupra dacilor. Cercetătorul francez observă că exaltarea virtuții ajunge în cazul lui Traian să comporte o dialectică, organizată în două momente: a) cel al *ponos*-ului, al efortului militant, uman și b) cel al virtuții glorificate care asimilează pe erou zeilor *(ibid.*, p. 418). Deificarea familiei imperiale a fost însă reliefată și de K. H. WATERS, *op. cit.*, p. 398.

[134] G. Ch. PICARD, *op. cit.*, p. 49: „à la fin du règne, lors de l'expédition parthique, l'idéologie monarchique égyptienne avec son arrière-plan mystique s'impose à l'Empereur lui-même, au grand mécoutentement des tenants du principe republicain et de la monarchie fondée sur la vertu".

ajunge, în ultimii ani de domnie, să fie cinstit ca un nou Dionysos şi un nou Hercule, chiar în afara Egiptului. Misticismul dionisiac triumfă pretutindeni. Totodată, în Egipt, însuşi Traian este eroizat după formulele consacrate sub Lagizi.[135] În întreg Imperiul, mărturii diferite atestă, după 112, dezvoltarea unei teologii absolutiste, eroizante şi dionisiace. Mozaicurile termelor de la Acholla, din Tunisia actuală, reflectă adaptarea temelor artei alexandrine la celebrarea lui Traian. Kosmokraţia lui Dionysos devine monarhia lui Traian, întrucît cezarul dobîndeşte o putere nelimitată asupra naturii însăşi, iar mozaicul dintr-o sală îl transformă în zeu triumfal pe carul tras de centauri, Neos Dionysos, cuceritorul Orientului.[136]

Chiar în Italia, unde, cum am văzut, Traian este asimilat şi păsării Phoenix, mai multe vestigii atestă propagarea misticii imperiale dionysiace, în slujba Dacicului.[137] Dar foarte pertinent pentru difuzarea misticii absolutiste şi teocratice apare arcul de la Beneventum. Două reliefuri, care încadrează inscripţia-dedicaţie, reprezintă pe Iupiter în curs de a încredinţa lui Traian trăsnetul, ca să zdrobească pe parţi. Or trăsnetul simbolizează capacitatea regelui zeilor de a guverna cosmosul. De asemenea Iupiter apare însoţit de două zeiţe capitoline şi de Hercule, simbol al virtuţii şi al *ponos*-ului, vechiul proteguitor al împăratului; iar Victoriile, care sînt figurate în zborul lor, definesc caracterul cosmic al Virtuţii lui Traian. Scena revelă mai multe identităţi. *Virtus* imperială devine comutabilă cu cea a zeilor, mai ales a lui Hercule, în vreme ce gestul zeului suprem stabileşte o emoţionantă comuniune între

[135] G. Ch. PICARD, *op. cit.*, pp. 410—411; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 203; 226, nr. 468, demonstrează că imaginea lui Traian pe monede alternează cu Nike şi cu Serapis.

[136] G. Ch. PICARD, *op. cit.*, pp. 412—414.

[137] G. Ch. PICARD, *op. cit.*, pp. 415—417, subliniază ca relevante anumite sarcofage cu trofee. Foarte edificator i se pare sarcofagul lui Bellicus Natalis, aflat în Campo Santo de la Pisa. Epitaful îl prezintă ca pe un fost consul în 87 e.n., iar mormîntul datează de la sfîrşitul domniei lui Traian. Se pare că Bellicus ar fi făcut parte din statul major imperial, în timpul războiului partic. Sarcofagul înfăţişează printre altele o întîlnire între Pan şi Dionysos şi este sensibil impregnat de mistica dionisiacă. Dar Traian apare eroizat şi pe friza încorporată ulterior arcului lui Constantin.

împărat şi marea divinitate capitolină. Cum nota savantul britanic Mason Hammond, *Traianus Optimus* echivalează ostentativ, programatic cu *Iuppiter Optimus Maximus.*[138] Arcul de la Beneventum îl inseră pe Traian în lumea zeilor, îl acceptă ca pe un kosmokrator desăvîrşit.

Cum am mai arătat, ideologia optimizării a comportat de la început conotaţii divinizatoare şi a sugerat analogii între Traian şi Iupiter. Însă, acum, după cotitura din 112, vocaţia civică a împăratului este aproape uitată şi Traian devine egalul lui Iupiter, substitutul mai degrabă decît mandatarul lui. Absolutismul teocratic îşi recupera valenţele pierdute după moartea lui Domiţian.

[138] M. HAMMOND, *op. cit.*, p. 211; G. Ch. PICARD, *op. cit.*, p. 411.

IX. Războiul împotriva parților

A) PREGĂTIREA ȘI CAUZELE RĂZBOIULUI

1. Sensul pregătirii. Am semnalat în capitolul anterior conexiunea stringentă dintre expediția partică pe de o parte și cotitura din 112, revalorizarea misticii teocratice și potențarea absolutismului pe de alta. Am remarcat de asemenea că, dacă *ciuilitas* rezultă mult diminuată, după 112, în schimb *fortitudo* capătă noi conotații și un rol majorat în gîndirea și în sistemul politic asumate de Traian și de anturajul lui.

După 105 e.n., administrația imperială n-a neglijat nici un moment politica externă și augmentarea capacității de luptă a armatei romane. Paralel cu desăvîrșirea subsistemului politicii interne, cu marile construcții și cu accentuarea absolutismului, Traian și sfetnicii săi au luat toate măsurile adecvate pregătirii războiului purtat împotriva parților. Am semnalat că prepararea acestui război a început, pe plan militar și la nivel diplomatic, practic din primii ani ai domniei lui Traian. Zdrobirea parților constituia în ochii împăratului și ai opiniei publice principala misiune a Imperiului, obiectivul fundamental. O pregătire complexă, îndelungată, sistematică apărea ca necesară. Dar, desigur, pregătirile s-au intensificat după 106 e.n. și odată cu lichidarea statului dac. Încheierea celui de al doilea război dacic coincide însă cu o altă acțiune însemnată pe calea preparării îndelungate, migăloase a expediției partice. Ne referim la cucerirea teritoriului ocupat de arabii nabateeni și deci la fundarea provinciei Arabia.

2. Cucerirea Arabiei. Vom stărui în paragrafele următoare asupra cauzelor ocupării Iordaniei actuale, care corespunde în linii mari cu ţara arabilor nabateeni. Este pentru moment suficient să relevăm că regatul arabilor nabateeni sau nabatei controla căile de acces ale caravanelor negustorilor romani spre Marea Roşie, de unde — ne referim la golful Akaba — plecau şi veneau corăbiile care făceau legătura cu India şi cu Extremul Orient. Menţionăm de asemenea că acest mic stat făcea parte din lumea locuită, aparţinea şirului de regate dependente de Roma, care trebuiau să fie în mod firesc anexate Imperiului.

Anexarea Arabiei nabateene a fost la rîndul său prefigurată, pregătită, de desfiinţarea regatului iudeo-elenistic al Palestinei. Acesta se întindea dincolo de graniţele Iudeei romane, ca o ultimă reminiscenţă a vechilor state ebraice. Regatul palestinian era stat clientelar al Romei, pe care o sprijinise împotriva iudeilor răsculaţi în 66 e.n. Cum Herodes Agrippa al II-lea, ultimul său tetrarh, moare în 100 e.n., romanii anexează regatul palestinian şi încurajează în toată zona o imigrare puternică şi un activ proces de romanizare[1].

Sursele literare şi alte mărturii atestă cucerirea regatului nabateenilor: Xiphilin ne spune că, în perioada cuceririi Daciei, Palma, guvernatorul Siriei, a ocupat secţiunea din Arabia din jurul oraşului Petra şi a încorporat-o imperiului roman[2]. Eutropiu confirmă această informaţie, relevînd transformarea Arabiei în provincie romană.[3] Monede bătute după 108 e.n., poate în corelaţie cu instalarea lui Cornelius Palma în consulatul ordinar din 109, afirmă de asemenea ocuparea Arabiei. Pe avers figurează bustul lui Traian şi pe revers imaginea Arabiei personificate, în picioare şi îmbrăcată în veşmînt grec; la picioarele ei se află un struţ sau, pe alte monede,

[1] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 2—6. Pe scurt evenimentul este prezentat şi de C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 71; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1079; L. HOMO, *op. cit.*, p. 212.

[2] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 14.

[3] EUTROP., *Breu.*, 8, 2: *Arabiam postea in prouinciae formam redegit* (Traian).

o cămilă, iar legenda rezidă în ARABIA ADQ*(uisita)* „Arabia dobîndită".[4]

Regatul arabilor nabateeni devenise de mai multă vreme un stat clientelar pe care romanii l-au ocupat, probabil fără a întîmpina dificultăți notabile, întrucît Traian n-a asumat niciodată titlul de *Arabicus.*[5] Arabii nabateeni care controlau, cum am arătat, drumurile de caravane spre Marea Roșie, acumulaseră mari bogății[6], dar ei n-au opus o rezistență dîrză. În 105 și în 106, la o dată care nu poate fi precizată cu exactitate, trupele lui Palma au ocupat regatul cîrmuit de Dabel sau Zabel. În orice caz cetățile Bostra și Petra au început să calculeze o nouă eră în istoria lor din 105. Iar în 107 e.n., cum reliefează un papir, Apollinarius, soldat roman din Egipt, în scrisori trimise părinților săi, se referă la construcția unui drum important și la instalarea stăpînirii romane.[7] O legiune a fost instalată în noul teritoriu roman, transformat în provincie guvernată de un *legatus Augusti pro praetore*, care în primii ani a fost Claudius Severus[8].

3. Organizarea provinciei Arabia și pregătirea războiului partic. Într-adevăr noua provincie a fost sistematic integrată lumii romane. S-au săpat puțuri, s-au amenajat cisterne, apeducte, s-a

[4] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 20, nr. 27—35; 21, nr. 36—38; 27, nr. 88—99; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 194—195, nr. 153; H. MATTINGLY-E. SYDENHAM, *op. cit.*, p. 250, nr. 94—95; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 194, nr. 919; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 37, nr. 42.

[5] Palma a obținut totuși ornamente triumfale: DIO, *Hist. Rom.*, 68, 16; *CIL*, 6, 1386.

[6] O dovedesc mormintele bogate și ornate cu reliefuri de la Petra și Bostra.

[7] Apollinarius nu lucra la tăierea pietrelor pentru șosea, ci se număra printre secretarii legatului Caius Claudius Severus și se pregătea să se deplaseze din Petra la Bostra, capitala noii provincii: vezi Claude PRÉAUX, *Une source nouvelle sur l'annexion de l'Arabie par Trajan: le papyrus de Michigan 465 et 466*, în *Phoibos 5*, 1950—1951, pp. 123—139.

[8] Pentru cucerirea țării, vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 6—13; R. SYME, *Tacito*, p. 296; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1080—1081. Limitele noii provincii coincideau în linii mari, cum am arătat — deoarece ele nu pot fi stabilite cu precizie — cu granițele Iordaniei actuale. Spre deșert, romanii au edificat un *limes arabicus*, care nu echivala cu o linie fortificată de apărare ci cu un lanț de citadele.

încurajat o puternică colonizare, îndeosebi imigrarea de greci sau de grecizanți, s-a instalat la Bostra legiunea III Cyrenaica, adusă din Egipt şi sprijinită de *alae* şi cohorte auxiliare. Repede s-au dezvoltat, ca centre ale noii provincii, Aeropolis, Aila, Arindela, Medalea şi prin excelenţă Bostra şi Petra, dealtfel vechi aşezări. Iniţial capitala s-a aflat la Bostra, numită *Noua Traiana*, deşi guvernatorul roman locuia la Petra. Această ultimă cetate, care domina vechile drumuri caravaniere, va deveni metropolis în timpul domniei lui Hadrian şi se va dezvolta simţitor.[9]

Principala preocupare a cuceritorilor a constat în integrarea noii provincii într-un sistem mai vast de comunicații comerciale şi strategice, dat fiind că solide şosele romane au înlocuit vechile piste caravaniere. În paragraful rezervat construcţiilor din provincii, ne-am referit la marele drum roman, care conecta Damascul cu Marea Roşie prin provincia Arabia. Petra şi Bostra erau de asemenea legate cu Palmyra şi porturile feniciene. Borne miliare din 110—111, descoperite la nord de Petra, glorifică pe Traian pentru că ar fi deschis şi pavat o cale nouă de la graniţele Siriei la Marea Roşie.[10]

Dar amenajarea provinciei, ca şi cucerirea ei dealtfel, nu urmărea doar facilitarea şi asigurarea comerţului. De fapt Sextus Rufius Festus afirmă că Traian a creat o flotă în Marea Roşie[11], iar Eutropiu pare a confirma această mărturie: „a creat o flotă în Marea Roşie, ca să pustiască ţinuturile Indiei cu ajutorul ei", *in mari Rubro classem instituit, ut per eam Indiae fines uastaret.* Hieronymus

[9] *CIG*, 4667; *CIL*, 3, 14148. *OGIS*, 626 = M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 184, nr. 500, se referă la Bostra.

[10] *CIL*, 3, 14149, 21—22 = *ILS*, 5834; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 136, nr. 420. Alte borne se referă la acelaşi drum: *CIL*, 3, 14149, 29; 30; 39; 42; 50; 3, 14150, 11.

[11] SEX. RUF., *Breu.*, 20: *...in mari Rubro classem instituit;* J. GUEY, *op. cit.*, p. 119, crede că, aici, ca şi în mărturiile citate în nota următoare, s-ar strecura o confuzie şi deci că *Mare Rubrum* ar reprezenta Golful Persic, ἐρυθρὰ θάλασσα, cum o numea DIO, *Hist. Rom.*, 68, 28—29. Credem însă că aceşti autori se referă conştient sau nu la Marea Roşie, chiar dacă au tendinţa s-o confunde cu Golful Persic. Confuzia va fi evidentă la Iordanes: vezi *infra*, n. 188. În orice caz, Traian trebuie să fi creat o escadră navală şi în actuala Mare Roşie.

reia enunțul lui Eutropiu.[12] Confuzia golfurilor și a mărilor, frecventă la autorii antici, nu infirmă prezența militară romană în golful Akaba. Oricum, cucerirea Arabiei era menită să deschidă o cale *militară* nouă spre India, care urma să fie utilizată de o flotă specializată. Sau altfel spus, Traian aspira să învăluie statul part, pe la sud și pe mare, să-l împresoare. Astfel romanii își asigură relații comerciale mai ușoare cu India, vecina regatului part, şi previn o diversiune partă împotriva Siriei, pe la sud, sau chiar împotriva Egiptului. Totodată noua provincie putea asigura nu numai o bază defensivă, ci şi una ofensivă împotriva Arsacizilor. Oricum ocuparea Arabiei crea pentru Imperiu un flanc sudic puternic, făurea aripa de miazăzi a unui cleşte care trebuia să se închidă împotriva parților şi în inima regatului lor.[13]

4. Alte pregătiri. Cucerirea şi organizarea Arabiei n-au fost decît una dintre numeroasele măsuri pregătitoare adoptate chiar în zona frontierei. Scepticismul manifestat de unii cercetători în legătură cu existența unui program de ansamblu în vederea răz-

[12] EUTROP., *Breu.*, 8, 2; HIERON., *Chronic.*, p. 194, CCXX Olymp., an V—VI, 102—103. Nu putea fi deocamdată vorba de atacarea pe mare a Indiei, ci numai, cum vom arăta mai jos, de contacte mai frecvente cu statele indiene şi eventual de o împresurare a regatului part, fireşte cu sprijinul indienilor, care, reamintim, trimiseseră ambasadori lui Traian. Cum aceşti ambasadori veniseră la Roma tocmai în perioada anexării regatului nabateenilor este probabil că ei au discutat cu împăratul implicaţiile practice ale cuceririi Arabiei.

[13] Relaţia între ocuparea Arabiei şi pregătirea războiului partic este aşadar complexă. Este greu de surprins toate implicaţiile cuceririi și romanizării Arabiei nabateenilor. R. SYME, *Tacito*, p. 315, opinează că parţii începuseră să se agite în vremea celui de al doilea război dacic și sub presiunea apelurilor venite de la Decebal. Cucerirea Arabiei ar fi constituit o ripostă romană la aceste mişcări ale parţilor și ar fi provocat un protest partic, la care s-ar fi referit Suidas. Pe de altă parte J. GUEY, *op. cit.*, p. 25, semnalează că de la Petra pornea prin deşert una din cele două căi majore de acces spre statul part. Cealaltă se afla pe valea Eufratului. Nu este deloc exclus ca Traian să fi plănuit iniţial atacarea statului part din mai multe direcţii. O acţiune similară îşi dovedise eficienţă în războaiele dacice. Oricum, apare elocvent faptul că AM. MARC., *Res Gest.* 14, 8, 13, stabileşte o relaţie precisă între cucerirea Arabiei Petree și războiul partic. Istoricul tîrziu afirmă chiar că ocuparea ţării s-a produs în timpul şi sub presiunea războiului partic.

boiului partic ni se pare cu totul nejustificat.[14] Noi am văzut în alte capitole că acest program fusese conceput de multă vreme, zdrobirea statului part constituind principalul obiectiv al politicii externe a lui Traian; împăratul a acționat în virtutea unui proiect de cucerire îndelung chibzuit.

Julien Guey credea că acest proiect a fost conceput după războaiele dacice.[15] Noi am văzut însă că Tacit îi atribuie lui Traian proiectul partic încă din 98 e.n. Pliniu confirmă mai tîrziu alegațiile lui Tacit, cînd evidențiază performanțele militare ale tînărului tribun Traian, aflat sub ordinele tatălui lui, la gloria căruia contribuise din plin spre detrimentul parților.[16] Traian ar fi reunit Rinul și Eufratul în admirația suscitată de calitățile sale militare.[17] Insistența asupra meritelor acumulate în combaterea parților într-un moment cînd Traian nu luptase decît împotriva germanilor și dacilor conține de fapt o aluzie la un proiect partic. Este semnificativ că Pliniu corelează Rinul cu Eufratul; relevă astfel că operațiile întreprinse în Germania reprezintă o asigurare a spatelui marelui front care va fi deschis la un moment dat împotriva parților. Ulterior Pliniu avansează, într-o scrisoare adresată lui Traian însuși, aluzii mai explicite la proiectul partic. Felicită în următorii termeni pe Traian pentru victoria asupra dacilor: „te felicit și rog zeii nemuritori ca toate planurile tale să afle o împlinire fericită, în vreme ce, datorită atîtor virtuți, gloria imperiului să se și înnoiască și să crească", *gratulor deosque immortales precor ut omnes cogitationes tuas tam laetus sequatur euentus, cum uirtutibus tantis gloria imperii et nouetur et augeatur.*[18] Dar care puteau fi aceste planuri de înnoire și sporire a Imperiului, după războaiele dacice? Numai combaterea parților putea asigura remodelarea statului și gloriei romane. În acest mod, războaiele dacice, în ochii lui Pliniu, se convertesc în probă, în „coup d'essai", față

[14] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 380, exprimă un asemenea scepticism.
[15] J. GUEY, *op. cit.*, p. 139.
[16] PLIN,. *Pan.*, 14, 1.
[17] PLIN., *Pan.*, 14, 1: ...*Rhenumque et Euphraten admirationis tuae societate coniungeres.*
[18] PLIN., *Ep.*, 10, 14.

de marele proiect partic. Am văzut în capitolul consacrat războaielor dacice că, potrivit mărturiei lui Amian, încă de la începutul domniei, Traian stabilise o conexiune obligată între combaterea dacilor şi înfrîngerea parţilor, sugerată ca obiectiv final, subsecvent lichidării statului condus de Decebal. Iulian confirmă mărturia lui Amian: în *Cezarii* săi, Traian se plînge că n-a avut vreme să termine cucerirea regatului part şi adaugă în continuare că a trebuit întîi să-i biruie pe geţi. La rîndul său, Hieronymus propune contiguitatea şi, într-un fel, corelaţia între războaiele dacice şi cuceririle în Orient.[19] Astfel se statorniceşte pe de o parte o conexiune între războaiele dacice şi cel partic, iar pe de alta se relevă că zdrobirea parţilor constituia ţelul major al politicii externe adoptate de Traian.

Am arătat în capitolul dedicat războaielor dacice că Decebal încercase să înjghebe o alianţă cu parţii[20]. Pliniu narează aventurile unui prizonier, numit Callidromus, după unii cercetători soldat, după alţii sclav al romanilor[21]; faptul că el îşi povesteşte singur tribulaţiile nu pledează în favoarea ipotezei servile, căci fostul captiv n-ar fi avut interes să redevină sclav, cînd fusese angajat ca lucrător liber. Fusese probabil libert al lui Laberius Maximus, pe care continuase să-l slujească, deoarece locuia în reşedinţa acestui guvernator al Moesiei Inferioare, de unde fusese dus întîi de invadatori la Sarmizegetusa şi apoi expediat împreună

[19] IUL., *Caes.*, 22; HIERON., *Chronic.*, p. 194, CCXX Olymp., an V—VI, 102—103: *Traianus uicto rege Decibalo Daciam fecit prouinciam; Hiberos, Sauromatos, Osroenos, Arabos, Bosforanos, Colchos in fidem accepiit, Seleuciam, Ctesifontem, Babylonem occupauit et tenuit. Izvoare privind istoria României*, vol. 1, pp. 535 şi 599, conţin fragmente din Fronto şi Appian, care stabilesc de asemenea corelaţii între războaiele dacice şi conflictul partic.

[20] Amintim că negocierile daco-parte par a fi condus la anumite rezultate în timpul celui de al doilea război dacic, grăbind anexarea Armeniei: vezi *supra* n. 13.

[21] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 280 şi L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 31—32, îl consideră fost soldat, iar J. GUEY, *op. cit.*, p. 29, sclav. Textul latin poate fi variat interpretat. Îl reproducem aici: *...seruisse aliquando Laberio Maximo* (PLIN., *Ep.*, 10, 74, 1). Dar *seruire* nu înseamnă obligatoriu „a sluji ca sclav"; poate implica şi alte forme de slujire. În amănunt aventurile lui Callidromus au fost studiate de către Dumitru TUDOR, *Peregrinările sclavului Callidromus*, în *Studii şi Articole de Istorie*, 1, 1956, pp. 19—30.

cu alte daruri la curtea lui Pacorus al II-lea, la care Decebal trimisese o ambasadă pe uscat, probabil prin Ucraina actuală și prin Caucaz în primăvara anului 102[22]. Din narația lui Pliniu se deslușesc nu numai negocieri și poate un început de alianță între daci și parți[23], ci și pregătirea asiduă a războiului partic în timpul misiunii lui Pliniu. Dacă lucrurile s-ar fi prezentat altfel, de ce l-ar fi trimis Pliniu pe un simplu libert roman și fost sclav al parților direct lui Traian, după ce căutase în zadar o gemă care îl reprezenta pe Pacorus și care-i fusese furată lui Callidromus?[24]. Revelațiile lui Callidromus, oricît de importante ar fi fost, puteau fi comunicate în scris. Însă tocmai pentru că pregătea activ războiul partic, Traian trebuia să-l interogheze în persoană chiar pe un martor relativ puțin însemnat al situației din statul part, cunoscător al secretelor palatului Arsacizilor. Este posibil ca acest Callidromus să-l fi însoțit ulterior pe Traian în războiul partic.

Desigur însă că preparativele s-au intensificat după 107 și îndeosebi începînd din 111 e.n. Pe de altă parte, pregătirile desfă-

[22] PLIN., *Ep.*, 10, 74, 1, descrie aventura lui Callidromus. Acesta fuge de la doi brutari, unde lucra ca salariat liber, dar în condiții grele. Cere azil statuii lui Traian și povestește magistraților că fusese luat prizonier de către Susagus. Fusese apoi *muneri missum Pacoro*. A petrecut mulți ani la curtea partă, de unde fugise probabil după moartea lui Pacorus la Nicomedia, în Imperiu. În treacăt fie spus, de ce s-ar fi întors Callidromus în teritoriile romane, dacă ar fi riscat să redevină acolo sclav? Și încă nu un sclav al palatului, adică un privilegiat, cum era la Arsacizi, ci sclavul unui general a cărui stea apunea.

[23] Cum a demonstrat Otto CUNTZ, *Zum Briefelwechsel des Plinius mit Trajan*, în *Hermes*, 61, 1926, pp. 192—207, care — pe nedrept și prea frecvent criticat — a remarcat eliminarea răspunsului dat de Traian lui Pliniu: cauza trebuie căutată în faptul că împăratul făcea aluzii atît la alianța dintre Decebal și Pacorus, cît și la pregătirea războiului partic. Or, asemenea aluzii au fost sistematic eluctate din corespondență, la ordinul lui Traian sau al lui Hadrian.

[24] PLIN., *Ep.*, 74, 2—3, unde arată că îl trimite totuși cu o pepită de aur, adusă de Callidromus din minele partice. Callidromus își pregătise probabil din vreme dezvăluirile asupra situației de la curtea regilor parți și își procurase încă înainte de a fugi probe materiale care să-i întărească spusele. Interesantă ni se pare mai ales declarația esențială a lui Pliniu: *Quem ego perductum ad me, cum eadem narrasset, mittendum ad te putaui.* Deci Pliniu considera indispensabil să-l expedieze pe Callidromus direct împăratului însuși.

șurate de-a lungul întregului front virtual au dobîndit prioritate absolută. După anexarea Arabiei petreene, Traian a consolidat și alte puncte ale flancului sud-vestic. Protectoratul roman asupra importantei cetăți caravaniere Palmyra este extins[25]. Practic, administrația lui Traian integrează complet Palmyra în sistemul militar-politic roman[26].

Totodată, o atenție deosebită este acordată flancului nordic. Trei scrisori ale lui Pliniu din corespondența cu Traian — 63, 64 și 67 — ilustrează negocierile fructuoase întreținute cu Sauromates, regele Bosforului cimerian, devenit mai degrabă aliatul decît clientul Romei și monarh extrem de vanitos.[27] În primăvara anului 112 o ambasadă a lui Sauromates, pornită spre Roma, ia contact în prealabil cu Pliniu.[28] Mesajul regelui bosforan era urgent, cum precizează Pliniu[29]; în cele din urmă, guvernatorul Bithyniei trimite rapid la Roma solul lui Sauromates, înainte ca acesta să fi putut întîlni pe libertul Lycormas, probabil reprezentantul imperial specializat în relațiile cu statele de la nordul Mării Negre.[30] Tratativele priveau achizițiile de grîu, în vederea creării rezervelor de cereale necesare războiului, dar și alte aspecte militar-politice, care de altminteri reclamau urgentarea negocierilor[31]. Ori-

[25] J. GUEY, *op. cit.*, p. 25.

[26] E. WILL, *Marchands et chefs de caravanes à Palmyre*, în *Syria*, 34, 1957, pp. 262—277 și A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 668, constată în această cetate ca semne ale unei prezențe romane puternice nume romanizate de negustori palnyrieni ca Marcus Ulpius Soades, Marcus Ulpius Iahrai. Pentru implantarea romană în Palmyra, vezi și F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 114. Instalarea romanilor în Damasc este de asemenea consolidată: *IGRR*, 1026.

[27] *IGRR*, 882; 883; 907 reliefează sentimentele filoromane ale lui Sauromates a cărui autonomie crescuse după războaiele dacice; *ibid.*, 907 îl proclamă pompos marele rege al regilor, după model partic.

[28] PLIN., *Ep.*, 10, 63; 67, 1. Sauromates știa că Pliniu nu reprezenta un simplu guvernator, că el se numără printre cei mai importanți *amici et comites* ai împăratului.

[29] PLIN., *Ep.*, 10, 64: *rex Sauromates scripsit mihi esse quaedam quae deberes quam maturissime scire.*

[30] PLIN., *Ep.*, 10, 67, 1—2; vezi și J. GUEY, *op. cit.*, p. 28.

[31] Traian, Pliniu și chiar Sauromates voiau, credem, să evite o diversiune a parților și aliaților lor spre nord. PLIN., *Ep.*, 10, 27 și 28, atestă organizarea în Paphlagonia a unor aprovizionări extraordinare cu grîu, indispensabile armatei romane. Vezi în această ultimă privință O. CUNTZ, *op. cit.*, și J. GUEY, *op cit.*, p. 28. *Contra* F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 167—168.

cum această ambasadă ilustrează accelerarea și importanța pregătirilor pe flancul nordic. Un abil sistem de alianțe este alcătuit de diplomația romană în zona Caucazului. Sextus Rufius Festus se referă la alianțele cu bosforanii, dar și cu alte popoare, cum erau iberii și albanii.[32] Amazaspos, rudă cu Mithridate, monarhul iberilor, a luptat în rîndurile romanilor și a fost ucis în timpul răscoalei din 117.[33] Iar cetatea Amisos, așezată pe țărmul Pontului Euxin — port în care erau debarcate grînele importate din Bosforul cimerian în vederea expediției partice — primește privilegii importante, semnificative.[34]

Centrul frontului partic este, la rîndul său, incontestabil consolidat. Cetatea Melitene, vital punct strategic la frontiera orientală a Cappadociei, este sensibil întărită și transformată în metropolis.[35] Pretutindeni rețeaua rutieră, cum am arătat, ameliorată de multă vreme, este perfecționată în anii imediat anteriori declanșării războiului.[36] În vederea sporirii eficacității bazelor din spatele frontului, administrația romană separă Cappadocia de Galatia. În această ultimă provincie, ca și în Phrygia, apar cetăți cu numele de Traianopolis, iar în Cappadocia întreaga infrastructură de poduri și șosele este modernizată.[37]

Oamenii cei mai de încredere ai împăratului, *amici* și *comites* cei mai eficienți ori mai prestigioși, sînt plasați la conducerea provinciilor asiatice din spatele frontului. Hadrian, care în 112 era

[32] SEX. RUF., *Breu.*, 20.

[33] *I.G.*, 14, 1374; *CIL*, 4, 3, 6052; vezi și J. GUEY, *op. cit.*, pp. 28—29. *Contra* F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 171, dar fără dovezi convingătoare.

[34] PLIN., *Ep.*, 10, 92, relevă că i se acordă statutul de *ciuitas foederata*, privilegiu deosebit de prețios. Vezi și J. GUEY, *op. cit.*, p. 29, combătut neconcludent de F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 166.

[35] PROCOP., *De aedif.*, 3, 4. Melitene controla una dintre căile importante de acces spre cursul superior al Eufratului și Armenia. Corbulo o alesese pentru a trece Eufratul, iar Vespasian amplasase aici legiunea XVI Flavia Firma: vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 289; J. GUEY, *op. cit.*, p. 29.

[36] J. GUEY, *op. cit.*, p. 30 opinează că orașul Parthicopolis din Macedonia a luat acest nume tocmai pentru că a asigurat trecerea legiunilor de la Dunăre spre Orient.

[37] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 136—138; 179; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 336—337.

arhonte la Atena[38], este trimis în Siria și numit legat ca să pregătească războiul partic cum afirmă Xiphilin.[39] Misiunea extraordinară încredințată lui Pliniu, pe lîngă alte mobiluri, după părerea noastră subsidiare, se integra tocmai în această acțiune de pregătire a războiului partic.[40] De aceea Pliniu stăruie asupra supunerii și fidelității bithyniennilor, *obsequium* și *fides*, asupra restabilirii păcii romane — *pax Romana* — și subliniază că Traian — desigur kosmokrator — merită totul de la specia umană, *de genere humano*.[41] Economiile recomandate de Traian și parcimonia practicată de Pliniu răspundeau în mare parte nevoii de a mobiliza toate resursele în vederea pregătirii războiului. De asemenea, tot în același scop, Traian recomandă insistent să nu se folosească soldați pentru paza închisorilor, să fie lăsați oștenii să-și îndeplinească sarcinile militare, căci, adăugăm noi, trebuiau să păzească liniile din spatele frontului, după declanșarea războiului.[42] Firește, aceste conotații specifice nu exclud preocuparea permanentă a lui Traian pentru o temeinică pregătire militară a ostașilor romani. Nu ni se pare o simplă întîmplare nici faptul că Tacit, principalul membru al cercului plinian — fidel Romei, în pofida independenței sale de spirit și unor critici aduse politicii lui Traian — devine în 112 și pentru un an proconsul al provinciei senatoriale Asia, situată de asemenea pe calea spre Orient și în vecināta-

[38] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 16, 1; HIST. AUG., *Hadr.*, 19, 1; *I.G.*, 494 = *CIL*, 3, 550.

[39] DIO, *Hist. Rom.*, 69, 1, 2. și HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 1.

[40] PLIN., *Ep.*, 10, 18, 2 exprimă interesul deosebit arătat de Traian Bithyniei. Pliniu trebuie să demonstreze că el reprezenta pe împărat. O. CUNTZ, *op. cit.*, a revelat că subtextul întregii corespondențe este dominat de interesul pentru războiul partic. Scepticismul vădit de A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 380 nu ni se pare justificat. La originea acestui scepticism, împărtășit și de L. VIDMAN, *op. cit.*, pp. 30—33, se află analiza, după părerea noastră caducă, a aluziilor lui Pliniu la pregătirea războiului partic, pe care a realizat-o R. P. LONGDEN, *Notes on the Parthian Campaigns of Trajan*, în *Journal of Roman Studies*, 21, 1931, pp. 19—23.

[41] *Exempli gratia* PLIN., *Ep.*, 10, 17 b.

[42] PLIN., *Ep.*, 10, 20, 1—2. *Ibid.*, 29 conține ordinul ca să se limiteze doar numărul militarilor utilizați pentru escorta libertului Maximus, *subprocurator* însărcinat cu aprovizionările extraordinare de grîu, necesare preparării expediției partice.

tea Bithyniei, guvernate de Pliniu.[43] Totodată Tacit nu mai îndeplinise de multă vreme nici o misiune oficială. Îndepărtarea sa din Roma îi răpea putința de a riposta împotriva cotiturii din 112, pe care nu avea cum s-o aprobe, și demobiliza împotrivirile eventuale ale unor senatori, împotriva atît a potențării absolutismului cît și a declanșării războiului partic. Tot senatul vedea că Tacit a fost integrat angrenajului care pregătea marea ofensivă împotriva parților și că el îl servea pe Traian: declanșarea operațiilor militare îl va găsi încă proconsul al Asiei. Pe de altă parte, un Secundus, probabil Quintus Vibius Secundus, rudă cu soțul Matidiei — și deci prin alianță cu împăratul însuși — devine *legatus* al Cappadociei în 111.[44] În sfîrșit, cum am arătat în alt capitol, nici misiunea de guvernator al Daciei încredințată lui Avidius Nigrinus, după opinia noastră nu este străină de pregătirea războiului partic.[45]

Pregătirea ideologică și propagandistică a războiului s-a efectuat cu o intensitate și scrupulozitate remarcabile. Pe monedele emise în anii premergători declanșării operațiilor militare, de fapt pe niște ași, apare imaginea lui *Hercules Inuictus*, „neînvinsul", variantă a lui *Hercules Gaditanus*, zeul preferat al lui Traian.[46] O serie de simboluri marțiale abundă pe monedele emise în 113 sau în 114: imaginile lui Marte însuși, purtînd un trofeu, ale lui Iupiter înarmat cu trăsnetul său și ocrotindu-l pe Traian, ale Victoriei ori ale Providenței și Virtuții închipuite însă cu o lance în mînă.[47] În sfîrșit, alte monede din 114, mai cu seamă

[43] *OGIS*, 487 (inscripție de la Mylassa) Vezi și R. SYME, *Tacito*, p. 305; A. MICHEL, *Tacite*, pp. 87; 101, n. 71. Traian avea încredere în capacitatea și în prestigiul lui Tacit, care putea să colaboreze eficace cu Pliniu, guvernator în același spațiu geografic.

[44] R. SYME, *Tacito*, p. 308, nr. 108 notează că acest personaj fusese consul suffect în 86 e.n. În Cappadocia a fost înlocuit ca legat de către Marcus Iunius Umullus, consul suffect în 102, guvernator al acestei provincii în anii 113 și 114.

[45] Amintim că expedierea în Dacia a unui stoic riguros, tradiționalist, discipol al lui Tacit, nu este străină nici de cotitura din 112 e.n.

[46] P. STRACK, *op. cit.*, pp. 217—218, nr. 428. Este deci întrebuințat în războiul partic sistemul echivalențelor între Traian, Hercule și Alexandru.

[47] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 39, nr. 103; 46, nr. 268—269.

aurei, celebrează cu pompă plecarea lui Traian în război, PROFECTIO AVG*(usti)*, cum se specifică îndeobște. Reversurile îl prezintă pe Traian, călare, în costum de luptă, cu lancea în mînă, însoțit de trei sau mai mulți soldați.[48]

5. Data începerii operațiilor și organizarea forțelor utilizate în război. Data exactă a plecării lui Traian în expediția partică nu se poate preciza cu ușurință. Ca *terminus post quem*, se adoptă inaugurarea Columnei, adică 12 mai 113. Trebuie calculate de asemenea cîteva luni în plus, necesare organizării deplasării după încheierea construcției Forului și concentrării forțelor armate implicate în expediție. Prezența și semnificația Columnei, care glorifica gesta dacică, făcea dealtfel parte din pregătirile ideologice de ultimă oră, deoarece genera o stare de spirit marțială la Roma și sublinia continuitatea politicii de expansiune. Ca *terminus ante quem* este considerată o diplomă militară din 1 septembrie 114, descoperită la Carnutum, care conferă lui Traian titlurile oficiale de *Optimus* și de *Imperator VII* obținute în urma campaniei din Armenia.[49] Dar *profectio*, plecarea lui Traian, avusese probabil loc cu mult înainte, adică la sfîrșitul lui octombrie 113.[50]

Nu există nici o îndoială că pregătirile directe ale expediției s-au efectuat sistematic și la o scară impresionantă.[51] În cursul anului 113 a avut loc concentrarea unităților chemate să participe la război și transferul unor legiuni pentru că Traian a ape-

[48] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 21, nr. 40; 49; nr. 300—310; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 102, nr. 511; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 38, nr. 45. Vezi desigur și P. STRACK, *op. cit.*, p. 218.

[49] *CIL* 16, 61.

[50] J. GUEY, *op. cit.*, pp. 39—42 și F. LEPPER, *op. cit.*, pp. 28—30 supun problema unei analize riguroase. Un fragment din Arrian, conservat de Suidas, lasă să se înțeleagă că în ziua aniversării adoptării lui de către Nerva, Traian a organizat un mare spectacol și că apoi a plecat în război (ROOS, p. 32); și Malalas atestă că Traian a părăsit Roma în octombrie. (*Chron.*, 11, 15—22). Or, cum ziua adopțiunii era 27 octombrie, rezultă că împăratul a părăsit Roma fie în acea zi, fie în ziua următoare.

[51] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 115 a observat că monedele din timpul războiului partic nu se mai referă la instituțiile alimentare și a dedus că din pricina efortului financiar congruent Traian a trebuit să suspende această „munificență".

lat la unități militare staționate pe Dunăre, toate bine antrenate. La acestea s-au adăugat forțele din Orient și unele unități aduse din altă parte, poate chiar și pretorieni, după exemplul războaielor dacice. Inventarul exact al legiunilor utilizate în cursul acestei expediții nu este ușor de întocmit, cu atît mai mult cu cît Traian a putut să cheme în ajutor legiuni și vexilații care n-au fost de la început implicate în luptă. Divergențele între cercetătorii moderni nu sînt lesne de depășit în această problemă.[52] Efectivul total al trupelor implicate a depășit o sută de mii de soldați, deși se pare că ar fi fost întrucîtva mai mic decît al forțelor întrebuințate în războaiele dacice. Traian credea poate că armatele parților, bine cunoscute romanilor, ar fi fost mai ușor de învins decît ale dacilor.[53] Oricum, pentru epoca respectivă un asemenea efectiv apărea enorm.

Cu toate rezervele impuse de starea actuală a informației noastre asupra problemei, opinăm că Traian a utilizat în expediția sa zece sau chiar unsprezece legiuni complete sau cea mai mare parte din efectivele lor. Ne referim la legiunile: IV Scythia, VI Ferrata (ambele cantonate în Siria), X Fretensis (adusă de la Ierusalim), III Cyrenaica (adusă din Arabia petree[54]) concentrate toate la Antiochia în așteptarea împăratului — XVI Flavia Firma, XII Fulminata (staționate în spațiul microasiatic) și XV Apollinaris, VII Claudia, I Adiutrix, la care s-a putut adăuga II Traiana Fortis (sosite din zona dunăreană și concentrate la Melitene, împreună cu legiunile microasiatice, în așteptarea lui Traian). De asemenea au putut fi utilizate unele detașamente din legiunile XI Claudia, XIII Gemina, XXX Ulpia, V Macedonica, XXII

[52] Pentru releveul legiunilor și forțelor auxiliare, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 286—290; J. GUEY, *op. cit.*, pp. 30 și 50; F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 178—183; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 382; L. HOMO, *op. cit.*, pp. 213—214.

[53] R. SYME, *Tacito*, p. 312 arată că tronul Marelui Rege, suveranul part, era permanent amenințat de triburile și semințiile supuse lui. Autoritatea centrală nu dispunea de o armată stabilă.

[54] Unele unități din această legiune au fost probabil lăsate de strajă în provincia Arabia.

Primigenia ca și, repetăm, numeroase cohorte sau ale auxiliare ori unități trimise de aliați.[55]

Este cert că parții au încercat să evite declanșarea ostilităților: în subcapitolul următor vom reveni asupra acestei probleme. Însă proaspătul lor rege, Chosroes, își celebra cu fast domnia. Drahme parte din 110 sau chiar de mai tîrziu înfățișează bustul regelui care poartă diademă, iar desigur, legenda îl proclamă „rege al regilor“, βασιλεύς βασιλέων, binefăcător și ființă divină coborîtă printre oameni.[56] Acțiunile și propaganda parților au oferit lui Traian un bun pretext de război.[57]

6. Cauzele războiului partic. Cînd ne-am referit la economia Imperiului și la atmosfera de la Roma, la războaiele dacice, la politica externă și la ideologia lui Traian, la cotitura din 112, ca și la pregătirea expediției împotriva statului Arsacizilor, am evocat și în parte prezentat cauzele războiului purtat de Traian împotriva parților.

Xiphilin înfățișează în felul următor cauzalitatea războiului partic: „Traian a luptat împotriva armenilor și a parților, sub pretext că regele Armeniei nu primise diadema de la el ci de la regele parților; în realitate îl mîna setea de glorie“, ἐστράτευσεν ἐπ' Ἀρμενίους καὶ Πάρθους, πρόφασιν μὲν ὅτι μὴ τὸ διάδημα ὑπ'αὐτοῦ εἰλήφει, ἀλλὰ παρὰ τοῦ Πάρθων βασιλέως, ὁ τῶν Ἀρμενίων βασιλεύς· τῃ δ'ἀληθείᾳ, δόξης ἐπιθυμίᾳ.[58] Această mărturie are meritul de a disocia cauza de pretext, dar o simplifică excesiv pe cea dintîi.

[55] Un inventar al auxiliarilor este furnizat de R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 286—288 și de R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1093. Cu siguranță el ar trebui actualizat pe baza descoperirilor mai recente. În rîndurile forțelor romane a luptat și un nobil part, Marcus Ulpius Chresimus, ofițer al așa-numiților *equites singulares: CIL*, 6, 31 181—31 187. Diverse documente epigrafice dau seama de legiunile care au participat la războiul partic: *CIL*, 6, 1838; 10, 1202; 3733; 5829 etc.

[56] M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 38, nr. 44, a și b.

[57] Am menționat în treacăt și prepararea unei baze de aprovizionare, de transport și de geniu pentru forțele combatante. Am văzut că Traian considera pregătirea logistică absolut indispensabilă victoriei. De aceea el pregătise de multă vreme rezervele de grîu ale armatei. *CIL*, 12, 1357 pare să ateste crearea unei flote militare pe Eufrat.

[58] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 17, 1.

Pe de altă parte, Xiphilin stabilește o incontestabilă premeditare a războiului partic, pe care o atestă de asemenea pregătirile minuțioase la care ne-am referit în paragraful anterior.[59] De fapt, din cele relevate de noi mai sus și din ipotezele diferiților cercetători rezultă că, întocmai ca și în cazul războaielor dacice, mobilurile multiple ale expediției partice se grupează în două categorii primordiale: unele de natură politico-militară și ideologică, altele de esență economică.

Primele cauze, cum am reliefat de fapt mai sus, sînt numeroase și complexe. Cu siguranță „setea de glorie" nu trebuie neglijată, dar nici nu poate fi considerată cauza cea mai importantă și, pe deasupra, conotațiile ei sînt numeroase și destul de complicate. În orice caz, a reieșit limpede, sperăm, că romanii n-au purtat un război defensiv, cum susține Iordanes.[60]

Am văzut că romanii pregăteau de multă vreme ofensiva lor. Totuși problemele frontaliere au dobîndit o anumită pondere în declanșarea războiului. Fără îndoială, incidentele din Armenia n-au avut un rol esențial și romanii au pornit războiul, pentru că se realizase cotitura din 112, se încheiaseră construcțiile importante din Roma și se terminaseră pregătirile de război, încît ar fi putut alege alt pretext dacă ar fi lipsit cel armean. Totuși problema armeană în sine a jucat un anumit rol. Soluția de compromis adoptată în privința regatului Armeniei se releva instabilă, precară: cu cincizeci de ani în urmă, se hotărîse ca tronul acestei țări să fie ocupat de un membru al dinastiei partice a Arsacizilor, care însă să fie client al Romei, de unde emana suveranitatea lui.[61] Însă parții se amestecau frecvent în problemele interne ale regatului vecin și tindeau să înlocuiască un Arsacid prin altul.

[59] F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 166—189 are totuși tendința de a combate premeditarea războiului din partea romanilor, de a-l atribui necesității de a palia față de o situație urgentă, de a reacționa la o tensiune politico-militară.

[60] IORD., *Rom.*, 267: *...Hiberosque et Sauromatas, Osroenos, Arabos, Bosforanos, Colchos edomuit, postquam ad feritatem prorupissent.*

[61] G. GIANNELLI—S. MAZZARINO, *Trattato di Storia Romana*, Roma, 1956, vol. 2, p. 156; Eugen CIZEK, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972, pp. 138—139.

Era mai simplu ca romanii să anexeze Armenia, dar contraofensiva partă putea oricînd să se declanşeze. La aceasta se adăuga tendinţa de a deplasa frontiera de pe Eufrat, prea aproape de marile centre din Siria şi Asia Mică. Prin urmare, Traian aprecia că anexarea Armeniei se putea completa cu cea a Mesopotamiei.[62] Considerentele de ordin militar au îndeplinit o anumită funcţie în lansarea ofensivei.

Elaborarea unui sistem ameliorat de asigurare a frontierelor nu explică însă amploarea şi profunzimea operaţiilor militare romane. Aceeaşi constatare se poate enunţa şi în privinţa temerii pe care o inspirau parţii, oricînd capabili să pericliteze şi eventual să înlăture prezenţa romană în Asia: îndeosebi Pacorus al II-lea suscitase aprehensiuni la Roma[63]. Factorul politico-social prevalent în cauzalitatea acţiunii împotriva parţilor rezidă însă în presiunea expansionistă a Romei. Prin cucerirea sau prin zdrobirea statului part, romanii sperau, cum am semnalat, să realizeze echivalenţa totală între lumea locuită şi imperiul lor: această nădejde a cîntărit foarte greu în declanşarea unei ofensive de vaste proporţii împotriva Marelui Rege, monarhul Arsacizilor, în canalizarea expansiunii spre atacarea teritoriilor de dincolo de Eufrat. Dealtfel ca o consecinţă şi totodată cauză a ideii de a echivala lumea locuită cu statul part a acţionat de asemenea mentalitatea violent ostilă Arsacizilor, care domnea cu autoritate la Roma, mai ales în ultimele decenii. Parţii constituiau principalii „rivali" ai Romei, *ἀντίπαλοι*, cum spunea Strabo, popor care împărţea dominaţia lumii cu cetatea de pe malurile Tibrului.[64] Sau mai bine spus nişte rivali care învinseseră grav pe romanii comandaţi de Crassus, dar fuseseră la rîndul lor înfrînţi de August şi de Corbulo; iar Caesar plănuise cucerirea regatului Arsacizilor. Prin

[62] În privinţa ipotezei „frontaliere", vezi F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 162; 189; 205—206.

[63] MART., *Epigr.*, 9, 35, 3; vezi şi S. GSELL, *op. cit.*, p. 233.

[64] STRAB., *Geogr.*, 11, 515; LUC., Phars. 8, 290: *diuidit Euphrates ingentem gurgite mundum.* Asemenea mărturii se multiplicaseră în epoca Flavienilor şi vor emerge şi după moartea lui Traian: vezi şi C. DE LA BERGE *op. cit.*, p. 179.

urmare parţii apăreau în ochii romanilor concomitent primejdioşi şi susceptibili de a fi biruiţi.[65] Numai Tacit şi puţini alţii îi considerau pe germani mai periculoşi decît parţii. Dar posibilitatea unei alianţe daco-partice şi agitaţia parţilor în momentul celui de al doilea război împotriva lui Decebal, agitaţie corelată cuceririi Arabiei, părea să dea dreptate celor ce se temeau de parţi şi reclamau zdrobirea lor.

În această privinţă putem constata un adevărat izomorfism între mentalitatea expansionistă şi antipartă a opiniei publice romane şi intenţiile nutrite de Traian şi de anturajul său. Într-o asemenea lumină trebuie situat testimoniul lui Xiphilin relativ la o „sete de glorie". Traian se vădea setos de a realiza expansiunea romană în teritoriile parţilor şi de a obţine o glorie utilă Imperiului. Desigur totuşi că această „sete de glorie" prezintă şi elemente personale. Cum am arătat, Traian manifesta un interes constant pentru Orient, unde statul part concura Imperiul.[66] Pe de altă parte, am remarcat că Traian îl transformase pe Alexandru în modelul său. Or gesta orientală constituia indubitabil componenta esenţială a demersului întreprins de marele cuceritor. Şi în această privinţă Traian realiza un autentic izomorfism cu aspiraţii destul de generale la Roma, care întrevedeau în Alexandru învingătorul iranienilor antici şi preconizau reluarea faptelor săvîrşite de el pe pămîntul strămoşilor Arsacizilor.[67] Traian, care asumase modelul lui Alexandru pentru a-şi consolida absolutismul şi statutul de kosmokrator, avea interesul să reediteze performanţele militare ale celebrului erou.

[65] În privinţa acestei mentalităţi, vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 150—152; S. GSELL, *op. cit.*, pp. 232—234; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 278—282; J. GUEY, *op. cit.*, pp. 17—18. Dorinţa de a-i înfrînge pe parţi, aşteptarea acestui eveniment, se pot decela la STAT., *Silv.*, 4, 3, 153.

[66] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 279; şi 1—2; 281. Pentru interesul — considerat excesiv faţă de Orient — vezi şi R. SYME, *Tacito*, p. 315, 653.

[67] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 281.

Tot atît de importante au fost probabil cauzele economice ale conflictului.[68] Este foarte adevărat că Imperiul dezvoltase un vast comerţ cu India sau cu alte ţări, cum era China, ale căror produse se cumpărau de asemenea pe pieţele indiene. Cu siguranţă, unele produse de lux erau achiziţionate în Arabia Felix (Yemen) şi în Ţara Aromelor (actualele state din Cornul Africii), dar se importau multe produse de lux şi din India: mirodenii, mătase, perle etc. Dificultatea majoră rezidase, pe vremea lui Pliniu cel Bătrîn, în faptul că romanii importau asemenea produse fără să exporte aproape nimic, prilejuind astfel o sensibilă pierdere de numerar.[69] Prosperitatea claselor dominante în epoca lui Traian a stimulat concomitent industria artizanală de lux şi nevoia de mărfuri exotice. Astfel se explică în parte strădaniile lui Traian de a intensifica legăturile diplomatice cu India. Pentru a reechilibra balanţa sau a reduce deficitul era necesară intensificarea masivă a acestor contacte; dealtfel dacă în India s-au descoperit adevărate tezaure de monede emise de împăraţii Iulio-Claudieni, în schimb s-au identificat aici puţine monede din vremea lui Traian. Este adevărat că o parte din numerar era reţinută de cetăţile caravaniere, care serveau ca intermediare, Palmyra şi Doura[70], dar pare probabil ca Traian să fi găsit mijlocul de a exporta destul de numeroase produse romane.[71] Aceste exporturi trebuiau însă stimulate pe o scară mai largă. Ca să dezvolte atît importurile cît şi exporturile, ca să obţină un larg acces la bogăţiile de reputaţie fabuloasă ale Indiei, administraţia lui Traian era ţinută nu numai să controleze mai strîns cetăţile caravaniere ci de asemenea să învingă pe parţi.

[68] Ne referim, fără îndoială, la cauzele directe ale războiului care mediază acţiunea mobilurilor de maximă profunzime.

[69] PLIN., *Nat. Hist.*, 12, 84 oferă cifra de o sută de milioane de sesterţi ca evaluare a acestor pierderi. India singură ar înghiţi cincizeci de milioane de sesterţi (*ibid.*, 6, 101—102). Vezi şi J. GUEY, *op. cit.*, pp. 21—22.

[70] Vezi J. GUEY, *op. cit.*, pp. 22—23.

[71] E. H. WARMIWGTOV, *The Commerce between the Roman Empire and India*, Cambridge, 1928 arată că romanii exportau purpură de Tyr, vinuri, plumb, cupru, staniu, sticlărie etc.

Într-adevăr, principalele căi de acces spre India erau drumurile de caravane, aflate sub controlul direct al Marelui Rege. O cale maritimă de acces fusese descoperită sub Flavieni, cale care ducea din Egipt sau din golful Akaba prin Marea Roșie și Oceanul Indian în Ceylon și în India. Prin cucerirea Arabiei Petree, romanii își asiguraseră stăpînirea unuia dintre capetele acestui drum și a stației terminus a unei importante piste caravaniere. Totuși grosul comerțului cu India continua să se efectueze pe uscat, de fapt pe drumuri care mergeau fie de-a lungul Eufratului pînă în teritoriile romane, fie din Golful Persic prin deșert pînă la Petra.[72] Parții puteau așadar bloca aceste căi spre India, încetini sau chiar opri complet comerțul roman: ceea ce se și întîmpla uneori.

Și în această privință Traian se afla în consens cu ansamblul grupurilor sociale dominante. Financiarii, marii negustori și proprietarii atelierelor care produceau pentru Orient doreau intensificarea și controlarea contactelor cu India. La rîndul lor, senatorii, principalii consumatori ai mărfurilor de lux, importate din Orient, încurajau, susțineau expansiunea spre Est și deci războiul împotriva parților. Iată deci cauzele principale ale războiului partic, politico-militare și ideologice sau economice: o frontieră mai sigură, care să lichideze litigiul armean, echivalarea lumii locuite cu *orbis Romanus*, expansionismul politic al lui Traian pe urmele lui Alexandru, lichidarea obstacolelor în calea comerțului cu India, intensificarea importurilor și exporturilor romane.

Sub Pacorus al II-lea, cum am arătat, se ajunsese la tensiune diplomatică între imperiile roman și part. Totuși romanii și parții dăduseră diadema de rege al Armeniei lui Axidares sau Exedares, fiul mai tînăr al lui Pacorus al II-lea. Romanii îl acceptaseră deoarece îl considerau fidel lor. Dar cîndva între 109 și 111 e.n. Pacorus murise. Instalarea lui Chosroes ca Mare Rege se realizase în condițiile unor convulsii interne atît de violente, încît chiar prin 121 e.n. în statul part moneda romană a lui Traian era pre-

[72] Pentru drumurile maritime și caravaniere, vezi J. GUEY, *op. cit.*, pp. 24—26.

ferată drahmelor indigene, depreciate.[73] O serie de rebeliuni locale se dezlănţuiseră în Media şi în alte regiuni ale regatului part, încît în zonele orientale ale regatului arsacid fusese proclamat Mare Rege un uzurpator local, Vologeses. De fapt, Chosroes nu era nici el succesorul de drept al lui Pacorus, care avea doi fii, iar Parthamasiris, fratele lui Axidares, era fiul mai mare şi urmaşul „legitim" al regelui defunct.[74] Discordiile lăuntrice cunoscute de statul part coincideau dealtfel cu faza finală a pregătirilor militar-politice romane, dar Traian n-a intervenit pînă cînd Chosroes, ca să prevină o rebeliune condusă de Parthamasiris, care, în asociaţie cu alte mişcări insurecţionale, l-ar fi răsturnat în mod cert, n-a acţionat în Armenia.

În 113, după ce reprimase unele sediţiuni locale, Chosroes îl alungă de pe tronul Armeniei pe Axidares şi instalează în locul lui pe Parthamasiris, astfel compensat de pierderea tronului partic.[75] Roma nu fusese consultată. Dar, deşi se pare că Axidares era mai romanizat şi mai favorabil Imperiului, faptul nu prezenta prea mare importanţă pentru ei. Dealtfel, Chosroes le scrie post festum şi susţine că Axidares nu vădise lealitate faţă de parţi şi nici faţă de romani.[76]. Este cert că Parthamasiris ar fi acceptat să devină clientul Romei, cum a şi încercat în timpul războiului. Romanii s-au considerat ofensaţi şi lezaţi în interesele lor fundamentale, au acordat intenţionat o importanţă exagerată acestei substituiri de rege şi au pornit un război total, sub pretextul susţinerii lui

[73] J. GUEY, *op. cit.*, p. 31.

[74] Pentru aceste tulburări şi problemele dinastice, vezi J. GUEY, *op. cit.*, pp. 32—33; F. A. LEPPER, p. 155. Acelaşi cercetător observă că mulţi vasali ai lui Chosroes au refuzat să-l sprijine cu trupe în timpul războiului cu Traian, facilitînd astfel ofensiva acestuia.

[75] După B. HENDERSON, *op. cit.*, pp. 344—345 şi J. GUEY, *op. cit.*, pp. 33 familia Arsacizilor se prezenta astfel:

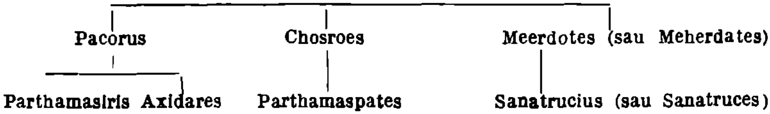

[76] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 17, 3. Pentru pretextul războiului partic şi implicaţiile lui voit exagerate de Traian, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 280—283; A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, p. 32; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 381.

Axidares. De aceea operațiile au început în Armenia, însă curînd Traian a abandonat cauza lui Axidares și a extins ofensiva, revelînd cu claritate că schimbarea de rege din Armenia constituia un pretext van.

B) OPERAȚIILE MILITARE. PARTHIA CAPTA

1. Preliminariile ostilităților. Problema cronologiei războiului partic apare spinoasă și a format obiectul a numeroase controverse între cercetători.[77] Marile etape, principalele jaloane ale acestei vaste acțiuni militare pot fi însă degajate.

Plecat din Roma, Traian trece prin Beneventum și aduce aici un sacrificiu, coboară pe noul drum pînă la Brundisium, unde se îmbarcă și ajunge la Atena, oraș în care face un scurt popas.[78] Între timp, parții se feriseră să declanșeze orice operație militară. Malalas afirmă totuși că parții, conduși de regele Meerdotes și de fiul lui, Sanatruces, și sprijiniți de armenii lui Osdroes și Parthamaspates invadaseră teritoriul roman, jefuiseră mai multe orașe și determinaseră astfel pe Traian să pornească spre Asia.[79] Parții ar fi instalat o garnizoană partă la Antiochia, pe care însă locuitorii revoltați ar fi masacrat-o într-o noapte și ar fi primit apoi pe Traian în cetatea eliberată: împăratul ar fi hotărît să se celebreze anual masacrul garnizoanei parte[80]. Aproape toți savanții au considerat aceste informații ca fanteziste și eventual elaborate sub influența unor fapte petrecute în secolul al IV-lea[81]. Numai Alexander Schenk

[77] Vezi în ultimă instanță F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 6—11; 95—99; care împarte războiul în șapte secțiuni. Fiecare secțiune s-ar divide în mai multe subiecțiuni. Alți cercetători propun compartimentări diferite. Noi vom încerca să alcătuim un model propriu al desfășurării războiului împotriva parților. Desigur Traian a fost însoțit de Hadrian și de Plotina, ca și de prefectul pretorienilor, Attianus.

[78] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 17, 2 confirmă staționarea la Atena. Pentru itinerariul lui Traian, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 290; J. GUEY, *op. cit.*, pp. 43—49; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 95; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 381—382; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1093—1095.

[79] MAL., *Chron.*, 11, 351—353.

[80] MAL., *Chron.*, 11, 353—356.

[81] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 284; J. GUEY, *op. cit.*, pp. 45—49; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 382.

von Stauffenberg s-a străduit să apere versiunea evenimentelor oferită de Malalas, să-i afirme credibilitatea.[82] Este în afară de orice îndoială că parţii n-au ocupat Antiochia, dar, după opinia noastră, e posibil ca mai tîrziu, cînd Traian se afla în Siria şi se pregătea să atace Armenia, ei să fi lansat unele operaţii de anvergură limitată ca să-l determine pe împărat să-şi amîne ofensiva: Malalas a confundat aceste acţiuni diversioniste cu o invazie partă masivă. Însă cînd Traian se afla încă la Atena, Chosroes a trimis dimpotrivă o solie de pace, care recunoştea Armenia ca protectorat roman şi solicita diadema ţării pentru Parthamasiris. Traian a respins categoric propunerile lui Chosroes.[83]

După popasul de la Atena, Traian a ajuns pe mare la Efes, a trecut prin Lycia, s-a îmbarcat într-un port microasiatic, la Attaleia ori la Patara, pentru Seleucia din Pieria. Debarcat în acest port, el a trecut prin Daphne şi a ajuns la Antiochia, în ziua de 7 ianuarie 114.[84] În acest oraş, transformat în principala sa bază de operaţii, Traian rămîne cam trei luni, în vederea pregătirii militare şi ideologice a ocupării Armeniei. Primeşte o ambasadă a lui Abgar, phylarch al Osdroenei, vecină cu Imperiul şi cu Siria; acest şef local trimite daruri şi un mesaj de pace, de fapt cu scopul de a rămîne neutru[85]. Totodată Traian vizitează templul lui Zeus Kasios, din vecinătatea oraşului. Ca să obţină sprijinul zeului îi oferă ca daruri un corn getic şi alte trofee: o epigramă, atribuită lui Hadrian, confirmă darul şi stabileşte din nou o relaţie între

[82] Alexander Schenk von STAUFFENBERG, *Die Römische Kaisergeschichte bei Malalas — griechischer Text der Bücher IX—XII und Untersuchungen*, Stuttgart, 1931, mai ales pp. 44; 276—283.

[83] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 17, 2—3. Chosroes trimisese daruri şi implorase pe Traian să nu pornească războiul. Vezi şi *supra* n. 76. Traian n-a primit darurile, a respins pacea propusă de parţi şi le-a trimis vorbă că prietenia se judecă după fapte şi nu după cuvinte.

[84] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 17—18 oferă unele date privitoare la această parte din itinerariul lui Traian, ca şi MAL. *Chron.* 11, 352. Analiza problemei o efectuează detailat J. GUEY, *op. cit.*, pp. 45—46 şi R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1095.

[85] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 18, 1. MAL, *Chron.*, 11, 357 confirmă că Antiochia constituia baza de operaţii a lui Traian. Osdroene se întindea pe malul stîng, neroman al Eufratului: vezi şi *infra* n. 119.

războaiele dacice și cel partic.[86] *Dacicus* consultă și oracolul lui Zeus Heliopolitanus de la Heliopolis (Baalbek), care-i dă un răspuns echivoc, de unde se putea deduce moartea sa.[87] Cu sagacitate, Julien Guey consideră că ostilitățile încă nu începuseră.[88] Într-adevăr, noi apreciem că mica diversiune armeano-partă a avut loc după plecarea lui Traian din Antiochia sau la sfîrșitul șederii lui în acest oraș, cînd devenise limpede că nu se putea bloca dezlănțuirea unui război de mari proporții.

În primăvara anului 114, Traian părăsește Antiochia în fruntea a cinci legiuni și a numeroase detașamente auxiliare, care se vor uni ulterior la Melitene, cu restul forțelor romane. În prealabil, după mărturia lui Cassius Dio, romanii ocupaseră Samosata[89]. De fapt, Traian eliberează un important centru roman cucerit vremelnic, după părerea noastră, în martie 114 de forțele Arsacizilor angajate în acțiunea de diversiune, la care ne-am referit mai sus.[90] După recucerirea Samosatei, romanii nu mai întîmpină rezistență, căci parții se retrăseseră, și înaintează de-a lungul Eufratului, unde trec fluviul și lansează operații militare în sudul Armeniei.

[86] *Anth.*, 6, 332. Cere zeului victoria asupra Ahemenizilor — fosta dinastie medo-persană — ca inima lui să se bucure de un triumf dublu, alcătuit din prăzi getice și din cele luate de la Arsacizi. J. GAGÉ, *L'empereur romain devant Serapis*, p. 154 reliefează că astfel Traian adopta postura — noi am spune *persona* — de exponent al elenismului.

[87] MACR., *Saturn.*, 1, 23, 14—16. Adepții acestui zeu vor aduce în 115 omagiu lui Traian: *CIL*, 10, 1634. Pentru consultarea oracolului, vezi J. GAGÉ, *Basileia*, pp. 173—212.

[88] J. GUEY, *op. cit.*, p. 45.

[89] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 19, 2.

[90] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 162 și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 284; 291 consideră că Dio a comis o eroare. J. GUEY, *op. cit.*, pp. 51—52, pe urmele lui VON GUTSCHMID, crede că poate decela aici o greșeală de copist și că Traian ar fi ocupat nu Samosata, ci orașul armean Arsamosata. A. von STAUFFENBERG, *op. cit.*, p. 270 reia o ipoteză a lui Th. MOMMSEN și opinează că orașul în cauză reprezenta Samosata, cucerit în timpul invaziei parte. Regretatul savant german exagerează adîncimea și importanța atacului part — cum am arătat *supra* — dar noi socotim că acțiunea partă a avut realmente loc și că ea s-a mărginit la ocuparea Samosatei și a zonei învecinate.

2. Prima campanie. O parte din forţele romane începe cucerirea Armeniei meridionale. În conformitate cu ipoteza lui von Stauffenberg, aceste trupe n-ar fi fost comandate de către Traian şi ar fi fost alcătuite din legiunile staţionate în Siria înainte de război.[91] Credem şi noi că acest efectiv, folosit în Armenia meridională, nu era comandat de Traian, dar sîntem de părere că nu cuprindea toate forţele sosite din Siria, ci numai o parte dintre ele. Aceste trupe urmau să se întîlnească ulterior cu cele ce atacau prin nord-vestul Armeniei, conform planului ofensivei pe mai multe coloane şi concepţiei cleştelui care se închide treptat.

Într-adevăr, Traian a continuat să avanseze pe teritorii romane şi de-a lungul Eufratului pînă la Satala.[92] De aici Traian pătrunde adînc în Armenia şi înaintează spre vest urmînd ca mai tîrziu să întîlnească trupele care operau în sudul acestui regat.

O parte dintre şefii locali — numiţi de Xiphilin satrapi — şi anumiţi monarhi ai regatelor din vecinătatea Armeniei îl întîmpină cu daruri pe Traian. Printre ei se afla şi regele heniochilor şi machelonilor, iar împăratul acceptă supunerea acestor şefi şi luptă împotriva celorlalte căpetenii.[93]

Parthamasiris încercase întretimp de mai multe ori să obţină indulgenţa lui Traian: îi scrisese şi solicitase chiar sprijinul guvernatorului Cappadociei, însă nu dobîndise nimic.[94] În sfîrşit Traian ajunge la Elegeia, oraş aflat în preajma actualului Erzerum. Aici s-a desfăşurat o scenă impresionantă, probabil în mai 114 sau chiar mai tîrziu.[95] Parthamasiris s-a înfăţişat în persoană înaintea

[91] A. von STAUFFENBERG, *op. cit.*, p. 280. J. GUEY, *op. cit.*, pp. 52—53 nu respinge teoria savantului german.

[92] J. GUEY, *op. cit.*, p. 53 relevă că exista un drum, care conducea de la Melitene spre nord. Nu e imposibil ca la Satala împăratul să fi primit noi întăriri, eventual legiunea XV Apollinaris, cum opinează R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 291. Apreciem însă că joncţiunea între forţele provenite din Siria şi grosul celor care înaintaseră prin Asia Mică se realizase la Melitene şi nu la Satala, cum par a crede unii cercetători. Vezi şi *supra*.

[93] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 18—19.

[94] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 19.

[95] F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 47 demonstrează că scena de la Elegeia nu s-a putut petrece înainte de mai 114.

lui Traian, aşezat pe un *tribunal* (o estradă) şi s-a umilit; a depus diadema la picioarele împăratului, în nădejdea că acesta o va ridica şi i-o va pune pe cap. Dar Traian a refuzat ostentativ să-l confirme ca rege.[96] În acest fel s-a petrecut ceea ce Julien Guey a calificat drept „le coup de théâtre d'Elégeia".[97] Căci Traian a proclamat limpede anexarea regatului Armeniei.[98] Armenia devenise provincie romană, cum reliefează şi alte izvoare literare.[99] Un *aureus*, monedă bătută în 114 la Roma, reproduce scena umilirii lui Parthamasiris pe reversul său, deoarece îl vedem pe Traian aşezat pe o platformă şi asistat de un ofiţer, în vreme ce regele Armeniei, înconjurat de soldaţi romani, schiţează gestul de a îngenunchia; legenda apare elocventă, „regele part", REX PARTHVS.[100] Noua provincie primeşte un guvernator, legat de rang consular, asistat de un procurator, ambii atestaţi de inscripţii şi numiţi — cel dintîi — Lucius Catilius Severus şi — celălalt — Titus Haterius Nepos.[101]

Parthamasiris a fost omorît chiar de escorta sa romană, probabil sub pretext că încercase să fugă.[102] Cînd considera necesar, Traian putea fi în acelaşi timp crud şi expeditiv; prin moartea lui Parthamasiris se înlătura un important motiv de revoltă. Totodată, în acest mod lua practic sfîrşit ceea ce Albino Garzetti a numit

[96] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 19—20 narează scena. Văzînd că soldaţii îl aclamă pe Traian şi că acesta nu-i ridică diadema, Parthamasiris a încercat să fugă, însă a fost reţinut de romani. Regele Armeniei a declarat lui Traian că a venit din proprie iniţiativă şi că speră să obţină regatul de la împărat, cum îl dobîndise cîndva Tiridate de la Nero. Dar Traian respinge din nou cererea lui Parthamasiris şi îi îngăduie doar să plece unde vrea. În realitate îl pune sub escortă.

[97] J. GUEY, *op. cit.*, pp. 53—54. Vezi şi R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1096.

[98] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 20. A. GARZETTI, *L'Impero,* p. 382 descifrează în acest act ecourile precedentului dacic.

[99] EUTROP., *Breu.*, 8, 2; SEX. RUF., *Breu.*, 14; 20.

[100] P. STRACK, *op. cit.*, nr. 209; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 103; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 39, nr. 47. Pe *recto* apare bustul lui Traian.

[101] *CIL* 10, 8291 (Severus) şi 5212—5213 (Nepos).

[102] EUTROP., *Breu.*, 8, 2; FRONTO, *Princip. Hist.*, ed. NABER, p. 209.

„războiul fulger", „la guerra lampo d'Armenia". [103] Căci Traian n-a așteptat, cum am văzut, joncțiunea cu trupele venite din sud pentru a lichida statul armean al Arsacizilor și a crea o nouă provincie. Au urmat numai operații de curățire care au permis romanilor să înainteze pînă la Marea Caspică.[104] Aceste operații s-au desfășurat în vara anului 114, astfel încît întreaga Armenie a fost ocupată de romani pînă în luna septembrie a aceluiași an.[105]

Care au fost însă limitele noii provincii? Xiphilin afirmă că ele coincideau cu cele ale regatului Arsacizilor.[106] Într-adevăr, se pare că pe lîngă majoritatea teritoriilor care făcuseră parte din așa-numita *Armenia Maior*, fostul stat al lui Parthamasiris, au fost incluse în noua provincie, împreună cu părți din Cappadocia romană, zone din Pontul polemoniac și din *Armenia Minor*, mica Armenie.[107] Este însă posibil ca romanii să fi lăsat să subsiste un mic regat armean clientelar undeva la poalele Caucazului.[108] Procesul de romanizare și de organizare a noii provincii s-a desfășurat rapid și profund, ca în cazul tuturor cuceririlor lui Traian. Templul început în cinstea lui Traian atestă o implantare romană sistematică.[109]

În sfîrșit, relațiile cu populațiile caucaziene au fost consolidate: devin clienți și vasali ai Romei albanii, iberii și colchii, care ocupau

[103] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 383; L. HOMO, *op. cit.*, p. 215.

[104] SEX. RUF.. *Breu.*, 20; vezi și F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 136—140.

[105] Vezi și J. GUEY, *op. cit.*, p. 58.

[106] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 18. Vezi și F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 140. Acest autor consideră însă că provincia a încorporat și alte teritorii. După opinia noastră, detașamente romane au ocupat, cel puțin vremelnic, Tigranocerta și Artaxata, centrele Armeniei orientale.

[107] Titlul oficial al noii provincii, atestat de *CIL* 10, 8291, era *prouincia Cappadocia et Armenia Maior et Minor*. Pentru includerea teritoriilor externe fostului regat, vezi J. GUEY, *op. cit.*, p. 63, care însă exagerează fenomenul, și F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 140, n. 1; L. HOMO, *op. cit.*, p. 215; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1097.

[108] F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 19 și J. GUEY, *op. cit.*, p. 57, n. 2, menționează testimoniul lui Moses din Choren, relativ la existența unui rege armean Ardaș, adversar al lui Traian. Acest monarh local ar putea fi însuși Axidares, cum opinează A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 383. Inițial client al Romei, Axidares ar fi putut să se răscoale împotriva ei în 116 sau în 117 e.n. Cel puțin astfel încercăm noi să explicăm situația.

[109] A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 675. Inscripții locale confirmă implantarea romană.

spațiul dintre Marea Neagră și Marea Caspică, la nordul Armeniei.[110] Traian pune în fruntea apsililor, seminție din Caucazul occidental, un șef numit Iulian.[111] Puternice garnizoane romane sînt instalate pe lîngă noii clienți[112]. Concomitent, coloanele de cavalerie ale lui Lusius Quietus atacă triburile marzilor, aflate la nord-est de lacul Van.[113] Izbînda a fost totală și s-a realizat în septembrie 114. Operația victorioasă a lui Lusius nu echivala cu supunerea Mediei Atropatene, cum credeau C. De la Berge și Roberto Paribeni[114], dar oferea putința de a domina accesul la această țară.[115] În continuare, cu grosul trupelor reunite, Traian însuși lasă în urmă Armenia, trece prin actualul pas Bitlis în bazinul fluviului Tigru și înaintează spre Mesopotamia.[116] Astfel Traian pătrunde în spațiul propriu-zis partic și atacă deschis pe Marele Rege: pînă acum luptase numai împotriva rudei lui și aliaților acesteia. Traian negociază cu șefii locali[117], intră în Mesopotamia, înfrînge pe satrapul Mebarsapes și ocupă orașul Nisibis[118], care depindea de acest șef local, de fapt cîrmuitor al Adiabenei. Satrapul era susținut de Mannos, phylarhul unui trib de arabi. Într-adevăr în nordul Mesopotamiei subsistau ca mici fiefuri ale statului part, dar înzestrate cu o largă autonomie, teritoriile Osdroene, cu capitala la Edessa, guvernat de Abgar, Anthemusias, cu capitala la Batnae, condus de Sporakes (ambele în vest și în

[110] Vezi și J. GUEY, *op. cit.*, p. 55.
[111] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 19, 2.
[112] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 21; PROCOP., *Bell. Goth.*, 4, 2.
[113] THEMIST. *Orat.*, 16, p. 250 ed. DINDORF.
[114] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 168; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 294.
[115] Cum demonstrează A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, pp. 33—36; J. GUEY, *op. cit.*, p. 57; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 44; A. GARZETTI, *L'Impero* p. 383; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1098. Marzii erau de fapt o populație autonomă legată de regatul Armeniei.
[116] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 21, 1. Vezi și J. GUEY, *op. cit.*, p. 56; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 383.
[117] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 22. Vezi și J. GUEY, *op. cit.*, p. 69.
[118] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 23, 2. Pentru cucerirea orașului Nisibis vezi și J. GUEY, *op. cit.*, p. 70. Este foarte probabil ca Lusius să fi înfrînt forțele lui Mannos, sosite în ajutorul lui Mebarsapes, și ca Nisibis să fi fost cucerit de Traian însuși, sosit aici cu grosul trupelor sale. Xiphilin atribuie clar lui Traian ocuparea orașului Nisibis.

vecinătatea Siriei) şi Arabia, cu capitala la Singara, administrat de Mannos (în centru). Spre est se afla satrapia practic independentă a Adiabenei, guvernată de Mebarsapes.[119] Căderea oraşului Nisibis a avut loc în octombrie sau mai degrabă în noembrie 114, înainte ca intemperiile să stînjenească deplasările romanilor în zonele accidentate. Marşul lui Traian a fost deschis de coloanele mobile comandate de Lusius Quietus. Este cert că înaintarea fulger a generalului maur explică în parte adlecţia lui Lusius printre senatorii *praetorii* şi desemnarea lui ca viitor consul.[120]

În sfîrşit, Traian, de la Nisibis, porneşte spre vest ca să ierneze la Edessa, aproape de Eufrat şi deci de Siria romană. Dar în vreme ce Traian se instalează în capitala lui Abgar, impetuosul Lusius Quietus ocupă prin surprindere şi în plină iarnă, probabil în decembrie 114 ori chiar în ianuarie 115, Singara, capitala lui Mannos.[121] Astfel romanii dobîndeau controlul unei poziţii strategice de importanţă cardinală, pe drumul spre centrul statului part şi în orice caz spre Tigru. Dealtfel nu e imposibil ca ofensiva de iarnă a lui Lusius să fi inclus ocuparea cetăţilor Hatra şi Libbana, la sud de Singara: ultima menţionată se afla chiar pe Tigru şi controla trecerea fluviului.[122] Cum Traian ocupase Edessa, se configura din nou tactica cleştelui închis asupra adversarului, care putea fi prins în primăvară între cele două aripi ale frontului roman.

Între timp, la Edessa, Arbandes îl reconciliază pe Abgar, tatăl său, cu Traian, care îi reproşa phylarhului că nu se angajase ferm

[119] Pentru această situaţie, vezi J. GUEY, *op. cit.*, p. 69.

[120] Cum arată A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, p. 39. F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 101 propune data căderii Nisibei.

[121] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 22. Itinerariul lui Lusius a fost analizat de A. POIDEBRAD, *La trace de Rome dans le désert de Syrie*, Paris, 1934, pp. 161—164. J. GUEY, *op. cit.*, p. 70 susţine că de data aceasta Lusius n-a atacat numai cu maurii săi; devenit unul dintre cei mai importanţi generali ai lui Traian, el ar fi comandat un corp de armată mai numeros şi alcătuit din forţe diferite. Aderăm la această ipoteză, deoarece Singara, chiar prin surprindere, nu putea fi cucerită doar de cavalerie: era prea puternic întărită.

[122] Cum susţine J. GUEY, *op. cit.*, p. 71, sprijinit de F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 208 şi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 384. Pentru importanţa cuceririi Singarei, vezi şi A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, p. 38; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 8; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1098.

de partea romanilor și afișase neutralitatea.[123] Traian petrece iarna la curtea lui Abgar, care devine aliatul său de nădejde. Și în acest fel se încheie prima campanie a războiului partic, cu un bilanț senzațional: în cîteva luni, adică între martie și decembrie 114 — sau ianuarie 115 — Traian cucerise teritorii imense, Armenia și nordul Mesopotamiei, și extinsese influența romană asupra întregului spațiu subcaucazian. Victoria se obținuse fără o rezistență sistematică din partea Arsacizilor. Acest lucru nu se știa la Roma, unde în schimb era admirată strategia desăvîrșită a înaintării lui Traian, pe întinderi uriașe[124], prin coloane diferite care prindeau inamicul în clește, prin deplasări de trupe foarte rapide și zdrobitoare atacuri fulgerătoare. Propaganda imperială a profitat pentru a glorifica aceste succese și a sprijini absolutismul potențat după 112 e.n.

3. Salutațiile imperiale. Traian oficial optimus. Cum am arătat și în alt capitol conferirea titlului de *optimus* ca *agnomen* imperial a marcat consolidarea puterii monarhice a lui Traian.[125] Dacă optimizarea inițială a lui Traian ilustrase îndeosebi consensul în jurul său, compromisul politic, manipularea conceptului de *ciuilitas*, în 114 *optimus* ca element oficial al titulaturii imperiale conota potențarea absolutismului pe de o parte și prestigiul militar, triumful idealului de *fortitudo* pe de alta: căci, firește, denota în continuare virtuțile morale ale Dacicului. Amintim de asemenea că decernarea de către senat a titlului oficial de *optimus* trebuie să se fi produs în iulie 114, astfel încît Traian a fost înștiințat de hotărîrea curiei și l-a asumat ca *agnomen* în ultimele zile ale lunii

[123] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 21; vezi și J. GUEY, *op. cit.*, p. 70; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 101.

[124] Romanii își aminteau că Traian înaintase în Dacia într-un spațiu cu mult mai redus și într-un ritm considerabil mai lent, deși dispusese de forțe militare mai numeroase. Dar capacitatea de luptă a parților nu putea fi comparată cu cea a dacilor. Parții rezistau cu îndîrjire numai cînd erau atinse centrele lor vitale.

[125] Vezi *supra* cap. VI, n. 85 pentru mărturia lui Xiphilin în această privință.

august.[126] Entuziasmul declanşat în rîndurile armatei s-a manifestat, desigur, foarte puternic. Cum reliefează mărturiile epigrafice, propaganda imperială a încurajat pretutindeni fervoarea.[127]

Ca dovezi ale entuziasmului soldaţilor şi ale atmosferei create de propaganda imperială în jurul conferirii titlului de *optimus* pot fi menţionate şi salutaţiile imperiale, desfăşurate în cascadă în a doua jumătate a anului 114, salutaţii strîns corelate optimizării oficiale, definitiv statuate. Într-adevăr, Xiphilin ne relevă că la Elegeia, cînd îl văzuseră pe Parthamasiris depunînd diadema la picioarele lui Traian, stînd — el un Arsacid — în picioare, fără însemnul domniei înaintea cezarului, ca un prizonier oarecare, soldaţii apreciaseră gestul ca o victorie importantă şi că deci îl aclamaseră pe Traian *imperator*.[128] Totuşi nici o mărturie neliterară nu atestă că Traian a asumat această salutaţie — a şaptea — înainte de 1 septembrie 114.[129] Este deci cert că el n-a acceptat-o: noi considerăm că refuzul împăratului n-a fost dictat de dorinţa de a fi salutat numai după o victorie efectiv militară, cum afirmă unii cercetători[130], ci de intenţia de a asocia aclamaţiile ca *imperator* cu decernarea oficială a titlului de *optimus*, aşteptată desigur cu înfrigurare de împărat.[131] Traian dorea o anumită atmosferă de euforie generală, prielnică în acelaşi timp continuării războiului partic şi potenţării absolutismului, atmosferă pe care o făurea multiplicarea salutaţiilor şi optimizarea oficială. Oricum atît a şaptea salutaţie cît şi *optimus* ca *agnomen* apar la 1 septembrie 114 pe diploma militară de la Caruntum, mai sus menţionată, şi consacră nu atît un succes militar imediat anterior, cît atmosfera

[126] Vezi cap. VI, n. 87. J. GUEY, *op. cit.*, p. 62 şi A. GARZETTI *L'Impero*, p. 662 se referă numai la receptarea titlului. Dar între decizia senatului şi asumarea *agnomen*-ului trebuise să treacă un oarecare timp. Repetăm această apreciere şi insistăm asupra ei.

[127] *ILS*, 299; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 54, nr. 103.

[128] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 19, 3.

[129] P. STRACK, *op. cit.*, p. 220 evidenţiază că nu există asemănări între reversurile monedelor care figurează supunerea regelui Armeniei şi cele ce ilustrează a 7-a salutaţie imperială.

[130] J. GUEY, *op. cit.*, pp. 61—62; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 47.

[131] J. GUEY, *op. cit.*, p. 61 recunoaşte: „la 7-e salutation impériale n'apparaît nulle part avant le titre *Optimus*".

de entuziasm generalizat.[132] Este adevărat că se încheiaseră operațiile de curățire din Armenia și organizarea provinciei, însă ele nu implicaseră bătălii victorioase importante. A șaptea salutație este anterioară izbînzilor repurtate de Lusius și cuceririi orașului Nisibis.

Noi salutații imperiale au venit să încununeze cuceririle lui Traian și fervoarea generală favorabilă învingătorului. Ele au sprijinit propaganda imperială și ideologia subiacentă, însă, de data aceasta, au glorificat și unele evenimente militare precise. Nu numai zdrobirea marzilor de către Lusius Quietus a prilejuit salutarea lui Traian ca *imperator* pentru a opta oară, probabil la sfîrșitul lui septembrie sau în octombrie 114. La această faptă de arme trebuie să se fi adăugat pătrunderea romanilor în bazinul fluviului Tigru.[133] Dar înainte de sfîrșitul lui 114 e.n., Traian obține și a noua salutație ca *imperator*, și anume după schimbarea puterii tribuniciene, adică după 10 decembrie.[134] După părerea noastră, această salutație nu sărbătorea doar încheierea campaniei și instalarea lui Traian la Edessa, ci și cucerirea cetății Nisibis și eventual a Singarei. Oricum, în grade diferite, aceste trei salutații sprijină aclamarea lui Traian ca *optimus* și continuarea campaniei împotriva parților. Dealtfel în nici una dintre campaniile viitoare, susținute în timpul războiului partic, Traian nu va mai acumula trei salutații imperiale. Faptul ni se pare foarte semnificativ.[135]

[132] *CIL*, 16, 61. Strînsa asociere emerge și din legenda unui *aureus* din această vreme: P. STRACK, *op. cit.*, p. 220, nr. 219. Vezi și *CIL*, 6, 962; 9, 1558 = *ILS*, 296.

[133] A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, p. 36 opinează că IMPERATOR VIII celebrează numai înfrîngerea marzilor. Dar salutația pare a fi mai tîrzie: J. GUEY, *op. cit.*, p. 72 o situează chiar în octombrie-noembrie 114. Soldații au fost adînc impresionați de înaintarea forțelor romane spre Nisibis, în plin teritoriu part, încît a 8-a salutație marchează limpede lansarea ofensivei împotriva parților.

[134] Cum demonstrează *CIL*, 9, 5894 = *ILS*, 298 și *CIL*, 10, 6887 Salutația este consemnată și de monede: H. COHEN, *op. cit.*, p. 37, nr. 178; P. STRACK, *op. cit.*, p. 221, nr. 464.

[135] Să nu uităm că cele trei salutații au fost obținute într-o perioadă de numai patru luni. În pofida ecoului puternic pe care l-au suscitat cuceririle realizate pe un spațiu atît de întins, cascada de aclamații ca *imperator* nu s-ar fi produs dacă salutațiile n-ar fi fost asociate cu decernarea titlului de *optimus*.

4. A doua campanie. Traian, înţelegea foarte bine că înaintarea sa se desfăşurase extrem de rapid, că ocupaţia romană trebuia consolidată şi completată. Războiul fulger trebuia întrerupt pentru a preveni o contraofensivă partă prin surprindere, deşi Chosroes nu dădea semne că intră în acţiune şi lăsa pe phylarhi să reziste cu forţe locale.[136]

Începînd din primăvara anului 115, Traian a deschis o nouă campanie şi a condus o serie de operaţii de curăţire şi de completare a teritoriilor ocupate în Mesopotamia septentrională. Spre sud forţele romane şi-au stabilit frontul pe o linie care unea Libbana, pe Tigru, cu Doura-Europos, pe Eufrat, unde, chiar în acelaşi an, soldaţi din legiunea III Cyrenaica au ridicat un arc de triumf, după ce ocupaseră oraşul.[137] Spre vest, după părerea noastră, forţele lui Traian au pătruns în Adiabene şi au ocupat citadela de la Adenystrae, ajutaţi de prizonierii romani din fortăreaţă, care s-au răsculat sub conducerea centurionului Sentius.[138]

Dar mărturia lui Sextus Rufius Festus, logica însăşi a faptelor şi geografia spaţiului respectiv demonstrează că principalele operaţii s-au desfăşurat în altă parte. În primul rînd Traian a acţionat în centrul Mesopotamiei septentrionale unde au fost ferm ocupate zona arabilor lui Mannos şi Osdroene.[139] Chiar mai importantă a fost supunerea corduenilor şi marcomezilor, seminţii care locuiau respectiv Gordyene şi nordul Mediei Atropatene.[140] Ei se intercalau între Armenia şi marzi, la nord, şi Mesopotamia şi Adiabene, la sud, ameninţînd flancul romanilor, care dealtfel pe aici vor fi atacaţi de parţi cu prilejul răscoalei din 116—117.[141] Concomitent, Traian

[136] F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 130 notează că Traian nu putea ataca centrele vitale ale regatului part, înainte de a fi lichidat punctele de rezistenţă din Mesopotamia septentrională şi din Adiabene.

[137] J. GUEY, *op. cit.*, p. 74. F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 123; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 384. Romanii au ajuns la Doura pe la mijlocul lui 115.

[138] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 22, 3. Xiphilin situează ocuparea Adenystrei înaintea cuceririi oraşului Nisibis, dar se înşeală. Înainte de primăvara lui 115 romanii n-au putut ajunge la Adenystrae: vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 296. Nu împărtăşim scepticismul lui J. GUEY, *op. cit.*, pp. 73—74, care tinde să mute operaţiile din Adiabene în primăvara anului 116.

[139] SEX. RUF., *Breu.*, 20: *...Osroenorum loca et Arabum occupauit.*

[140] SEX. RUF., *Breu.*, 20.

[141] J. GUEY, *op. cit.*, p. 73.

construieşte o importantă flotă care să-i permită continuarea operaţiilor în primăvara anului următor de-a lungul fluviilor Mesopotamiei.[142] În sfîrşit în toamna anului 115, în drum spre Antiochia, unde şi-a petrecut iarna, Traian atacă pe phylarhul Sporakes al Anthemusiei, împotriva căruia Abgar îl incita de multă vreme şi cucereşte capitala acestui teritoriu, Batnae.[143] Districtul lui Sporakes este lichidat şi anexat.

De asemenea în cursul anului 115, Traian primeşte salutaţiile imperiale a zecea şi a unsprezecea. Ele răsplăteau anumite victorii destul de modeste şi consolidarea prezenţei romane în Mesopotamia, însă mai ales prelungeau salutaţiile anului precedent.[144]

Pentru a activiza bazele de aprovizionare din spatele frontului şi a organiza noi întăriri, Traian şi-a petrecut iarna în vechile provincii romane, adică în Siria, la Antiochia. Aici însă s-a produs un foarte puternic seism, care a distrus o mare parte din oraş. Traian a scăpat cu viaţă în chip aproape miraculos: propaganda imperială a profitat de această calamitate pentru a-l revela pe cezar ca un personaj harismatic.[145] După Malalas, cutremurul s-a declanşat la 13 decembrie 115.[146]

[142] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 173; D. TUDOR, *op. cit.*, p. 48.

[143] Ocuparea oraşului Batnae este prezentată de Xiphilin ca ultimul eveniment militar notabil al anului 115: DIO, *Hist. Rom.*, 68, 23, 2. Iar SEX. RUF., *Breu.*, 20 confirmă faptul: vezi şi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 171; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 295; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 102; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 384. Dar J. GUEY, *op. cit.*, pp. 72—74 este cel care precizează că acesta a fost ultimul eveniment al anului 115.

[144] Deci şi aceste salutaţii sprijineau incorporarea epitetului de *optimus* ca *agnomen* în „formula" titlurilor imperiale. Salutaţia a unsprezecea data de la sfîrşitul anului 115 şi recompensa ocuparea Batnei şi a Anthemusiei: a zecea fusese prilejuită, poate, de pătrunderea în Adiabene şi de performanţa lui Sentius: vezi J. GUEY, *op. cit.*, p. 74 şi îndeosebi F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 102.

[145] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 24—25 descrie cutremurul sau mai exact spus lanţul de seisme care au zguduit regiunea mai multe zile la rînd. Xiphilin narează totodată legenda salvării lui Traian, din care rezulta că împăratul a scăpat cu viaţa numai datorită protecţiei divine. Printre victime se număra şi consulul sau fostul consul Marcus Pedo Vergilianus. Pentru cutremur vezi şi IUV., *Sat*, 6, 411—412; AUR. VICT., *Caes.*, 13, 11.

[146] MAL., *Chron.*, 11, 359—360. Pentru acest seism şi implicaţiile lui vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 174—176; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 296—297; J. GUEY, *op. cit.*, pp. 95—103; F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 65—83.

5. Mesopotamia romană. Traian Parthicus. În toamna anului 115, Traian a transformat majoritatea teritoriilor cucerite la răsărit de Tigru într-o nouă provincie romană, Mesopotamia. Desigur Osdroene fidelă Romei, aşa cum remarcă Malalas, n-a fost încorporată în noua provincie şi a devenit regat clientelar.[147] La nord noua provincie se întindea pînă la Taurus, la est pînă la fluviul Tigru, la vest pînă la Eufrat. Graniţa meridională apare mai puţin sigură, dar ea coincidea probabil cu limitele înaintării romane din 115.[148] Organizarea noii provincii s-a desfăşurat simultan cu implantarea romană solidă în Armenia, amorsată, cum am văzut, tocmai în 115, la un an după cucerirea ţării.[149] Dealtfel Xiphilin corelează anexarea celor două provincii[150], iar mai mulţi sesterţi reflectă nu numai cucerirea ci şi structurarea Armeniei şi Mesopotamiei, integrarea lor în administrarea şi viaţa complexă a Imperiului. Legendele acestora apar concludente: „Armenia şi Mesopotamia supuse puterii poporului roman", ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P*(opuli)* R*(omani)* REDACTAE.[151] Numeroase monede sărbătoresc anexarea şi organizarea noilor provincii, figurează în 115 şi chiar în 114 soldaţii romani, Victoria, Pacea consecutivă ei, *Fortuna*, *Felicitas*, „Sănătatea împăratului", SALVS AVG*(usti)*.[152] În sfîrşit nişte *aurei* celebrează trecerea sub controlul Romei, ca regate clientelare, a unor teritorii vecine Mesopotamiei. Nu ştim exact la ce regate se referă legenda REGNA

[147] MAL. *Chron.*, 11, 358.

[148] J. GUEY, *op. cit.*, pp. 78–79; F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 141–148. Dar noi credem că aceste limite se aflau sensibil mai la sud decît Singara, propusă de aceşti doi cercetători ca ultim avantpost roman spre sud.

[149] Vezi şi F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 100; 137; 207.

[150] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 33 şi SEX. RUF., *Breu.*, 14.

[151] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 21, nr. 39; P. STRACK, *op. cit.*, p. 21, nr. 472–474.

[152] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 29, nr. 11–113; 55, nr. 355; 63, nr. 435 (un soldat, Victoria); 55, nr. 351–354 (Pacea); 33, nr. 142; 34, nr. 148–149 (FELICITAS, FORT*una)*; 53, nr. 331–333 (SALVS AVG*usti)*. P. STRACK, *op. cit.*, p. 226–227, nr. 238 se referă la *aurei* care reprezintă pe *Genius senatus*, legenda VOTA SVSCEPTA şi pregătesc celebrarea a douăzeci de ani de domnie a lui Traian.

ADSIGNATA „regate distribuite".[153] După părerea noastră, unul din aceşti regi clienţi trebuie să fie Abgar al Osdroenei, definitiv instalat în 115 ca monarh dependent de Imperiu. Iar în interiorul Mesopotamiei romane se deschid drumuri importante: unul dintre acestea se întindea pînă la Singara.[154]

Însă unele surse literare adaugă fundării provinciilor Armenia şi Mesopotamia, întemeierea unei a treia: *Assyria*.[155] Dar, cu toate că romanii trecuseră după părerea noastră Tigrul încă în 115, sîntem de acord cu cercetătorii care apreciază că înfiinţarea acestei provincii a avut loc abia în 116.[156] Organizarea Mesopotamiei romane, implantarea solidă a romanilor între Eufrat şi Tigru, în plin spaţiu partic, intenţia de a continua exaltarea lui Traian ca *optimus*, pregătirea unei campanii de mari proporţii în 116, explică de ce senatul i-a decernat lui Traian titlul de *Parthicus*. Xiphilin consemnează asumarea titlului respectiv ca un corolar al epitetului de *optimus*.[157] În alt pasaj, epitomatorul afirmă că supranumele de *Parthicus* a fost confirmat de cucerirea Ctesiphonului.[158] Ar putea rezulta din aceste alegaţii că senatul i-ar fi conferit lui Traian titlul de *Parthicus* la sfîrşitul lui 115 sau la începutul lui 116, dar că împăratul l-a asumat abia după ocuparea capitalei parţilor,

[153] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 51, nr. 324; P. STRACK, *op. cit.*, p. 222, nr. 250; 475; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 39, nr. 48; J. GUEY, *op. cit.*, pp. 75—77 a subliniat că aceste monede şi situaţia la care ele fac aluzie nu pot data din 114, ci din 115.

[154] Cum atestă o bornă descoperită lîngă Singara şi inscripţia respectivă publicată de René CAGNAT în *Syria*, 8, 1927, p. 53. Vezi şi M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 137, nr. 422; J. GUEY, *op. cit.*, p. 78. Arcul de triumf de la Doura-Europos ilustrează de asemenea şi exaltă implantarea romană în Mesopotamia.

[155] SEX. RUF., *Breu.*, 20; EUTROP., *Breu.*, 8, 2; HIERON., *Chronic.*, p. 196, CCXXIII Olymp., an XVI, 113.

[156] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 176; J. GUEY, *op. cit.*, p. 80; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 9.

[157] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 23, 2 notează că Traian a devenit *Parthicus* după cucerirea cetăţilor Nisibis şi Batnae, dar că se mîndrea mai mult cu supranumele de *optimus*. Aşadar textul reliefează că *agnomen*-ul obţinut în 114 era mai important şi că epitetul de *Parthicus* constituia un adevărat corolar al optimizării oficiale a lui Traian.

[158] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 28, 2.

adică cîteva luni mai tîrziu.[159] Însă un fragment din Fastele de la Ostia a demonstrat că senatul a conferit lui Traian supranumele de *Parthicus* la 20 sau la 21 februarie 116, deci cu puțin înaintea celei de a treia campanii partice.[160] Titlul a fost acceptat de Traian, oficializat și difuzat în cuprinsul Imperiului la începutul lunii aprilie.[161] Inscripții datate din luna mai sau de mai tîrziu atestă acceptarea și propagarea supranumelui înainte de căderea Ctesiphonului.[162] Referința lui Xiphilin la acest epitet cu prilejul ocupării Ctesiphonului trebuie înțeleasă doar în sensul că acest eveniment a dovedit judiciozitatea deciziei senatului, deoarece Traian i-a zdrobit cu adevărat pe parți.

6. A treia campanie. În cursul lui martie 116, romanii au început a treia lor campanie, cea mai importantă. Încă în toamna lui 114, Manisaros în conflict cu Chosroes propusese lui Traian împărțirea statului part, astfel încît romanii urmau să conserve Armenia și să dobîndească Mesopotamia, în schimbul unui sprijin militar care i-ar fi permis să-l înlăture pe Chosroes.[163]

În concepția lui Traian, campania din 116 trebuia să reediteze performanța din 106: romanii urmau să ocupe capitala vrăjmașilor, Ctesiphon — precum cuceriseră cu zece ani în urmă Sar-

[159] Cum susțin R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 296; 299—300 și R. SYME, *Tacito*, p. 316 (care însă ține seama de o descoperire menționată de noi imediat). Controversele dintre cercetători au fost deosebit de aprige.

[160] Guido GALZA, *Tre nuovi frammenti di Fasti Ostienses*, în *Notizie degli Scavi*, 10, 1934—1935, pp. 247—256; J. GUEY, *op. cit.*, pp. 147—149; A. DEGRASSI, *Inscriptiones Italiae*, 13, 1, pp. 203; 232 și urm.; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 33, nr. 23. Fragmentul în cauză menționează de asemenea organizarea unor jocuri la 25, 26 și 28 februarie, care celebrau conferirea epitetului.

[161] Cum pune în evidență F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 39—52; pp. 122—123; 209. Vezi și R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1099—1100.

[162] *IGRR*, 1, 1267 = *CIG*, 4984 = *OGIS*, 677; *IGRR*, 4, 172; *CIL*, 10, 1634 = *ILS*, 300; *CIL*, 8, 621.

[163] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 22; vezi și J. GUEY, *op. cit.*, p. 69, dar și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 296. F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 38 notează: „...Trajan's eastern offensives occupied not two but three campaignig seasons".

mizegetusa *Regia* — și ulterior să profite de deruta creată în rîndurile inamicilor și să le lichideze statul. Ca și în al doilea război dacic sau în Armenia, Traian utilizează tactica ofensivei pe mai multe coloane, în cazul de față două. Original ni se pare doar faptul că împăratul nu conduce tot timpul o singură coloană[164], ci se deplasează de la una la alta, încercînd să acopere toate fronturile, în ciuda vîrstei sale înaintate. Una dintre coloane a urmat drumul lui Alexandru, prin Adiabene și Apameea, cealaltă a preferat să avanseze de-a lungul Eufratului, pe calea „Celor zece mii" ai lui Xenophon. Oricum marșul romanilor s-a efectuat în ambele cazuri sistematic, minuțios, cu o pregătire logistică remarcabilă.

În primăvara anului 116, probabil chiar în luna martie, Traian sosește la Nisibis, unde pune la punct ultimile pregătiri. În continuare, ia conducerea coloanei care trebuia să treacă Tigrul. Noi susținusem că romanii pătrunseseră în Adiabene încă din 115. Ce se întîmplase? Sursele nu ne dau indicații, însă ne îngăduim să propunem o ipoteză originală, după știința noastră. Profitînd de cutremurul de la Antiochia, care reținea pe Traian departe de cîmpul de luptă, Mebarsapes contraatacase și lichidase capul de pod roman din Adiabene. Așadar Traian a luat personal comanda corpului de armată care relua ofensiva împotriva Adiabenei.[165] Trecerea fluviului s-a efectuat dealtfel foarte dificil, întrucît inamicii au opus o dîrză rezistență: arcașii lor au stînjenit operația, dar bărcile încărcate cu soldați romani au forțat trecerea fluviului.[166] În continuare, forțele romanilor au supus întreaga Adiabene, iar Traian a avut prilejul să treacă pe la Gaugamela și Arbela, locuri unde Alexandru se acoperise de glorie.[167] Însă unele detașamente romane au avansat adînc spre est și spre vest, încît cre-

[164] Dar știm oare cu certitudine că în al doilea război dacic și în a treia campanie a primului conflict cu Decebal, Traian nu s-a deplasat foarte mobil între diversele coloane?

[165] Nu sîntem așadar de acord cu J. GUEY, *op. cit.*, pp. 116—117 care considera că Traian n-a luat parte la operațiile din Adiabene și n-a mers pe urmele lui Alexandru. Acest punct de vedere a fost judicios combătut de către F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 135.

[166] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 26, 1—3.

[167] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 26.

dem, împreună cu Paribeni, că a fost ocupată şi Ninive, vechea capitală a asirienilor[168]. Opinăm că s-a recurs la crearea rapidă, oarecum improvizată, a unei noi provincii romane, *Assyria*, ale cărei graniţe depăşeau limitele Adiabenei[169].

Împăratul a trebuit să părăsească coloana care ocupase Adiabene. Această coloană şi-a continuat înaintarea pe drumul lui Alexandru, la est de fluviul Tigru, spre alte centre importante, spre Apameea şi apoi Ctesiphon.[170] *În fruntea unui mic corp de* gardă, după opinia noastră de la nivelul actualului Kirkuk, unde contemplase emanaţiile zăcămintelor petrolifere, prin Hatra[171], proaspătul *Parthicus* a străbătut în diagonală Mesopotamia, ca să întîlnească forţele romane care coborau Eufratul. Credem că tocmai la Doura-Europos, unde se ridica arcul de triumf, şi în aprilie sau în mai 116, a luat împăratul comanda corpului de armată al Eufratului, sprijinit, cum am mai semnalat, de o puternică flotă.[172]

168 R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 298.

169 Am consemnat mărturiile antice ale creării acestei provincii, la care adăugăm acum şi OROS., *Adu. Pag.*, 7, 12, 2. Am văzut că Asiria n-a putut fi creată în 115, însă ea a fost fundată în primăvara anului 116. André MARICQ, *Classica et Orientalia. 6. La province d'„Assyrie" créée par Trajan. À propos de la guerre parthique de Trajan*, în *Syria*, 35, 1957, pp. 254—263 crede că Asiria lui Traian ar fi fost de fapt *Babylonia* cucerită în 116. N. GOSTAR, *Inscription de Ti. Claudius Maximus*, pp. 88—97 respinge cu judiciozitate această ipoteză şi apreciază, pe baza finalului inscripţiei de la Grammeni, că Traian ar fi creat o NOVA SYRIA în nordul Mesopotamiei. Dar această provincie n-avea „loc" între Mesopotamia şi Armenia şi deci se situa la est de Tigru, indiferent dacă se numea *Assyria*, cum o menţionează sursele literare, sau *Noua Syria.*

170 Nu sîntem deci de acord nici cu C. DE LA BERGE, *op. cit.*, 177 şi nici cu R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 298, care apreciază că Traian a comandat pînă la sfîrşit coloana care a mers pe urmele lui Alexandru. A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 385 relevă cu sagacitate că împăratul a părăsit-o şi s-a îndreptat spre celălalt corp de armată.

171 DIO, *Hist. Rom.*, 68, 27 (pentru bitum); G. RAWLINSON, *The Sixth Great Oriental Monarchy*, London, 1873, p. 311 socotea că Traian a trecut cu întreaga armată prin Hatra, de la Tigru la Eufrat. J. GUEY, *op. cit.*, p. 115 a criticat pe bună dreptate teza transferării întregii armate. Dar noi apreciem că Traian s-a îndreptat prin Hatra spre Doura-Europos numai cu pretorienii şi unele forţe necesare securităţii sale, lăsînd grosul armatei Tigrului să-şi continue înaintarea spre sud.

172 La Kirkuk aflase probabil Traian că devenise *Parthicus*. În ciuda excepţionalei mobilităţi a coloanei care operase în Adiabene şi a războiului fulger realizat acolo, corpul de armată de pe Eufrat era în mod aproape cert mai numeros şi mai important. Trupele care îl formau coborîseră de la Nisibis sau veniseră din Siria pe Eufrat.

Întretimp, Traian fusese salutat a douăsprezecea oară ca *imperator*. Unii cercetători moderni atribuie această salutaţie trecerii fluviului Tigru, dar noi opinăm că ea a avut loc puţin mai tîrziu şi că s-a datorat terminării în bune condiţii şi într-un timp record a cuceririi Adiabenei şi Asiriei. Soldaţii au salutat *imperator* pe Traian la Kirkuk, înainte de plecarea lui spre Eufrat.[173]

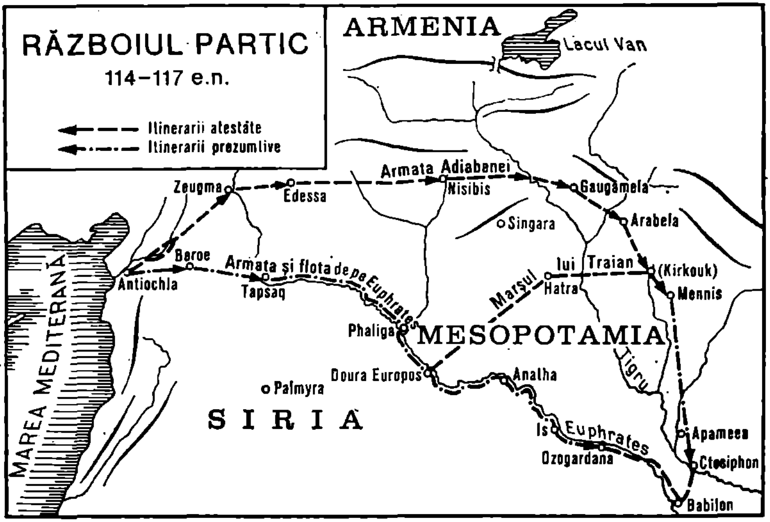

În continuare, Traian coboară Eufratul şi trece pe la Ozogardana.[174] Romanii înaintează spre sud, iar Xiphilin susţine că ei au ocupat chiar Babylonul, înainte de a ataca Ctesihponul.[175] Cum Babylonul se afla la sud-vest de Ctesiphon, Julien Guey

[173] Concepţia „tradiţională" apare la J. GUEY, *op. cit.*, p. 108 şi A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 385. C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 179 şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 300 consideră că *imperator* XII ar data abia din vara lui 116, ca o consecinţă a cuceririi Ctesiphonului. Nu se poate preciza luna inscripţiilor care consemnează această salutaţie: *CIL*, 10, 1634 = *ILS*, 300; *ILS*, 301.

[174] AM. MARC., *Res Gest.*, 24, 2, 3 care în legătură cu înaintarea lui Iulian în aceste locuri semnalează că la Ozogardana *principis Traiani tribunal ostendebatur.*

[175] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 26–28.

opinează că Traian nu s-a întors îndărăt și prin urmare că n-a avansat pînă la Babylon.[176] Totuși, deși Xiphilin nu respectă totdeauna cronologia reală a evenimentelor, credem că de data aceasta el ne informează corect: înainte de a ataca principalul centru al parților, *Parthicus* — prudent ca totdeauna — și-a asigurat spatele împotriva unei eventuale diversiuni. Xiphilin notează că parții nu rezistau pentru că erau încă sfîșiați de disensiuni interne.[177] De fapt ei se temeau să atace efectivele romane considerabile, care înaintau atît de sistematic. Așadar înainte de a începe asaltul Ctesiphonului, coloana condusă de Traian a ocupat Babylonul și Seleucia de pe Tigru, aflată dealtfel în apropierea capitalei de „iarnă", mesopotamiene, a statului part.[178]

Nu-i mai rămînea așadar lui Traian decît să atace Ctesiphonul. Pentru a-și aduce flota din Eufrat pe Tigru, unde se afla puternica cetate partică, se pare că Traian s-a slujit de vechiul canal de legătură, aproape tot atît de larg cît un fluviu, care unea cele două rîuri principale din Mesopotamia: Naharmalcha sau Fluviul Regal, reamenajat probabil de romani în vederea transportării flotei.[179] În jurul Ctesiphonului, coloanele romane au făcut joncțiune și au trecut la un susținut asediu al orașului. Sursele nu dau informații asupra acestui asediu, dar acesta trebuie să fi fost

[176] J. GUEY, *op. cit.*, pp. 110—112. *Contra* F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 10.

[177] DIO. *Hist. Rom.*, 68, 28. Informația este exactă, dar primejduirea capitalei lor n-a putut să nu-i înspăimînte pe parți și să nu estompeze divergențele: vezi și L. HOMO, *op. cit.*, p. 216.

[178] OROS., *Adv. Pag.*, 7, 12, 2: *Seleuciam et Ctesiphontem et Babylonem occupavit;* și IORD., *Rom.*, 267. Prin urmare izvoarele corelează într-un fel sau altul ocuparea acestor trei orașe, principalele centre urbane din Parția occidentală.

[179] AM. MARC., *Res Gest.*, 24, 6, 1 îl consideră chiar săpat de Traian, dar canalul exista de multă vreme și Traian n-a putut decît să-l reamenajeze. Lucrările s-au efectuat cu unele dificultăți. DIO, *Hist. Rom.*, 68, 28, 2 pretinde că Traian a vrut să se sape un nou canal, că a renunțat și că și-a trecut corăbiile pe uscat, cu ajutorul unor pîrghii. Această informație este contestată de savanți, care susțin în general că flota ar fi trecut prin Naharmalcha: C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 179; J. GUEY, *op. cit.*, p. 112. Mărturia lui Xiphilin comportă însă unele aluzii la dificultățile trecerii flotei prin canal și e posibil ca unele corăbii să fi fost purtate pe uscat.

dificil și destul de lung, căci a durat poate chiar o lună.[180] Parții s-au apărat de data aceasta cu înverșunare, comandați de Chosroes însuși. Asediul trebuie să fi început în iunie și să se fi încheiat în iulie 116. Chosroes a scăpat cu fuga, dar a lăsat în mîinile romanilor tronul de aur al Arsacizilor și propria sa fiică.[181]

Căderea Ctesiphonului a avut un ecou imens în Imperiu și la Roma. Nu numai că parții erau umiliți, dar romanii considerau că îi zdrobiseră pentru totdeauna. De fapt parții dispuneau de rezerve importante, concentrate în podișul Iranului, dar acest fapt era neglijat sau ignorat. Traian este salutat *imperator* pentru a treisprezecea și ultima oară[182]. O serie de monede celebrează din nou PROVID*(entia)*, FELICITAS AVGVST*(i)*, FORT*(una)*, reprezintă imaginile Victoriei sau ale Virtuții, îl figurează pe Traian cu platoșă și lance (în mîna stîngă) între două trofee.[183] Poate tocmai cu un asemenea prilej a decorat Traian o serie de ofițeri romani, care se distinseseră în cursul războiului partic.[184]

Dar a treia campanie partică nu s-a încheiat cu ocuparea Ctesiphonului, după cum nici al doilea război dacic nu s-a terminat prin distrugerea Sarmizegetusei. În lunile august și septembrie 116, o flotă romană magnifică, alcătuită din cincizeci de vase și comandată de Traian, instalat pe o somptuoasă galeră, coboară

[180] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 299 opinează cu sagacitate că rezistența trebuie să fi fost aprigă.

[181] R. P. LONGDEN, *op. cit.*, pp. 1—35, îndeosebi 14—15 presupune o trădare survenită în cetate, care ar fi accelerat căderea Ctesiphonului; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 28, 2 nu menționează decît căderea orașului, fapt care nu semnifică un asalt rapid și lesnicios (vezi nota anterioară). Tronul este pomenit de ARRIAN., ed. ROOS, p. 52; iar capturarea fiicei lui Chosroes de HIST. AUG., *Hadr.*, 13, 8 (care evocă și luarea tronului).

[182] Menționată de o diplomă militară din 8 septembrie 116: *ILS*, 301. DIO, *Hist. Rom.*, 68, 28, 2 nota asumarea salutației.

[183] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, pp. 50—51, nr. 313—323 (PROVIDENTIA); 33, nr. 142; 39, nr. 190—195; 46, nr. 272; 47, nr. 286—287; (FELICITAS); 34, nr. 148—164 (FORTVNA); P. STRACK, *op. cit.*, pp. 226, nr. 190; 431 (VICTORIA); 468 (imaginea lui Traian); 228, nr. 236; 248, nr. 460 (PROVIDENTIA); Vezi și M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 39, nr. 50.

[184] *ILS*, 2727; 2660; 2083; *CIL*, 9, 3108; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, pp. 90, nr. 246—247; 106, nr. 308—311.

pe Tigru spre Golful Persic.[185] Romanii înving pe locuitorii insulei Mesene, după ce nici măcar o puternică furtună nu putuse să stăvilească înaintarea flotei romane; Attambelos este instalat ca rege-clientelar în Mesene.[186]

Characene este subjugată și romanii ajung la Golful Persic, după ce ocupaseră fortăreața de la Spasinou-Chorax, aflată în apropierea țărmurilor oceanului.[187] Iar Iordanes menționează edificarea unei statui a lui Traian pe țărmurile Golfului Persic și crearea unei escadre navale în Oceanul Indian.[188] În acest mod, romanii dispuneau de două flote, menite protejării comunicațiilor cu India ori susținerii navale a unei expediții în Iran sau chiar mai departe.

Xiphilin atestă dealtfel accentuarea preocupării lui Traian pentru indieni și problemele lor.[189] Se pare că împăratul privea cu melancolie o corabie care pornea spre India și regreta că vîrsta îl împiedica să se îndrepte spre meleagurile indienilor.[190] De fapt, Traian se gîndea că trebuia deocamdată să termine războiul partic.

Înaintarea lui Traian pînă la Golful Persic, cucerirea Irakului și Kuweitului actual a suscitat la Roma un nou val de entuziasm, cu aplicație încurajat de propaganda imperială. Cu acest prilej, i-a decernat senatul lui Traian dreptul de a triumfa asupra oricărui popor, drept la care ne-am referit în capitolul anterior.[191] De asemenea tot cu acest prilej a fost hotărîtă edificarea unui arc

[185] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 3—4; ARRIAN, ed. ROOS, p. 51 (pentru flotă). Pentru coborîrea pe fluviu spre Golful Persic, vezi J. GUEY, *op. cit.*, p. 119; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 10; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 385; L. HOMO, *op. cit.*, p. 217.

[186] EUTROP., *Breu.*, 8, 2.

[187] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 28, 4.

[188] IORD., *Rom.*, 268. J. GUEY, *op. cit.*, p. 119 se îndoiește fără temei că această statuie ar fi fost ridicată. Am văzut *supra* nn. 11 și 12 că și alți autori antici menționează o flotă în *Mare Rubrum*, pe care au tendința de a-l confunda cu Golful Persic. De fapt Traian a înființat flote în amîndouă locurile, în Marea Roșie și în Golful Persic.

[189] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 29, 2.

[190] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 29, 1—2.

[191] În acest moment a scris Traian senatului că a avansat mai departe decît Alexandru. Se referea desigur la depășirea spre sud a liniei frontului creat de marele macedonean și semnifica potențarea absolutismului prin depășirea celebrului arhetip.

de triumf în forul lui Traian. Principele n-a asumat o nouă salutaţie pentru că aflase veşti rele sau fiindcă dorea să devină *imperator* pentru a paisprezecea oară la întoarcerea în tabăra de iarnă. Într-adevăr, probabil că în octombrie 116 el s-a întors la Babylon, unde îl aşteptau „veştile rele", adică ştirea declanşării unei ample insurecţii în spatele frontului său de la Golful Persic: aşadar, oricum deteriorarea situaţiei militare a oprit cascada onorurilor şi felicitărilor.

Traian cucerise teritorii imense, zonele cele mai civilizate, mai importante din punct de vedere economic şi cultural ale imperiului parţilor. Sîntem însă de părere că intenţiile sale erau mult mai îndrăzneţe.

7. Parthia Capta. Planurile lui Traian. Romanii nu integraseră nici unei provincii cuceririle lor din vara şi toamna anului 116: Babylonia, teritoriile de la Golful Persic, cu excepţia Mesenei, zona Ctesiphonului. Traian putea lesne anexa aceste teritorii provinciilor Mesopotamia şi Asiria, sau numai celei dintîi. Ar fi putut de asemenea crea o nouă provincie: Babylonia. Totuşi timp de luni întregi aceste teritorii n-au fost încorporate nici unei structuri administrative.[192]

Exista de asemenea soluţia alcătuirii unui stat part vasal Romei în aceste teritorii, soluţie la care se va face apel în 117. Totuşi Traian nu recurge la o asemenea operaţie. Mai mult, legendele unor *aurei* proclamă limpede Partia cucerită, PARTHIA CAPTA.[193] Aceste monede fuseseră bătute după ocuparea Ctesiphonului şi în timpul marşului triumfal spre Golful Persic. Dar aceşti *aurei* semnificau nu numai zdrobirea şi umilirea parţilor, ci şi anexarea clară la Imperiu a teritoriilor ocupate. Totodată rezultă, ca implicaţie deosebit de importantă, lichidarea statului Marelui Rege, plan fundamental al politicii imperiale. Dealtfel, izvoarele literare

[192] Cum sublinia F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 148.
[193] H. COHEN, *op. cit.*, p. 38, nr. 184—186; P. STRACK, *op. cit.*, p. 224, nr. 247; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 119, nr. 606; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 39, nr. 49. Sub bustul lui Traian se află un glob, simbol al cuceririi întregii lumi locuite.

atestă că Traian intenţiona să continue cucerirea teritoriilor partice. Xiphilin susţine că romanii au cucerit cea mai mare parte a Mesopotamiei şi a ţării parţilor.[194] Această aserţiune nu corespunde adevărului, dar intenţia lui Traian apare corect surprinsă de epitomator şi de izvorul său. Mai limpede încă, Iuliam, care va relua gesta lui Traian, atribuie împăratului, în discursul adresat zeilor, regretul că bătrîneţea l-a împiedicat să desăvîrşească cucerirea Parţiei.[195]

Ni se pare aşadar clar că Traian îşi propunea continuarea războiului împotriva parţilor în platoul iranian.[196] Este puţin probabil ca Traian să fi avut în vedere cucerirea nordului şi centrului Iranului, respectiv Media, *Parthia* iniţială, punctul de plecare şi vechea bază a Arsacizilor, aflată în nord-estul podişului şi la vest de Marea Caspică, regiune care nu putuse fi niciodată supusă de diadohii lui Alexandru.[197] Aceste teritorii erau greu accesibile şi apărate cu înverşunare. Dar nu vedem de ce Traian n-ar fi proiectat cucerirea sudului Iranului pînă la Indus şi pe ţărmul Golfului Persic, adică a Susianei, Persidei — cu marile oraşe Susa şi Persepolis — şi eventual a Caramaniei şi a Gedrosiei. Altfel nu se putea asigura accesul liber pe uscat spre India şi n-ar fi avut sens întreţinerea unei propagande active în jurul cuceririi Parţiei, subjugării a nenumărate seminţii şi depăşirii gestei lui Alexandru. Forţele romane care ocupaseră Ctesiphonul ar fi putut supune şi teritoriile limitrofe Golfului Persic, vechile centre opulente şi civilizate ale Ahemenizilor. Extinderea teritoriilor romane ar fi coincis astfel cu zonele deţinute acolo de Seleucizi în secolul al treilea înaintea erei noastre. Iar în nordul Iranului puteau subsista unul sau mai multe regate treptat integrate influenţei romane.

Se poate însă obiecta că Traian n-avea nevoie să aştepte campania iraniană pentru a transforma în provincii cuceririle din vara

[194] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 33.
[195] IUL. *Caes.*, 22.
[196] În pofida ipotezei contrarii enunţate de J. GUEY, *op. cit.*, pp. 26; 144–145.
[197] În afară de cazul cînd această regiune s-ar fi supus singură romanilor. Vîrsta lui Traian suscită o obiecţie, dar împăratul se simţea încă sănătos. Pe lîngă aceasta, putea spera că urmaşul îi va continua opera.

anului 116: pînă atunci procedase tocmai într-un asemenea mod, adică organizase administrația romană pe etape. Dar, de data aceasta, Traian putea ezita în privința limitelor și structurilor zonelor anexate și lăsa organizarea administrației romane pentru iarna lui 116, menită de asemenea unei minuțioase pregătiri a campaniei pe care urma s-o desfășoare în Iran și în 117.[198] Într-adevăr, declanșarea unei revolte generale în orientul Imperiului, obligă pe împărat și pe sfetnicii lui să-și schimbe planurile.

C) OPERAȚIILE MILITARE. REX PARTHIS DATUS

1. Revolta iudeilor. La Babylon, unde aducea sacrificii în palatul lui Alexandru, împăratul trebuie să constate că răscoala antiromană se generaliza în noile posesiuni romane și chiar în afara lor[199]. Insurecția declanșată în vara anului 116, puțin după căderea Ctesiphonului și în timpul înaintării spre Golful Persic, se întindea în ritm foarte rapid.

Se pare că întîi s-au răzvrătit iudeii din provincia Mesopotamia și poate cei din Asiria și Babylonia. Potrivit lui Hieronymus insurecția iudeilor este anterioară lunii septembrie 116[200]. Exegeza modernă judecă în general rebeliunea iudeilor simultană cu răscoala altor populații din teritoriile recent subjugate de romani și cu contraofensiva partică[201]. Totuși, pe baza mărturiei aceluiași Hiero-

[198] Chiar J. GUEY, *op. cit.*, p. 142 recunoaște: „il médite, mais sans pouvoir la réaliser faute de temps, la réduction en province romaine de la Babylonie." Iar L. HOMO, *op. cit.*, p. 217 afirmă că Traian dorea să ruineze regatul parților.

[199] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 29—30. Insurecția n-a început la sfîrșitul lui 116, cum afirma A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, p. 49. Pentru amploarea răscoalei, vezi R. P. LONGDEN, *op. cit.*, p. 16 și J. GUEY, *op. cit.*, p. 122; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1100.

[200] HIERON., *Chronic.*, p. 196, CCXXX Olymp., an XVIII, 115: *Iudaeis Mesopotamiae rebellantibus praecipit imperator Traianus Lysiae Quieto, ut eos prouincia exterminaret.* Al optsprezecelea an se încheie în septembrie.

[201] J. GUEY, *op. cit.*, pp. 126—128; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 154; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 387; R. SYME, *Tacito*, p. 316; L. HOMO, *op. cit.*, p. 218.

nymus, noi considerăm că revolta populației evreiești, declanșată probabil în august 116, trebuie să fi fost cu puțin anterioară insurecției celorlalte seminții, deși ulterior strîns asociată acesteia din urmă. Iudeii erau foarte numeroși în teritoriile recent cucerite, mai ales în Mesopotamia, în Osdroene și în Adiabene, dar și în alte regiuni, și se bucurau de o influență notabilă. Ei locuiau pe aceste meleaguri din era biblică.

Cauzele revoltei au fost în primul rînd economice. Exigențele fiscalității romane apăsătoare apăreau insuportabile noilor supuși, deprinși cu regimul impozitelor mult mai blînd al Marelui Rege. În sfîrșit, ocupația romană amenința grav pozițiile comerciale deținute de negustorii evrei[202]. Dar acționau și alte motivații. Iudeii fuseseră atașați Arsacizilor, inamicii Romei, și erau ostili Imperiului care distrusese templul de la Ierusalim și împrăștiase populația evreiască. De asemenea Traian, urmașul spiritual al lui Alexandru, apărea ca exponentul unui elenism detestat de iudei[203]. La toate acestea, se adăuga, după opinia noastră, mentalitatea mesianică, foarte răspîndită printre toți iudeii epocii, care considerau perturbările create de războiul romano-part ca semnul prăbușirii vechilor state și prilejul afirmării idealurilor politice ale ebraismului. Totodată, diplomația partă, constant activă — am văzut că Arsacizii negociaseră și cu Decebal — a profitat de starea de spirit a iudeilor și i-a incitat la răscoală[204].

Revolta iudeilor din Mesopotamia a fost curînd sprijinită de coreligionarii lor din vechile provincii ale Imperiului. Unii cerce-

[202] Pentru cauzele economice, vezi R. P. LONGDEN, *op. cit.*, p. 28; J. GUEY, *op. cit.*, pp. 123—125; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 211; J. GAGÉ, *L'empereur romain devant Sérapis*, p. 15. Comercianții romani monopolizau negoțul.

[203] Pentru acest grup de cauze, vezi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 300; J. GAGÉ, *L'empereur romain devant Sérapis*, p. 15.

[204] Pentru raporturile dintre iudei și parți, asocierea lor în 116, vezi și J. GUEY, *op. cit.*, pp. 126—127; Mario Attilio LEVI (Manlio CANAVESI), *La politica estera di Roma antica*, vol. 2, Milano, 1942, p. 364; L. MOTTA, *La tradizione sulla rivolta ebraica al tempo di Traiano*, în *Aegyptus*, 32, 1952, pp. 474—490.

tători cred că această răscoală s-a produs abia în primăvara anului 117[205]. Credem însă că această revoltă trebuie să fi izbucnit chiar în toamna tîrzie a anului 116, poate în noembrie, tocmai pentru a sprijini acțiunea ebreo-partă din teritoriile cucerite de Traian[206].

Cauza principală a acestei insurecții generale a rezidat în sprijinirea răscoalei din noile provincii. Mandatarii parților și iudeilor mesopotamieni au jucat un rol important în dezlănțuirea mișcării și au determinat comunitățile ebraice să ridice steagul revoltei. Totuşi s-au adăugat şi alți factori, fără de care rebeliunea nu s-ar fi produs sau ar fi avut efecte mai modeste. De altminteri, în Egipt se produseseră tulburări în rîndurile evreilor încă din 115 sau chiar 114 e.n.[207]. Politica lui Traian față de comunitățile ebraice se dovedise pînă atunci tolerantă, în unele împrejurări chiar favorabilă lor[208]. Iudeii îl simpatizau pe Traian, iar grecii din Alexandria acuzau pe împărat şi pe Plotina de a proteja pe evrei și de a persecuta pe eleni[209]. Totuşi cînd agitația comunității ebraice a luat proporții, administrația imperială a trecut la măsuri împotriva iudeilor sau poate numai pentru ocrotirea lor; dar ei erau separați de restul locuitorilor și se simțeau supuşi unei anumite segregații. Cutremurul din Antiochia exasperase atît ostilitatea elenilor cît și nemulțumirea iudeilor, care — de pe poziții opuse — considerau seismul ca un semn. În aceste condiții, mentalitatea mesianică, mai pregnantă în provinciile romane vechi decît în cele noi, împin-

205 J. GUEY, *op. cit.*, pp. 126—128; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 387.

206 R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 300 se referă la iarna anului 116.

207 Aceste agitații cuprinseseră Alexandria şi chiar restul țării şi determinaseră edictul prefectului Egiptului din 12 octombrie 115, care fixa pe evrei într-o zonă limitată a marelui oraş elenistic. La agitația comunităților ebraice face aluzie şi HIERON., *Chronic.*, p. 196, CCXXX Olymp., an XVII, 114, cînd situează răscoala propriu-zisă în 114—115.

208 Amintim că Traian suprimase *fiscus Iudaicus* şi că menajase autonomia comunităților ebraice. Unii iudei primiseră privilegii de la administrația imperială, încît cei din Ostia luaseră numele de *Traianenses; IG.*, 14, 925.

209 Greci alexandrini au fost condamnați la moarte pentru că au provocat tulburări.

gea pe iudei la revoltă. Astfel emisarii parţilor şi iudeilor mesopotamieni au provocat cu uşurinţă declanşarea rebeliunii[210].

Orosius prezintă insurecţia iudeilor ca un fenomen izbucnit simultan în toate provinciile afectate de ea, în urma unei furii bizare[211]. Cu siguranţă că acţiunea a fot concertată, strîns coordonată cu cea declanşată în noile provincii, şi că a urmărit zdrobirea romanilor, prinşi între două „focuri", şi împărţirea Orientului între parţi, iudei şi alte populaţii, subjugate de romani şi de eleni. Totuşi mici diferenţe de dată trebuie să fi survenit între cele trei răscoale ebraice[212].

Răscoala a izbucnit mai întîi în Cyrenaica, foarte slab apărată de trupele romane şi a prilejuit ravagii teribile. Rebelii au tratat cu deosebită cruzime pe romanii şi pe grecii din provincie, pe care au ocupat-o, şi au pătruns în Egipt pentru a-şi uni forţele cu răsculaţii de acolo. Ei au proclamat ca rege al iudeilor pe şeful lor Andreas sau Loukouas.[213] O insurecţie la fel de violentă a izbucnit în Cipru, sub conducerea lui Artemion. În insulă, iudeii, care erau aici foarte numeroşi, au distrus complet Salamina, capitala Ciprului antic.[214] Unele tulburări par să se fi produs

[210] EUSEB., *Hist. Eccl.*, 3, 33, 2 semnalează persecuţii spontane, populare împotriva creştinilor şi probabil iudeilor, consecutive seismului. Totodată, iudeii aşteptau cu ardoare crescîndă pe Messia: R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 196. A. IORDĂNESCU, *op cit.*, p. 49 observă că şeful iudeilor răsculaţi în Cyrenaica şi-a luat titlul de rege, care echivala cu cel de Messia.

[211] OROS., *Adu. Pag.*, 7, 12, 6.

[212] Izbucnite aşadar în noembrie şi poate la începutul lui decembrie 116. Rebelii sperau în concentrarea forţelor romane dincolo de Eufrat, imobilizate în taberele de iarnă şi hărţuite de răsculaţii de acolo şi de contraofensiva partică.

[213] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 32, 1; OROS., *Adu. Pag.*, 7, 12, 6; EUSEB., *Hist. Eccl.*, 4, 2, 3. Xiphilin greşeşte cînd situează răscoala în vara anului 117. El prezintă în felul următor acţiunile rebelilor: grecii şi romanii au fost tăiaţi cu securea în două, aruncaţi fiarelor sau obligaţi să se lupte între ei ca gladiatorii, iar învingătorii îşi făceau veşminte din pielea şi din intestinele lor. Rebelii ar fi ucis două sute douăzeci de mii de oameni. Dar Xiphilin exagerează. Oricum, iudeii locuiau în număr mare în Cyrenaica, provincie senatorială, practic fără garnizoane romane.

[214] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 32, 1 menţionează 240 000 de victime. Oricum OROS., *Adu. Pag.*, 7, 12, 8 şi HIERON., *Chronic.*, CCXXX Olymp., an XIX, 116 atestă că răsculaţii au exterminat toţi locuitorii romani şi greci din Salamina.

şi în Palestina, dar acolo iudeii erau încă prea slabi pentru a declanşa o acţiune de mari proporţii[215].

Principalul centru al răscoalei a fost totuşi Egiptul, tărîmul unui vechi contencios ebreo-elenic şi totodată locuit de un număr foarte mare de iudei, stabiliţi acolo din timpuri îndepărtate. Rebelii repede sprijiniţi de răsculaţii din Cyrenaica, au ocupat întregul Egipt, de la Teba la Marea Mediterană, cu excepţia Alexandriei, unde s-au închis romanii şi grecii, sub comanda prefectului Lupus: aici, după o luptă înverşunată, au fost masacraţi toţi iudeii, iar Proseuke, magnifica sinagogă a oraşului, a fost distrusă.[216] În schimb, greco-romanii din restul provinciei au fost vînaţi fără cruţare de către răsculaţi.[217] Dar, insurecţia iudeilor — oricît de numeroşi ar fi fost ei — n-ar fi determinat pierderea uneia dintre cele mai importante provincii ale Imperiului, dacă nu s-ar fi bucurat de sprijinul indigenilor, ţăranilor egipteni, crunt împovăraţi de fiscalitatea romană şi de către apăsarea grupurilor sociale elenizate dominante. Băştinaşii egipteni s-au răzvrătit la rîndul lor şi s-au asociat insurecţiei iudeilor.[218] După secole de stăpînire greco-romană, egiptenii aflau mijlocul de a se elibera.

Pierderea celor trei provincii — Egipt, Cyrenaica, Cipru — crea pentru Imperiu o dificultate majoră. Nu numai că erau pierdute — chiar şi efemer — teritorii pe care de secole nu le mai disputase romanilor nimeni, însă bazele de aprovizionare ale forţelor din Parţia fuseseră blocate şi căile de comunicaţie erau parţial tăiate. Numai vitalitatea Imperiului, condiţionată de împrejurările social-istorice, şi geniul militar al lui Traian au salvat situaţia.

2. Contraofensivă partă. Conducătorii parţilor fuseseră puternic impresionaţi de căderea Ctesiphonului şi se retrăseseră în Iran,

[215] HIST. AUG., *Hadr.*, 5, 2.

[216] OROS., *Adu. Pag.*, 7, 12, 7: *Aegyptum uero totam et Cyrenem et Thebaidam cruentis seditionibus turbauerunt. In Alexandriam autem commisso proelio uicti et adtriti sunt;* EUSEB., *Hist. Eccl.*, 4, 2, 2; HIERON., *Chronic.*, CCXXX Olymp., an XVII, 114.

[217] În această privinţă vezi A. FUKS, *op. cit.*, pp. 156—158.

[218] A. FUKS, *op. cit.*, p. 153; A. GARZETTI, *L'impero*, p. 676.

unde izbutiseră să-şi depăşească divergenţele, să opereze o unitate fie şi temporară, să-şi mobilizeze rezervele aflate în Media. Ei au profitat pe de o parte de gesta îndepărtată a lui Traian la Golful Persic şi de nemulţumirile, menţionate mai sus şi pricinuite de fiscalitatea romană mai apăsătoare decît cea a Marelui Rege. Emisarii Arsacizilor, după ce au împins la insurecţie pe iudei, au izbutit probabil în septembrie 116 să provoace o generalizare a răscoalei, încît Xiphilin notează că localnicii au alungat garnizoanele romane.[219] Toate teritoriile cucerite au fost cuprinse de răscoală: Mesopotamia, Asiria, Babylonia, chiar Armenia.[220]

Întors la Babylon, împăratul se află într-o situaţie foarte dificilă, pe care — cum am mai arătat — revolta iudeilor din vechile provincii o va complica suplimentar. Babylonul, reşedinţa împăratului, nu se va răzvrăti şi probabil nici Ctesiphonul, străjuit de o puternică garnizoană romană. În schimb devine centrul revoltei Seleucia de pe Tigru, cetate grecească, centru vital al fostului regat part, practic foarte puţin legat de soarta Arsacizilor, dar exasperat de exacţiunile la care îl supuseseră romanii.[221] După exemplul Seleuciei şi al comunităţilor ebraice, se revoltă după opinia noastră — între septembrie şi noiembrie 116 — poate Singara şi Dura-Europos, în orice caz Nisibis, Hatra, Edessa şi întreaga Oshroene.[222] Împăratul nu putea să trimită ajutoare în nord, deoarece grosul forţelor sale din Babylon era blocat de insurecţia Seleuciei, atît de apropiate de tabăra imperială şi de Ctesiphon.[223]

[219] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 29, 4. Vezi şi R. P. LONGDEN, *op. cit.*, p. 16; J. GUEY, *op. cit.*, p. 122; F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 88; 210—211.

[220] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 28, 4 evidenţiază că doar Mesene a rămas ferm leală Romei. Xiphilin nici nu se referă la insurecţia iudeilor mesopotamieni.

[221] Pentru răscoala Seleuciei, DIO, *Hist. Rom.*, 68, 30, 2. Vezi şi R. P. LONGDEN, *op. cit.*, p. 28; J. GUEY, *op. cit.*, p. 122; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 154.

[222] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 301; J. GUEY, *op. cit.*, pp. 122—125; F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 154; 211; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 386; L. HOMO, *op. cit.*, p. 218.

[223] Este cert că Osdroene s-a răsculat în bloc, dar nu ştim exact ce atitudine a adoptat Abgar al VII-lea, aliatul personal al lui Traian. El a murit cîndva între 6 iunie 116 şi 1 iulie 117, iar regatul clientelar Osdroene a fost anexat de romani, pînă în 118 sau în 119, cînd a fost cedat parţilor:

Totuşi răscoala unor cetăţi şi triburi autohtone ar fi fost destul de lesne înăbuşită, dacă Arsacizii n-ar fi sprijinit-o cu forţe importante. Cum am arătat mai sus, în descrierea celei de a doua campanii partice, trupele Arsacizilor, pornite de la bazele lor din Iran, s-au infiltrat prin Media Atropatene şi Gordyene şi au atacat din flanc provincia Mesopotamia.[224] O parte dintre forţele parte au pătruns de la sud spre nord în Armenia, iar o alta a înaintat spre miazăzi în Asiria. Cu sagacitate, F.A. Lepper a comparat această violentă contraofensivă partă cu o furtună.[225] Contraatacul a început probabil în noiembrie 116[226] şi — după Malalas — a fost condus de Meerdotes, fratele Marelui Rege, ajutat de Sanatruces şi de Parthamaspates; cum am arătat mai sus, primul era fiul lui Meerdotes şi celălalt fiul lui Chosroes însuşi.[227] După moartea lui Meerdotes, pricinuită de un accident, celor doi şefi Arsacizi li s-a adăugat Vologeses, tînărul fiu al lui Sanatruces, care a acţionat în Armenia.[228]

Contraofensiva partă a repurtat iniţial succes. În plină ripostă romană, cînd forţele lui Lusius începuseră reprimarea insurecţiei, potrivit lui Xiphilin, generalul roman Maximus a fost înfrînt şi ucis.[229] E. Hauler a demonstrat — pe baza unui palimpsest al lui Fronto — că e vorba de un fost consul, *legatus* al Mesopotamiei şi comandant a două legiuni, înfrînt de Sanatruces în nordul provin-

F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 92—95; 147. C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 185 consideră că Abgar a fost ucis de rebeli, iar J. GUEY, *op. cit.*, pp. 136—137 susţine că el a fost înlăturat şi omorît de romani, în timpul reprimării insurecţiei. Dat fiind strînsele relaţii personale ale lui Abgar cu Traian, apreciem că el a rămas credincios romanilor şi că a fost eliminat de proprii săi supuşi.

[224] Vezi *supra* n. 141.

[225] F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 211.

[226] Am arătat mai sus că invazia partă în teritoriile cucerite de Traian a fost deliberat coordonată cu rebeliunea iudeilor din Cyrenaica. Vezi *supra* n. 212.

[227] MAL., *Chron.*, 11, 351—353, citat şi *supra* n. 79. Malalas confundă mica diversiune partă din 114 cu violenta contraofensivă a Arsacizilor din 116. Pentru relaţiile de rudenie dintre Arsacizi, vezi *supra* n. 75.

[228] DIO, *Hist. Rom.*, 65, 9, 6. Pentru participarea „prinţilor“ Arsacizi la contraofensivă, vezi J. GUEY, *op. cit.*, pp. 123—125.

[229] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 30, 2. Maximus n-a fost însă trimis de la Babylon, cum afirmă Xiphilin, căci el se afla în Mesopotamia.

ciei, la *Balcia Tauri*, probabil în apropierea graniței cu Armenia, unde acționau alte forțe parte. Sanatruces, proclamat rege al Armeniei, a obținut strălucita sa victorie în decembrie 116. Acest general se numea de fapt Appius Maximus Santra.[230] Totodată forțele romane au suferit grele înfrîngeri și în Armenia.

Dar Imperiul avea suficiente resurse militare și diplomatice pentru a depăși criza, chiar dacă trebuia să renunțe la unele obiective pe care și le propusese înainte de acțiunea unită a parților și a iudeilor.

3. A patra campanie. Traian n-a părăsit Babylonul, ca să poată ține sub control personal punctele nevralgice ale teritoriilor partice, ca să coordoneze respingerea contraofensivei și să dirijeze de la distanță lichidarea rebeliunii. Desigur, trupele romane au fost scoase rapid din taberele de iarnă și aruncate în luptă. Traian a trimis ajutoare fără succes lui Maximus Santra și a expediat alte două corpuri de armată. Două legiuni, comandate de legații lor, Sextus Erucius Clarus și Tiberius Iulius Alexander, au supus Seleucia la un lung asediu, au cucerit-o și distrus-o, încît orașul a ars de la un capăt la celălalt[231]. Tot în fruntea a două legiuni sprijinite de numeroși auxiliari, cărora li s-au adăugat mai tîrziu trupele învinse ale lui Maximus Santra, Lusius Quietus era însărcinat concomitent cu zdrobirea rebelilor și cu respingerea contraofensivei parte.

Acțiunea lui Lusius a decis dealtfel soarta campaniei. În primul rînd, coloanele lui Lusius au luat cu asalt Nisibis, în decembrie 116, înaintea înfrîngerii lui Maximus.[232] După moartea lui Maxi-

[230] FRONTO, ed. NABER, pp. 204; 209; 217. Vezi E. HAULER, *Zu Frontos Principia historiae: über den letzten Abschnitt von Trajans Partherkrieg. Name des geschlagenen Legaten. Ort, Zeit und Urheber seiner Niederlage*, în *Wiener Studien*, vol. 38, 1916, pp. 166—175.

[231] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 30, 2. Vezi J. GUEY, *op. cit.*, pp. 129—130; R. SYME, *Tacito*, p. 316. Cînd a fost cucerită și nimicită Seleucia? Credem că după moartea lui Maximus Santra, la începutul anului 117, poate în luna ianuarie sau în februarie. Ca răsplată, Clarus și Alexander au devenit consuli în cursul anului 117.

[232] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 30 narează gesta lui Lusius. J. GUEY, *op. cit.*, p. 136 situează în decembrie ocuparea orașului Nisibis.

mus, generalul maur devine guvernator al Mesopotamiei. În vreme ce diplomaţia romană exploata divergenţele dintre Sanatruces şi Parthamaspates, evocate de Malalas[233], Lusius a reprimat fără cruţare rebeliunea iudeo-mesopotamiană şi a lichidat principalele ei focare.[234] În sfîrşit, cu rapiditatea care îi caracteriza acţiunile, în ianuarie sau mai de grabă în februarie 117, Lusius a început pacificarea Osdroenei şi a trecut prin foc şi sabie Edessa.[235] Cu aceeaşi mobilitate, la sfîrşitul iernii, Lusius a întîmpinat forţele lui Sanatruces; după înfrîngerea lui Maximus, acesta operase în Armenia şi pătrunsese din nou în Mesopotamia pentru a redresa situaţia de acolo. Parţii au suferit o grea înfrîngere, într-un loc necunoscut, iar Sanatruces a căzut în luptă.[236] Între timp, Parthamaspates trecuse de partea romanilor, cu o parte din forţele utilizate în contraofensiva partă. Romanii repurtau astfel concomitent succese diplomatice şi militare însemnate. Subsistau însă unele focare de rezistenţă, cum era Hatra. Luptele au continuat în Armenia, angajate între Vologeses şi guvernatorul provinciei Lucius Catilius Severus, pînă cînd în primăvara sau în vara anului 117 s-a încheiat un tratat de pace, care lăsa Arsacizilor o parte din teritoriile romane.[237] Vologeses a rămas rege al unei Armenii orientale, destul de întinse.

De asemenea la sfîrşitul iernii şi în primăvara anului 117, romanii au trecut la reprimarea sistematică a rebeliunii din vechile provincii. Lusius însuşi a fost trimis ca *legatus* în Palestina ca să

[233] MAL., *Chron*,. 11, 357, cum am arătat *supra*, le atribuie fără temei anului 113.

[234] OROS., *Adu. Pag.*, 7, 12, 7; HIERON., *Chronic.*, p. 196, CCXXX Olymp. an XVIII, 115 şi EUSEB., *Hist. Eccl.*, 4, 2, 5.

[235] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 30.

[236] MAL., *Chron.*, 11, 357 atribuie lui Traian uciderea lui Sanatruces care ar fi fost atacat de împărat, pus pe fugă, ajuns din urmă şi omorît de romani. R. P. LONGDEN, *op. cit.*, p. 18 acceptă această informaţie, dar J. GUEY, *op. cit.*, p. 132 susţine că Lusius a fost învingătorul lui Sanatruces. Pentru operaţiile desfăşurate de Lusius, vezi J. GUEY, *op. cit.*, pp. 130—138; A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, pp. 45; 50—54; F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 211—212; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 387; L. PETERSEN, *op. cit.*, pp. 213—214.

[237] DIO, *Hist. Rom.*, 65, 9, 6 se referă la acest tratat.

prevină declanşarea unei insurecţii puternice[238]. Pe de altă parte, în fruntea unor forţe de cavalerie şi de infanterie auxiliară, sprijinite de marinari şi de trei mii de veterani ai legiunii III Cyrenaica, Quintus Marcius Turbo înăbuşă revolta din Egipt şi din Cyrenaica. Represiunea a prilejuit măceluri cumplite.[239] Dar în Cyrenaica persistau încă puncte de rezistenţă în toamna anului 117, după moartea lui Traian[240]. Alte cohorte auxiliare au debarcat în Cipru şi au exterminat întreaga comunitate ebraică.[241]

4. Statul part clientelar. Pe de o parte Traian şi anturajul său înţelegeau că pentru moment o ofensivă romană împotriva Iranului devenise exclusă, iar pe de alta defecţiunea lui Parthamaspates putea fi uşor exploatată.

Xiphilin ne spune că Traian se temea ca parţii să nu se revolte. De fapt, el ştia că nu va putea să reţină cu uşurinţă de partea romanilor fracţiunea lui Parthamaspates. Pe de altă parte, Malalas afirmă că Traian a scris senatului că era dificil să menţină sub administraţie romană directă unele teritorii.

Aşadar, cu aprobarea senatului, afirmă Xiphilin, împăratul a convocat în cîmpia din faţa Ctesiphonului romani şi parţi, desigur militari şi civili, le-a vorbit de cuceririle sale de pe o estradă înaltă, a proclamat rege pe Parthamaspates şi i-a pus pe cap diadema Arsacizilor.[242] O serie de sesterţi aduc detalii suplimentare. Pe reversul lor apare Traian aşezat pe un jilţ — *sella castrensis* — în costum militar, însoţit de prefectul pretoriului în picioare. Împăratul prezintă un rege part, de asemenea în picioare şi în faţa es-

[238] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 32. Pentru guvernarea Palestinei de către Lusius, vezi A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, pp. 53—57.
[239] EUSEB., *Hist. Eccl.*, 4, 2, 3. Îl ajută şi grecii din Alexandria; APPIAN., *Bell. Civ.*, 2, 90. Vezi şi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 184; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 198; A. FUKS, *op. cit.*, pp. 131—158.
[240] HIST. AUG., *Hadr.*, 5, 2.
[241] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 32, 1; OROS., *Adv. Pag.*, 7, 12, 7. Accesul insulei a fost strict interzis pe viitor iudeilor.
[242] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 30; MAL., *Chron.*, 11, 357—358, care îşi indică în Arrian izvorul său.

tradei imperiale, Parţiei personificate şi îngenunchiate.[243] În mod semnificativ pentru statutul său de vasal al Romei, de emisar al ei, Parthamaspates nu poartă veşmîntul part, ci costumul militar roman, cuirasă şi paludamentum. Legenda „rege dat parţilor", REX PARTHIS DATVS este de asemenea concludentă.[244]

În acest fel Traian se resemnează să aplice teritoriilor cucerite în 116 soluţia dacică din 102. Totuşi Parthamaspates era mult mai dependent de romani decît Decebal, îndeosebi pe plan militar. Incoronarea lui Parthamaspates a avut loc în primăvara anului 117, între lunile martie şi iunie[245]. Statul lui Parthamaspates cuprindea în orice caz Babylonia, zona Ctesiphonului şi Doura-Europos. Este posibil ca acest regat să fi înglobat şi Asiria romană sau o parte din ea.[246] Oricum, de la *Parthia capta* şi anexarea proiectată a zonelor mai civilizate şi elenizate ale patrimoniului Arsacizilor la *rex Parthis datus*, crearea statului part vasal, Traian acceptase o involuţie militar-politică notabilă.

5. Sfîrşitul şi bilanţul războiului. Riposta romană la contraofensiva partă fusese în acelaşi timp masivă, eficace şi abilă, dar reclamase un mare efort, care bloca pentru moment orice veleităţi de noi cuceriri. Totuşi Traian nu intenţiona deloc să retragă forţele şi implantarea romană din bazinul Tigrului, încît Xiphilin reliefează că, după instalarea lui Parthamaspates la Ctesiphon, împăratul a plecat să lichideze rebeliunea Hatrei, oraş mic, sărac, dar important nod de comunicaţii pe calea dintre Singara şi Ctesi-

[243] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 52, nr. 328; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 223, nr. 1046; P. STRACK, *op. cit.*, pp. 218—220, nr. 220 şi 450; 224—225, nr. 476; M. SMALLWOOD, *op. cit.*, p. 39, nr. 31.

[244] Vezi şi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 185; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 302; J. GUEY, *op. cit.*, pp. 133—134; F. A. LEPPER, *op. cit.*, p. 212 etc.

[245] J. GUEY, *op. cit.*, p. 138 propune chiar martie 117.

[246] Vezi F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 147—148; A. GARZETTI, *L'Impero*, p. 387; R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1100. Este însă imposibil ca şi Mesopotamia romană să fi făcut parte din statul vasal al lui Parthamaspates, cum sugerează J. GUEY, *op. cit.*, p. 135. Doura-Europos constituia o excepţie, iar romanii au păstrat Mesopotamia.

phon; constituia un centru vital în sudul Mesopotamiei romane, centru care rezistase cu succes ripostei lui Lusius[247]. Astfel Traian urmărea să asigure concomitent liniştea comunicaţiilor romane şi controlul ferm al provinciei Mesopotamiei. Dar asediul Hatrei, încercat în iunie sau chiar în iulie 117, s-a încheiat cu un eşec total, care l-a obligat pe Traian să renunţe la ocuparea cetăţii şi să se întoarcă în Siria.[248]

Aici Traian începe să concentreze noi forţe, cum subliniază Xiphilin.[249] Desigur însă că Traian nu dorea numai să-şi ia revanşa asupra Hatrei şi să-şi refacă prestigiul personal realmente ştirbit, căci, după cucerirea Ctesiphonului, el nu mai asumase — fapt semnificativ — nici o salutaţie imperială. Voia prin excelenţă să consolideze bazele din teritoriile cucerite în 114—116 şi să pornească ofensiva împotriva Iranului. Sub imperiul maladiei care îl va răpune curînd şi mai ales deoarece înţelegea că erau necesare noi forţe aduse din alte părţi ale Imperiului, Traian renunţă repede la această decizie şi porneşte spre Roma, după ce încredinţase lui Hadrian comanda supremă a forţelor romane din Siria şi din provinciile recente.[250]

După opinia noastră, Traian avea în vedere tot modelul dacic. Întrucît fuseseră necesare două războaie pentru supunerea dacilor, el proiecta să realizeze un al doilea război partic cîţiva ani mai tîrziu sau să-l pregătească pentru succesorul său, care ar fi trebuit să-i continue opera. Nu este de crezut că Traian se mulţumea cu un război încă necîştigat, cu teritorii incomplet supuse şi cu un regat

[247] J. GUEY, *op. cit.*, p. 134 credea că Hatra se răzvrătise după trecerea lui Lusius. Rebeliunea a fost însă mai veche, simultană cu insurecţia celorlalte cetăţi şi a generat o pungă de rezistenţă foarte periculoasă. Cercetătorul francez propune iunie 117 ca dată a asediului Hatrei: *ibid.*, p. 137.

[248] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 31 arată că dîrzenia hatrenilor a fost sprijinită de o natură vitregă pentru asediatori, toropiţi de căldură şi de sete, într-un deşert ars de soare. Asalturile romanilor au fost respinse şi contraatacurile asediaţilor au primejduit chiar viaţa împăratului.

[249] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 33, 1.

[250] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 33, 2; 69, 1, 1; HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 1; 6; 9, 2. Hadrian era delegat să conducă operaţii defensive, în aşteptarea întoarcerii lui Traian în Orient.

part vasal destul de fragil. Mai devreme sau mai tîrziu, statul lui Parthamaspates trebuia să fie anexat și transformat în provincie romană, precum Dacia lui Decebal în 106 e.n. Am subliniat mai sus că aluziile izvoarelor literare la proiectul pătrunderii în India comportă reflexul unor planuri de cucerire pe termen lung și pe teritorii vaste.

Propaganda imperială a prezentat bilanțul lui Traian ca pozitiv.[251] Dar Xiphilin apreciază același bilanț ca negativ, întrucît la capătul atîtor osteneli și primejdii, romanii pierduseră rodul înfăptuirilor lor.[252] De fapt, bilanțul respectiv este artificial stabilit, pentru că moartea neașteptată l-a împiedicat pe Traian să-și continue opera.[253] Julien Guey, deși nu estimează ca dezastruos rezultatul gestei partice, consideră totuși că romanii au început replierea din teritoriile cucerite încă din ultimul an al domniei lui Traian, dat fiind că Hadrian n-ar fi făcut decît să desăvîrșească retragerea inițiată de predecesorul său.[254] Această ipoteză a fost cu sagacitate combătută de F.A. Lepper.[255] Într-adevăr romanii păstrau la moartea lui Traian provincia Mesopotamia, cu excepția Hatrei, o parte din Armenia romană și poate chiar unele teritorii din Asiria, în vreme ce Parthamaspates rezista, deși penibil, la Ctesiphon. Sursele literare sînt unanime a-i atribui numai lui Hadrian o repliere strategică pe Eufrat, vechea frontieră, abandonarea lui Parthamaspates și a tuturor provinciilor create de Traian.[256]

[251] H. COHEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 78, nr. 585; *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, p. 244, nr. 47; M. SMALLWOOD, *op.cit.*, p. 40, nr. 54 consemnează un *aureus* bătut după moartea lui Traian, care sugerează triumful partic acordat împăratului; și HIST. AUG., *Hadr.*, 6, 3.

[252] DIO, *Hist. Rom.*, 68, 29 și 33. Parții s-ar fi revoltat împotriva regelui instalat de Traian. Acest punct de vedere apare susținut de C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 149; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 379 și 389.

[253] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 283 subliniază că pilda lui Traian va fi urmată de mai mulți împărați, cărora le-a servit ca arhetip.

[254] J. GUEY, *op. cit.*, pp. 134—135; 145 consideră că Traian a abandonat cea mai mare parte din Armenia și întreaga Mesopotamie.

[255] F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 148—150; 202; 204; 212—213.

[256] HIST. AUG., *Hadr.*, 5, 1, 12, 8; 13, 8; 21, 10—12 (mai ales pentru pacea cu parții și abandonarea lui Parthamaspates); EUTROP., *Breu.*, 8, 3; AUR. VICT., *Caes.*, 14, 1; PS. AUR. VICT., *Epit.*, 14, 10; SEX. RUF., 14; 20.

Același F.A. Lepper a demonstrat, pe baza monedelor bătute în primii ani de domnie a lui Hadrian, că acest împărat a vrut să discrediteze politica externă de cucerire a lui Traian.[257] În această privință s-a produs o ruptură categorică după 117 e.n.

În acest fel s-a încheiat gesta partică a lui Traian, pe urmele lui Alexandru, care n-ar fi fost posibilă dacă n-ar fi exprimat expansiunea unui imperiu care atinsese apogeul.

[257] F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 202; 212—213. Hadrian a lăsat Armenia lui Vologeses și a încheiat un acord cu Chosroes, după ce l-a retras pe Parthamaspates din Ctesiphon. Toate forțele romane, au fost repliate pe Eufrat. Hadrian n-a conservat în Orientul partic nici o cucerire a lui Traian.

X. Sfîrşitul lui Traian

A) SFÎRŞITUL

1. Moartea lui Traian. Încă în Siria, împăratul se simţise foarte bolnav. Suferea de o maladie care nu poate fi decelată decît în stadiile ei avansate şi anume de hipertensiune.[1] Vîrsta, eforturile considerabile depuse în cei aproape patru ani de război desfăşurat într-un climat torid, enervarea prilejuită de contraofensivă partă şi în ultimă instanţă de eşecul suferit la Hatra au declanşat boala, desigur mai veche, dar ajunsă acum într-un stadiu foarte acut.[2] Aşadar, împreună cu Plotina, care îl însoţise în tot războiul şi luînd cu el tronul şi fiica lui Chosroes, împăratul s-a îmbarcat spre Italia, ca să se însănătoşească acolo şi să pregătească al doilea război partic. Dar starea gravă în care se afla, l-a obligat să debarce la Selinus, în Cilicia, la 3 sau 4 august 117. Cîteva zile mai tîrziu, la 7 august mai de grabă decît la 9 august, în urma unei hemoragii cerebrale, împăratul s-a stins din viaţă; însă moartea a fost anunţată abia la 11 august ca să se asigure succesiunea lui Hadrian, care a fost înştiinţat rapid de sfîrşitul lui Traian[3]. Acest sfîrşit rapid a surprins atît pe împărat cît şi anturajul lui.

[1] Cum a stabilit F. A. LEPPER, *op. cit.*, pp. 199—200 pe baza analizei simptomelor bolii, relatate de sursele literare. Arteroscleroza şi nefrita complicau suferinţele lui Traian.

[2] Deşi deznodămîntul a fost rapid, în Imperiu s-a propagat o îngrijorare autentică, ilustrată de monede emise cu legenda SALVS AVG*(usti)* şi cu imaginea zeiţii sănătăţii: vezi P. STRACK, *op. cit.*, p. 227, nr. 237; 470.

[3] Pentru locul şi condiţiile morţii DIO, *Hist. Rom.*, 68, 33—34; şi AUR. VICT., *Caes.*, 13, 11; Seleucia Isauriei este desemnată ca localitate unde

2. Memoria lui Traian. Am menţionat în capitolul anterior că i s-a organizat la Roma un triumf postum. Carul imperial, în care se înălţa statuia lui Traian, a străbătut *Via Sacra*, în mijlocul unei mulţimi îndoliate. Preţ de mai mulţi ani au fost celebrate jocuri partice. În sfîrşit, i s-a făcut excepţionala onoare a unui mormînt în interiorul Romei, între limitele pomeriului, incinta sacră a Capitalei, fapt formal interzis de legislaţia romană. Nici un alt împărat n-a beneficiat de un asemenea privilegiu. Izvoarele literare semnalează că cenuşa lui Traian a fost închisă într-o urnă de aur, la rîndul ei depusă în parterul Columnei din forul împăratului. Jean-Claude Richard a demonstrat că solemnitatea depunerii urnei în Columna Traiană şi celebrarea postumă a triumfului partic s-au desfăşurat în cadrul aceleiaşi ceremonii, care a reunit ideologiile apoteozei şi triumfului.[4]

Traian a devenit *diuus*, zeu, şi o serie de cinstiri excepţionale i-au consacrat memoria încă din primii ani ai domniei lui Hadrian.[5] Împăraţii din secolele următoare vor glorifica clemenţa, „optimi-

ar fi murit Traian de către EUTROP., *Breu.*, 8, 2; OROS., *Adu. Pag.*, 7, 12, 8; IORD., *Rom.*, 268. În schimb întreaga discuţie asupra localităţii apare la HIERON., *Chronic.*, p. 197, CCXXX Olymp., an XVIII, 116: *Traianus morbo in Selenunti perit siue, ut alibi scriptum repperimus, aput Seleuciam Isauriae profluuio uentris exstinctus est anno aetatis LXIII, mense X, die IV;* este cert că împăratul a murit la Selinus, mică localitate din Cilicia. Pentru dată, vezi şi HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 5. R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1101—1102 propune 7 august ca dată reală a morţii, aflată de Hadrian două zile mai tîrziu.

[4] DIO, *Hist. Rom.*, 69, 2; EUTROP., *Breu.*, 8, 2: *solusque omnium intra Vrbem sepultus. Ossa eins, collocata in urna aurea in foro, quod aedificauit, sub columna sita sunt;* PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 11; HIERON., *Chronic.*, p. 197, CCXXX Olymp., an XVIII, 116; IORD., *Rom.*, 268. Vezi mai ales Jean-Claude RICHARD, *Les funérailles de Trajan et le triomphe sur les Parthes*, în *Revue des Études Latines*, 44, 1966, pp. 351—362, mai ales 360—362. Giuseppe LUGLI, *La tomba di Traiano*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, 1960, pp. 333—338 reliefa şi alte mobiluri ale acestei înmormîntări extraordinare. Columna era goală, iar Traian nu-şi construise mormînt în jurul Romei şi nu dăduse nici un fel de dispoziţii în această privinţă.

[5] Temple ale lui Traian s-au ridicat la Roma, Alexandria *(IGRR,* 1060), Antiochia, Mediolanum *(CIL,* 5, 5126), Pergam, Selinus. Se constată la Roma şi Mediolanum *flamines Ulpiales (CIL,* 5, 5126; 6, 1383), în alte părţi *sacerdotes diui Traiani* (de pildă *CIG,* 1186), jocuri etc.

tatea“ — *sit uenia uerbo* — lui Traian. Iulian şi Theodosius se vor reclama de la pilda lui Traian.[6] Însuşi Theodoric, cuceritorul ostrogot al Italiei, dornic să-şi romanizeze dominaţia, proclamă pe Traian arhetip al său, se consideră o reeditare a marelui împărat.[7] Creştinii au acordat lui Traian un loc în paradis, iar papa Grigore cel Mare la sfîrşitul secolului al VI-lea s-a rugat pentru sufletul împăratului. Dante şi Voltaire l-au admirat, ca şi regele Francisc I al Franţei. Renaşterea îi va proslăvi memoria, iar legendele popoarelor slave conservă amintirea lui Traian ca pe cea a unui zeu-demon. Folclorul românesc păstrează ferm memoria faimosului „bădiţa Traian“ aşa cum am subliniat în alt capitol.[8] Cărturarii din ţările române l-au considerat totdeauna ctitor al neamului românesc.

B) SUCCESIUNEA

1. Pregătirea domniei lui Hadrian. Urmaşul lui Traian era de fapt una dintre rudele cele mai apropiate ale împăratului defunct, pentru că, exceptînd Nerva, Antoninii au practicat o politică dinastică mai mult sau mai puţin deghizată.[9] De fapt Hadrian era nepot de văr primar al lui Traian şi cum am arătat, soţ al Sabinei, fiica Matidiei.[10] În orice caz, sursele literare şi exegeţii moderni ajung la

[6] EUTROP., *Breu.*, 8, 2; IUL, *Caes.*, 22; THEMIST., *Orat.*, 16, 19.
[7] CASSIOD., *Chronic.*, 519; *Exc. Val.*, 60—61; *CIL*, 15, 1663.
[8] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 313—316, care la ultima pagină se referă direct la români şi relevă: „tra i primi la figura dell'imperratore è sino ad oggi venerata con filiale devozione“; şi D. TUDOR, *op. cit.*, pp.54—55. H. MIHĂESCU, *op. cit.*, p. 35 semnalează amintirile lăsate de Traian printre popoarele slave. De la numele împăratului provine şi cuvîntul românesc „troian“, care iniţial a însemnat „fortificaţie“; prin intermediu slav, el a ajuns ulterior să desemneze grămada de zăpadă. Opera de organizare întreprinsă de Traian în spaţiul dunărean a lăsat aşadar o amintire puternică.
[9] A se vedea mai ales Jérôme CARCOPINO, *Passion et politique chez les Césars*, Paris, 1958, pp. 143—222, îndeosebi p. 144.
[10] HIST. AUG., *Hadr.*, 1, 2; 10; OROS., *Adu. Pag.*, 7, 13, 1; HIERON., *Chronic.*, p. 197, CCXXXI Olymp., an I, 117; IORD., *Rom.*, 269 etc. Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 305; B. D'ORGEVAL *op. cit.*, p. 17. Bunica lui Hadrian, mama tatălui său — Ulpia — era sora lui Marcus Ulpius Traianus, tatăl împăratului.

consensul că pînă la 6 august 117 Hadrian nu fusese oficial adoptat.[11] Autorul Historiei Auguste notează că Traian a ezitat pînă în ultimul moment în privința succesiunii sale: s-a gîndit la Neratius Priscus, care, beneficia de prestigiul dobîndit ca jurist și senator „civil" și de statutul de șef de cerc cultural-politic relativ tradiționalist, destul de important. Traian ar fi luat de asemenea în considerație soluția de a lăsa desemnarea urmașului pe seama senatului.[12] Această ultimă soluție implica aplicarea *ad litteram* a teoriei încredințării Imperiului celui mai bun cetățean, ales de senat însuși.

Unele izvoare consideră că de fapt Traian nu l-a adoptat niciodată pe Hadrian. Doar Plotina ajutată de prefectul pretorienilor Publius Acilius Attianus, ar fi simulat o adoptare *in extremis*.[13] Cassius Dio insistă asupra faptului că adopțiunea a ascuns o fraudă, urzită de Plotina.[14] Începînd cu Hermann Dessau, mai mulți cercetători moderni au emis îndoieli asupra autenticității adoptării lui Hadrian de către Traian însuși, au considerat că totul s-a redus la o intrigă frauduloasă a Plotinei sau la presiunea decisivă și de ultimă oră exercitată de împărăteasă asupra soțului ei muribund.[15]

[11] B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, p. 15. Plotina ar fi scris senatului că Traian a efectuat actul adoptării lui Hadrian la 7 august 117.

[12] HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 6—9, prezintă pe scurt ambele soluții.

[13] DIO, *Hist. Rom.*, 69, 1, 1; EUTROP., *Breu.*, 8, 3. Îndoieli în privința autenticității adopțiunii exprimă și HIST. AUG., *Hadr.*, 5, 10; AUR. VICT., *Caes.*, 13, 11. Acești ultimi autori atribuie îndoiala unei părți din opinia publică, desigur adversarilor politici ai lui Hadrian și ai eredității. Preferința Plotinei pentru Hadrian este subliniată de toate izvoarele, îndeosebi de HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 4 și de DIO, *Hist. Rom.*, 69, 1 și 11. În acest sens, stăruința lui PLIN., *Pan.*, 7, 4 asupra faptului că Traian nu-și datora adopțiunea intervenției soției împăratului se transformă retrospectiv într-o ironie: *itaque adoptatus es non, ut prius alius atque alius, in gratiam uxoris.* Tocmai în aceste condiții a fost adoptat succesorul lui Traian.

[14] DIO, *Hist. Rom.*, 69, 2, care invocă în sprijinul alegației sale autoritatea tatălui său Apronianus, guvernator al Ciliciei. Moartea lui Traian ar fi fost ascunsă, preț de mai multe zile. Iar Attianus fusese tutor al lui Hadrian, alături de Traian: HIST. AUG., *Hadr.*, 1, 4 și DIO, *Hist. Rom.*, 69, 1, 1.

[15] Hermann DESSAU, *Die Vorgänge bei der Thronbesteigung Hadrians*, în *Kieperts Festschrift*, Berlin, 1888, p. 89. Pentru dubiile cercetătorilor moderni, vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 189; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 304—310; B. D'ORGEVAL, *op. cit.*, pp. 15—16; 22; R. SYME, *Tacito*, p. 317; 641. Dessau și alți cercetători invocă moartea suspectă a

Dar Traian își învederase de multă vreme preferința personală pentru Hadrian, care la rîndul lui se străduia să obțină desemnarea ca urmaș.[16] Cotitura din 112 reclama prin ea însăși alegerea lui Hadrian ca viitor împărat. Am menționat dealtfel că potențarea absolutismului se conjugase cu propaganda în favoarea familiei imperiale și cu impulsionarea anumitor sentimente dinastice. Numirea unor partizani ai lui Hadrian ca prefecți ai pretoriului urma să-i înlesnească urcarea pe tron.

De aceea destul de numeroși cercetători moderni apreciază că Traian însuși dorea să-l adopte pe Hadrian[17]. Ceea ce, firește, nu exclude influența Plotinei și presiunea inițiată de împărăteasă în acest sens. Pe de altă parte, în tot cursul domniei lui Traian și mai cu seamă în ultimii ani, Hadrian parcursese o carieră care îl revela ca pe cel mai bine plasat candidat la succesiunea împăratului.[18] Totuși Traian nu-l adoptase oficial pe Hadrian nu numai pentru a conserva fațada de *ciuilitas* a politicii sale interne, ci și din pricina opoziției dîrze împotriva unui asemenea gest, cristalizate atît în anturajul imperial, cît și în unele grupuri senatoriale și cercuri cultural-politice. Amintim violența împotrivirii lui Laberius. Generalii Cornelius Palma și Publilius Celsus s-au opus timp de mulți ani

libertului Marcus Ulpius Phaedimus, survenită la 12 august 117: *CIL*, 6, 1884; 8762; 10, 6773; *ILS*, 1792. Phaedimus era un libert influent și bogat, important proprietar de sclavi. Nu este însă necesar să credem că acest libert era la curent cu o fraudă, un testament măsluit de Plotina. Este mai probabil că el s-a opus adoptării inițiate de către Traian însuși, ca adversar al lui Hadrian, și că putea dezvălui doar aportul substanțial al Plotinei, presiunea masivă exercitată de către împărăteasă și stimula astfel opoziția împotriva noului *princeps*. Pe de altă parte P. STRACK, *op. cit.*, p. 230, nr. 260 a consemnat o monedă în cinstea lui Hadrian ca *Caesar* și urmaș oficial desemnat al lui Traian, emisă în cele patru zile care au separat adopțiunea de încoronarea ca împărat.

[16] HIST. AUG., *Hadr.*, 2, 7; 10; 3, 1—2; 6—7; 10—11; 4, 1; 5. Desemnarea lui Hadrian s-a precizat după 108 e.n. Stewart PEROWNE, *Hadrian*, London, 1960, pp. 44—46 îl apără inutil și neconvingător pe Hadrian de orice învinuire de a fi încercat să obțină succesiunea lui Traian.

[17] R. SYME, *Tacito*, p. 317; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 393; 395—396; P. PETIT, *op. cit.*, p. 159.

[18] Care, firește, încurajase și dirijase în mod semnificativ această carieră. Vezi *supra* prezentarea lui Hadrian ca membru al anturajului imperial.

ascensiunii lui Hadrian.[19] Cercul lui Pliniu s-a împotrivit de asemenea succesiunii în favoarea lui Hadrian. Însuşi Pliniu cel Tînăr, înainte de moartea sa, s-a numărat printre adversarii lui Hadrian.[20] După moartea lui Pliniu, se dezvoltă, cum am semnalat cu alte prilejuri, un cerc de adepţi ai lui Avidius Nigrinus, devenit repede candidatul multor senatori la Imperiu, principalul rival al lui Hadrian. Palma şi Celsus li se alătură, ca şi Lusius Quietus în ultimă instanţă.[21] Pentru toţi aceştia, regrupaţi într-o coaliţie largă, dar coerentă, Nigrinus constituia *optimus uir*, cel mai bun cetăţean, demn urmaş al celui mai bun împărat.[22] Adversarii lui Hadrian preconizau atenuarea absolutismului, eluctarea implicaţiilor cotiturii din 112 e.n. şi menţinerea expansiunii externe, politicii de *fortitudo*.

Această coaliţie a împiedicat triumful candidaturii lui Hadrian la puterea imperială înainte de august 117, însă n-a putut zădărnici accesul lui la tron la moartea lui Traian. De fapt Hadrian era susţinut de numeroşi partizani şi nu numai de Plotina şi de Attianus. Cîndva îl sprijinise activ Licinius Sura;[23] în orice caz, în timpul războiului partic se constituise o puternică facţiune alcătuită din senatori şi mai ales din cavaleri.[24] Partizanii lui Hadrian erau în

[19] HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 3. Li s-au raliat Calpurnius Frugi Crassus — înainte de a fi surghiunit — şi Neratius Priscus. De asemenea s-a străduit să stingherească ascensiunea lui Hadrian şi propriul lui cumnat, cîndva foarte influent, faimosul Ursus Servianus: *ibid.*, 2, 6. Vezi şi *supra* capitolul V.

[20] R. SYME, *Tacito*, p. 122 remarcă absenţa oricărei scrisori a lui Pliniu adresată lui Hadrian sau apropiaţilor lui. Pliniu refuza un sprijin activ clanului politic al partizanilor lui Hadrian, dealtfel ca şi Tacit.

[21] A. von PREMERSTEIN, *op. cit.*, p. 75. Euphrates din Tyr şi Tacit joacă un rol activ în făurirea platformei ideologice a facţiunii duşmanilor lui Hadrian. E. PARATORE, *op. cit.*, p. 422 crede că în ultimii ani ai domniei lui Traian, Tacit a alcătuit elogiul lui Palma *(Ann.*, 2, 61). În acest mod se consolida şi cimenta alianţa inamicilor lui Hadrian.

[22] PLIN., *Ep.*, 7, 6, 2: *...Nigrinum, optimum uirum.*

[23] Vezi n. 220 la capitolul V.

[24] HIST. AUG., *Hadr.*, 4, 2 menţionează pe Sosius Papus, Platorius Nepos, Livianus şi Turbo. Vezi şi n. 222 la capitolul V. Ultimul citat a jucat un rol primordial în reprimarea insurecţiei iudeilor egipteni şi libieni, cum am mai arătat. R. SYME, *op. cit.*, pp. 320 menţionează şi alţi suporteri ai lui Hadrian: Erucius Clarus, care asediase Seleucia revoltată, Bruttius Praesens, legat al Ciliciei în 117, Catilius Severus, guvernatorul Armeniei,

general oameni încă tineri și foarte ambițioși. Ei ocupau poziții-cheie în anturajul lui Traian și în aparatul de conducere al administrației statului, încît sprijinul lor s-a dovedit foarte prețios.[25] Ralierea unor foști adepți ai lui Pliniu a reprezentat o victorie importantă pentru diplomația de culise a lui Hadrian, chiar dacă Tacit va continua să-l deteste. Ponderea acestor partizani s-a relevat importantă la începutul lui august 117.

După accesul la conducerea Imperiului, Hadrian s-a debarasat succesiv de Attianus, căruia îi datora prea mult — dealtfel acesta rămînea prea atașat de politica lui Traian — și de foștii plinieni, Septicius Clarus și Suetoniu[26]. Aceștia din urmă se numărau printre foștii săi adversari și li se încredințaseră funcții de prim ordin doar pentru a înlocui în 119 pe Attianus, deoarece nu se compromiseseră în lichidarea grupului politic-ideologic al lui Avidius Nigrinus. Dar trecutul lor, ideile pe care le profesau, moștenite de la Pliniu, exortațiile spre moderație, enunțate de ei prin intermediul lui Suetoniu, au determinat destituirea lor în 122.

2. Sistemul politic al lui Hadrian. Nu ne incumbă sarcina de a analiza în detaliile lui sistemul politic dezvoltat în timpul domniei lui Hadrian. Acest împărat în același timp a continuat și a modificat substanțial politica și ideologia lui Traian.

Cum am arătat, politica externă a comportat mutații fundamentale. Trecerea sistematică de la ofensivă la defensivă pe grani-

Pompeius Falco guvernator al Moesiei Inferioare în 116, Minicius Natalis, general important. În ce-l privește pe Platorius Nepos, acesta era guvernator al Traciei și viitor consul. În fruntea unui clan, care moștenise parțial cercul plinian, unchiul lui Erucius Clarus, cavalerul Septicius Clarus adusese lui Hadrian sprijinul unora dintre foștii lui adversari. Vezi și nn. 224—227 la capitolul V pentru alți susținători ai lui Hadrian.

[25] Hadrian și-a asigurat și concursul celuilalt prefect al pretoriului din ultimii ani de domnie a lui Traian, cavalerul Sulpicius Similis, și al generalului Iulius Quadratus Bassus, fost guvernator al Cappadociei și al Siriei, pe care în 117 îl va trimite în Dacia să-l înlocuiască pe Avidius Nigrinus: vezi R. SYME, *Tacito*, pp. 321—323; A. GARZETTI, *L'Impero*, pp. 358 și 388.

[26] HIST. AUG., *Hadr.*, 9. 3—5; 8, 7, 15, 2 (pentru Attianus); 11, 3 (pentru Septicius și trabanții lui).

țele tradiționale a coincis cu lichidarea fizică a celor mai importanți exponenți ai coaliției organizate în jurul lui Avidius Nigrinus. După părerea noastră, administrația lui Hadrian a profitat de o acțiune individuală a impetuosului Lusius Quietus, de un atentat stîngaci pregătit și determinat de iritarea pe care generalul maur o resimțea cînd vedea abandonate cuceririle lui Traian[27]. Au fost așadar uciși, în urma unei condamnări a senatului, obținută de către Attianus, Lusius însuși, dar și Nigrinus, Palma și Celsus.[28] Totodată, încă din primii ani de domnie, Hadrian realizează o serie de reforme fundamentale, care contribuie substanțial la remodelarea statului roman, la centralizarea sporită a administrației, la promovarea ordinului ecvestru, la potențarea absolutismului.[29] Hadrian dezvoltă unele inițiative ale lui Traian, dar conferă absolutismului imperial o fațadă ideologică despotică, mult mai pregnantă decît cea preconizată de regimul politic al lui Traian, și o administrație centrală și provincială adecvată. Léon Homo i-a atribuit lui Hadrian patru reforme fundamentale: dezvoltarea funcționarismului imperial, reformarea consiliului principelui, constituirea definitivă a marilor birouri, crearea de consulari-guvernatori în Italia însăși, astfel asimilată provinciilor.[30] Puterile principelui s-au extins ostentativ, iar atribuțiile senatului au fost simțitor diminuate.

[27] DIO, *Hist. Rom.*, 69, 2, 5 și mai ales Antonios Polemon citat după o traducere latină a unei versiuni arabe de către A. von PREMERSTEIN, *op. cit.*, pp. 47—49 și 69. Vezi și HIST. AUG., *Hadr.*, 7, 1.

[28] HIST. AUG., *Hadr.*, 7, 2; 9, 3; 15, 2. Pentru așa-numitul atentat al lui Lusius și „complotul" atribuit celorlalte victime, vezi A. von PREMERSTEIN, *op. cit.*, (integral); Jérôme CARCCOPINO, *Lusius Quietus, l'homme de Qwrnyn*, în *Istros. Revue Roumaine d'Archéologie et d'Histoire Ancienne*, 1, 1934, pp. 5—9; A. IORDĂNESCU, *op. cit.*, passim.; L. PETERSEN, *op. cit.*, pp. 211—217 și propria noastră contribuție, sub tipar în *Bulletin de l'Association Guillaume Budé.*

[29] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 14, 11 precizează despre Hadrian: *officia sane publica et palatina nec non militiae in eam formam statuit, quae paucis per Constantinum immutatis hodie perseuerat;* și DIO, *Hist. Rom.*, 69, 3 și 6; HIST. AUG., *Hadr.*, 13, 10.

[30] L. HOMO, *op. cit.*, p. 109.

3. Apogeul Imperiului. Am subliniat în repetate rînduri că aproape pe toate planurile *saeculum Traiani* ilustrează apogeul societății romane.

Nu putem subscrie alegațiilor lui Karl Loewenstein care situează în timpul lui Hadrian apogeul societății antice;[31] în vremea lui Hadrian s-a produs totuși o anumită repliere în unele sectoare, care n-a putut fi depășită nici sub Antoninus Pius. Toți Antoninii care i-au urmat lui Traian s-au limitat în ultimă instanță la organizarea societății date, la apărarea ei și n-au promovat o expansiune manifestă a civilizației.

[31] K. LOEWENSTEIN, *op. cit.*, p. 238. Chester G. STARR, *Civilisation and the Caesares*, London-New-York, 1965, p. 255 susține dimpotrivă că după sfîrșitul domniei lui Traian urmează un platou și o decadență mascată. Sîntem de acord cu imaginea platoului, pertinentă pentru secolul al doilea, însă nu și cu ideea unui declin, chiar ascuns.

XI. Cultură, filosofie, estetică și tendințe stilistice

A) CULTURĂ, ȘTIINȚĂ ȘI FILOSOFIE

1. **Învățămîntul și științele.** Am semnalat în alt capitol dezvoltarea culturii și a învățămîntului, făurirea imaginii stimulative a unui *uir ciuiliter eruditus.* Încă din epoca Flavienilor, profesorii și îndeosebi retorii — care ilustrau a treia și ultima treaptă a procesului de instrucție, adică învățămîntul superior — începuseră a fi salarizați de stat, a primi cinstiri publice, privilegii și chiar imunități. Pliniu îl consultă pe Tacit și îl roagă să-l ajute la organizarea învățămîntului retorilor din Comum.[1] Comerțul de cărți cîștigă în amploare pretutindeni, deși satisfăcea dificil nevoile sporite de cultură din întreg Imperiul. La Roma se organizase un oficiu administrativ de aprovizionare cu hîrtie de papir, *ratio chartarum.* Funcționau librării în Britannia și la Lugdunum, în Gallia, unde Pliniu află cu plăcere că se vînd cu succes lucrările sale.[2] Totodată, sînt înființate noi biblioteci publice și particulare, la Roma și în provincii, de pildă la Efes și la Dyrrachium. Lucius Iulius Vestinus conduce bibliotecile publice din Roma, înainte de a obține sub Hadrian un post mai important.[3]

Științele și așa-numitele arte liberale beneficiau pretutindeni de considerație sporită și de un corp amplu de exponenți. La

[1] PLIN., *Ep.*, 4, 13; vezi și R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 267.
[2] PLIN., *Ep.*, 9, 11, 2; pentru Britannia, MART., *Epigr.*, 11, 3.
[3] *CIG*, 5900; *CIL*, 3, 431. Acest personaj a funcționat ca supraveghetor al bibliotecilor din Roma.

Efes se organizează chiar un *agon*, un concurs al medicilor locali.[4] Gustul pentru erudiţie, prin excelenţă pentru o erudiţie vulgarizată, favorizează totuşi unele cercetări ştiinţifice fundamentale.[5] Dreptul comportă o înflorire notabilă, care pregăteşte marile cercetări juridice din timpul lui Hadrian. Juriştii realizează cariere politice notabile, iar disputele teoretice între proculieni şi sabinieni nu se încheiaseră încă. Am menţionat în alte capitole numele juriştilor Neratius Priscus şi Iavolenus Priscus, la care putem adăuga şi pe cel al lui Iuventius Celsus.

2. Curentele filosofice. Am menţionat în alte capitole reconcilierea între filosofie şi retorică ca şi participarea activă a filosofilor la cercurile cultural-politice, la grupurile de presiune, la diversele opţiuni ideologice şi, de asemenea, tendinţa spre bune relaţii dintre împărat şi dascălii de înţelepciune. Într-adevăr filosofia cunoaşte un avînt remarcabil în epoca lui Traian, o expansiune a şcolilor de înţelepciune, unde doctrinele maeştrilor şi exerciţiile sofiştilor comportă succese notabile.[6]

Fireşte, preocupările de etică prevalează manifest în toate şcolile de gîndire. Raţionalismul eclectic, chiar sceptic, şi misticismul încep încă din această epocă să se intersecteze şi chiar să se confrunte în aceste şcoli, dominate de dascăli, care erau în acelaşi timp retori, sofişti, uneori chiar mistagogi, deci numai „jumătate filosofi", „Halbphilosophen", cum îi califică unii savanţi.[7] În legătură cu rezistenţa împotriva misticismului şi cu medicina empiristă, se afirmă cu pregnanţă şcoala scepticilor. Aceştia refu-

[4] PLIN., *Ep.*, 10, 11, 1.

[5] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 262—265 remarca multiplicarea scrierilor şi cercetărilor în domeniile matematicii, domeniu în care se distingea Nicomachos din Gerasa, astronomiei — desigur subordonate speculaţiilor astrologice — geografiei. Marinus din Tyr întocmeşte o hartă a lumii cunoscute, la care va recurge Ptolemeu. Alţi geografi promovează preocupări de geografie „matematică", stabilesc punţi de legătură între astronomie şi ştiinţa lor.

[6] Am combătut mai sus teza impasului filosofiei în epoca lui Traian. Pentru această teză şi adepţii ei, vezi *supra* capitolul V, n. 240.

[7] Vezi în această privinţă B. P. REARDON, *op. cit.*, p. 38.

zau existența adevărului absolut și mai ales teoriile dogmatice, preconizau căutarea și observarea realității, pledau pentru bunul simț, pentru examenul atent, îndoiala permanentă. Asemenea idei erau profesate de către filosofii și medicii din școala lui Aenesidemus.[8] Dar totodată exercitau o puternică seducție personalitatea stranie, mistică, a lui Apollonius din Tyana și simbolismul neopitagoricienilor.

La Atena se menține „Grădina" (κῆπος) a lui Epicur, încă viguroasă în epoca lui Traian.[9] Cinismul număra și el adepți: am văzut că Dio din Prusa a pendulat îndelung între fronda antisocială, refuzul violent al structurilor și ierarhiilor, preconizate de cinici, și rigorismul stoicilor.[10] Am arătat că Porticul se afirmă riguros și că două orientări fundamentale se pot însă decela în interiorul stoicismului. O primă orientare era ilustrată de moștenitorii spirituali ai lui Thrasea, îndeosebi de Iunius Mauricus și ulterior de Avidius Nigrinus și de Euphrates din Tyr, a căror filosofie politică a fost analizată în alte capitole. Totodată morala acestei orientări exalta o conduită morală eroică, ostentativă, gata să înfrunte pe oricine și în orice împrejurare. La rîndul său, Epictet reprezintă o a doua direcție de gîndire stoică: el inovează, recomandă replierea masivă spre interioritatea individului, spre cultivarea în primă instanță numai a valorilor morale. Angajarea politică, participarea la demnitățile civice emerg astfel clar reprobate.[11] Dar odată *persona* morală perfecționată, deci într-un al doilea stadiu, Epictet consideră că omul poate să-și îndeplinească îndatoririle cetățenești în cadrul statului dat, care nu poate fi decît cel al lui Traian și Hadrian, activ susținuți din umbră

[8] Vezi Jean-Paul DUMONT, *Les sceptiques grecs*, Paris, 1966, mai ales pp. 7—14; 34—38 etc.; B. P. REARDON., *op. cit.*, pp. 41—46.

[9] Deși principial, de fapt obligatoriu, fidelă ideilor fondatorului său Epicur, această școală cunoștea o bogată și interesantă activitate teoretică.

[10] Vezi *supra*, n. 235 la capitolul V.

[11] *Epict.*, *Diss.*, 1, 10, 1—6; 19, 26—29; 4, 5, 6; 9, 1 etc. *Ench.* 19, 2; 24, 1. Vezi și Alain MICHEL, *La philosophie politique à Rome d'Auguste à Marc Aurèle*, Paris, 1969, p. 296.

de către filosof.[12] În acelaşi timp, Epictet depăşeşte doctrina stoică a acceptării şi îndurării soartei, întrucît, cum am mai reliefat, ajunge la elaborarea teoriei unui antidestin individual.[13]

De asemenea, Epictet îşi deschide învăţăturile nu numai spre cinism, privit de el cu indulgenţă, ci şi spre Noua Academie, de fapt spre curentul de obedienţă platoniciană.[14] Epictet se întoarce spre Noua Academie, deoarece intuia în ea principala forţă filosofică a vremii. Conotaţiile mistice, care ulterior se vor dezvolta sensibil în interiorul platonismului, rămîn încă slabe. Probabilismul şi eclectismul raţionaliste dominau scena dezbaterilor întreţinute în cadrul acelei autentice antifilosofii pe care o constituia Academia epocii, principial ostilă dogmatismului şi relativ apropiată de şcoala scepticilor. Se considera ca ţel accesibil *probabile ex uita*, probabilitate rezultată din viaţă şi nu certitudinea absolută: confruntarea punctelor de vedere opuse şi extragerea din ele a elementelor plauzibile apăreau indispensabile. Întreg cercul plinian aparţinea, cum am mai arătat, mentalităţii probabiliste a Noii Academii. Eclectismul lui Plutarh trebuie de asemenea inserat în largul demers al Noii Academii. Ampla operă a lui Plutarh, mai ales *Moralia*, recepteazã valenţe pitagoriciene şi chiar stoice şi peripateticiene. Plutarh ilustrează de asemenea intruziunea unor conotaţii religioase în gîndirea de inspiraţie platoniciană. Se schiţează o adevărată demonologie, care presupune existenţa unor δαίμονες, fiinţe intermediare între divinitatea supremă şi lume, menite să prezerve forţa divină fundamentală de contactul nociv cu răul şi s-o îndepărteze de lumea sensibilă, prea agitată şi prea labilă. Plutarh deschide astfel calea misticis-

[12] EPICT., *Diss.*, 2, 10, 10; 3, 24, 61; 4, 4, 23—28 etc.; *Ench.*, 24, 4 (pentru îndatoriri); *Diss.*, 4, 1, 60 (pentru elogiul Imperiului). Astfel Epictet prepara stoicismul să devină o adevărată filosofie de guvernămînt, cum îl va realiza în practică împăratul Marcus Aurelius, discipolul său.

[13] Vezi şi *supra*, n. 238 la capitolul V.

[14] Vezi E. CIZEK, *Epictète*, p. 78. EPICT., *Diss.*, 1, 5, 6—10; 2, 20, 1—5; 21—37 reprobă cîteodată pe academicieni, adică pe platonicieni, şi, prin intermediul lor, pe Plutarh. Dar preia unele teme socratice şi metoda polemicii platoniciene pentru a făuri şi desăvîrşi definiţiile.

mului şi prefigurează neoplatonismul, în care demonologia va deţine o pondere importantă.

Concomitent, teoria principiilor lumii, a binelui şi a răului, guvernînd împreună cosmosul, preocuparea pentru o educaţie concretă, întemeiată pe cunoaşterea detaliată, nuanţată, a realităţilor umane, aspiraţia spre exemplaritatea eroică, atestată de *Vieţile paralele*, se încadrează în tradiţia platoniciană genuină şi totodată îl conexează pe Plutarh Noii Academii a epocii, fără a-i răpi statutul particular care revine unui gînditor atît de original, diferit de Tacit, Suetoniu şi Pliniu.[15] Plutarh şi ceilalţi gînditori citaţi ilustrează aşadar expansiunea fertilă a filosofiei epocii lui Traian.

B) LITERATURA ŞI ARTELE

1. Epoca lui Traian, unul dintre marile momente ale literaturii latine. În alte capitole — îndeosebi în cele consacrate izvoarelor şi cercurilor cultural-politice — am menţionat mărturiile scriitorilor, operele şi opţiunile lor, politice şi chiar estetice. Ne rămîne acum să alcătuim un tablou de ansamblu al literaturii timpului, să constatăm valoarea ei, să recapitulăm activitatea artistică a scriitorilor, să delimităm genurile şi îndeosebi curentele stilistice, marile opţiuni estetice.[16] Am menţionat cu alt prilej propaganda pentru ajutorarea scriitorilor de către monarh, ca şi de cea care acredita sprijinul ideologic acordat de literaţi lui Traian.[17]

[15] Pentru academismul specific al lui Plutarh, deschis meditaţiei eclectice şi implicaţiilor religioase, vezi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 244; R. E. WITT, *Albinus and the History of Middle Platonism*, Cambridge, 1937, passim; B. E. REARDON, *op. cit.*, pp. 32—38; M. MARINESCU-HIMU-A. PIATKOWSKI, *op. cit.*, pp. 581—585. Pentru platonism în general, Vincent DESCOMBRES, *Le platonisme*, Paris, 1971.

[16] Pentru detalii trimitem la sintezele de istorie literară şi la exegeza specializată. Ne referim de pildă la Eugen CIZEK, *Istoria literaturii latine. Imperiul.* Partea a II-a (curs universitar), Bucureşti, 1976 (pentru literatura latină); B. P. REARDON, *op. cit.*, şi M. MARINESCU-HIMU-A. PIATKOWSKI, *op. cit.*, (pentru literatura greacă).

[17] Adăugăm aici o altă atestare a acestor demersuri: DIO CHRYS. *Orat.*, 2, 55—64 pledează pentru favorizarea „muzicii“ de către basileu.

Epoca lui Traian înregistrează ca semn cultural al apogeului Imperiului o maximă efervescență literară, o creștere valorică deosebită, o împlinire a celor mai talentați scriitori romani. Apar în același timp stranii și complet neîntemeiate aserțiunile acelor cercetători moderni, care ap. :iază epoca lui Traian ca un moment de eclipsă, de epuizare, de mediocrizare, chiar de decadență a literaturii latine.[18] Dar cum poate fi cu ușurință calificată drept mediocră o literatură care a dat Romei cel mai mare prozator al ei și poate al antichității, Tacit, pe care noi l-am numit Homerul prozei antice? Iar alături de el figurează în palmaresul vremii cel mai valoros poet satiric latin, Iuvenal, și prozatori romani și greci de talentul lui Suetoniu, Pliniu, Plutarh, Dio din Prusa, ca să nu mai vorbim de poetul Marțial mort în primii ani ai epocii. Au existat desigur și mulți scriitori mediocri, însă nici o epocă nu se poate bucura de autori de mare talent, dacă nu dispune și de o masă de literați mijlocii și slabi, dintre care emerg marile valori, preparate, favorizate, într-un fel formate de artiștii de calitate modestă. Așadar *saeculum Traiani* coincide dimpotrivă cu unul din vîrfurile valorice ale literaturii latine, la nivelul epocilor lui Cicero, lui August, lui Nero și ulterior a renașterii constantino-teodosiene. Literatura greacă se manifestă de asemenea cu o notabilă vigoare. De altminteri izvoarele antice dobîndiseră conștiința vigorii literare a epocii lui Traian. Pliniu subliniază manifest puterea și abundența literaturii epocii sale: „dacă vreodată orașul nostru a înflorit prin preocupările culturale, tocmai acum, în epoca noastră, înflorește", *siquando urbs nostra liberalibus studiis*

[18] Pentru C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 221—222; 231; 267, doar literatura de limbă greacă are o oarecare valoare. Această opinie a fost împărtășită și de R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 268; 270; 272—273 și chiar de D. TUDOR, *op. cit.*, p. 37; „n-au fost realizate opere de seamă, demne de a supraviețui. Producția literară era cu totul mediocră din punct de vedere calitativ". Pe de altă parte, artificialitatea și formalismul au fost atribuite — cel puțin în mod exagerat, dacă nu integral nedrept— literaturii acestei epoci. Cu sagacitate, R. HANSLIK, *op. cit.*, col. 1102 observă totuși că în epoca lui Traian au scris Tacit ș i Plutarh.

floruit, nunc maxime floret.[19] Acelaşi autor declară că numai gloria literară asigură o autentică nemurire.[20]

2. Genurile literare ale epocii şi publicul. Fireşte, rezultatele nu sînt identice în toate genurile. Pliniu constată abundenţa neobişnuită a poeţilor, prezenţa lor cotidiană în sălile de recitaţii.[21] Se menţionează ca autori de versuri lirice Vestricius Spurinna, Arrius Antoninus, Paulus Propertius Blaesus, Arruntius Stella, Sentius Augurinus, Titinius Capito, şi ca poet epic Caninius Rufus.[22] Dar în cazul epicii şi al liricii cantitatea considerabilă de condeie nu este dublată de calitate satisfăcătoare. Este adevărat că nu dispunem decît de rare aluzii şi de foarte reduse fragmente din operele acestor poeţi, însă se pare că ei nu străluceau prin talentul lor şi nici unul dintre ei nu s-a impus printre marii scriitori romani. Menţionăm totuşi talentul Sulpiciei, poetă suavă, la care ne vom referi în alt subcapitol. Aceleaşi constatări sînt valabile şi pentru teatrul epocii. Comedia şi tragedia nu se remarcă prin talente ieşite din comun, deşi scriu în această epocă autori ca Pomponius Bassulus şi Verginius Romanus, ambii comediografi, dar emerge o autentică înflorire a comediei populare, atellana şi mimul. Performanţele coregrafice ale pantomimilor erau de asemenea preţuite.[23] Teatrul popular cunoaşte o epocă de remarcabilă expansiune: se inaugurează astfel un adevărat veac ludic.

Străluceşte poezia satirică şi parasatirică. Ultimile creaţii ale lui Marţial se situează la începutul epocii lui Traian. Iar Iuvenal statuează vocaţia reprobatoare a satirei şi conduce genul, cum am arătat, la apogeul său. Primele şase satire, alcătuite în epoca lui Traian, atestă un talent ieşit din comun.[24]

[19] PLIN., *Ep.*, 1, 10, 1 şi 3, 18, 5.
[20] PLIN., *Ep.*, 2, 10, 4.
[21] PLIN., *Ep.*, 1, 13, 1; şi 2–5.
[22] PLIN., *Ep.*, 8, 4 (pentru ultimul).
[23] *CIL*, 6, 10114; 9, 709. Vezi şi C. DE LA BERGE, *op. cit.*, pp. 233–235; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, p. 274. Traian a pendulat între expulzarea mimilor la începutul domniei şi reaşezarea lor la loc de cinste: PLIN., *Pan.*, 46; DIO, *Hist. Rom.*, 68, 10.
[24] Este semnificativ pentru specificitatea literaturii latine că cei mai buni poeţi ai Imperiului scriu satire sau parasatire.

Proza greacă, profund legată de viața și de mentalitatea Imperiului, comportă de asemenea un reviriment notabil. Am semnalat de mai multe ori succesul lucrărilor de erudiție, activității didascalice. Frontinus nu este decît cel mai important dintre autorii de literatură tehnică, resimțită totuși de contemporani ca artă. Tratatele sale despre apeducte și de tactică militară *(Stratagemata)*, ca și lucrările inginerului Pseudo-Hyginus, genistului Balbus și agrimensorului Flaccus erau utile contemporanilor, dar satisfăceau și gustul lor pentru curiozități.[25] Activitatea de enciclopedist, desfășurată, atît în limba latină cît și în cea greacă, de Suetoniu se înscrie printre performanțele epocii lui Traian. Acum redactează Suetoniu vasta sa enciclopedie *Prata* și culegerea sa consacrată diverselor genuri literare și autorilor care le-au ilustrat, *De uiris illustribus*, „despre bărbații vestiți", din care s-au păstrat ndeosebi secvențele dedicate filologiei și retoricii. Dealtfel înflorește *grammatica*, comentariul erudit al operelor literare.

Dar genul predilect al literaturii epocii lui Traian îl reprezintă, fără nici o îndoială, istoriografia. Politica de expansiune, efortul pentru asigurarea echilibrului intern, stimulau studiul trecutului, în vederea extragerii unor pilde salutare. Absolutismul imperial, năzuința de a asigura administrației imperiale colaborarea unor personalități competente impulsionează prin excelență biografia ca subspecie a istoriografiei. Caius Fannius, atașat cercului condus de Mauricus, redactează opera sa dedicată vieții și mai ales morții victimelor lui Nero, iar Titinius Capito scrie alți *exitus*, morți celebre. Totuși dacă aceste opere s-au pierdut, dispunem de alte biografii politice celebre, cum erau cele scrise de Plutarh. La rîndul său, Suetoniu începe să adune material în vederea redactării vieților celor doisprezece cezari. În sfîrșit, prima operă a lui Tacit, publicată în 98 e.n., *Agricola*, constituie o biografie înzestrată cu structură complexă, unde se pot descifra și tiparele pamfletu-

[25] PLIN., *Ep.*, 2, 3, 5 atestă un respect edificator pentru conceptul de *scholasticus*, care definește activitatea cercetătorilor de cabinet, intelectualilor studioși.

lui și ale narației etnografice, unificate de o manifestă vocație preromanescă.

Dar Tacit, după alcătuirea tot în 98 a unei complexe monografii etnografice — **Germania** —, trece la recuperarea tradiționalei istoriografii analistice, destinate să ofere adevărata măsură a geniului său. *Historiae*, publicate în 110 e.n., înfățișau o panoramă a epocii Flavienilor, constituind o operă în același timp istorică și politologică de mare valoare. Valențele filosofice, neobișnuitele calități artistice, contrastul explicit și implicit între epoca lui Traian și cea a Flavienilor, figurată ca o secvență istorică zbuciumată, în care s-au creat premisele depășirii crizei și apogeului realizat ulterior, au adus acestei opere un succes imens, au impresionat publicul cititor, au marcat întreaga epocă. Totodată Tacit a început să redacteze opera sa majoră *Annales*, publicată în timpul lui Hadrian.[26]

Opera istorică a lui Traian, deși de anvergură diferită și publicată probabil înaintea *Istoriilor*, adică între 107 și 110, completează într-un fel marea creație a lui Tacit. Am arătat că Traian nu era un ignorant și un incult. I se atribuie mai multe poeme de mici dimensiuni scrise în grecește și în latinește cu un rafinament notabil și cu un autentic simț al umorului.[27] Deși se folosea de condeiele lui Sura și Hadrian pentru redactarea discursurilor, Traian nu era neștiutor în materie de oratorie, așa cum afirma Pseudo-Aurelius Victor.[28] Iulian, îndeobște malițios la adresa Dacicului, subliniază că Traian nu era străin de retorică și că avea talentul vorbirii: doar „lenea" l-a obișnuit să încredințeze lui Sura redactarea discursurilor.[29] După exemplul lui Caesar, opera isto-

[26] Pentru detalii vezi cercetările noastre asupra lui Tacit, inclusiv și mai ales cartea *Tacit*. Dezvoltarea tacitologiei în secolul nostru ilustrează prestigiul uriaș de care se bucură acest geniu al culturii universale.

[27] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 1, p. 6 și H. BARDON, *Les empereurs* p. 342 se referă în grabă la aceste poeme consemnate în *Anthologia Palatina* și în culegerile de versuri latine.

[28] PS. AUR. VICT., *Epit.*, 13, 8.

[29] IUL., *Caes.*, 22. Desigur nu lenea ci multitudinea activităților și preocupărilor îl determina pe Traian să recurgă la serviciile lui Sura.

rică a lui Traian, numită *Dacica*, dacă nu chiar *De bello Dacico*, constituia o monografie consacrată unui grup limitat de evenimente, adică războaielor dacice. Opera lui Traian făcea aşadar parte din literatura memorialistică, la rîndul ei înglobată în genul istoriografic. În acest mod, înainte ca Tacit să descrie în umbrele şi luminile ei epoca Flavienilor, după cucerirea Daciei Traian figurase evenimentul major al primii părţi a domniei sale, sugerase strălucirea „secolului" său, prezentat de el ca foarte diferit de vremurile care îl precedaseră. Împăratul se angajase în activitatea literară cu un anumit talent: scurtul fragment conservat şi cele cincizeci şi una de scrisori trimise lui Pliniu demonstrează calităţile de scriitor ale lui Traian, care prefera scriitura clară, incisivă, am spune percutantă.[30] Pierderea *Dacicelor* nu dovedeşte că împăratul ar fi fost lipsit de talent.[31]

Opera lui Traian s-a bucurat probabil de un real succes de public şi a fost intens recitată în anii subsecvenţi publicării sale. Cum demonstrează fragmentul păstrat din *Dacica*, spre deosebire de Caesar, învingătorul lui Decebal prefera naraţia la persoana întîi, care conferea o pregnanţă sporită aportului personal al autorului la desfăşurarea evenimentelor şi presupunea o conotaţie afectivă notabilă, un ton cald.

Astfel se prezenta statutul celor mai multe genuri literare. Dar poziţia literaturii şi a genurilor ei nu poate fi înţeleasă, dacă nu se ţine seama de impactul retoricii impus acum, ca şi în secolul anterior, de gustul publicului. La Roma acest public nu cuprindea doar exponenţii cercurilor cultural-politice şi ai curţii, ci încorpora şi clienţii fruntaşilor cercurilor, liberţii şi sclavii instruiţi,

[30] Pentru scrisorile trimise lui Pliniu, calităţile lor, vezi şi H. BARDON, *Les empereurs*, pp. 345–368.

[31] H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 330 susţine: „scrise limpede, dar sec, *lipsite de valoare literară*, Comentariile lui Traian nu s-au bucurat de preţuirea cititorilor, n-au fost copiate şi recopiate în sute şi mii de exemplare şi astfel s-au pierdut pentru totdeauna". Dar accidentele care ne-au răpit atîtea opere literare antice au afectat şi unele opere de mare valoare artistică. Dealtfel Hadrian a încetinit ritmul recopierii operei lui Traian, deoarece schimbase politica externă, cum remarcă cercetătorul clujean (*ibid.*, p. 331).

mulți plebei cetățeni sau chiar peregrini, deprinși acum cu frecventarea artei.[32] În provincii și în Italia, decurionii, sclavii și liberții intelectuali, augustalii și chiar unii plebei, curioși de literatură, formau publicul local. Acest public influența demersul scriitorilor prin intermediul cercurilor cultural-politice, al lecturilor în comun, efectuate între prieteni, ca și prin comerțul de carte, dar mai ales prin mijlocirea recitațiilor. Pliniu arată că operele literare, în versuri, ca și în proza de toate genurile, erau în primă instanță recitate în săli specializate și apoi publicate, vîndute în librării.[33] Același autor dă seama de frecvența recitațiilor, de popularitatea lor. În sălile unde scriitorii își recitau creațiile, publicul se aduna în număr foarte mare; unii spectatori participau pe bază de invitații, dar alții asistau din curiozitate.[34] Dar, ca și în veacul anterior, în majoritatea sa, acest public pretindea scriitorilor recitatori opere care să încînte „urechea", așadar marcate de o vocație declamatorie. Formați în școlile retorilor, spectatorii doreau ca orice operă ascultată să fie impregnată de retorică, chiar dacă în epoca lui Traian o asemenea lucrare trebuie îndeosebi să fie clasicizantă. Pliniu stăruie dealtfel asupra gustului pentru spectacol în sine, pe care îl revela publicul roman.[35] Același scriitor reia observațiile umoristice ale lui Petroniu și mai ales cele enunțate de două dintre personajele *Dialogului despre oratori* — Messalla și Maternus — și consideră într-o epistulă că tinerii sînt pregătiți prea rapid și superficial în școlile de retorică.[36] Totuși, într-o altă scrisoare, cu prilejul elogierii retorului Isaeus, Pliniu celebrează atmosfera de studiu serios, plăcut și senin din școlile de retorică.[37]

[32] A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 84—87 propune o trihotomie a publicului literaturii din această epocă.
[33] PLIN., *Ep.*, 2, 10, 6.
[34] PLIN., *Ep.*, 6, 15, 3 semnalează că în timpul recitațiilor se făceau și glume.
[35] PLIN., *Ep.*, 2, 14, 4—6 remarcă transformarea pledoariilor înaintea tribunalului centumvirilor în spectacol, cu aplaudatori specializați și urale orchestrate.
[36] PETRON., *Sat.*, 1—5; TAC., *Dial.*, 28—34; PLIN., *Ep.*, 2, 14, 2—4.
[37] PLIN., *Ep.*, 2, 3, 1—6. Pliniu anticipează astfel elogiul vibrant al retoricii pe care îl va efectua Florus.

De fapt, Pliniu, pe urmele dascălului său Quintilian, crede în eficacitatea şcolilor de retorică, de obedienţă clasicizantă, şi reprobă cele încă dominate de noul stil. Dar întreaga retorică a epocii, inclusiv cea mai clasicizantă, trebuia să includă anumite cuceriri ale noii retorici, creată în secolul întîi, sub impactul noului stil.

În şcolile retorilor s-au format principalii oratori, senatori, oameni politici, conducători de cercuri cultural-politice, avocaţi. Au loc în această epocă mai multe procese intentate unor guvernatori de provincie şi senatori importanţi, cum au fost Marius Priscus (în 100 e.n.), Caecilius Clasicus (100—101), Iulius Bassus (102 — 103), Varenus Rufus (106—107), care au îngăduit unor consulari să se distingă ca oratori. Pliniu şi Tacit, Regulus, Mauricus şi Nigrinus, ca şi alţii, ca Nonius Bassus, Pedanius Fuscus, se numărau printre oratorii juridici de valoare.[38]

Totodată, pornind de la arhetipuri cum erau *Pro Marcello* „Pentru Marcellus" al lui Cicero şi chiar *De clementia* a lui Seneca, Pliniu converteşte discursul de mulţumire rostit de consuli în faţa împăratului într-un gen nou, panegiricul imperial.[39] Pliniu creează astfel un nou tipar literar, de mare succes în epoca imperială, pe gustul publicului, şi dezvoltă retorica de aparat. Convenţionale erau şi aşa-numitele discursuri ale lui Dio din Prusa, mai ales cele *de regno*. Problemele teoretice ale retoricii, culturii în general, şi raportul dintre monarhie şi arta declamaţiei, au fost tratate, cum am semnalat în treacăt, de Tacit, în primii ani ai secolului al II-lea şi în *Dialogus de oratoribus*, operă de remarcabilă valoare. Pe de altă parte, Pliniu marchează un moment de importanţă cardinală în istoria genului epistular, scrisorii literare.

[38] În privinţa lor, vezi R. SYME, *Tacito*, pp. 875—876.

[39] PLIN., *Pan.*, 4, 1; 90—93. După opinia noastră, chiar în antichitate, Eutropiu a semnalat crearea de către Pliniu a unui gen nou hărăzit să realizeze o carieră strălucită în ultimele secole ale antichităţii latine, cînd s-au alcătuit mai multe panegirice imperiale. Această observaţie încheie de fapt biografia lui Traian, afirmă relaţia strînsă dintre faptele împăratului, elogiul plinian şi decantarea genului: *adeo in eo gloria bonitatis obtinuit* (Traian), *ut uel assentantibus, uel uere laudantibus, occasionem magnificentissimi praestet exempli* (*Breu.*, 8, 2). S-ar spune că Eutropiu îşi îngăduie o uşoară maliţie la adresa panegiriştilor.

Aşadar, dacă poezia epică şi lirică excelează prin numărul, dar nu şi prin valoarea exponenţilor, satira şi îndeosebi proza în ansamblul ei oferă literaturilor latină şi greacă scriitori de un talent excepţional.

3. Artele plastice şi muzica. Artele plastice cunosc un avînt remarcabil în epoca lui Traian. Pictura şi îndeosebi sculptura se dezvoltă în strînsă legătură cu intensificarea construcţiilor, cu înflorirea fără precedent a arhitecturii. Totodată artele plastice au ilustrat politica de grandoare întreprinsă de administraţia lui Traian, îndeosebi performanţele ei externe, militare. S-a constatat unitatea artei create în epoca lui Traian, tendinţa ei generală spre o demnitate arborată, spre o anumită severitate a tematicii, ca şi a „scriiturii", chiar spre rigiditate.[40] Exaltarea patriotismului, dealtfel foarte sincer, celebrarea unei *persona* echilibrate, austere, recomandate ca ideal al fiecărui roman, erau semnificate într-un stil elevat, sever, chiar solemn, care amintea, desigur la un nivel inferior, scriitura fascinantă a lui Tacit.

Sculptura cunoaşte expansiunea cea mai pregnantă. În mult mai mare măsură decît pictura, sculptura semnifică mentalitatea oficială. Stilul sculptorilor apare ca deosebit de sever şi totodată scrupulos, uneori chiar obositor, puţin fastidios. Trei şcoli concentrează eforturile sculptorilor: cele din Atena, Asia Mică şi din Roma. Prezenţa mărcilor generale comune, mai sus semnalate, se conjugă cu unele particularităţi locale, tendinţa spre idealizare manifestată la Atena, realismul viguros, uneori somptuos, foarte tehnic, în şcoala asiatică, reconstituirea minuţioasă şi veridică a detaliilor, la Roma, evidentă atît în statuile membrilor familiei imperiale cît şi în cele ale prizonierilor „barbari", cărora li se evocă fizionomia, costumul, atitudinea.[41] În Italia s-au executat multe lucrări de remarcabilă valoare, sub conducerea lui Apollodor.[42]

[40] Vezi şi R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 264—266.
[41] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, vol. 2, pp. 283—286.
[42] R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 97—98 citează numele unuia dintre colaboratorii lui Apollodor, sculptorul Marcus Ulpius Orestes.

Excelează prin frumuseţea lor basoreliefurile executate pe arcul de la Beneventum. Tonul solemn, elevat alternează aici cu mişcarea simplă, verosimilă.[43] Mai rigide, mai schematice apar reliefurile de pe arcul lui Constantin, din forul roman şi din Forul lui Traian, care figurează faptele împăratului pe cîmpul de luptă şi în Italia. În schimb, basoreliefurile Columnei alcătuiesc o epopee în piatră, la o înaltă tensiune artistică.[44] De aceea Giuseppe Lugli a calificat Columna drept monumentul cel mai curios al romanităţii.[45]

În provincii s-a dezvoltat o sculptură interesantă. Desigur arta trofeului de la Adamclisi apare ca mai rudimentară, dar ea se înrudeşte profund cu cea a Columnei, cînd trebuie să semnifice invincibilitatea armatei romane şi eroismul admirabil, chiar patetic al învinşilor.[46] Radu Florescu a disociat dealtfel două maniere diferite practicate de echipa de artişti: una mai suplă, mai abilă şi alta mai rigidă, mai simplă, mai rudimentară. La un anumit nivel însă unificarea stilului se realizează, în filiaţie certă cu arta magistrală a Columnei proiectate de Apollodor.[47] S-au descifrat opt teme unitare şi o sintaxă semnificativă a metopelor, căci imaginile „se ordonau într-o compoziţie ritmică cu sens narativ".[48] Monumentul funerar al lui Caius Iulius Antiochus Philopoppos, coborîtor al regilor Commagenei şi cetăţean al Atenei, ca şi sculpturile din Caria, ilustrează virtuozitatea artei provinciale. Sculptorii preferă pretutindeni stilul narativ continuu.

Pictura comportă realizări notabile în arta portretului. Dezvoltarea muzicii se afla în strînse raporturi cu cea a teatrului.

[43] Vezi şi *supra*, nn. 75 şi 138 la capitolul VIII.

[44] Vezi şi T. ANTONESCU, *op. cit.*, pp. 13—21; 245; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 248—251; C. şi H. DAICOVICIU, *op. cit.*, pp. 9—10; 14. R. FLORESCU, *Study*, p. 214—215 subliniază înalta valoare a reliefurilor, expresie a unei arte cinematografice *ante litteram*, produs caracteristic al unei societăţi aflate „at the climax of the Empire" (p. 216).

[45] G. LUGLI, *La tomba di Traiano*, p. 338.

[46] R. FLORESCU, *Adamclisi*, p. 5: „monumentul lui Traian se distinge printr-o ciudată îmbinare a viziunii savante, avînd calităţi de grandoare şi monumentalitate cu o realizare în care naivitatea şi tradiţia meşteşugărească — lipsită de subtilităţile şcolii aulice — şi-au pus amprenta lor de autenticitate şi prospeţime"; şi pp. 14—15.

[47] R. FLORESCU, *Adamclisi*, pp. 10—13; 19.

[48] R. FLORESCU, *Adamclisi*, p. 9.

Numărul instrumentaliştilor şi al cîntăreţilor sporeşte, iar orga devine un element indispensabil al muzicii timpului. Banchetele şi întîlnirile cercurilor cultural-politice comportau şi unele momente muzicale.

4. Arhitectura. Epoca lui Traian constituie era de aur a arhitecturii romane. Alături de literatură, arhitectura este arta care cunoaşte expansiunea cea mai pregnantă. Dacă unii cercetători moderni contestă fără temei valoarea literaturii latine, create în *saeculum Traiani*, în schimb nimeni nu se îndoieşte că această epocă n-ar echivala cu unul dintre marile momente ale arhitecturii imperiale. Am menţionat de altminteri corelaţia dintre arhitectură şi expansiunea sculpturii, ca şi marele număr de opere arhitectonice ridicate în epoca lui Traian. Tendinţele estetice ale epocii spre echilibru şi monumentalitate, propaganda în favoarea grandorii şi severităţii îşi găsesc o expresie strălucită în arhitectura epocii. Constructorii epocii reverberează gustul simplităţii elegante, al proporţiilor judicioase şi al purităţii viguroase, ca şi capacitatea utilizării excelente a spaţiului. Orientali sau greci de origine, ei pun în slujba tendinţelor spre armonie severă, cutezanţă şi forţă austeră, de multă vreme înscrise printre particularităţile arhitecturii romane, experienţa artei grecoelenistice. Influenţa obîrşiei lor se exprimă în stilul arcurilor de triumf şi al bazilicilor, în extinderea cupolei la construcţii tradiţional romane, în folosirea judicioasă a spaţiului.

Desigur Apollodor din Damasc, frecvent menţionat de noi în alte capitole, cunoscut de Traian încă în tinereţea lui petrecută în Siria, s-a remarcat ca cel mai valoros arhitect al epocii. Xiphilin îi atribuie construirea Forului lui Traian şi termelor, ca şi terminarea Odeonului.[49] Ştim de asemenea că el a ridicat podul de la Drobeta şi tîrgul lui Traian din Roma, că a marcat în profunzime întreaga arhitectură a epocii. Sursele înregistrează şi alte nume de arhitecţi, căci accelerarea construcţiilor n-ar fi fost posibilă fără un mare număr de proiectanţi şi puternice echipe de specialişti.

[49] DIO, *Hist. Rom.*, 69, 4, 1.

Podul de la Alcantara din Spania a fost construit sub conducerea arhitectului Caius Iulius Lacer, iar temple și clădiri din orașele Italiei s-au ridicat sub supravegherea lui Mustius.[50]

Firește însă că performanțele fascinante ale arhitecturii epocii lui Traian ilustrează tendințele stilistice ale vremii, bogata dezvoltare organică a artei timpului.

C) STILURILE EPOCII

1. Cel de al doilea clasicism. În toate artele continuă să prevaleze stilul clasic, cum a rezultat dealtfel din cele expuse în acest capitol și în altele. După un regres destul de spectaculos, suferit de arta de obediență clasicizantă la jumătatea secolului I al erei noastre, epoca Flavienilor relansează clasicismul, în literatură, sub impulsul conferit de Quintilian, dar și în alte arte.[51] Gustul general și eforturile administrației imperiale se conjugau să asigure preeminența unui al doilea clasicism, unui nou clasicism, care integra gustul pentru strălucirea expresiei rafinate, pentru patosul percutant, prescrise de noul stil.[52] Totodată erau parțial recuperate și reeditate simetria și armonia clasicilor, se preconizau admirarea, cultivarea, respectarea lor și în parte imitarea lor, mai degrabă decît „mimarea" desigur artistică a referentului.

Cel de al doilea clasicism continuă să predomine în estetica epocii lui Traian. În această privință se poate lesne constata o continuitate care nu corespunde rupturii politice parțiale. *Saeculum Traiani* aduce în dezvoltarea celui de al doilea clasicism tendința de a urmări mai riguros echilibrul părților componente ale

[50] *CIL* 2, 759 (Lacer); PLIN., *Ep.*, 9, 89 (Mustius). Continuă de asemenea să lucreze Rabirius, arhitectul lui Domițian: MART., *Epigr.*, 7, 56; 10, 71.

[51] Pentru prevalența clasicismului sub Flavieni și aportul lui Quintilian, vezi Anton D. LEEMAN, *Orationis ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italiană, Bologna, 1974, pp. 391—501; E. CIZEK, *L'époque de Néron*, pp. 358—361; *Istoria literaturii latine. Partea a II-a*, p. 36, dar și *Partea I*, pp. 28—29.

[52] Nou clasicism îl numește Jean BAYET, *Littérature latine*, Paris, 1934, p. 525.

operelor artistice, severitatea și monumentalitatea expresiei, grandoarea atît la nivelul sintaxei, cît și la cel al semanticii creațiilor. Propaganda în favoarea unei *persona* slujite cu demnitate facilita o asemenea orientare a artei și a esteticii de inspirație clasicizantă.

Această inflexiune particulară clasicismului epocii lui Traian rezultă mai clar din dezvoltarea artelor plastice și arhitecturii, întrucît alcătuirea literaturii de obediență clasicizantă se configurează mai nuanțat. Tendința spre ordonare severă și execuție amplă a reliefurilor fusese statuată chiar în timpul lui Domițian. Stéphane Gsell o decodează în reliefurile arcului început de Titus și terminat de Domițian.[53] Forul lui Traian evidențiază mărci similare. Elegantă dar clasicizantă, severă, diversă și totuși unitară, apare mai ales Columna, în realizarea căreia artiștii au îmbinat măestrit seninătate, echilibru compozițional pe de o parte și tensiune între timbrul retoric și narația istorică pe de alta, între energia patetică a figurilor și verismul tipizant din reprezentarea oamenilor, veșmintelor și armelor.[54] Dar acest verism tipizant revela atenția acordată de clasicizanți reconstituirii acelor amănunte pe care le considerau semnificative. Apollodor apare în acest sens ca un adept al celui de al doilea clasicism. Practic nu s-a realizat în această epocă artă plastică ori arhitectură neclasică, inflexiunile patetizante, inspirate de asianism, fiind rare și contribuind doar la îmbogățirea și înviogorarea stilului clasic dominant în mărturiile respective. Numai trofeul de la Adamclisi comportă unele valențe estetice diferite, la care ne vom referi la momentul oportun.

Cum am subliniat mai sus, mulți scriitori ai epocii lui Traian s-au format la școala lui Quintilian, încurajată de statul Flavieni-

[53] S. GSELL, *op. cit.*, p. 108.

[54] Vezi și T. ANTONESCU, *op. cit.*, p. 6; R. PARIBENI, *op. cit.*, vol. 2, pp. 249–250; C. și H. DAICOVICIU, *op. cit.*, p. 14; P. MAC. KENDRICK, *op. cit.*, p. 74. R. FLORESCU, *Study*, pp. 216–217 se referă la sintaxa intimă a organizării scenelor și la stilul riguros și totodată patetic, ca să considere arta Columnei un exemplu desăvîrșit al tradiției raționaliste greco-romane. Columna ar evidenția simultan compoziția geometrică a grecilor și narația realistă a romanilor. Însă noi apropiem asemenea mărci stilistice de clasicismul artelor plastice din epoca lui Traian.

lor. Dascălul lor conferise aspectului tehnic al discursului un preţ mai mare decît Cicero, în vreme ce cultura generală îi apăruse prin excelenţă ca un sistem de reţete şi de procedee.[55] Cum am arătat mai sus, Traian însuşi se exprimă într-un stil foarte clasic, percutant, auster pînă la uscăciune, simplu, bazat pe fraze relativ scurte, înrîurit uneori de limbajul arid, lapidar şi concis al cancelariilor imperiale.[56] Dar i se întîmplă totuşi lui Traian să nu-şi poată reţine nici în scris o exclamaţie vulgară, o mică injurie.[57] La rîndul său, Dio din Prusa se exprimă uneori destul de colorat, deşi îndeobşte preferă eleganţa rafinată a unui clasicism de inspiraţie sofistică. Dealtfel el îşi demonstrează fidelitatea faţă de tradiţia clasică atunci cînd recurge — în proză, în plin discurs — la invocarea muzelor, lui Apollo şi zeiţei elocinţei, adică la un procedeu curent care era specific poeziei, eposului.[58]

Aşadar adepţii lui Quintilian practică în epoca lui Traian un clasicism relativ înnoit, plin de veneraţie faţă de marile modele, dar susceptibil să se îndepărteze parţial de la lecţia lor. Puternic influenţat de Quintilian, şeful principalului cenaclu literar al epocii, Pliniu cel Tînăr, a fost marcat în profunzime de formaţia sa clasicizantă şi ciceronizantă. Pliniu venera memoria poetului clasicizant Silius Italicus dar mai ales afirma răspicat opţiunea sa cice-

[55] A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 76; A. D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 396—399.

[56] Relevante emerg în acest sens PLIN., *Ep.*, 10, 36; 101; 103. Poate că asemenea scrisori emanau din cancelarii, semnificau circulare. Erau însă redactate după gustul şi sub conducerea împăratului. Pentru austeritatea şi precizia stilistică a lui Traian, vezi R. SYME, *Tacito*, p. 59; H. BARDON, *Les empereurs*, pp. 345—355.

[57] PLIN., *Ep.*, 10, 38, 2 unde exclamă *mediusfidius*, creaţie populară suculentă rezervată bărbaţilor şi femeilor cu o comportare virilă. H. BARDON, *Les empereurs*, pp. 345—358, îndeosebi pp. 352—357, semnalează vocabularul cîteodată compozit al epistulelor lui Traian, care reia termeni utilizaţi de Pliniu, unii de origine greacă. În general Traian preferă totuşi precizia tehnică; emerg chiar ticuri stilistice, înclinarea pentru prepoziţia *secundum*, construită cu acuzativul, sau pentru *modo*, utilizat ca adverb. Sintaxa este clasică, dar nu lipsesc unele construcţii libere, insolite la scriitorii consacraţi.

[58] DIO CHRYS., *Orat.*, 1, 57. A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 107 consideră chiar că Dio din Prusa se apropia de practica stilistică aticizantă.

roniană.[59] Reținem tocmai pasajul care succede criticii stilului practicat de Regulus, pentru a asocia afirmarea imitării marilor modele și cultul lui Cicero: „eu mă străduiesc, zic, să rivalizez cu Cicero și nu mă mulțumesc cu elocința secolului nostru; căci cred că e o prostie foarte mare să nu-ți propui cele mai bune modele pentru a le imita", *est enim mihi, inquam, cum Cicerone aemulatio, nec sum contentus eloquentia saeculi nostri: nam stultissimum credo ad imitandum non optima quaeque proponere.*[60] Alte scrisori și alte pasaje susțin cu perseverență necesitatea de a imita modele clasice și de a practica un stil măreț și echilibrat.[61] Pliniu nu contrapune *aemulatio* așa numitei *imitatio*, ci dimpotrivă echivalează cele două concepte.[62] Clasicii trebuie citiți atent și cultura generală formativă este absolut indispensabilă.[63] Totodată prietenul lui Traian reprobă concizia, *breuitas*, atît a aticiștilor cît și a neoasianiștilor.[64] Pliniu condamnă noul stil și noua retorică practicate în tribunale, educația unilaterală.[65] În corelație cu o *persona* echilibrată, Pliniu promovează astfel un *decorum*, o conveniență clasicizantă și ciceronizantă.[66]

Pliniu se pronunță dealtfel în favoarea pluralității stilurilor sau, mai corect spus, pentru adaptarea scriiturii la semnificate, la conținutul mesajului și la genul în care este emis acesta din urmă. Recunoaște că într-o pledoarie se exprimă modalități stilistice specifice, „în mai multe feluri de a vorbi", *per plures dicendi species.*[67] Epistolografia, istoria, poezia și oratoria trebuie să dobîn-

[59] PLIN., *Ep.*, 3, 7, 1–14; A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 23.
[60] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 12–13.
[61] PLIN., *Ep.*, 1, 2, 2 declară ca modele pe Demostene și pe Calvus. *Ibid.*, 1, 8, 3–5 subliniază obligația revizuirii sistematice a stilului și alegerii subiectului adecvat.
[62] PLIN., *Ep.*, 7, 9, 3–4. Adresîndu-se lui Fuscus Salinator, Pliniu contestă teza lui Velleius ca *imitatio* ar conduce la eșec.
[63] PLIN., *Ep.*, 7, 9, 7–16.
[64] PLIN., *Ep.*, 1, 20, 1–16. Pliniu blamează totodată și expresia prea înflorită.
[65] PLIN., *Ep.*, 2, 14, 4–13.
[66] Vezi și A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 46–47; 51–55; A. GARZETTI *L'Impero*, p. 373. Pe de altă parte PLIN., *Pan.*, 1, 1–6 conține o foarte tradițională invocație adresată zeilor, care reapare în *Ep.*, 10, 1.
[67] PLIN., *Ep.*, 2, 5, 6. Astfel se realizează *uarietas.*

dească fiecare o scriitură adecvată, profund diferită de cea a celorlalte genuri.[68] Convenienţa clasicizantă, adaptarea stilului la realitatea denotată, îl determină pe Pliniu să-şi adecveze scriitura, măcar în nuanţele ei, pe tonuri de filigran.[69] Pe de altă parte, se remarcă diferenţe între stilul mai amplu, mai somptuos şi mai declamator al *Panegiricului* şi cel mai concentrat, mai simplu al epistulelor. Totuşi diferenţele nu trebuie exagerate, căci armonia clasică şi graţioasă a lui Pliniu reface permanent unitatea elocuţiei lui.

De fapt expresia literară pliniană ilustrează un al doilea clasicism rafinat şi adaptat inflexiunilor vehiculate de alte expresii literare. De altminteri Pliniu era nu numai elevul lui Quintilian, ci şi discipolul lui Nicetas din Smyrna, considerat de Philostrat ca *renovator al sofisticii.*[70] *Fidelitatea* faţă de tradiţia ciceroniană alternează cu infidelitatea vădită lecţiei Arpinatului. Pliniu pledează pentru cultura generală enciclopedică, dar nu include în ea filosofia şi nici moştenirea greacă. Tentaţia asianismului se manifestă clar în opera lui Pliniu, care nu-i rezistă totdeauna.[71] În *Panegiric* a fost desluşită frecvenţa antitezelor, prezenţa prosopopeelor, gustul efectelor sonore, chiar al inovaţiilor lexicale.[72] Vocabularul acestui opuscul se deschide larg influenţelor poeziei, receptate de prozatorii epocii imperiale, prin excelenţă de cei care aparţineau noului stil.[73] Fraza ternară, de obîrşie poetică,

[68] PLIN., *Ep.*, 2, 5, 5; 5, 8; 8, 4.

[69] Cîteodată stilul plinian apare mai elevat, altădată mai rapid, mai popular. *Ep.*, 2, 6 unde se descrie un banchet, utilizează o elocuţie aproape familiară, iar *ep.* 2, 20 conţine nuanţele oralităţii, exprimării cotidiene, pentru a nara anumite nuvele. *Ep.*, 3, 16 comportă elogiul gloriei şi al virtuţii, celebrate de alexandrini, într-o scriitură înaltă, rafinată. *Ep.*, 3, 21 îl prezintă — prin intermediul lui Marţial — pe Pliniu ca pe un *alter* Cicero într-un stil ciceronizant.

[70] PHILOSTR., *Sophist.*, 1, 19.

[71] Dealtfel PLIN., Ep., 1, 16, 2 elogiază nu numai mărcile clasicizante, ci şi cele asianiste detectabile în stilul lui Pompeius Saturninus.

[72] Vezi M. DURRY, *op. cit.*, pp. 41—49; 71—72.

[73] PLIN., *Pan.*, 30—32, care descrie criza alimentară din Egipt şi 81, 1—3, unde e prezentat Traian la vînătoare, sînt redactate într-un timbru poetic, sensibil în abundenţa vocabularelor şi conotaţiilor elaborate cîndva de poeţi. M. DURRY, *op. cit.*, p. 57 identifică înrîurirea poeziei în pasajele consacrate înfricoşării barbarilor de către Traian *(Pan.*, 12) şi triumfului *(Pan.*, 17).

frecventă la Vergiliu, se poate repera în limba corespondenței pliniene.[74] De asemenea Pliniu suferă influența celebrului său prieten Tacit. Sentențele taciteice se pot repera uneori în *Epistulae*, unde autorul însuși recunoaște că Tacit este imitabil și că trebuie imitat.[75] Unele scrisori, ca de pildă cea care figurează moartea lui Pliniu cel Bătrîn, atestă o artă a narației rafinate, subtile, a construcției elegante, evident înrîurite de stilul sofisticii contemporane, de performanțele tuturor retorilor, inclusiv cei neoasianiști.[76] Astfel, prin cultul și imitarea clasicilor, dar și prin înfăptuirile unei arte elegante, limpezi, receptive față de anumite inovații, se constituie estetica pliniană, exemplară pentru clasicismul literar al epocii lui Traian.

Aceluiași clasicism îi aparținea și Suetoniu, cu toate că reputatul biograf reprobă mai aspru pe neoasianiști decît pe aticiștii arhaizanți, între care Pliniu păstra un echilibru teoretic, dublat, cum am văzut, de o anumită propensiune practică pentru noul stil. Scriitura de cancelarie uscată, aridă, voit purificată, pe care o prefera Suetoniu, îl apropia dealtfel pe biograf de aticismul arhaizant, căci cele cîteva influențe ale noului stil, strecurate în operele lui Tranquillus, inclusiv în cele alcătuite în epoca lui Traian, sînt mai puțin relevante. Aceluiași clasicism îi pot fi atașați Dio din Prusa ca și Plutarh însuși, înzestrat cu o deosebită capacitate de a construi o narație armonioasă, credibilă, în stare să dramatizeze efectele. Patetismul sintaxei literare plutarhice și al vocabularului celebrului biograf grec traduce receptarea unor procedee alexandrine și asianice, care conferă suplețe clasicismului deschis, practicat de Plutarh. Totodată în scrierile sale tehnice, alcătuite cu o claritate intențională, cu o precizie căutată, în pofida propensiunii

[74] A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 150—152.
[75] PLIN., *Ep.*, 1, 17, 4 oferă un exemplu de asemenea sentință: *scias ipsum plurimis uirtutibus abundare, qui alienas sic amat. Ibid.*, 7, 20, 4 mărturisește imitarea lui Tacit. Pentru analogiile dintre Tacit și Pliniu, vezi M. DURRY, *op. cit.*, pp. 27; 42; 60—66.
[76] PLIN., *Ep.*, 6, 16. Dar și *ibid.*, 6, 20.

pentru moralizare, Frontinus „încerca să evite concizia asianică și să se ralieze elocuției celui de al doilea clasicism."[77]

Acest al doilea clasicism număra în rîndurile sale și unii poeți ai epocii. Caninius Rufus dorea să abordeze în manieră clasicizantă și homerizantă un subiect de vibrantă actualitate, cum erau războaiele dacice. El își propunea să utilizeze chiar limba elenă, graiul lui Homer. Pliniu, în funcție de doctrina clasică a pluralității stilurilor și a congruenței dintre limbaj și temă, îi recomandă practicarea unei scriituri adecvate genului epic, invocarea zeilor și utilizarea lor în alcătuirea intrigii poemului.[78]

Deci în acest mod se configurează clasicismul epocii lui Traian, stil preponderent în toate artele.

2. Noul stil. Nu dispare însă nici un moment noul stil, orientarea estetică preconizată de neoasianiști, moștenitorii artei create de asianiștii epocii elenistice, care tindeau spre patosul amplu, sonor, voit incantatoriu, și spre o asimetrie manifestă, ce însă nu bloca rafinarea elegantă, tensiunea subtil alcătuită. În epoca Flavienilor, noul stil își pierduse preponderența în cîmpul artelor, dobîndită în prima jumătate a secolului I e.n., însă, deși în continuare minoritar, subsista activ, capabil să combată resuscitarea clasicismului în *saeculum Traiani.*[79] Contenciosul, moderat la suprafață, nu dispare și controversele între neoasianiști și clasicizanți subsistă încă foarte vii.[80] Opțiunea lui Aper în favoarea noului stil și împotriva clasicizanților constituie în *Dialogus de oratoribus* o decantare, o tipizare congruentă metodelor Noii Academii, a unor puncte de vedere efectiv preconizate de neoasianiști: Aper, ca și Regulus, identifică insistent noul stil cu elocința veacului, exagerînd astfel numai în parte, căci neoasianiștii pro-

[77] E. CIZEK, *Istoria literaturii latine. Partea I*, p. 85.
[78] PLIN., *Ep.*, 8, 4 mai ales 5.
[79] Pentru noul stil și întreaga tradiție asianistă și neoasianistă, vezi A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 82; 100—110; E. CIZEK, *L'époque de Néron*, pp. 267—282; 291—365; A. D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 295—388.
[80] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 11 și 20, 14; atribuie lui Regulus critica dirijată împotriva celor care nu se mulțumesc cu *eloquentia saeculi nostri.* Evident, Regulus apăra noua retorică. Vezi și *supra*, n. 60.

movau în modalități radicale gustul general al epocii imperiale, formau un fel de avangardă a literaturii vremii.

Într-adevăr, aproape toți exponenții noului stil din epoca lui Traian au activat ca avocați sau retori. Am subliniat de mai multe ori mărturia lui Pliniu care îl prezintă pe Regulus ca unul dintre cei mai importanți exponenți ai noii retorici, dacă nu principalul reprezentant al noului stil.[81] Regulus promova un stil abrupt și asimetric, presant, ca și efectele exterioare dramatice, care însoțeau expuneri destul de lungi.[82] Alți oratori militau pentru noul stil, inclusiv un adversar judiciar al lui Regulus, cum era Satrius Rufus.[83] A aderat la noul stil și Tiberius Catius Caesius Fronto, consul suffect în 96 e.n., care practica o elocuție patetică, emoționantă, gravă și percutantă.[84] Adepți ai unui neoasianism temeinic structurat, vehement, amplu și grav, par a fi fost și Caius Pomponius Rufus, Cneius Lucceius Albinus și Marcus Herennius Pollio, Iunius Homullus, avocați și oameni politici reputați.[85] De asemenea Florus s-a format în epoca lui Traian ca retor aderent al noului stil. Dar și alți scriitori practică noul stil. Iuvenal aparținea genului satiric, care refuza în principiu orice angajare în opțiunile estetice și în controversele stilistice ale epocii. Totuși scriitura sa declamatorie, impregnată de umor amar, coroziv, satira sa tragică, pot fi apropiate mai de grabă de noul stil, de variația, asimetria și combativitatea acestuia, decît de alte orientări estetice ale epocii. Epictet reprobă cu violență limbajul elegant, căutarea rafinată a cuvintelor, înscriindu-se în continuitatea predicii lui Se-

[81] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 2—3, care citează cîteva caracterizări sarcastice, propuse de Regulus pentru unele din victimele sale. MART., *Epigr.*, 1, 111; 4, 16 îi atribuie lui Regulus un talent autentic.

[82] PLIN., *Ep.*, 1, 20, 14—15; 6, 2, 1—5. Pentru neoasianismul lui Regulus, vezi și A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 104.

[83] PLIN., *Ep.*, 1, 5, 11.

[84] PLIN., *Ep.*, 2, 11, 3 și 18; 4, 9, 15; 13, 3. Se înrudea cu Silius Italicus.

[85] PLIN., *Ep.*, 4, 9, 3 (Pomponius Rufus, consul în 98 e.n., *uir paratus et uehemens);* 3, 9, 7 (Lucceius Albinus, *uir in dicendo copiosus, ornatus);* 4, 9, 14 (Herennius Pollio, *instanter et grauiter);* 4, 9, 15 și 5, 20, 6 *(mirifice, callide, acriter, culte,* Iunius Homullus consul în 102); vezi și R. SYME, *Tacito*, p. 875.

neca pentru prioritatea absolută a mesajului și împotriva preocupării excesive de a desăvîrși elocuția.[86] Epictet împărtășește, pe de altă parte, preferința stoicilor pentru un limbaj accesibil, eficient din punct de vedere larg propagandistic. De aceea scrie într-o limbă populară, faimoasa κοινή, exprimarea comună, presărată cu vulgarisme, și alternează tonurile grav și amuzant, preferă nuditatea atletică a unei elocuții presante, fără a refuza cadențele declamatorii. Epictet se apropie așadar de noul stil.

3. Aticismul arhaizant. Totodată *saeculum Traiani* înregistrează ascensiunea unui alt curent literar, aticismul arhaizant, care va ajunge, în mod aparent bizar, orientarea stilistică dominantă, cel puțin pe plan teoretic, la mijlocul secolului al doilea și chiar anterior, sub domnia lui Hadrian. Încă din secolul I e.n. se elaborase imaginea unui aticism lărgit, care implica în general simplitatea, eleganța, armonia, ajungînd să echivaleze cu expresia literară clasică în general.[87] Însă anumiți aticiști continuau să urmărească înverșunați orice ornare somptuoasă a discursului și să pledeze pentru puritatea riguroasă a scriiturii. Astfel ei ajung să preconizeze recuperarea limbajului simplu, rudimentar al scriitorilor arhaici, preclasici, să facă joncțiunea cu admiratorii acestora, așa numiții *antiquarii*, și să constituie o școală proprie de poetică, adică cea a aticiștilor arhaizanți. Acest curent estetic se remarca așadar ca a treia direcție stilistică a secolului I e.n., după noul stil și clasicism. Totuși pînă în epoca lui Traian aticismul arhaizant a dus o existență marginală, aproape obscură. Dezvoltarea interesului pentru acest curent a devenit posibilă la începutul secolului al II-lea, datorită uzurii relative cunoscute de celelalte orientări. În căutarea marilor modele, clasicizanții recomandau întoarcerea la trecut și favorizau, chiar fără voie, orien-

[86] EPICT., *Diss.*, 2, 1, 31–38; 3, 23, 19–26. El de fapt blamează căutarea metodică a echilibrului, armoniei desăvîrșite, care marca eforturile clasicizanților.

[87] A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 81–82 sesizează parțial formarea imaginii acestui aticism lărgit. Existența sa este afirmată de Dionisie M. PIPPIDI, *Formarea ideilor literare în antichitate*, ediția a 2-a, București, 1972, pp. 170–171 și de E. CIZEK, *L'époque de Néron*, p. 265.

tarea spre pilde mai vechi decît cele oferite de Cicero, adică spre exaltarea autorilor arhaici. La toate acestea se adăuga gustul unei părți din public pentru excentrități. Astfel tot ceea ce era în același timp simplu, în aparență nerafinat — după o epocă îndelungată de căutarea a subtilităților — și foarte vechi, tradițional prin excelență, devine nou și concomitent atrăgător.[88] Chiar scriitorii clasicizanți, mărturisesc uneori că se simt seduși de opțiunea aticist arhaizantă, care se afirma progresiv. În arta lui Dio din Prusa a fost decelată o alunecare spre aticism.[89]

Căutarea artificiosului arhaizant, numai aparent simplu, depășea granițele literaturii. C. De La Berge observa respectul față de pictura veche, arhaică, pasiunea pentru școlile primitive, iar sir Ronald Syme semnalează entuziasmul prudent față de „arheologia suburbană", față de vestigiile Lațiului primitiv.[90] Radu Florescu subliniază că artiștii Trofeului de la Adamclisi se distanțează de normele artei clasice ale epocii lor și ale antichității în general.[91] Luptătorii din ambele tabere se diferențiază doar prin port, arme, pieptănătură și romanii nu apar înfrumusețați.[92] Același cercetător bucureștean semnalează filiații cu arta primitivilor medievali. Tehnica scenelor transgresează normele clasice, implică iuxtapuneri de planuri, rabateri ale părților care nu se văd.[93] Toți exegeții Trofeului au detectat în arta metopelor o estetică relativ rudimentară, aproape barbară, în orice caz de inspirație provincială. Dar noi înclinăm să identificăm în această aparentă stîngăcie, în această contestare a clasicismului și o influență a poeticii aticismului arhaizant a epocii, în care se manifesta, cum am subliniat mai sus, căutarea asperităților aproape primitivizante, arhaice. Ceea ce nu

[88] Vezi și A. M. GUILLEMIN, *op. cit.*, p. 100.
[89] Vezi *supra*, n. 58. Aticismul grec al veacului se va diferenția de cel latin, însă nu putea evita formalismul, purificarea forțată a scriiturii.
[90] C. DE LA BERGE, *op. cit.*, p. 273; R. SYME, *Tacito*, p. 664.
[91] R. FLORESCU, *Adamclisi*, p. 13.
[92] R. FLORESCU, *Adamclisi*, p. 13 observă că lipsește în imaginile Trofeului opoziția semnificativă pentru Columnă între tipul „clasic" al oșteanului roman și cel „exotic" al adversarului său dac. Întrevede în estetica Trofeului reminiscențe dintr-o artă elenistică anticlasică sau din experiența directă, la origine orientalizantă, a lui Apollodor.
[93] R. FLORESCU, *Adamclisi*, pp. 13—14.

exclude formația provincială a autorilor scenelor Trofeului.[94] Astfel stilul scenelor monumentului de la Adamclisi ar putea eventual fi corelat mişcării în curs de ascensiune a aticismului arhaizant.

Desigur aticismul arhaizant se manifestă mai cu seamă în literatură. Pliniu citează ca orator şi literat auster, aticist, pe Caius Minicius Fundanus, consul suffect în 107 e.n., cunoscut pentru *tenuitas*, „simplitate", chiar „uscăciune", în orice caz scriitură neornată.[95] Aticişti cum erau Fundanus intrau aşadar în polemică nu numai cu neoasianiştii ci şi cu clasicizanții. Aceştia din urmă le reproşau ariditatea şi platitudinea, în vreme ce ei reprobau pe adepții lui Quintilian pentru verbozitate şi sonoritate excesive.

Aticismului arhaizant al prozei îi va corespunde în poezie mişcarea aşa-numitelor *poetae nouelli* sau *neoterici*, prin analogie intențională cu un important curent literar din secolul I î.e.n., dealtfel de asemenea aticizant. Aceşti poeți vor tinde spre o lirică suavă însă savantă, arhaizantă, dispusă să promoveze poemul scurt, de factură intimistă sau dimpotrivă întors spre descripția naturii. Curentul neotericilor se va decanta mai tîrziu, dar el este prefigurat de unii poeți ai epocii lui Traian şi chiar a Flavienilor. Astfel Suplicia, contemporană mai tînără a lui Marțial, mai sus menționată, practica o lirică scurtă de dragoste, însă austeră, conjugală, totodată savantă şi amuzantă, impregnată de un umor dezinvolt, uşor.[96] Această poetă se înscrie aşadar limpede printre precursorii neoterismului. De aceleaşi orientări pot fi apropiați poeții Titinius Capito şi Propertius Blaesus.[97] Vergilius Romanus scria, probabil, comedii dominate de recuperarea modelului vechii comedii şi deci voit încadrate în aticismul arhaizant şi în anticiparea neoterismului. Relația strînsă dintre aticismul arhaizant şi neoterismul în curs de formare este atestată de Hadrian însuşi,

[94] Este aceasta numai o ipoteză personală pe care ne-o permitem s-o enunțăm. Ultimul cuvînt vor trebui să-l aibă specialiştii în arta Trofeului.

[95] PLIN., *Ep.*, 7, 12, 4—5.

[96] MART., *Epigr.*, 10, 35 şi 38.

[97] PLIN., *Ep.*, 6, 15, 1; 9, 22, 1. Pentru aceşti poeți lirici şi pentru teatrul literar al epocii, vezi şi E. CIZEK, *Istoria literaturii latine. Partea a II-a*, pp. 226—227; Pierre GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, pp. 249—250; 255—262.

de fapt de gusturile şi de creaţiile lui. Viitorul împărat va compune mai tîrziu, după 117 e.n., poeme scurte, epigrame înţepătoare sau scurte elegii rafinate.[98] Este însă probabil că Hadrian alcătuia astfel de poeme încă din vremea lui Traian, poeme unde simplitatea traducea un rafinament subtil, artificios, în timp ce căutarea diminutivelor ilustra o marcă bine cunoscută a neoterismului. Totodată Hadrian admira şi imita pe aticizanţi ca şi pe arhaici.[99]

4. Sinteza stilistică a lui Tacit. Iuvenal şi Marţial, genurile permanent deschise spre referent, comedia populară şi diverşi autori, care ilustrau alte specii literare, rămîneau în afara celor trei opţiuni stilistice şi orientărilor estetice mai sus menţionate. Dar nici Tacit nu poate fi încadrat, după părerea noastră, într-una dintre aceste trei poetici, cu toate că din alt motiv decît cei menţionaţi în fraza precedentă. Marele Tacit a realizat o sinteză stilistică uluitoare, de altminteri strîns legată de valoarea excepţională a artei sale.

Cînd trebuie să caracterizeze stilul lui Tacit, prietenul său Pliniu utilizează un adverb grecesc σεμνῶς, pentru a-i reliefa grandoarea, elevaţia magnifică, gravă şi concentrată.[100] Tacit ştie să manipuleze şi ironia, subţire ori feroce, să utilizeze jocul de umbre şi de lumini, să pună în evidenţă o densitate conceptuală insolită în istoria literaturii universale, o pregnanţă extraordinară a unei gîndiri profunde. Marele scriitor însuşi îşi legitimează sinteza stilistică atunci cînd în *Dialogul despre oratori* exaltă poezia avîntată pe care o preferă oratoriei, fără însă a renunţa la preţul deosebit pus pe pregătirea intelectual-filosofică, pe elaborarea scrupuloasă, lucidă, doctă a artei scrisului. Truda minuţioasă trebuie să sprijine suflul marii inspiraţii.[101]

[98] Ca epigrama care riposta persiflării lui Florus sau ca cea compusă pe patul morţii. (HIST. AUG., *Hadr.*, 25, 9). Vezi şi P. GRIMAL, *Le lyrisme*, p. 262.

[99] HIST. AUG., *Hadr.*, 16, 2—6.

[100] PLIN., *Ep.*, 2, 11, 17 subliniază că Tacit a răspuns apărătorilor lui Marius Priscus *eloquentissime et, quod eximium orationi eius inest*, σεμνῶς.

[101] TAC., *Dial.*, 11—13; 28—32; 36—37. Vezi şi Alain MICHEL, *Le dialogue des orateurs de Tacite et la philosophie de Ciceron*, Paris, 1962, pp. 47; 111—121; 180—183; 201.

Tacit utilizează desigur experienţa neoasianiştilor şi justifică acest recurs prin mărturisirea în *Istorii* a interesului faţă de situaţiile-limită şi de doctrina neoasianistă a sublimului.[102] Tonul patetic, amplificarea retorică, exacerbarea analizei, ca şi tensiunea imagisticii, toate practicate strălucit de Tacit, se datoresc în mare parte experienţelor noului stil. Aceeaşi constatare este validă şi pentru gustul inovaţiei lexicale, dar şi pentru adoptarea frecventă a disimetriei, *inconcinnitas*, a variaţiei, a antitezelor şi a construcţiilor paratactice, a gîndirii apoftegmatice şi a sentenţelor lapidare. Totuşi Tacit nu refuză nici practica stilistică clasicizantă, cu atît mai mult cu cît aceasta însăşi se deschisese spre sistemul estetic de semne al neoasianismului. În *Dialogul despre oratori*, Tacit mimează stilul ciceronian, pentru că subiectul îi părea adecvat unei asemenea operaţii. Tematica istoriografiei reclama un alt tip de stil, după părerea lui Tacit, care astfel respecta norma clasicizantă a convenienţei. Totuşi valenţele clasicizante reies şi din imuabilitatea caracterelor, din unele fraze de tip clasic — perioade — identificate în *Germania*, din clauzulele din acelaşi opuscul sau din marile discursuri directe, pronunţate de Galgacus şi de Agricola în lucrarea dedicată de Tacit socrului său.[103] Dar se pot decoda cadenţe clasice şi în *Istorii*, de fapt în celebrul discurs patriotic rostit de generalul roman Vocula în faţa soldaţilor săi, discurs impregnat de elocuţie ciceroniană.[104] Tacit nu rămîne însă complet străin nici de direcţia aticist-arhaizantă. Unele discontinuităţi abrupte, practicate frecvent de Tacit, formele arhaizante ale unor vocabule din operele istoricului pot fi puse în relaţie cu gustul promovat de aticismul ascendent al secolului al doilea.[105]

[102] TAC., *Hist.*, 1, 2, 1: *opus adgredior opimum casibus, atrox proeliis, discors seditionibus, ipsa etiam pace saeuom.*

[103] Ne referim la tendinţe metrice cretico-trohaice, care în aceste discursuri prevalează faţă de cele spondaico-dactilice. Pentru metrica de obedienţă clasică şi pentru clasicism la Tacit, vezi mai ales Armando SALVATORE, *Stilo e ritmo di Tacito*, Napoli, 1950, pp. 34—42; 63—64.

[104] TAC., *Hist.*, 4, 58. Pe de altă parte, Tacit, admira pe Titus Livius, istoriograf clasic, deşi parţial antecesor al noului stil.

[105] Pentru sinteza stilistică operată de Tacit, vezi E. CIZEK, *Tacit*, pp. 135—141.

XII. Concluzii generale

Prin urmare secvența 96-117 e.n. constituie o unitate istorică autonomă, bine delimitată în interiorul istoriei Imperiului roman și perioadei așa numiților Antonini. Am văzut că această epocă înregistrează semnele apogeului societății și civilizației antice, în pofida persistenței disparităților inerente orînduirii sclavagiste. Imperiul își realizează maxima expansiune, civilizația materială își atinge nivelul cel mai înalt de dezvoltare, cultura cunoaște înflorirea sa cea mai strălucită, în toate domeniile, mai ales într-o arhitectură foarte dinamică, de mare valoare, dar și într-o literatură de calitate excepțională, ilustrată de talente fascinante, printre care se distinge geniul pluriform al lui Tacit. Imperiul își depășise criza de creștere din secolul I e.n. și atinsese un echilibru avansat, tradus printre altele în realizarea unui compromis politic între forțele care dominau cîrmuirea statului, armata, senatul, puterea imperială, antagoniste destul de frecvent înainte de 96 e.n. Traian a apărut ca principele acestui compromis, echilibrului menționat, care nu bloca potențarea discretă a absolutismului imperial. Traian a atestat realism politic și abilitate notabilă, ca și capacitatea elaborării unui proiect coerent de guvernare, justificat de o anumită ideologie. El a acționat în virtutea unui model politic, cel al absolutismului paternalistic, impus de exigențele forțelor care îl susțineau, de manevrele anturajului său, în ultimă instanță de structura însăși a Imperiului; s-a ajuns astfel la decan-

tarea unor subsisteme de politică internă şi respectiv externă, slujite de o ideologie, foarte iscusit manipulată. Marile opţiuni ale timpului şi chiar politica imperială erau totodată înrîurite de cercurile cultural-politice ale epocii, care, *in arto*, în spaţiu închis obligatoriu de regimul monarhic, dezbăteau totuşi problemele fundamentale, politice sau estetice, făureau portretul-robot al principelui ideal şi discutau succesiunea împăratului pe tron. Accesul lui Traian la Imperiu părea a reflecta triumful doctrinei desemnării ca principe a celui mai bun senator, dar transmiterea principatului către Hadrian va atesta persistenţa eredităţii *de facto* a puterii supreme în aceeaşi familie.

Administraţia lui Traian exalta politica de *ciuilitas*, concept definitoriu pentru modestia, îngăduinţa şi colaborarea împăratului, prim cetăţean al statului, cu romanii în general şi cu senatorii în particular. Dar propaganda în jurul civilităţii împăratului ţinea de tactica regimului, în vreme ce seria de concepte care statuau paternalismul absolutist şi imaginea unui Traian kosmokrator acreditau strategia administraţiei centrale. În concepţia consilierilor lui Traian, principele era în primul rînd fiinţă providenţială, stăpîn desemnat al lumii locuite, care în anumite împrejurări accepta totuşi să fie considerat cel dintîi cetăţean al Imperiului. Dealtfel în multe privinţe administraţia lui Traian devansează sau doar prepară ansamblul de măsuri adoptate ulterior de Hadrian pentru a potenţa absolutismul imperial. În 112, pe baza popularităţii create de victoria asupra dacilor şi de construcţiile de mare amploare, regimul efectuează o adevărată cotitură în politica internă şi în ideologie. Potenţarea acuzată a absolutismului, glorificarea concepţiilor dinastice, o adevărată mistică imperială şi alte mărci pertinente semnifică această cotitură.

Totodată, conceptul de *fortitudo*, „vitejie“, sprijinea pe plan ideologic şi mobiliza resursele propagandistice în favoarea unei politici externe de expansiune. Traian şi-a transformat armata într-un excelent instrument de cucerire şi a substituit defensivei precaute adoptate de August şi de succesorii lui o masivă ofensivă, în scopul extinderii graniţelor Imperiului. Acest concept se afla

în strînsă conexiune atît cu cel de *ciuilitas*, cît şi cu noţiunile ilustrative pentru statutul de kosmokrator. Echilibrul intern era mai uşor de prezervat în condiţiile unirii cetăţenilor pentru augmentarea Imperiului, iar expansiunea şi efortul militar aveau nevoie de concilierea forţelor sociale şi politice dominante. Pe de altă parte, Traian kosmokrator îşi justifica statutul excepţional numai prin cucerirea lumii locuite, pe cînd această operaţie îi îngăduia să se impună romanilor, mai mult supuşi decît concetăţeni, ca părintele, suveranul şi stăpînul lor incontestabil. Într-adevăr, după operaţiile de consolidare a frontierelor renane şi danubiene, Traian trece la cucerirea Daciei, realizate în urma războaielor din 101—102 şi 105—106. Romanii au fost nevoiţi să utilizeze forţe militare considerabile, mai numeroase decît cele utilizate mai tîrziu împotriva parţilor. Rezistenţa dîrză a autohtonilor şi diversiunea moesiană din iarna 101—102 l-au obligat pe Traian să acorde lui Decebal în 102 o pace care asigura în principiu dependenţa regatului dac de Imperiul roman. În 105 a izbucnit însă un nou conflict, iar în vara anului 106 statul dac a fost lichidat şi Decebal s-a sinucis. Dacia devine o provincie romană, unde — după cum atestă zvoarele literare şi celelalte surse — este implantată o masă importantă de colonişti romani. Aceşti colonişti se vor amesteca cu autohtonii cuceriţi, receptivi la asimilare, şi vor asigura romanizarea Daciei, formarea poporului român. Romanizarea a început rapid şi masiv încă din epoca lui Traian.

Cucerirea Daciei inaugura pregătirea războiului împotriva parţilor, aflaţi în contacte destul de active cu statul lui Decebal. Aşezarea lui Parthamasiris pe tronul Armeniei a slujit ca pretext al unei vaste operaţii ofensive împotriva lui Chosroes, „marele rege" al parţilor. Între 114 şi toamna anului 116, romanii anexează sau ocupă teritorii imense. O amplă răscoală, care se declanşase în spatele liniilor romane, a fost înăbuşită, dar Traian n-a mai putut continua ofensiva şi a creat un stat part dependent de Roma, urmînd, după modelul războaielor dacice, să reia ulterior politica de expansiune. Însă, doborît de boală şi de oboseală, Traian s-a stins în

august 117, iar succesorul său nu i-a continuat politica externă. Încredințarea Imperiului unei rude a lui Traian apare ca o consecință inevitabilă a cotiturii din 112.

Prin urmare epoca lui Traian comportă, prin „semnele" sale, nivelul cel mai înalt atins de civilizația antică greco-romană. Numai astfel a putut fi cucerit și lichidat statul dac, încît saeculum Traiani constituie din punct de vedere roman o reușită politică globală, sensibilă atît în exteriorul cît și în interiorul Imperiului. Pe de altă parte, această epocă lasă impresia armoniei desăvîrșite, echilibrului clasic, rotunjimii liniilor. Acest calm clasic real, nu împiedică — în cadrul unei pasionante unități dialectice — o vie, adesea derutantă, efervescență ideologică, o tensiune problematică foarte dinamică.

Călimănești — București
1977—1978

Bibliografie

1. IZVOARELE

Izvoarele literare au fost citite şi consultate în ediţiile „Les Belles Lettres", publicate de „Collection des Universités de France". În alte ediţii au fost consultate următoarele lucrări:

AELIUS ARISTIDES, *Opera*, vol. 2, *Orationes*, ed. B. KEIL, Berlin, Weidmann, 1898 — AULUS GELLIUS, ed. C. HOSIUS, Leipzig, Teubner, 1903 — CASSIUS DIO, *Historia Romana*, ed. U. Ph. BOISSEVAIN, vol. 1—5, Berlin, Weidmann, 1895—1901 — DIO din Prusa, ed. J. W. COHOON, London-Cambridge, Loeb, 1961 — EUSEBIUS Pamphilus, *Historicae Ecclesiasticae libri X*, ed. A. SCHWEGLER, Tübingen, 1852 — EUTROPIU, *Abrégé de l'Histoire Romaine*, ed. M. RAT, Paris, Garnier, 1934— HISTORIA AUGUSTA, ed. E. HOHL, 2 vol., Leipzig, Teubner, 1955—1971 — HIERONYMUS, în *Eusebius Werke*, vol. 7, *Die Chronik des Hieronymus*, ed. a 2-a, R. HELM, Berlin, Akademie Verlag, 1956 — IORDANES, *Romana et Getica*, ed. Th. MOMMSEN, în *Monumenta Germaniae Historica*, vol. 51, Berlin, 1882 — Ioannes LYDUS, *De Magistratibus Reipublicae Romanae*, ed. I. BEKKERT, în *Opera excerpta*, Bonn, 1837 — MACROBIUS, *Saturnalia*, ed. J. WILLIS, 2 vol., Leipzig, Teubner, 1963 — Ioannes MALALAS, *Chronographia*, ed. L. DINDORF, Bonn, 1831 — OROSIUS, *Aduersus Paganos*, ed. K. ZANGEMEISTER, Wien, 1882 — PHILOSTRAT, *Opera*, ed. A. WESTERMANN, Paris, Firmin Didot, 1849 — PLUTARH, ed. E. DOEHNER, Paris, Firmin Didot, 1847 — PTOLEMEU, *Geographia*, ed. K. MÜLLER, Paris, Firmin Didot, 1883 — PSEUDO-AURELIUS VICTOR, *Epitome de Caesaribus*, în ed. AURELIUS VICTOR de Fr. PICHLMAYR-R. GRUENDEL, Leipzig, Teubner, 1961 — SEXTUS RUFUS, *Breuiarium Sexti Rufi Festi De Prouinciis Populi Romani*, ed. H. VERHEYK, Leiden, 1793— STRABO, *Geographia*, ed. A. WEINEKE, vol. 1—3, Leipzig, Teubner, 1852—1853 — THEMISTIUS, *Opera*, ed. L. DINDORF, Leipzig, 1832.

Am utilizat de asemenea *Izvoare privind istoria României*, 2. vol., Bucureşti, Ed. Acad. R.S.R., 1964—1970 şi alte ediţii pentru autori mai puţin importanţi.

2. PRINCIPALII AUTORI MODERNI

J. C. C. ANDERSON, *Traian on the Quinquennium Neronis*, în *Journal of Roman Studies*, 1, 1913, pp. 173 şi urm. — T. ANTONESCU, *Le Trophée d'Adamclissi. Étude archéologique*, Iaşi, 1905; *Columna Traiană studiată din punct de vedere arheologic, geografic şi artistic*, Iaşi, vol. 1, 1910 — A. ARICESCU, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

B. BALDWIN, *Cover-Names and Dead Victimes in Juvenal*, în *Athenaeum*, 45, 1967, pp. 304 şi urm. — N. I. BARBU, *Les procédés de la peinture des caractères et la vérité historique dans les biographies de Plutarque*, Paris, 1934; *Introducere* la Plutarh, *Vieţile Paralele*, Bucureşti, 1969 — H. BARDON, *La littérature latine inconnue*, 2 vol., Paris, 1952—1956; *Les empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien*, al 2-lea tiraj revăzut şi corectat, Paris, 1968; *La notion d'intellectuel à Rome*, în *Studii Clasice*, 13, 1971, pp. 95 şi urm. — I. BARNEA, *Tropaeum Traiani*, articol din *Dicţionar de istorie veche a României (Paleolitic — sec. X)*, elaborat de un colectiv de autori sub conducerea prof. univ. dr. doc. D. M. PIPPIDI, Bucureşti, 1976, pp. 589 şi urm. — A. BĂRCĂCILĂ, *Ultimele pile de pe malul românesc ale podului lui Traian şi scena CI de pe Columna Traiana*, în *Studii şi Cercetări de Istorie Veche*, 17, 1966, pp. 645 şi urm. — J. BEAUJEU, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire;* Paris, 1965 — H. W. BENARIO, *An Introduction to Tacitus*, Athens, 1975 — D. van BERCHEM, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'Empire*, Genève, 1939 — D. BERCIU, *Burii-Buridava-Burebista*, Craiova, 1931 — Gh. BICHIR, *Dacii liberi*, articol din *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976, pp. 221 şi urm.; *Les Daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques*, în *Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du II-e Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4—10 sept. 1976)* Bucureşti, 1976, pp. 287 şi urm. — A. BODOR, *Contribuţii la problema cuceririi Daciei*, în *Acta Musei Napocensis*, 1, 1964, pp. 137 şi urm. — I. BORZSAK, *P. Cornelius Tacitus*, în *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. la vol. 11, col. 373 şi urm. — G. W. BOWERSOCK, *Suetonius and Trajan*, în *Hommages à Marcel Renard*, Bruxelles, 1961, pp. 119 şi urm. — A. BRIESSMANN, *Tacitus und das flavische Geschichtsbild*, Wiesbaden, 1955 — K. BÜCHNER, *Tacitus und Plinius über Adoption des römischen Kaisers*, în *Rheinisches Museum*, 98, 1955, pp. 289 şi urm.; *Tacitus und Ausklang*, Wiesbaden, 1955.

J. CARCOPINO, *La table hypothécaire de Veleia*, în *Revue des Études Anciennes*, 23, 1921, pp. 287 şi urm.; *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934 (capitolul 2: *Un retour à l'impérialisme de conquête: l'or des Daces*, pp. 73 şi urm.); *Lusius Quietus, l'homme de Qwrnyn*, în *Istros. Revue Roumaine d'Archéologie et d'Histoire Anciennes*, 11, 1934, pp. 5 şi urm.; *Passion et politique chez les Césars*, Paris, 1958 (capitolul 5; *Le bâtard d'Hadrien et l'hérédité dynastique chez les Antonins)* — T. F. CARNEY, *How Suetonius' Lives Reflect on Hadrian*, în *The Proceedings of the African Classical Associations*, 2, 1968, pp. 7 şi urm. — A. CHASTAGNOL, *Les modes d'accès au Sénat romain au début de l'Empire: remarques à propos de la table Claudienne de Lyon*, în *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1971, pp. 282 şi urm. — R. CHEVALIER, *Le milieu stoïcien à Rome au I-er siècle ap. J. C. ou l'âge héroique du stoïcisme romain*, în *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 19, 1960, pp. 534 şi urm. — G. E. F. CHILVER, *Cisalpine Gaul. Social and Economic History from 49 B. C. to the Death of Trajan*, Oxford, 1941 — V. CHRISTESCU, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937 — E. CIACERI, *Tacito*, Torino, 1945 — C. CICHORIUS, *Die Reliefs der Trajanssaüle*, 4, vol., Berlin, 1896—1900; *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha. Ein Erklärungsversuch*, Berlin, 1904 — E. CIZEK, *Sur la composition des Vitae Caesarum de Suétone*, în *Studii Clasice*, 3, 1961, pp. 355 şi urm.; *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972; *Tacit*, Bucureşti, 1974; *Structures du De grammaticis et rhetoribus*, în *Revue des Études Latines*, 52, 1974, pp. 303 şi urm.; *Istoria literaturii latine. Imperiul*, Bucureşti, Partea întîi, 1975; Partea a doua, 1976; *Structures et idéologie dans les „Vies des douze Césars" de Suétone*, Bucureşti — Paris, 1977; *Épictète et l'héritage stoicien*, în *Studii Clasice*, 17, 1977, pp. 71 şi urm.; *Probleme de ideologie politică în imperiul roman*, în *Revista de Istorie*, 30, 1977, pp. 1489 şi urm.; *Juvénal et certains problèmes de son temps: les deux exils du poète et leurs conséquences*, în *Hermes*, 105, 1977, pp. 80 şi urm. — H. COHEN, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain, communément appelées médailles impériales*, ed. a 2-a, vol. 2, Leipzig, 1930 — *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 3, ed. H. MATTINGLY, London, 1936 — S. COMĂNESCU, *Considérations mathématiques sur le trophée d'Adamklissi*, în *Studii Clasice*, 3, 1961, pp. 124 şi urm. — J. A. CROOK, *Consilium Principis. Imperial Councils and Consellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge, 1955 — F. CUMONT, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. a 4-a, Paris, 1929; *Trajan Kosmokrator?* în *Revue des Études Anciennes*, 42, 1940, pp. 408 şi urm. — O. CUNTZ, *Zum Briefwechsel des Plinius mit Trajan*, în *Hermes*, 61, 1926, pp. 192 şi urm.

C. DAICOVICIU, *Banatul şi iazygii*, în *Apulum*, 1, 1939—1940, pp. 98 şi urm.; *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945; *Cetatea dacică*

de la Piatra Roșie. Monografie arheologică, București, 1954; *Dacia capta*, în *Klio*, 1960, pp. 174 și urm. — C. DAICOVICIU, H. DAICOVICIU, *Columna lui Traian*, ed. a 2-a, București, 1968 — H. DAICOVICIU, *Dacii*, ed. a 2-a, București, 1972; *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972; *Le caractère de la société et de l'État daces à l'époque classique*, în *Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du II-e Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4—10 septembre 1976)*, București, 1976, pp. 241 și urm. — H. DAICOVICIU, I. GLODARIU, *Un castru roman în regiunea cetăților dacice din Munții Orăștiei*, în *Lucrări științifice. Istorie, Științe Sociale, Pedagogie*, 1971, pp. 17 și urm. — C. DE LA BERGE, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris, 1877 — F. DELLA CORTE, *Suetonio, eques Romanus*, ed. a 2-a, Firenze, 1967 — S. DE LAET, *De Samenstelling van den Romeinschen Senaat (28—68 e.n.)*, Antwerpen, 1941 — V. DESCOMBES, *Le platonisme*, Paris, 1971 — H. DESSAU, *Die Vorgänge bei der Thronbesteigung Hadrians*, în *Kiepert Festschrift*, Berlin, 1888, pp. 89 și urm. — J. DEVREKER, *La continuité dans le Consilium Principis sous les Flaviens*, în *Ancient Society*, 8, 1977, pp. 223 și urm. — S. DILL, *Roman Society from Nero to Marcus Aurelius*, reimprimare, London, 1956 — E. DORUȚIU-BOILĂ, *Some Observations on the Military Funeral Altar of Adamclissi*, în *Dacia*, S. N., 5, 1961, pp. 345 și urm.; *Un fragment necunoscut din inscripția trofeului de la Adamclisi*, în *Studii Clasice*, 7, 1965, pp. 209 și urm.; *M. Arruntius Claudianus praefectus classis et ripae Danuuii*, în *Studii Clasice*, 17, 1977, pp. 89 și urm. — S. DUMITRAȘCU, *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane* în *Acta Musei Napocensis*, 6, 1969, pp. 483 și urm. — M. DURRY, *Préface et notes* la *Pline, Panégyrique de Trajan*, Paris, 1938; *Les cohortes prétoriennes*, Paris, 1938.

W. ECK, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, München, 1970 — J. M. ENGEL, *Tacite et l'étude du comportement collectif*, Lille, 1972; *L'Empire Romain*, Paris, 1973 — R. ETIENNE, *Le siècle d'Auguste*, Paris, 1970.

F. B. FLORESCU, *Monumentul de la Adamclisi*, București, 1961; *Die Trajanssaüle. Grundfragen und Tafeln*, București-Bonn, 1969 — G. FLORESCU, *Problema castrelor romane de la Mălăiești, Drajna de Sus și Pietroasa*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, pp. 225 și urm. — R. FLORESCU, *L'art des Daces*, București, 1968; *Adamclisi*, București, 1973; *Study and Archeological Commentary*, la I. MICLEA, *The Column*, Cluj, 1971 — G. FORNI, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953; *Dacia romana tributim discripta*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, pp. 233 și urm. — L. FRANÇOIS, *Essai sur Dion Chrysostome philosophe et moraliste cynique et stoïcien*, Paris› 1921 — W. FROEHNER, *La Colonne Trajane*, Paris, 1872 — A. FUKS'

The Jewish Revolt in Egypt A. D. 115—117, în *Aegyptus*, 33, 1953, pp. 131 şi urm. — A. FURTWÄNGLER, *Das Tropaion von Adamklissi und Provinzialkunst*, în *Abhandlungen der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 1 Cl., 22 Band, 3 Abhandlung, München, 1903.

M. GABRIČEČ, *Strassenbau in der Douja Klisura des Eisernen Tores im Licht der neuendeckten Inschrift*, în *Arheološki Vestnik*, 23, 1972, pp. 408 şi urm. — J. GAGÉ, *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Paris, 1964; *„Basileia". Les Césars, les rois d'Orient et les „mages"*, Paris, 1968; *L'empereur romain devant Sérapis*, în *Ktema*, 1, 1976, pp. 145 şi urm. — A. GARZETTI, *Nerva*, Roma, 1950; *L'Impero Romano da Tiberio agli Antonini*, Bologna, 1960 — J. GASCOU, *La politique municipale de l'Empire Romain en Afrique proconsulaire de Trajan à Septime Sévère*, Roma, 1972; *Suétone et l'ordre équestre*, în *Revue des Études Latines*, 54, 1976, pp. 257 şi urm. — J. GÉRARD, *Présence de l'histoire dans les Satires de Juvénal*, în *L'Information Littéraire*, 16, 1964, pp. 103 şi urm. — A. GERBER, A. GREEF, *Lexicon Taciteum*, Leipzig, 1903 — V. GEORGESCU, *Optimus şi optimus maximus in tehnica juridică romană: optima lex, optimum ius, fundus optimus maximus*, în *Studii Clasice*, 10, 1968, pp. 185 şi urm. — B. GEROV, *Römische Bürgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thrakien vor Trajan*, în *Studii Clasice*, 3, 1961, pp. 107 şi urm. — G. GIANNELLI, S. MAZZARINO, *Trattato di Storia Romana*, Roma, 1956 — C. C. GIURESCU, D. C. GIURESCU, *Istoria românilor*, vol. 1, Bucureşti, 1975 — N. GOSTAR, *Cetăţile dacice din Moldova şi cucerirea romană în nordul Dunării de Jos*, în *Apulum*, 5, 1965, pp. 137 şi urm.; *Unităţi militare din „castellum" roman de la Bărboşi*, în *Danubius*, 1, 1967, pp. 107 şi urm.; *Sur l'inscription de Ti. Claudius Maximus de Grammeni (Macédoine)*, în *Epigraphica*, Bucureşti, 1977, pp. 79 şi urm.— P. GRIMAL, *La civilisation romaine*, ed. a 4-a, Paris, 1964 (trad. românească, Bucureşti, 1973); *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978 — E. GROAG, A. STEIN, *Prosopographia Imperii Romani, saec. I, II, III (PIR)*, vol. 1, Berlin-London, 1933 — S. GSELL, *Essai sur le règne de Domitien*, Paris, 1894 — J. GUEY, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114—117)*, Bucureşti, 1937 — A. M. GUILLEMIN, *Pline et la vie littéraire de son temps*, Paris, 1929; *Le public et la vie littéraire à Rome. II: D'Auguste aux Antonins*, în *Revue des Études Latines*, 14, 1936, pp. 65 şi urm.

M. HAMMOND, *The Antonine Monarchy*, Roma, 1959 — R. HANSLIK, W. H. GROSS, *M. Ulpius Traianus*, în *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. la vol. 10, Stuttgart, 1965, col. 1035 şi urm. — W. HARTKE, *Römische Kinderkaiser. Strukturanalyse römischen Denkens und Daseins*, al 2-lea tiraj, Berlin, 1972 — F. HAULER, *Zu Frontos Principia historiae über den letzten Abschnitt von Trajans Partherkriege. Name*

des geschlagenen Legaten. Ort, Zeit und Urheber seiner Niederlage, în *Wiener Studien*, 38, 1916, pp. 166 și urm. — B. HENDERSON, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian, A. D. 76—138*, London, 1923; *Five Roman Emperors. Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Trajan, A. D. 69—117*, Cambridge, 1927 — G. HIGHET, *Juvenal, the Satirist*, Oxford, 1955 — L. HOMO, *Le siècle d'or de l'Empire Romain. Les Antonins (96—192 ap. J. Chr.)*, ed. revăzută și pusă la punct de Ch. PIÉTRI, Paris, 1969.

V. ILIESCU, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 22, 1971, pp. 425 și urm.; *„Evocatis exinde legionibus". Zu Jord. Rom. 217*, în *Studii Clasice*, 14, 1972, pp. 149 și urm. — *Inscripțiile Daciei romane*, 3 vol., ed. I. I. RUSSU, Gr. FLORESCU, C. PETOLESCU, București, 1975—1977 — A. IORDĂNESCU, *Lusius Quietus*, București, 1941 — H. U. INSTINSKY, *Formalien im Briefwechsel des Plinius mit Kaiser Trajan*, Wiesbaden, 1969 — *Istoria României* (redactor responsabil C. DAICOVICIU), vol. 1, București, 1960.

W. JANECKE, *Die urspründliche Gestalt des Tropaion von Adamklissi* în *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Iahrgang 1919*, 20 Abhandlung, Heidelberg, 1919 — W. JENS, *Libertas bei Tacitus*, în *Hermes*, 84, 1956, pp. 331 și urm.

I. KALINDERU, *Din viața romană. Societatea înaltă pe vremea lui Pliniu cel Tînăr*, București, 1904 — E. KLEBS, *Das dynastische Element in der Geschichtschreibung der römischen Kaiserzeit*, în *Historische Zeitschrift*, 25, 1889, pp. 213 și urm. — U. KNOCHE, *Die römische Satire*, Göttingen, 1957.

P. LAMBRECHTS, *Trajan et de recrutement du sénat;* în *Antiquité Classique*, 5, 1936, pp. 105 și urm. — N. LASCU, *Preabunul împărat*, în *Transilvania*, 1941, pp. 185 și urm. — J. L. LAUGIER, *Tacite*, Paris, 1969 — A. D. LEEMAN, *Orationis ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italiană, Bologna, 1974 — K. LEHMANN-HARTLEBEN, *Die Trajanssaüle. Ein Römisches Kunstwerk zu Beginn der Spätantike*, Berlin-Leipzig, 1926 — F. A. LEPPER, *Trajan's Parthian War*, Oxford-London 1948; *Some Reflections on the „Quinquennium Neronis"*, în *Journal of Roman Studies*, 47, 1957, pp. 95 și urm. — M. A. LEVI, *La politica estera di Roma antica*, Milano, 1942; *Il tempo di Augusto* Firenze, 1951; *Aspetti sociali della poesia di Giovenale*, în *Studi in onore di Gino Funaioli*, Roma, 1955 — K. LOEWENSTEIN, *The Governance of Rome*, Hague, 1973 — R. P. LONGDEN, *Notes on the Parthian Campaigns of Trajan*, în *Journal of Roman Studies*, 21, 1931, pp. 1 și urm. — Th. LORENZ, *Leben und Regierung Trajans auf dem Bogen von Benevent*, Amster-

dam, 1973 — G. LUGLI, *Il triplice significato topografico, storico e funerario della Colonna Traiana*, în *Academia Română. Memoriile secției istorice*, seria a 3-a, 25, 1943, pp. 835 și urm. — *La tomba di Traiano*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, pp. 333 și urm.

M. MAC CRUM, A. G. WOODHEAD, *Select Documents of the Principate of the Flavian Emperors*, Cambridge, 1961 — A. MACÉ, *Essai sur Suétone*, Paris, 1900 — A. MAC ALINDON, *Entry to the Senate in the Early Empire*, în *Journal of Roman Studies*, 47, 1957, pp. 191 și urm. — L. A. MAC KAY, *Notes on Juvenal*, în *Classical Philology*, 53, 1958, pp. 236 și urm. — P. MAC KENDRICK, *The Dacian Stones Speak*, Chapel Hill, 1975 (trad. românească, București, 1978) — M. MACREA, *Șantierul arheologic Sf. Gheorghe-Brețcu*. 1950, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 2, 1951, pp. 287 și urm.; *Viața în Dacia romană*, București, 1969 — L. MANOLACHE, *Prefață* la Pliniu cel Tînăr, *Opere complete*, București, 1977 — R. MARACHE, *La critique littéraire de langue latine et le développement du goût archaïsant au IIe siècle de notre ère*, Rennes, 1952 — L. MĂRGHITAN, *Fortificații dacice și romane*, București, 1978 — M. MARINESCU-HIMU, A. PIATKOWSKI, *Istoria literaturii eline*, București, 1972 — C. MARTHA, *Les moralistes sous l'Empire Romain*, Paris, 1887 — H. MATTINGLY, E. A. SYDENHAM, *The Roman Imperial Coinage*, vol. 2 *(Vespasian to Hadrian)*, London, 1926 — F. MARX, *Untersuchungen zu Komposition und zu den Quellen von Tacitus' Annalen*, în *Hermes*, 60, 1925, pp. 74 și urm. — S. MAZZARINO, *Il pensiero storico classico*, ed. a 2-a, Bari, 1966 — J. MELMOUX, *C. Helvidius Priscus, disciple et héritier de Thrasea*, în *La Parola del Passato*, 160, 1974, pp. 23 și urm. — P. MERLAT, *Pline le Jeune, propriétaire foncier*, în *Hommages à Léon Herrman*, Bruxelles, 1960, pp. 522 și urm. — A. MERLIN, *Les revers monétaires de l'empereur Nerva*, Paris, 1906; *Quelques remarques sur la carrière de L. Catilius Severus, légat de Syrie*, în *Mélanges Dussaud*, Paris, 1939, vol. 1, pp. 217 și urm. — A. MICHEL, *Le dialogue des orateurs de Tacite et la philosophie de Cicéron*, Paris, 1962; *La date des Satires: Juvénal, Héliodore et le tribun d'Arménie*, în *Revue des Études Latines*, 41, 1963, pp. 315 și urm.; *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966; *La philosophie politique à Rome d'Auguste à Marc Aurèle*, Paris, 1969; *Tacite a-t-il une philosophie de l'histoire?* în *Studii Clasice*, 12, 1970, pp. 105 și urm;. *Histoire des doctrines politiques à Rome*, Paris, 1971 — H. MIHĂESCU, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, București-Paris, 1978 — F. MILLAR, *A Study of Cassius Dio*, Oxford, 1964; *Epictetus and the Imperial Court*, în *Journal of Roman Studies*, 55, 1965, pp. 141 și urm.; *The Emperor in the Roman World (31 B.C.—A.D. 337)*, London, 1977 — C. MOISIL, *Monetele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii*

şi la cucerirea Daciei, Bucureşti, 1929 — Th. MOMMSEN, *Étude sur Pline le Jeune*, trad. franceză, în *Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, 15, Paris, 1873 — J. MOREAU, *Épictète ou le secret de la liberté*, Paris, 1964 — L. MOTTA, *La tradizione sulla rivolta ebraica al tempo di Traiano*, în *Aegyptus*, 32, 1952, pp. 474 şi urm. — B. MOUCHOVA, *Studie zu Kaiserbiographien Suetons*, Praha, 1968 — G. MURNU, *De la cetatea Tropaeum -Adamclisi: „Basilica-Cisternă". Studiu arheologic*, în *Analele Academiei Române*, 36, 1913, *Memoriile Secţiei Istorice*, pp. 421 şi urm.

Th. NAUM, *Sentimentul naturii în scrisorile lui Pliniu cel Tînăr*, Bucureşti, 1927 — E. NORDEN, *Die Antike Kunstprosa vom VI Jahrhundert v. Chr. bis in die neue Zeit der Renaissance*, ed. a 2-a, Berlin, 1909.

B. d'ORGEVAL, *L'empereur Hadrien. Oeuvre législative et administrative*, Paris, 1950.

F. de PACHTÈRE, *La table hypothécaire de Veleia*, Paris, 1920 — E. PARATORE, *Tacito*, ed. a 2-a, Roma, 1962; *Poetiche e correnti letterari nell' antica Roma*, Roma, 1970 — R. PARIBENI, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, 1926—1927 — C. PATSCH, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/5)*, Wien-Leipzig, 1938 — V. PÂRVAN, *Cetatea Tropaeum*, Bucureşti, 1912; *Pentru pomenirea împăratului Traian. Parentalia* în *Analele Academiei Române*, seria a 2-a, 41, 1922, pp. 242 şi urm.; *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926; *Dacii. Civilizaţii străvechi din regiunile carpato-danubiene*, trad. după manuscrisul original francez inedit de R. VULPE, ed. a 3-a, revăzută şi adnotată, Bucureşti, 1958; *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1974 — S. PEROWNE, *Hadrian*, London, 1960 — E. PETERSEN, *Trajans dakische Kriege, nach den Reliefs der Trajanssaüle erzählt*, Leipzig, 1899—1903 — L. PETERSEN, *Lusius Quietus. Ein Reitergeneral Trajans aus Mauretanien*, în *Das Altertum*, 14, 1968, pp. 211 şi urm. — P. PETIT, *La paix romaine*, Paris, 1967; *Histoire générale de l'Empire Romain*, Paris, 1974 — C. C. PETOLESCU, *Noi monumente privind cultele orientale în Dacia romană*, în *Studii Clasice*, 17, 1977, pp. 153 şi urm. — H. G. PFLAUM, *Essai sur les procuratèles équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris, 1950; *Les carrières procurationnes équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris, 1960—1961 — G. Ch. PICARD, *Les trophées Romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Paris, 1957 — D.M. PIPPIDI, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 1958; *Un fragment inedit al Hotărniciei lui Laberius Maximus (SEG I, 329)*, în *Studii Clasice*, 6, 1964, pp. 331 şi urm.; *Formarea ideilor literare în antichitate*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1972 — I. PISO, *Sur la vie municipale de Sarmizegetusa*, în *Studii Clasice*, 16, 1974, pp. 235 şi urm. — A. POIDEBRAD, *La*

trace de Rome dans le désert de Syrie, Paris, 1934 — D. POPESCU, *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în *Materiale Arheologice*, 2, 1956, pp. 196 şi urm. — E. POPESCU, *Aspecte ale colonizării şi romanizării în lumina unor inscripţii din muzeele bucureştene*, în *Studii Clasice*, 9, 1967, pp. 181 şi urm. — Cl. PRÉAUX, *Une source nouvelle sur l'annexion de l'Arabie par Trajan: le papyrus de Michigan 465 et 466*, în *Phoibos*, 5, 1950—1951, pp. 123 şi urm. — A. von PREMERSTEIN, *Das Attentat der Konsulare auf Hadrian im Iahre 118 n. Chr.*, în *Beiheft*, 8 la *Klio*, Leipzig, 1908; *C. Iulius Quadratus Bassus, Klient des jüngeren Plinius und General Trajans*, în *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Abteilung*, 1934, 3, pp. 3 şi urm. — D. PROTASE, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966; *Legiunea IIII Flavia în nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, în *Acta Musei Napocensis*, 4, 1967, pp. 47 şi urm.

A. RĂDULESCU, *Monumentul triumfal de la Adamclisi*, Constanţa, 1972 — G. RAWLINSON, *The Sixth Great Oriental Monarchy*, London, 1873 — B. REARDON, *Courants littéraires grecs des II-e et III-e siècles après J. C.*, Paris, 1971 — J. C. RICHARD, *Les funérailles de Trajan et le triomphe sur les Parthes*, în *Revue des Études Latines*, 44, 1966, pp. 351 şi urm. — P. ROMANELLI, *La Colonna Traiana*, Roma, 1942 — *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977 — M. ROSTOVZEV, *Storia economica e sociale dell'Impero Romano*, trad. italiană, Firenze, 1933 — J. ROUGÉ, *Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne*, Paris, 1969 — L. RUSCA, *Plinio il Giovane attraverso le sue lettere*, Como, 1967 — I. RUSSU, *Religia geto-dacilor*, în *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, 5, 1944—1948, pp. 61 şi urm.; *Getica lui Statilius Crito*, în *Studii Clasice*, 14, 1972, pp. 111 şi urm.

A. SALVATORE, *Stilo e ritmo di Tacito*, Napoli, 1950 — J. ŠAŠEL, *Trajan's Canal at the Iron Gate*, în *Journal of Roman Studies*, 63, 1973, pp. 80 şi urm. — T. SAUCIUC-SĂVEANU, *L'empereur Trajan et la Mer Noire*, în *Revista Istorică Română*, 16, 1946, pp. 119 şi urm. — A. SERAFINI, *Studio sulla satira di Giovenalle*, Firenze, 1957 — R. K. SHERK, *Roman Imperial Troops in Macedonia and Achaia*, în *American Journal of Philology*, 78, 1957, pp. 52 şi urm. — A. N. SHERWIN-WITHE, *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford, 1966 — M. SMALLWOOD, *Documents Illustrating the Principate of Nerva, Trajan and Hadrian*, Oxford, 1965 — M. S. SPEIDEL, *The Captor of Decebalus. A New Inscription from Philippi*, în *Journal of Roman Studies*, 60, 1970, pp. 142 şi urm.; *Ranisstorun, ultimul punct de sprijin al lui Decebal*, în *Acta Musei Napocensis*, 7, 1970, pp. 511 şi urm. — A. von STAUFFEN-

BERG, *Die römische Kaisergeschichte bei Malalas, griechischer Text der Bücher IX—XII und Untersuchungen*, Stuttgart, 1931 — W. STEIDLE, *Sueton und die antike Biographie*, ed. a 2-a, München, 1963 — A. STEIN, *Die Reichsbeamtem von Dazien*, în *Dissertationes Pannonicae*, seria întîi, fasc. 12, Budapesta, 1944 — P. STRACK, *Untersuchungen zur Römische Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, partea întîi: *Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, Stuttgart, 1931 — E. STRONG, *La scultura romana da Augusto a Constantino*, Firenze, 1926 — F. STUDNICZKA, *Tropaeum Traiani. Ein Beiträg zur Kunstgeschichte der Kaiserzeit*, Leipzig, 1904 — R. SYME, *Tacitus*, Oxford, 1958, trad. italiană, *Tacito*, Brescia, 1967—1971; *Ten Studies in Tacitus*, Oxford, 1970; *Emperors and Biography, Studies in the Historia Augusta*. Oxford, 1971; *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971 — M. SZARMACH, *Les discours diogéniens de Dion de Pruse*, în *Eos*, 65, 1977, pp. 77 şi urm.

E. M. ŞTAERMAN, *Krizis anticinoi kulturi*, Moscova, 1975.

G. C. TISSONI, *Sul consilium principis in età traianea (Gli amici principis e il consilium)*, în *Studia et Documenta Historica et Iuris*, 31, 1965, pp. 222 şi urm. — G. TOCILESCU, O. BENNDORF, G. NIEMANN, *Das Monument von Adamclissi. Tropaeum Traiani*, Wien, 1895—M. C. TOYNBEE, *The Flavian Reliefs from the Palazzo della Cancellaria in Roma*, Oxford, 1957 — D. TUDOR, *Peregrinările sclavului Callidromus*, în *Studii şi Articole de Istorie*, 1, 1956, pp. 19 şi urm.; *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Bucureşti, 1957; *Drobeta*, Bucureşti, 1965; *Romula*, Bucureşti, 1968; *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968; *Oltenia romană*, ed. a 4-a, Bucureşti, 1978; *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971; *Figuri de împăraţi romani*, Bucureşti, 1974 — M. TURCAN-DELEANI, *Les monuments représentés sur la Colonne Trajane, schématisme et réalisme*, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome*, 70, 1958, pp. 149 şi urm.

H. URSU, *Traian*, Bucureşti, 1971 — S. L. UTCENKO şi colaboratorii, *Istoria Universală*, trad. românească, Bucureşti, vol. 2, 1959.

V. VELKOV, *Eine neue Inschrift über Laberius Maximus*, în *Epigraphica*, 27, 1965, pp. 90 şi urm. — L. VIDMAN, *Étude sur la correspondance de Pline le Jeune avec Trajan*, Praha, 1960 — F. VILLENEUVE, *Études de littérature latines, réunies et publiées par ses collégues, ses élèves et ses amis* (capitolul: *Rome et le stoïcisme)*, Montpellier, 1947, pp. 99 şi urm. — R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938; *Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurélien*, în *Dacoromania, Jahrbuch für östliche Latinität*, 1, 1973, pp. 41 şi urm.; *Prigionieri romani suppliziati da donne daciche sul rilievo della Colonna Traiana*,

în *Rivista Storica dell'Antichità*, 3, 1973, pp. 109 şi urm.; *Studia Thracologica*, Bucureşti, 1976.

E. H. WARMINGTON, *The Commerce between the Roman Empire and India*, Cambridge, 1928 — K. H. WATERS, *Traianus Domitiani Continuator*, în *American Journal of Philology*, 90, 1969, pp. 385 şi urm. — P. R. C. WEAVER, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1972 — W. WEBER, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrians*, Leipzig, 1907 — E. WILL, *Marchands et chefs de caravanes à Palmyre*, în *Syria*, 34, 1957, pp. 262 şi urm. — I. WINKLER, *Personificarea Daciei pe monedele imperiale romane*, în *Studii Clasice*, 7, 1969, pp. 225 şi urm.; *Procesul romanizării în lumina monumentelor epigrafice şi sculpturale din aşezările rurale ale provinciei Dacia*, în *Studii şi Cercetări de Istorie Veche*, 25, 1974, pp. 497 şi urm. — G. WIRTH, *Arrian und Traian-Versuch einer Gegenwartsdeutung*, în *Studii Clasice*, 16, 1974, pp. 169 şi urm.

Z. YAVETZ, *Plebs and Princeps*, Oxford, 1969.

T. ZAWADSKI, *La légation de Ti. Plautius Aelianus Silvanus en Mésie et la politique frumentaire de Néron*, în *La Parola del Passato*, 160, 1974, pp. 59 şi urm.

Mai multe lucrări româneşti şi străine, apărute în anii 1978—1980, nu au putut fi consultate în timp util şi deci nu figurează nici în bibliografie şi nici în note.

RÉSUMÉ

Notre livre se propose de fournir une image globale de l'époque de Trajan, *en insistant sur les implications idéologiques et en fournissant* des données nouvelles sur les cercles politiques et culturels, sur le tournant intervenu en 112 dans la politique de Trajan, ainsi que sur l'apogée de l'Empire dans tous les secteurs de l'activité humaine. Partant des allusions de Trajan lui-même, de Pline et de Tacite à un *saeculum nostrum*, nous considérons qu'à l'intérieur de la grande unité historique qu'est la période des Antonins on peut délimiter un *saeculum Traiani*, c'est-à-dire une séquence égale à la vie d'une génération et en même temps une *aetas*, un âge d'importance épocale.

L'étude de ce *saeculum* ne repose guère sur de nombreuses sources littéraires. Cela étant, notamment pour les débuts du règne, les recherches modernes puisent des renseignements chez des témoins contemporains de marque, tels Pline le Jeune, Dion de Pruse, Juvénal, Épictète etc. Des allusions se glissent également dans la fascinante oeuvre de Tacite et, en outre, les fragments conservés de la *Getica* de Criton sont plus nombreux et plus importants qu'on ne le croyait. Certaines informations livrent également les sources postérieures, comme Eutrope, Aurelius Victor, Rufius Festus et les auteurs chrétiens. Xiphilin, l'abréviateur de Dion Cassius, nous offre, lui, un récit suivi, bien que assez schématique, sur l'époque en question. Pour la plupart, ces sources sont favorables à Trajan lui-même, car elles sont tombées sous l'incidence de la mentalitée de l'époque, mentalité assumée même par les sénateurs, eux aussi bienveillants à l'égard de l'empereur. Il n'y a que des exceptions partielles: Juvénal, l'empereur Julien (schéma p. 48) Les renseignements de ces sources sont heureusement complétés par des informations fournies par les inscriptions et les monnaies, nombreuses et rendant compte de la propagande et de l'idéologie impériales. Enfin, les constructions de Trajan, par exemple son Forum, sont révelatrices aussi. Très importants s'avèrent les bas-reliefs de l'arc de Bénévent, du monument d'Adamclissi et de la Co-

lonne Trajane. Cette dernière nous fournit une image fidèle des guerres daciques, à bien des égards; néanmoins il convient de tenir compte d'une stylisation assez profonde, ainsi que du ton à la fois oratoire et épique, adopté par les sculpteurs, ou de leur vision cinématographique avant la lettre.

Toujours est-il que Trajan arrive au pouvoir au bout d'une crise de croissance, laquelle avait marqué le premier siècle de notre ère, tout en se dirigeant vers un nouvel équilibre. Domitien s'était heurté à une puissante opposition, engendrée du même coup par ses tendances à la théocratie absolutiste avouée (et accrue) et par certains revers de sa politique étrangère. Domitien avait conclu avec les Daces un traité de paix assez favorable à Rome, mais, grâce à son adresse, Décébale l'avait tourné au profit des Daces: d'autre part, chez les Romains prenait contour une mentalité expansionniste. Nerva, le successeur de Domitien, avait souvent manifesté son respect envers les sénateurs, sans pour autant diminuer tant soit peu l'absolutisme réel. Il avait cependant fait sienne l'ancienne doctrine de l'élection comme empereur du meilleur citoyen, doctrine qui souhaitait évincer la pratique de l'hérédité dynastique.

Le 27 octobre 97, Trajan fut désigné par Nerva comme fils adoptif, successeur et associé à l'Empire parce qu'il semblait être l'homme du compromis politique, exigé par toutes les forces qui déterminaient l'avenir de Rome. Brillant *uir militaris*, il était aimé et respecté par l'armée. Puisqu'il était resté fidèle à Domitien, les partisans des Flaviens l'acceptaient, de même que les tenants de l'ancienne opposition, qui étaient au courant de l'estime qu'il montrait au sénat. Né en dehors de l'Italie, il jouissait de l'appui des provinciaux, ainsi que de celui des *Itali*, qui connaissaient le respect qu'il vouait à la péninsule.

Le concept de *persona* nous paraît très pertinent pour la mentalité qui dominait l'époque de Trajan. Surtout Tacite et Pline, mais en quelque sorte Suétone aussi, Épictète et Juvénal, rendent compte de la fortune de ce concept, dans ses deux acceptions qui prévalent au temps de Trajan, au champ sémantique du mot en question: rôle bien rempli dans la vie socio-politique et compétence professionnelle. Ces deux sens se rejoignent à un certain niveau, où il s'agit du devoir envers l'Empire et l'humanité. Trois autres concepts se rattachent à celui de *persona*, tous permutables dans le cadre d'une certaine dialectique: *dignitas*, dignité et élévation morale dans un certain climat, défini par la *libertas*, démarche et pensée relativement libres, sécurité personnelle, en particulier „motivation" de tout acte, qui suppose à son tour la *disciplina*, c'est-à-dire l'absolutisme accepté et bien servi, avec une noble et lucide dignité.

Cette mentalité prend essor sur le terrain des débats idéologiques, déroulés *in arto*, en petits groupes de discussion et de pression, selon les règles de l'absolutisme qui avait anéanti la politique du Forum. Les plus impor-

tants groupes agissaient par l'intermédiaire des *circuli*, comme Tacite les appela, les cercles culturels et politiques. Ces cercles héritaient les anciens rapports jadis établis entre clients et patrons et entretenaient des discussions plus ou moins organisées sur des sujets d'usage quotidien, mais aussi sur la politique, l'idéologie et la culture. Véritables archétypes des factions médiévales et modernes, les cercles comportaient trois niveaux: a) un ou plusieurs dirigeants; b) des personnalités importantes, allant parfois jusqu'à une douzaine; c) une foule de clients, de jeunes intellectuels désireux de s'affirmer et des maîtres d'école. L'époque de Trajan connaît un essor notable de ces cercles dont les principaux sont les suivants: 1) le cercle de Iunius Mauricus, intransigeant, d'inspiration stoïcienne héroïque, hostile aux anciens collaborateurs de Domitien; 2) le cercle sénatorial plus modéré des Valerii; 3) le cercle des Antonins et de Neratius Priscus, sénatorial et traditionaliste lui aussi (ces trois *circuli* militaient contre la monarchie héréditaire); 4) le cercle de Regulus, autour duquel s'étaient rassemblés les partisans de Domitien, hostiles au stoïcisme et à la tradition ultrasénatoriale; 5) le cercle de Septicius Clarus, créé plus tard, après la mort de Pline, par les adeptes de ce dernier, partisan d'un renforcement modéré de l'absolutisme; 6) le cercle d'Avidius Nigrinus, apparu lui aussi plus tard, traditionaliste, allant à l'encontre des ambitions d'Hadrien; 7) le cercle de Pline, facteur très important de décision, fréquenté par nombre de lettrés et d'hommes politiques, produit typique du compromis, tâchant donc de concilier sans cesse les intérêts de Trajan et des sénateurs. Toujours est-il qu'un rôle important dans l'élaboration de l'idéologie et dans la vie politique échoit à l'entourage de Trajan, à sa cour, à ses confidents et à ses hauts fonctionnaires. L'empereur était profondément influencé par son entourage, *in globo* décidé à appuyer le compromis politique et l'absolutisme prudent. Néanmoins Plotine, Sura et Hadrien se prononçaient pour un absolutisme plus rapidement affermi et pour la succession dans la famille de l'empereur, alors que d'autres *uiri militares*, Laberius surtout, Palma, Celsus etc. souhaitaient le trône pour le meilleur citoyen.

C'est ainsi qu'on met en état une idéologie et une propagande adéquates aux desseins de l'empereur et de ses intimes. Trajan, ses confidents et le sénat tombaient d'accord pour préconiser la paix, le *consensus omnium*, à l'intérieur de l'Empire afin d'assurer l'expansion à l'extérieur. En revanche cette expansion était nécessaire pour promouvoir la paix et l'équilibre à l'intérieur: la cohésion de l'Empire devient une aspiration unanime. C'est pourquoi Trajan fut *optimus*, même avant son avènement, suivant la conception devenue officielle de ceux qui souhaitaient qu'on confiât l'Empire au meilleur sénateur et non pas à un parent du monarque régnant. Pline lui donne cette épithète dans une lettre remontant à février 98, tandis que quelques mois plus tard le sénat l'acclame comme *optimus*. Des inscriptions et des monnaies lui décernent cette épithète, incluse comme *agnomen* dans la „formula", dans les titres

impériaux, en 114, rapprochant ainsi Trajan de Jupiter. Eutrope définit la *persona* de Trajan par deux concepts, la *ciuilitas* à l'intérieur et la *fortitudo* dans la politique étrangère. La *ciuilitas* apparaît dans les témoignages de l'époque, notamment dans le *Panégyrique* de Pline, associée à d'autres concepts forgés pour la mettre en vedette. Alors que la *fortitudo* est employée seule. En voici un schéma concluant:

Ciuilitas							*Fortitudo*
Pietas	*Obsequium*	*Fides*	*Moderatio*	*Modestia*	*Humanitas*	*Iustitia*	*SEULE*

Aussi la *fortitudo* semble-t-elle plus importante, pertinente pour définir la stratégie politique de Trajan, tandis que la *ciuilitas* ne relève que de la façade du régime et de sa tactique. Pourtant la même stratégie est caractérisée aussi par le statut de *parens* et de *kosmokrator*-selon le mot de Franz Cumont-qui échoit à Trajan, tout en révélant le paternalisme fondamental de l'empereur. Dans le même *Panégyrique* et dans les lettres de Pline une série de concepts vient contrecarrer l'autre série, celle qui se rattache à la *ciuilitas*. La série absolutiste rapproche Trajan des dieux et confère à sa *persona* une complexité notable: *munus deorum* (l'empereur), *diuinitas*, *castitas*, *sanctitas*, *aeternitas*, *incolumitas*, *bonitas*, *magnitudo*, *prouidentia*.

La politique intérieure de Trajan est dominée par le souci de mettre en train le paternalisme et de consolider d'une manière prudente l'absolutisme. Les *alimenta* relèvent du paternalisme. Trajan témoigne du respect à l'égard des sénateurs, dont il fait sauvegarder les vies et les biens, mais il assure la promotion des provinciaux, y compris de certains Orientaux. Du même coup Trajan prépare les réformes d'Hadrien et s'efforce d'empiéter sur l'adminis, tration sénatoriale: les *curatores* et les *correctores* de l'empereur „grignotent" les pouvoirs des représentants traditionnels de la curie.

Cela étant, les conquêtes font valoir les grands desseins de Trajan. L'empereur commence par renforcer la frontière rhénane et ensuite amorce les guerres daciques. Étant donné l'emploi adroit fait du traité de 89 par Décébale, les Romains se considéraient comme vexés. Les causes des guerres daciques sont à la fois politico-militaires et économiques. Parmi les premières, il convient de mentionner la capacité militaire croissante des Daces, le souci de créér un puissant bastion latin de l'Empire à l'Est et *tout particulièrement* la tendance à conquérir ce qui restait, en dehors de l'*orbis Romanus*, dans le monde habité (l'Etat dace en faisait désormais partie), ainsi que la nécessité d'assurer les arrières de l'expédition contre les Parthes, objectif principal que s'était donné la politique étrangère de Trajan. Ammien Marcellin n'est que la plus connue des sources qui établissent un rapport entre les guerres daciques et l'expédition mise en oeuvre contre les Parthes, Néanmoins, les richesses et la réputation d'opulence dont jouissait la Dacie ont joué aussi leur rôle.

A la tête de forces considérables, plus importantes que celles qui seront employées contre les Parthes, Trajan franchit le Danube en 101. Les deux colonnes se rejoignent à Tibiscum et l'armée romaine avance vers le centre politique et militaire des Daces, placé dans les montagnes d'Orăştie. Elle inflige une défaite modérée aux Daces à Tapae et perce jusque dans la dépression du Haţeg. L'hiver oblige cependant les Romains à interrompre leurs opérations. D'autre part, pendant l'hiver 101—102, Décébale recourt à une diversion. Les Daces, appuyés par leurs aliées, surtout par les Roxolans de Susagus, franchissent le Danube et font irruption dans la Mésie. Trajan arrive en hâte et livre contre les ennemis trois batailles, dont la plus meurtrière pour les Romains se déroule aux alentours du village actuel d'Adamclissi. Les Romains y subissent de grosses pertes, mais remportent la victoire. Xiphilin-soit par une coupure mécanique opérée dans le texte de Dion Cassius, soit plutôt grâce à une „contamination" délibérée-prête ces pertes à la bataille de Tapae. Si nous tenons compte des renseignements fournis par la Colonne Trajane, la bataille de Tapae chez Xiphilin n'est en l'occurrence que la bataille d'Adamclissi. En 102, Trajan après avoir repoussé la contre-offensive de Décébale, change de tactique. Il attaque par plusieurs colonnes qui devaient s'unir afin de prendre l'ennemi en tenaille: c'était une tactique que Trajan allait dorénavant toujours utiliser contre les Daces et les Parthes. Une colonne attaque par la vallée du Mureş et s'empare de la forteresse de Costeşti, une seconde avance par la vallée du Jiu, une troisième, ayant à sa tête la Maure Lusius Quietus, se glisse par le détroit de Turnu-Roşu sur l'Olt et une quatrième, commandée par Laberius, pénètre en Transylvanie par le défilé de Bran, en venant de la Valachie. Néanmoins les Romains étaient affaiblis par la diversion danubienne et les Daces voyaient diminuer leurs ressources. On aboutit donc à un traité de paix, en 102, lequel assura la suzeraineté romaine sur une Dacie amoindrie.

Les Daces, ainsi que les Romains, préparèrent toutefois un nouvel engagement, cette fois décisif. Les Daces aboutirent même à des contacts avec les Parthes. En 105 la seconde guerre dacique éclata. Revenu dans la région danubienne, Trajan lança cette fois cinq ou six colonnes contre les Daces: a) par le vallée du Mureş; b) par la vallée du Jiu; c) par la vallée de l'Olt; d) par le pas de Bran; e) par le défilé de Bratocea; f) peut-être aussi par un des détroits des Carpathes moldaves. Au début de l'été 106, les Romains assiégèrent et s'emparèrent de Sarmizegetusa *Regia*, la capitale de Décébale. Les Daces poursuivirent les combats, mais leur roi, investi par un détachement de la cavalerie romaine-que commandait le sous-officier Tiberius Claudius Maximus-fut obligé de se suicider, afin de ne pas tomber vivant aux mains de ses ennemis. Le 11 août 106 la Dacie est devenue province romaine. Trajan y a implanté une foule énorme de colons romains, vétérans et civils, qui ont assuré la romanisation du pays. C'est ce qui montrent entre autres Xiphilin, Aurelius Victor et Eutrope, de même que les vestiges

archéologiques. Voilà pourquoi la Dacie romaine (comprenant la Transylvanie, le Banat, l'Olténie, une partie de la Valachie) a été romanisée. Le reste de la Valachie et une ample section de la Moldavie ont fait partie quelque temps de la Mésie Inférieure. Les Daces libres de la Moldavie et du Maramureş, qui ont subi une forte influence romaine, se sont également romanisés. Comme en témoignent Criton et Aurelius Victor, ce sont surtout les *pileati*, les *tarabostes*, les aristocrates des Daces ou au moins les nobles restés loyaux à Décébale, qui ont subi de grosses pertes durant les deux guerres daciques. Les autres Daces ont survécu à la défaite et se sont mêlés aux colons en donnant naissance au peuple roumain dans la *Dacia felix*. Trois quarts des Daces avaient survécu aux guerres daciques.

Grâce au riche butin dacique, Trajan a pu entreprendre de vastes constructions partout, à Rome, notamment dans son forum, en Italie et dans les provinces. Trajan a été un très grand bâtisseur de routes, temples et monuments mémorables. A la faveur de cette politique de munificence et en fonction de ses victoires, Trajan en 112 fut à même d'opérer un tournant dans son idéologie et dans sa politique. Gilbert-Charles Picard a subodoré un peu ce tournant, mais nous estimons qu'il s'agit d'un fait précis. Le tournant vers un affermissement de l'absolutisme s'est d'ailleurs produit dans la politique de maints empereurs. Cette mutation s'est traduite en pratique par l'abandon de la doctrine du meilleur sébateur comme successeur et par une politique dynastique avouée. L'héritage fut quasiment assuré à Hadrien; Marcus Ulpius Traianus, le père véritable de Trajan, au demeurant mort depuis longtemps, en ressortit divinisé, ainsi que Marciana, la soeur de l'empereur, tandis que Matidie, la nièce, et Plotine, la femme du César, reçurent des honneurs particuliers. Le mythe d'Alexandre gagne en relief, toute une mystique de Trajan se développe partout, notamment en Égypte. Fait inouï, un vrai Barbare et „condottiere", le Maure Lusius Quietus, accède au sénat et devient finalement consul. Du même coup, les victoires parthiques sont suivies d'une grande quantité de salutations impériales, dont le nombre dépasse largement celui des salutations décernées par suite des guerres daciques. La résistance sénatoriale s'avère faible, du fait de la prudence tactique de Trajan, du prestige immense qu'il avait acquis: les *Annales* de Tacite en gardent pourtant quelques traces.

A la fin de l'année 113, prenant pour prétexte un changement de roi en Arménie, Trajan met en branle son projet majeur: l'expédition contre les Parthes. Les préparatifs avaient été longs et minutieux. En 105—106, le général Cornelius Palma avait occupé, au nom de l'empereur, le territoire de la Jordanie actuelle et y avait créé la province de l'Arabie: le flanc romain méridional en fut renforcé. Des gouverneurs de confiance avaient été envoyés consolider les assises de la prochaine guerre, y compris Pline en Bithynie, ainsi que l'a jadis montré Otto Cuntz, Tacite et Avidius Nigrinus. Des rai-

sons économiques, c'est-à-dire le souci de protéger et de développer le commerce avec l'Orient, se sont ajoutées à l'ambition primordiale de Trajan: sur les traces d'Alexandre, il songeait achever la conquête du monde habité et éliminer l'ennemi héréditaire de Rome, qui était l'Etat parthe des Arsacides.

Durant l'année 114, Trajan s'empara de l'Arménie, transformée en province romaine, et ses colonnes d'assaut poussèrent jusqu'au nord de la Mésopotamie. En 115 les Romains créèrent de toutes pièces une province romaine dans la même zone, alors qu'en 116 ils lancèrent une guerre-éclair contre les principaux centres des Parthes. Ils s'avancèrent par deux fronts et prirent dans une véritable tenaille Ctésiphon, la capitale des Arsacides, assiégée et occupée en juillet 116. Suit la marche triomphale de l'empereur jusqu'au Golfe Persique. C'est ainsi que l'Empire avait acquis des territoires immenses, mais, à notre avis, Trajan n'avait nullement l'intention de s'en tenir à ces conquêtes. Nous avons le sentiment qu'il songeait, sinon annexer l'État des Arsacides tout entier, au moins le démolir, s'emparer de l'Iran méridional et pousser jusqu'aux Indes: au demeurant, il avait engagé depuis longtemps des contacts avec les princes indiens. Néanmoins, un large soulèvement, qui avait éclaté derrière son avance triomphale, enraya l'offensive romaine. En effet, s'insurgèrent d'abord, à savoir en août 116, les Juifs des nouvelles provinces et territoires conquis: la Mésopotamie, l'Assyrie et la Babylonie. Suivirent en novembre 116 les révoltes des Juifs de l'Egypte, du Chypre, de la Cyrénaïque. En même temps, en septembre 116 une grande partie des indigènes des nouvelles provinces s'insurgea à son tour. La diplomatie parthe avait partout agi avec doigté et avait fomenté ces soulèvements, tirant profit de certains mécontentements. Du reste, sous les ordres des princes parthes, Méerdote, Sanatrucès et Parthamaspatès, selon Malala, les Arsacides, à partir de l'Iran, lancèrent une gigantesque contre-offensive, qui affecta surtout la Mésopotamie romaine et l'Arménie. Tout l'est de l'Empire s'est retrouvé en flammes. Trajan parvient toutefois à maîtriser la situation, à écraser les révoltes et à repousser l'attaque massive des Parthes. A la fin de l'hiver et au printemps 117, ses forces, sous les ordres de Lusius, avaient fini de déblayer le terrain. Sans aucun doute, des poches de révolte subsistaient encore, mais le danger d'un effondrement romain avait été conjuré. D'autre part, Trajan avait compris que la chute de l'Etat des Arsacides n'était pas pour le proche avenir. Par conséquent, il a mis en oeuvre la solution éprouvée déjà en 102 avec les Daces. Sous Parthamaspatès, passé du côté des Romains, Trajan créa un Etat parthe vassal, en Babylonie et en Assyrie. Souhaitant se reposer et préparer une seconde guerre parthique, il partit pour Rome, mais il mourut en route, début août 117: son successeur Hadrien abandonna les conquêtes orientales et la politique d'expansion, en faveur des opérations visant à modifier l'administration de l'Empire et à accélérer sa

transformation absolutiste. Après la mort de Trajan, l'apogée de l'Empire Romain cesse d'exister et s'ensuit un véritable „plateau".

D'ailleurs cet apogée ne s'est pas confiné à l'expansion militaire ou bien à la civilisation matérielle: l'essor gagne tous les arts, y compris la littérature. Les savants qui jugent médiocre la littérature de l'époque de Trajan se trompent gravement. Comment saurait-on estimer pâle une littérature qui a engendré le génie de Tacite, probablement le plus grand prosateur antique, dont l'oeuvre constitue souvent une riposte aux éloges de la Colonne Trajane, un témoignage des difficultés qui n'étaient pas disparues entièrement? La littérature latine s'enrichit aussi des talents de Pline et de Juvénal, de Suétone et de Martial. A son tour, la littérature grecque jouit d'un nouveau départ heureux, dominé par les personnalités de Plutarque et d'Épictète, ainsi que de celle de Dion de Pruse. En général, marquent des points les genres relevant de la prose, la rhétorique, l'historiographie etc. La littérature satirique se développe aussi. La sculpture, la peinture et l'architecture-portant l'empreinte du génie d'Apollodore-connaissent aussi un grand essor; pour leur part, la philosophie, l'enseignement et les sciences s'épanouissent pleinement. Dans les arts s'impose toujours le style classique, plus austère et plus majestueux dans l'architecture, tandis que dans la littérature il semble accueillir les influences d'une expression raffinée, imprégnée des acquis des néoasianistes. Le second classicisme, lequel s'était déjà manifesté à l'époque des Flaviens, se fait remarquer sur les bas-reliefs de la Colonne et dans le Forum, chez Trajan lui-même, ainsi que chez Pline, Suétone, Dion de Pruse, Plutarque, Frontin. Le style nouveau perd de son importance, mais il demeure encore actif chez les rhéteurs et les orateurs, tels Regulus et Florus: Épictète leur semble assez proche. Au contraire, est en train de s'épanouir l'atticisme archaïsant, représenté par certains orateurs, de même que par des poètes, comme les *neoteroi* et Hadrien lui-même. La rudesse de l'art déployé sur le trophée d'Adamclissi est, à notre sens, influencée par les recherches qu'entreprenaient les *antiquarii*-les adeptes de l'atticisme archaïsant-à côté de l'emprise d'une sculpture provinciale.

C'est ainsi que sur tous les plans le *saeculum Traiani* atteint un sommet où se retrouve toujours la mentalité révélant une *persona* bien remplie.

TABLE DES MATIÈRES

ABRÉVIATIONS 7
I **Brève introduction** 11
II **Saeculum Traiani** 15
III **Les sources** 21
A) Les sources en general 21
B) Sources littéraires 23
C) Sources non-littéraires 49
D) Souces relatives aux guerres de Trajan 52
E) Conclusions 57
IV **L'Empire Romain en 98 de notre ère** 59
A) Contexte historique général 59
B) Règne de Domitien 75
C) Règne de Nerva 90
V **L'élaboration de l'idéologie** 111
A) Culture et religion 111
B) Cercles culturels et politiques 124
C) Idéologie forgée autour de Trajan 151
D) Idêologie de la cohésion et de l'unité de L'Empire 167
VI **Les orientations fondamentales de la politique de Trajan** 177
A) Premiers pas. 177
B) Système politique de Trajan et sous-système idéologique 190
C) Praxis sociale et politique intérieure 216
VII **La conquête de la Dacie** 255
A) Premieres campagnes de Trajan 255
B) Première guerre dacique 258
C) Seconde guerre dacique 285
D) La Dacie Romaine 303

VIII **La politique intérieure après les guerres daciques. Le tournant** 327
A) Politique intérieure et idéologie après la conquête de la Dacie.... 327
B) Constructions de Trajan 335
C) Tournant politique de 112 349
IX **La guerre contre les Parthes**............................ 365
A) Préparatifs et causes de la guerre........................ 365
B) Opérations militaires. Parthia Capta 386
C) Opérations militaires. Rex Parthis datus 410
X **La fin de Trajan** 425
A) Fin 425
B) Succession 427
XI **Culture, philosophie, esthétique et tendances stylistiques**...... 435
A) Culture, science et philosophie 435
B) Littérature et arts 439
C) Styles de l'époque 450
XII **Conclusions générales** 463
Bibliographie 467
Résumé français 479

Redactor : EMILIA TOMESCU
Tehnoredactor : MARILENA DAMASCHINOPOL

Coli de tipar : 30,50. Pag. planşe 8. Bun de tipar : 29.04.1980.

Comanda nr. 19
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii"
Bucureşti — Piaţa Scînteii nr. 1
Republica Socialistă România

Traian

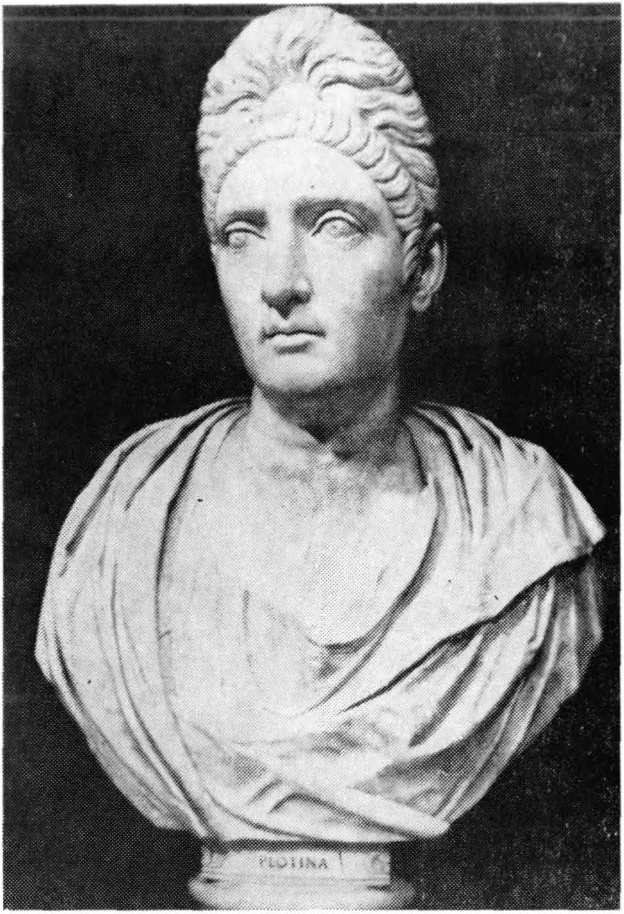

Plotina

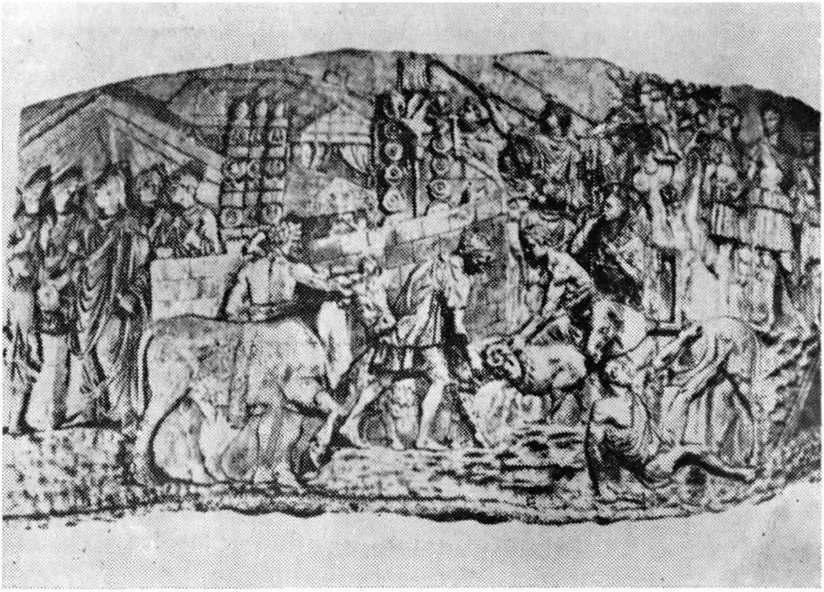

Împăratul primeşte solul bur (Cic., VIII)

Bătălia de la Adamclisi (Cic., XLI)

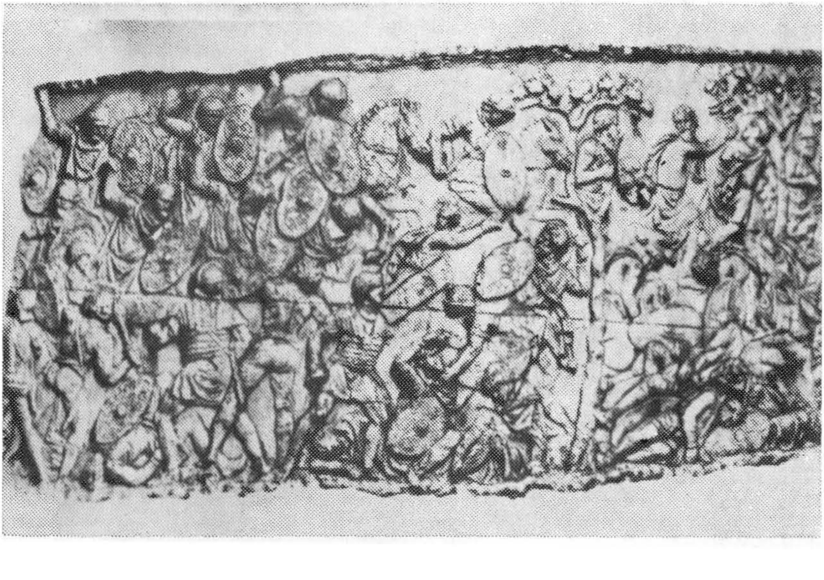

Tropaeum Traiani (ruine (a)

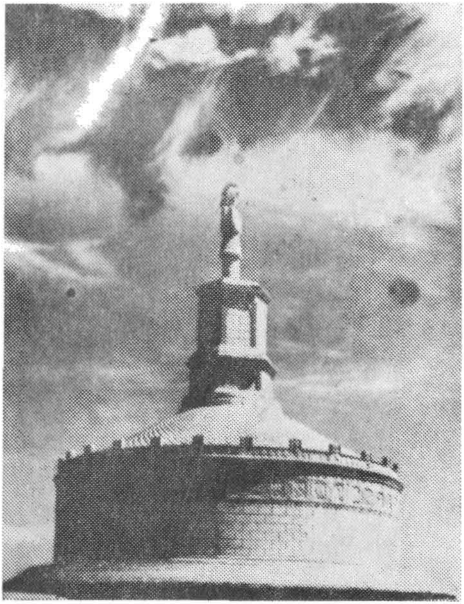

și reconstituire b)

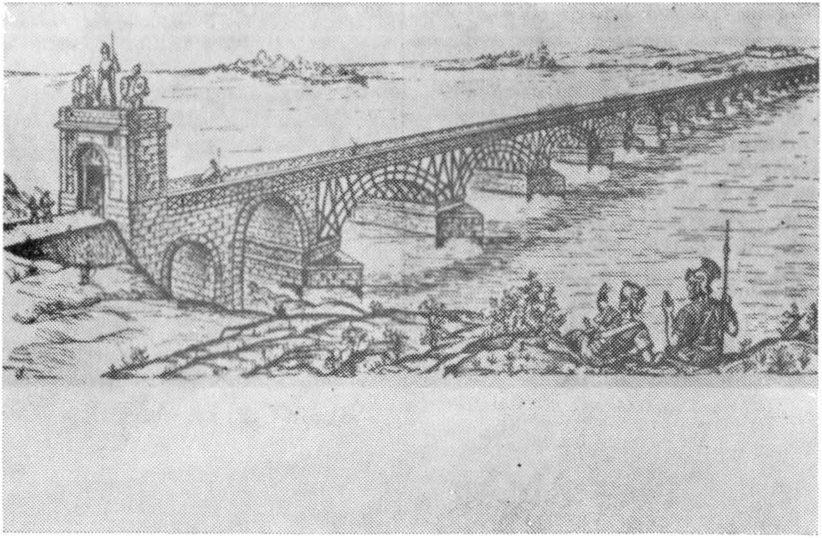

Podul de la Drobeta (desen)

Trecerea Dunării (Cic., CI—CII)

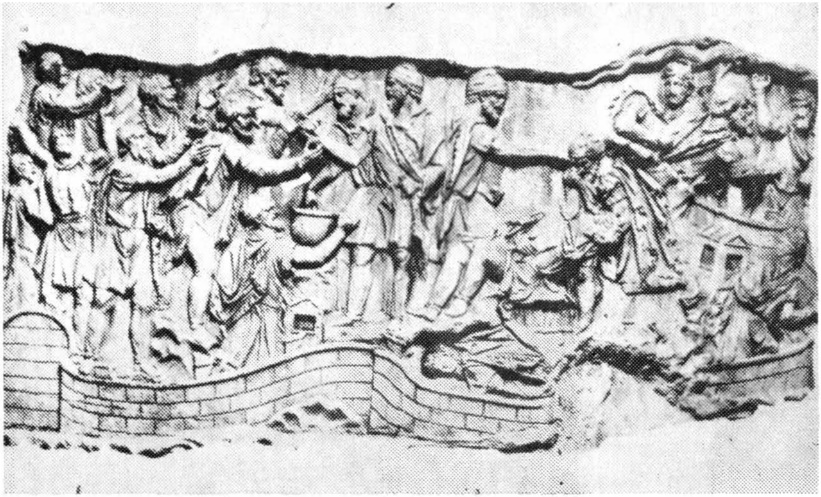

Dacii îmaprt ultimele rezerve de apă, iar unii luptători scapă din încercuire (Cic., CXX—CXXII)

Sinuciderea lui Decebal (Cic., CXLV)

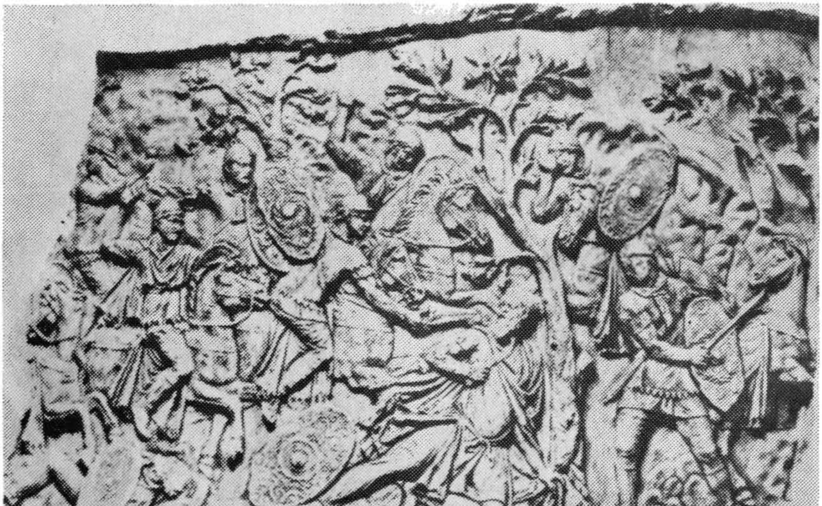

Dac trecînd Dunărea

Trupe romane în Dacia
(Cic., L—LI)

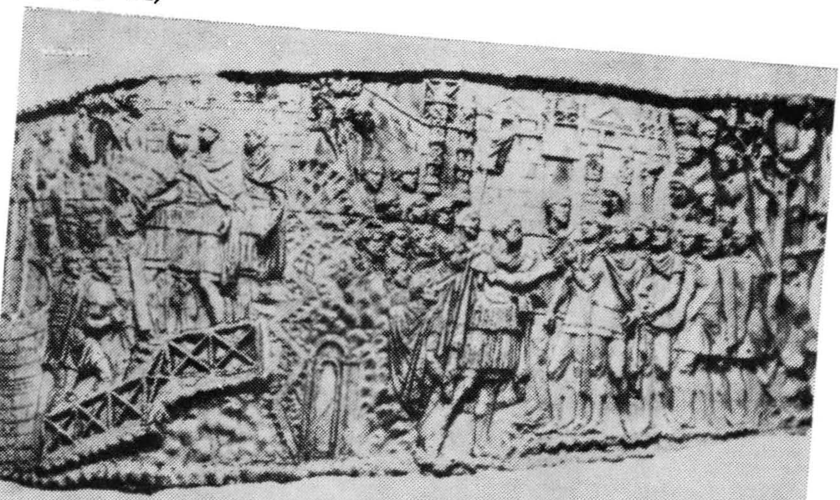

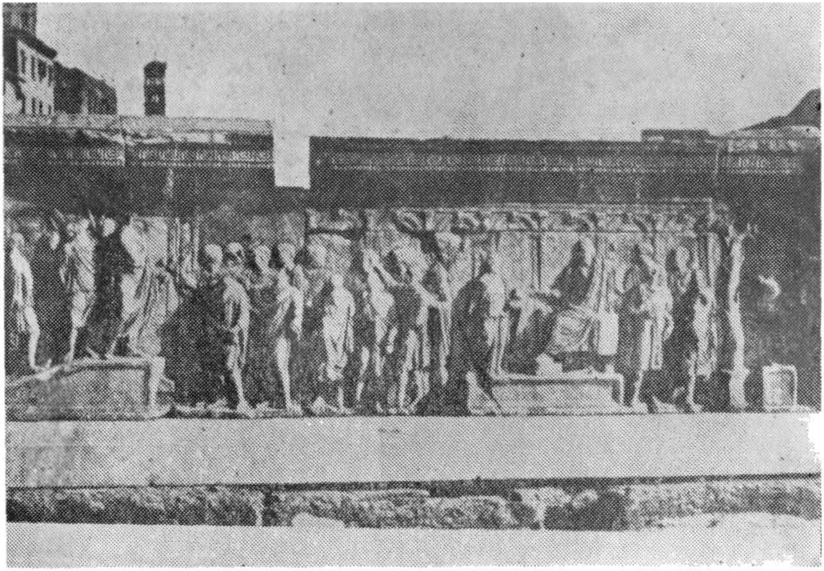

Instituțiile alimentare. Basorelief din farul roman

Școala romană

Eugen Cizek s-a născut în București, la 24 februarie 1932. A urmat cursurile secției de filologie clasică a Universității din București, pe care le-a absolvit în 1955. Este conferențiar la catedra de limbi clasice și orientale a facultății de limbi străine, doctor în filologie al Universității din București (1968) și doctor în litere (doctorat de stat) al unei Universități din Lyon (Franța, 1973). A publicat articole și studii privind ideologia, istoria și literaturile antice în Studii Clasice și în reviste străine de specialitate: Revue des Études Latines, Revue des Études Anciennes și Bulletin de l'Association Guillaume Budé (Franța), Hermes (RFG), Latomus (Belgia), Helicon și La Parola del Passato (Italia) etc. Este autorul următoarelor cărți: Evoluția romanului antic, București, Editura Univers, 1970; L'époque de Néron et ses controverses idéologiques, Leiden, Brill, 1972; Seneca, București, Albatros, 1972; Tacit, București, Editura Univers, 1974; Structures et idéologie dans les Vies des douze Césars de Suétone, București-Paris, Editura Academiei RSR-Les Belles Lettres, 1977. A publicat în două volume un curs de istoria literaturii latine, a alcătuit mai multe traduceri și a colaborat la unele lucrări colective.

Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice demonstrează că apogeul civilizației antice a fost atins la începutul secolului al doilea al erei noastre, în timpul domniei împăratului Traian. Conceptele vehiculate de propaganda epocii sînt analizate în cuprinsul cărții. Expansiunea externă se conjuga cu o politică internă de echilibru, care îngăduia consolidarea prudentă, dar fermă a absolutismului imperial. Numai în condițiile apogeului Imperiului s-a dovedit posibilă cucerirea Daciei.

Lei